

ОЛЕКСАНДР ВАЙСБЕРГ

ХОЛОДНА ГОРА

ПРАВА ЛЮДИНИ

ХАРКІВ

2010

ББК 84.4 Р
В 14

Художник-оформлювач *Б.Є. Захаров*

Вайсберг О.С.

Холодна гора / Харківська правозахисна група. — Харків:
В14 Права людини, 2010 р. — 588 с. фотоіл.

ISBN 978-617-587-001-3.

Книга «Холодна гора» написана Олександром Вайсбергом, довоєнним працівником Українського фізико-технічного інституту (УФТІ). Свою наукову роботу в Харкові Вайсберг розпочав у кріогенній лабораторії, якою керував молодий, але вже досить відомий у науковім світі професор Л.В. Шубніков. Маючи деякий досвід видавничої діяльності, Вайсберг проявляє ініціативу в започаткуванні в Харкові міжнародного фізичного журналу, що став виходити в 1932 році німецькою, французькою та англійською мовами. Він був беззмінним членом його редколегії. В 1933 році Вайсберг очолив будівництво Дослідної станції глибокого охолодження (ДСГО) в Липовому Гаю в передмісті Харкова, яке було закінчене в 1937 році. З 1937 був ув'язнений, в 1940 р. переданий гестапо.

Пропонована книга під різними назвами побачила світ у 1951 році в Лондоні, Нью-Йорку та Франкфурті-на-Майні. На теренах колишнього СРСР вона ніде не видавалася. Більше того, була заборонена як антирадянська та наклепницька. Це книга спогадів і осмислення всього пережитого, і умовно її можна розділити на дві частини. Перша — робота в Кріогенній лабораторії УФТІ та будівництво ДСГО. Книга Вайсберга — це першоджерело свідчень про історію та події в УФТІ в найбільш ушлявлений і трагічний період його історії — довоєнний. Адже Вайсберг завжди перебував в центрі подій, близько спілкувався з такими видатними вченими, як Л. Шубніков, Л. Ландау, О. Лейпунський та іншими. Не минули його господи та гостинності іноземні вчені — В. Вайскопф, Л. Тісса, Г. Плачек та ін. Свідчення про події тих буреломних часів він брав зі своєї пам'яті.

Вайсберг мав великий літературний талант. Книга захоплює. Почавши її читати, вже не можеш зупинитися. Але це зовсім не є книга жахів — вона вражає своїм оптимізмом, вірою в те, що колись усі ці страхіття мають скінчитися.

ББК 84.4 Р

© О.С.Вайсберг, 1951

© Ю.М.Ранюк,
переклад українською мовою, передмова,
коментар, 2009

© Б.Є.Захаров, художнє оформлення, 2010

ISBN 978-617-587-001-3

ПЕРЕДМОВА ПЕРЕКЛАДАЧА

Ми пропонуємо читачеві книгу, що вперше побачила світ у 1951 році в Лондоні у видавництві «Хаміш Гамільтон» під назвою «Змова мовчання», і майже відразу ж у Нью-Йорку у видавництві «Саймон енд Шустер» уже з назвою «Звинувачуваний», а також у Франкфурті-на-Майні під третьою назвою — «Відьомський шабаш. Росія в горнилі чисток». Книга видавалася також у Франції, Чехо-Словаччині, Ізраїлі. Останній раз вона видана в Польщі 1990 року як «Велика чистка». Тому ми називатимемо твір Олександра Семеновича Вайсберга просто «книгою».

Спочатку про автора, хоч у даному разі відокремити автора від його книги зовсім неможливо, оскільки книга є повністю автобіографічною.

Народився О. Вайсберг 8 жовтня 1901 року в Кракові в родині заможного купця Самійла Вайсберга та його дружини Марії Бланкштейн. Коли йому виповнилося п'ять років, батьки переїхали до Відня, де він закінчив загальну школу та гімназію. У 1920 році він вступає до університету й водночас до Вищої технічної школи, де вивчає математику, фізику, електротехніку. 1929 року отримує диплом інженера в галузі технічної фізики. Працювати подався до Берліна, оскільки у Відні було важко знайти роботу.

Ще будучи гімназистом, Вайсберг активно включився в політичну діяльність. Уже в 17-річному віці він приєднується до молодіжного соціалістичного руху, згодом його вже можна було бачити серед австрійських соціал-демократів. 1927 року Вайсберг вступає до комуністичної партії Австрії і стає активним діячем комуністичного руху. Тому немає нічого дивного, що, отримавши запрошення директора Українського фізико-технічного інституту (УФТІ) І.В. Обреїмова переїхати на роботу до Харкова, Вайсберг без вагань і застережень погоджується на його пропозицію. Він вважає, що його місце комуніста, інженера, науковця у країні будівників соціалізму. У бе-

резні 1931 року він разом із дружиною Євою Штріккер уже в Харкові, де для нього почалися роки гарячкової наукової, організаційної та адміністративної діяльності.

Свою наукову роботу в Харкові Вайсберг почав у криогенній лабораторії, якою керував молодий, але вже досить відомий у науковому світі професор Л.В. Шубников. Маючи деякий досвід видавничої діяльності, Вайсберг проявляє ініціативу в започаткуванні в Харкові міжнародного фізичного журналу, що став видаватися в 1932 році німецькою, французькою та англійською мовами. Він був незмінним членом його редколегії. Під час вирішення формальностей, пов'язаних із заснуванням журналу, Вайсберг знайомиться з М. Бухаріним, С. Орджонікідзе, Ю. П'ятаковим та іншими діячами компартії та Наркомату важкої промисловості.

Перед лабораторією низьких температур УФТІ на той час постала складна дилема: як поєднати фундаментальні та прикладні дослідження в одній лабораторії. І тоді було прийнято, мабуть, чи не єдине правильне рішення — розділити лабораторію. У селищі Липовий Гай на околиці Харкова розпочинається будівництво приміщень дослідної станції глибокого охолодження ДСГО. Проект станції та її будівництво з самого початку очолив Вайсберг, який проявив при цьому неабиякі господарські та організаторські здібності. Будівлі ДСГО, для зведення яких Вайсберг віддав п'ять років свого життя, стоять ще й досі.

Починаючи з кінця 1934 року політична обстановка в країні стала особливо загострюватись, і Вайсбергові ставало працювати все важче й важче. Міська влада почала наполягати на його виїзді, як іноземця, з СРСР. Але на його захист стало керівництво інституту та Наркомважпрому. Незважаючи ні на що, він продовжує швидкими темпами закінчувати будівництво дослідної станції та обладнувати її необхідним устаткуванням.

Неминуче наближався 1937 рік. Навесні 1936 року в Ленінграді було заарештовано дружину Вайсберга, яку він марно намагався визволити з лабет НКВС, користуючись своїми зв'язками в Москві та Ленінграді. А на початку 1937 року його самого починають викликати на Раднаркомівську вулицю в Харкові в управління НКВС на допити. На цих допитах йому було запропоновано не більше й не менше, як зізнатися у створенні в УФТІ шпигунсько-диверсійної групи, що працює на користь гестапо, та назвати співників. Це, влас-

не, була пропозиція співпрацювати, яку Вайсберг рішуче відхиляє, після чого 1 березня 1937 року його було заарештовано. Почалася вакханалія «слідства» з його тортурами, «конвеєрами», карцерами, жахливе животіння в тюремних камерах на Холодній Горі та Раднаркомівській вулиці.

Три місяці протримався Олександр Семенович перед тим, як дати згоду на підписання сфабрикованих слідством звинувачень. У лютому 1939 року його переводять до київської Лук'янівської в'язниці, а у вересні того ж року до головної катівні країни — московської Луб'янки.

Врятували Вайсберга від загибелі три обставини. По-перше, йому вистачило здорового глузду не прийняти радянське громадянство. Його друг Конрад Вайсельберг, який також прибув до Харкова із Австрії і взяв радянське громадянство, був розстріляний без зайвих церемоній. У книзі він фігурує під ім'ям Марселя. По-друге, Вайсберг на слідстві виявив неабияку особисту мужність, не піддаючись ні на умовляння, ні на залякування, стійко переносячи тяжкі катування. Ну й, нарешті, не останню роль відіграла потужна кампанія на його захист, що була організована на Заході і в якій узяли участь видатні вчені того часу.

Нижче ми подаємо листа Альберта Ейнштейна до Сталіна, який, здається, ніколи не друкувався в колишньому Радянському Союзі і на який учений так і не отримав відповіді:

«Пасадена, 16 травня 1938 року.

Панові Йосифу Сталіну, Москва, СРСР.

Вельмишановний пане Сталіне,

останнім часом мені все більше доводиться чути про те, що запрошені до Росії вчені звинувачуються в злочинах як люди, які мають стосунки зі своїми зарубіжними колегами. Я розумію, що під час криз та соціальних напруг на подібних людей можуть падати звинувачення. Але я впевнений, що під загальнолюдським кутом зору, а також в інтересах розвитку російської науки треба знайти спосіб тактовного поводження з людьми виняткових творчих сил та рідкісних здібностей.

З огляду на це прошу Вас звернути увагу на справу Олександра Вайсберга, м. Харків. Вайсберг, австрійський громадянин, інженер-фізик, працював в Українському фізико-технічному інституті в Харкові.

Я особливо хочу попросити Вас узяти до уваги свідчення щодо доктора Вайсберга, професора Мартіна Руемана, керівника дослідної дільниці відділу низьких температур, яке він направив навесні 1937 року в Наркомат важкої промисловості.

З повагою, професор Альберт Ейнштейн».

Мартін Руеман, британський громадянин, був колегою Вайсберга. Після арешту останнього він активно став на його захист.

Аналогічного змісту телеграму надіслали Сталінові в червні 1938 року лауреати Нобелівської премії Жан Перрен і подружжя Жоліо-Кюрі. Не обмежившись телеграмою, Нобелівські лауреати також написали Генеральному прокуророві СРСР Вишинському листа, в якому доводили, що Вайсберг — видатний учений і що він ніколи не був ворогом радянської влади та що вони вимагають негайного його звільнення. Клопотання досягло мети, і 5 січня 1940 року на мосту через Буг офіцери НКВС передали його до рук гестапо. Щоб, боронь Боже, не поперелякувати своїх колег із гестапо, Вайсбергові перед його переданням було встановлено режим підсиленого харчування.

Це була ганебна акція. З одного боку, було буцімто задоволено прохання видатних учених, а з другого боку — Вайсберга було передано до рук, які до нього давно пожадливо тяглися й з яких він лише випадково вирветься живим. Дев'ять років провів Вайсберг у «Країні Рад», із них шість пропрацював в УФТІ, а три просидів у в'язницях Харкова, Києва та Москви.

По війні Олександр Вайсберг перебрався спочатку до Швеції, а потім до Англії, де й опублікував свою книгу.

Помер Вайсберг 4 квітня 1964 року в Парижі.

Книга Вайсберга запізнилася до українського читача на 60 років. Чим же вона може бути цікавою для тих, хто прочитав Антоненка-Давидовича, Гжицького та, особливо, Багряного? Перш за все, Вайсберг — іноземець, і він звертає увагу на такі сторони радянської дійсності, яких не помічали звиклі до неї місцеві автори.

Книга Вайсберга написана на харківському матеріалі, й вона разом із «Садом Гетсиманським» Івана Багряного може слугувати джерелом до вивчення історії харківського ДПУ—НКВС. Саме завдяки цим двом в'язням харківські чекісти сподобилися чи не першими в Союзі прославитись своїми «подвигами» на весь світ. Багряний та

Вайсберг знаходилися в одних і тих же харківських в'язницях в один і той же час і майже одночасно опублікували свої твори, хоча, як з'ясувалося, знайомими не були.

Неабияку цінність книга Вайсберга має і для історії вітчизняної науки, оскільки він пише про свою роботу в Українському фізико-технічному інституті, який до війни був одним із провідних наукових центрів країни, дає характеристики багатьом видатним ученим.

Від першої особи автор пише про політизолятори, або внутрішні тюрми Радянського Союзу, в яких за допомогою шантажу, катувань та інших силових засобів в'язнів заставляли визнавати злочини, які вони ніколи не здійснювали. Зокрема автор книги за задумом його слідчих мав відігравати роль спільника Бухаріна, якому було доручено вбити Сталіна та висадити в повітря низку промислових об'єктів Харкова.

Автор пройшов усі кола слідства — «великий конвеєр», коли протягом семи діб його безперервно, змінюючи один одного, допитували три енкаведисти: Резніков, Шалит та Вайсбанд — усі троє реальні особи. Після цього підслідний підписав своє «зінання» з тим, щоб через 24 годин відпочинку від нього відмовитись. Його знов «ставлять на конвеєр», і через чотири доби він знову зізнається, й потім знов відмовляється від своїх зізнань. Лише після третього «конвеєра» та «ваньки-встаньки» він остаточно підписує зінання.

Вайсберг детально описує очні ставки зі своїми колегами по роботі в УФТІ, котрі теж стали в'язнями: з начальником лабораторії низьких температур Л.В. Шубниковим, з колишнім директором УФТІ І.В. Обреїмовим, з продовжувачем своєї справи на дослідній станції глибокого охолодження П.Ф. Комаровим, водієм Гришою та іншими особами. Але він не має на них ніякого зла, оскільки знає, яким чином були вибиті свідчення проти нього. Певно, Вайсберг так ніколи й не дізнався, що Шубников та Комаров були розстріляні. Втім немає нічого дивного, бо й в УФТІ про це дізналися зовсім недавно.

Не має він зла навіть на своїх слідчих, які теж були в його сприйнятті нещасними людьми, що згодом самі згоріли в тому вогні, який розпалювали.

У найтяжчі години автор не втрачає почуття гумору, від якого часом скаженіли слідчі, з великою симпатією та документальною вірогідністю описує характери та долі десятків в'язнів, з якими зустрічався на Холодній Горі, на Раднаркомівській, у Лук'янівці та

на Луб'янці. Це селяни, письменники, службовці, військові й навіть чекісти.

В'язні обирають Вайсберга старостою камери. Це незаперечне свідчення його високих морально-вольових якостей.

Сидячи у в'язниці, Вайсберг уважно стежив за політичною обстановкою в Союзі та у світі, він навіть зміг досить точно обчислити масштаби репресій. Його свідченнями та розрахунками користувались і продовжують користуватися західні дослідники.

Книга захоплює читача. Почавши читати її, вже не можеш зупинитися. Але це зовсім не є книгою жахів — вона вражає своїм оптимізмом, вірою в те, що колись усі ці страхіття мають скінчитися.

Не можна не зробити деяких зауважень з погляду сьогодення. Вайсберг був ширим комуністом, ідею комуністичного будівництва в Радянському Союзі, куди він прибув за путівкою виконкому Комінтерну, він сприймав як свою кровну справу. Він ідеалізував Жовтневу революцію та її провідників.

Він зовсім не вважав, що жив в Україні. Такого поняття як Україна для нього не існувало. Більше того, він Радянський Союз називає Росією. Але це була данина його часові.

Масові репресії в Радянському Союзі в уяві Вайсберга чомусь почалися в 1936 році, хоча в Україні на цей час уже була винищена майже вся інтелігенція й виморені голодом мільйони селян. Складається враження, що репресії в Україні, в епіцентрі яких і в самий їх розпал перебував Вайсберг, не справили на нього належного враження.

І все ж ми вважаємо книгу Вайсберга, яку вже прочитав увесь цивілізований світ, цікавою й корисною і для українського читача. Її автор, будучи надзвичайно спостережливою і вдумливою людиною, об'єктивно свідчить про події 1936—1939 років, жертвою яких він сам був. Особливо цікаво та пізнавально прочитати його сповідь разом із документальними матеріалами про справу Українського фізико-технічного інституту Павленко Ю.В., Ранюк Ю.Н., Храмов Ю.А. Дело УФТИ. — Київ. 1995. Багато чого з того, про що свідчить Вайсберг, ми тепер уже знаємо. Але його особисті спостереження і враження не можуть бути замінені архівними документами.

Видання книги О. Вайсберга є здійсненням давньої мрії перекладача, який усе своє життя працював науковцем в Українському фізико-технічному інституті, бував у колишній квартирі Вайсбер-

га, де його було заарештовано, відвідав колишню Дослідну станцію глибокого охолодження, спорудженням якої керував Вайсберг, мав можливість частково проглянути його досє із архівів. Спілкувався також з Олександром Харламовим, сином Марселя (Конрада Бернардовича Вайсельберга) та Олени (Ганни Давидівни Микало).

Переклад із деякими несуттєвими скороченнями здійснено з англomовного лондонського видання 1951 року, що вийшло у видавництві «Саймон енд Шустер». Перекладач також користувався польським перекладом варшавського видавництва «Чительник» 1990 року, який значно доповнений порівняно з англійським. Зокрема, в польському виданні більше подробиць про життя автора в Харкові та його роботу в УФТІ.

Ми намагалися зберегти термінологічні особливості розповіді Вайсберга. Так, наприклад, терміни ДПУ та НКВС він має за синоніми, працівників НКВС він називає гебістами, мабуть, від ГБ — держбезпеки (госбезопасность). А тим часом органи Державного політичного управління (ДПУ) прийшли на зміну Надзвичайній комісії (НК) в 1922 році й проіснували вони до 1934 року, після чого ввійшли до складу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

Книга Вайсберга в різних країнах видавалася під різними назвами. Після тривалих роздумів ми вирішили видати її під назвою «Холодна гора», оскільки це словосполучення дуже часто зустрічається в книзі.

Вайсберг нічого не знав і не написав про подальшу долю своїх харківських колег. Не мав він можливості проілюструвати свою книгу. Якоюсь мірою це зробили ми.

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

I

Мета цієї книжки описати події, що не мали собі подібних у новітній світовій історії. З середини 1936 і до кінця 1938 року тоталітаризм у Радянському Союзі набрав своїх остаточних форм. За цей період таємна державна поліція заарештувала в містах і селах приблизно 8 мільйонів людей. Заарештовані люди звинувачувались у зраді, шпигунстві, приготуванні збройних повстань та підготовці замахів на життя радянських лідерів. Усі вони, за невеликими винятками, після короткого слідства, що рідко коли тривало більше трьох місяців, визнавали себе винними та, якщо ставали перед відкритим судом, то визнавали себе винними також і публічно. Всі вони були засуджені на довгі роки позбавлення волі в концентраційних таборах на Далекій півночі й у Середньоазіатських пустелях.

Усі вони були невинуватими.

Стверджуючи це та дбаючи про свій захист від педантичної критики, я маю зробити два застереження. Одне з них торкається вбивства Кірова, секретаря ленінградського обкому партії, який також був членом Політбюро. Кірова було вбито 1 грудня 1934 року після партійних зборів в одному з районів міста. Вбив його молодий студент Ніколаєв, який і сам був членом партії. Мотиви цього вбивства ніколи не були до кінця з'ясованими. Багато людей вірили в те, що причиною вбивства були заздрощі, в усякому разі, це був акт приватної помсти. Інші, в тому числі й Троцький, вважали це вбивство провокацією ДПУ. Але, в усякому разі, Кірова було вбито ще за два роки до початку «великої чистки». Впродовж цієї «чистки» мільйони людей були звинувачені в підготовці замахів на життя радянських лідерів, але тільки один із них, Кіров, був убитий.

Моє друге застереження торкається шпигунської активності іноземних держав. Звичайно, в ті роки шпигунство мало місце, хоча діяльність агентів наражалась на великі, порівняно з іншими краї-

нами, труднощі. Радянський Союз був повністю ізольований від зовнішнього світу. Радянські люди, яким загрожували звинувачення в шпигунстві, не мали змоги покинути країну. Гроші ніколи не приваблювали їх, бо вони не мали змоги їх витратити, не наражаючись на підозру. Людей, здатних шпигувати на користь іноземних держав з ідеологічних міркувань, можна було б знайти серед представників колишніх привілейованих класів. Але на той час вони вже були зламані, залякані й втратили віру в себе і в перемогу своєї справи. Люди не схильні ризикувати своїм життям без віри в успіх. Таким чином, закордонним агентам дуже важко було вербувати шпигунів серед радянських громадян. Однак, на той час ще могли залишатись у країні люди, які давно, ще до утвердження радянської влади, працювали на іноземні держави й не порвали своїх зв'язків. Закордонна шпигунська мережа аж ніяк не могла бути значною, але вона, певно, існувала. Серед величезної кількості заарештованих могли бути один або два справжніх шпигуни. Якщо поголовно заарештовувати мешканців якоїсь частини міста, то в їх число може потрапити й справжній шпигун, який мешкає в цій частині міста. Насправді ж, ДПУ не заарештовувало всіх мешканців якогось району, але масовість арештів 1936–1938 років давала той самий ефект. Жертви були випадковими. ДПУ в ті часи діяло в такий спосіб, який не давав ніяких гарантій, що серед заарештованих були вороги радянської влади, а не безвинні обивателі. В часи загальної атмосфери страху, спричиненої сталінським гаслом «пильності» й шпигуноманією, безпідставні звинувачення торкнулися навіть тих, хто мав захищати державу від її справжніх ворогів.

Якщо ж ДПУ й заарештувало кілька справжніх шпигунів випадково, то методи дізнання не дозволяли відрізнити такого шпигуна від маси фіктивних, які вже «зізнались» під натиском слідства. Справжній шпигун дуже просто міг залишитись невикритим серед безликої маси інших «шпигунів», які потрапили в тенета ДПУ. Він, як і всі інші, зізнавався, називав своїми співучасниками безвинних людей і тим самим покривав своїх справжніх спільників.

Час від часу радянська військова контррозвідка хапала іноземних агентів, які нелегально перетинали кордон. Будучи схопленими на гарячому й ставши перед слідством, вони не зрікалися своєї належності до закордонної агентури, за завданням якої перетнули кордон. Не робили вони таємниці зі своєї належності до закордонного шпигунсь-

кого апарату і в камерах, де сиділи. Фіктивні шпиги, диверсанти, терористи також підписували в кабінетах слідчих протоколи, в яких зізнавалися в найжахливіших злочинах проти радянської влади. Повернувшись до своїх камер, вони слушно вважали, що ніхто з їхніх товаришів не сприймає ті зізнання всерйоз. Вони також були певні того, що жоден із ув'язнених радянських громадян, які були довкола них у камерах, не брали участі в змовах проти радянської влади.

Тут я роблю виняток для незначної кількості заарештованих закордонних агентів і для Ніколаєва, котрий уже був розстріляний, і можу з цілковитою відповідальністю й чистим сумлінням стверджувати, що всі в'язні, які пройшли через машину НКВС із середини 1936 і до 1 грудня 1938 року, незважаючи на те, визнали вони свої провини чи ні, були юридично, морально й політично невинуватими.

Були вони подвійно невинуватими. Жоден із них не займався шпигунством, жоден не продавав свою країну німцям чи японцям, жоден із них не планував і не здійснював актів саботажу. Але, можливо, вони були винні в розумінні радянської політичної поліції, не будучи винними в злочинах, у яких їх звинувачували? Можливо, вони дійсно змовлялися не проти радянської влади, як такої, а проти лідерів партійного режиму? Або хотіли підпільними методами підготувати повалення сталінської тиранії в партії? Можна припустити, що секретна поліція диктатора викрила їхні таємні задуми й тоді оголосила їх контрреволюціонерами, саботажниками та агентами іноземних держав з метою позбавати симпатії народу, яка завжди була на боці ворогів тиранії? Нічого подібного. Заарештовані не були ворогами соціалістичної революції, навпаки, вони були її поборниками й переважна більшість їх не була навіть противником диктатора. Дуже мало хто з них дійсно був в опозиції, але навіть і вони давно капітулювали й припинили всяку нелегальну діяльність. Переважна ж більшість арештованих не лише ніколи не була в жодній опозиції до диктатора, а навіть симпатизувала йому. Багато хто з них був переконаним сталіністом і сам свого часу активно боровся з опозиціонерами різних мастей. Заарештовані за своїми політичними переконаннями зовсім не відрізнялись від мільйонів тих, кому пощастило уникнути арешту.

Арешти здійснювались випадково. В глибині своєї душі дехто з арештованих справді затаїв антидиктаторські настрої. Ці їхні на-

строї збігалися з настроями величезної кількості простого народу. Але вони ніколи не дозволяли собі ті настрої висловлювати вголос, добре усвідомлюючи, які наслідки це матиме для них та їхніх родин. Якщо ж ці ретельно приховувані почуття могли слугувати достатньою підставою для арештів, то в такому разі або 8 мільйонів заарештованих слід вважати забагато, або 152 мільйони замало. Після подій 1932 і 1933 років свідомість народу постала проти диктатора. Селяни не могли вибачити йому голодних років і смерті від голоду мільйонів своїх братів. Робітники та інтелігенція в містах не могли змиритися з придушенням свобод. Та всі ці почуття були задавлені. Голодні роки минули, економіка поступово набирала обертів. Люди сподівались, що успіхи в економіці сприятимуть поверненню втрачених свобод. Народ потроху забував лихоліття й чекав на кращі часи. У серпні 1936 року цей процес господарського та духовного воскресіння народу було брутально перервано раптовою публікацією звинувачень проти Зінов'єва, Каменєва та їхніх «спільників». Почалася нова ера в розвитку Радянського Союзу, ера «великих чисток».

Навіть сьогодні, коли сплинуло стільки років, громадська думка Заходу не збагнула, про що йшлося. Європейська та американська преса стежила за процесами з великою увагою. Люди, які сприймали процес за чисту монету й вірили зізнанням звинувачуваних, ставили перед собою питання: «Як сталося, що ціла стара більшовицька гвардія революції майже вся без винятку стала на бік ворога та, згідно з їхніми власними зізнаннями, готувала страшні злочини проти своєї країни, своїх соратників і виступала проти своїх власних ідей, за утвердження яких йшла на тортури. І все це заради реставрації капіталізму, проти якого вона боролася все життя»? Ті ж, хто не вірив офіційним повідомленням і жодному слову зізнання, також поставали перед загадкою: «Навіщо звинувачувані зізналися в злочинах, яких не скоювали»? Але увага всіх без винятку була звернена до показових процесів над колишніми лідерами партійної опозиції. Як буржуазна, так і пролетарська преса поринули у вир криміногенних питань, що виникали у зв'язку з московськими процесами. Ніхто не зробив спроби зазирнути за фасад цих гучних процесів, ніхто не проаналізував того, що діється з радянським суспільством. Слідом за процесом Зінов'єва й Каменєва в січні 1937 року розпочався процес П'ятакова та Радека, а роком пізніше — Бухаріна. Кожному з цих великих процесів передували масові арешти, масовими аре-

штами ці процеси й завершувалися. Арештовані належали до найрізноманітніших прошарків радянського суспільства.

Процеси розпочалися арештами колишніх учасників опозиції. Прибічники Троцького, Зінов'єва та Бухаріна були першими. Услід пішли ті, хто належав до інших політичних партій: меншовики, соціал-революціонери, октябристи, кадети, вірменські дашнаки, грузинські націоналісти, трудовики, анархісти, українські боротьбісти та єврейські бундівці. Ці люди на момент арешту не належали до жодних політичних угруповань згаданих партій і не пропагували ніяких ідей. Вони просто колись, у той чи інший час, іноді задовго до революції, були членами тих партій або симпатизували їм. Багато хто з них брав участь у революції та громадянській війні на боці більшовиків, потім влився до лав комуністичної партії й брав активну участь у справі будівництва соціалізму. Тепер їх звинувачували в гріхах молодості, за те, що перед революцією проводили боротьбу проти царату під гаслами соціал-революціонерів, а не більшовиків, або за те, що, будучи молодими робітниками чи гімназистами під час революції 1905 року, роздавали на фабриках і в казармах листівки, підписані анархістами чи меншовиками. Вибір революційної групи в ті часи боротьби проти царизму був справою чистого випадку, а не свідомої дії. Хтось приєднався до меншовиків лише через те, що його університетський приятель був меншовиком. Другий вступив до партії соціал-революціонерів, бо іншої в його районі не існувало. Третій пристав до більшовиків, бо страйк на його фабриці організували саме вони. Всіх їх об'єднувала спільна ненависть до царизму, всі вони боролися за волю народу й краще життя. У ці дні молоді робітники й студенти були революціонерами в загальному сенсі цього слова без поділу на різні політичні течії. Вони боролися пліч-о-пліч разом із більшовиками, вони йшли до в'язниць разом із більшовиками, їх конвоювали до Сибіру разом із більшовиками. Пізніше, в часи революції, вони полишили свої попередні ідеї й сприйняли керівництво партії більшовиків, партії, яка краще за всіх була організована для боротьби за перемогу соціалізму. Під час громадянської війни вони воювали на всіх фронтах, в голодні роки підтягали свої паски, а в період побудови соціалізму самовіддано працювали над виконанням п'ятирічних планів. А тепер, майже після тридцяти років, протягом яких вони посивіли на службі револю-

ції, були змушені йти до в'язниць. Щоправда, цього разу до в'язниць більшовиків — своїх товаришів по боротьбі.

Вони розмістилися по своїх камерах і тяжко замислились. Пригадали своїх небагатьох старих товаришів, які потрапили до в'язниць одразу ж після 1917 року, бо відмовились визнати диктатуру. Однак, то були люди, які добровільно зголосилися на долю в'язнів. Двері до їхніх камер роками залишалися широко відчиненими. Варто їм було відмовитися від своїх переконань, і перед ними не тільки відчинились би двері на волю, але й відкрилася б дорога до високих державних посад. Але вони відмовлялися підтримувати політику правлячої партії. Вони боролися за волю всього народу, і коли, нарешті, прийшла революція, відмовилися пожертвувати бодай частиною цієї свободи заради прокладання шляху для приходу влади робітничого класу й соціалістичного перетворення суспільства. Вони сіли до в'язниць революції, як до цього сиділи у в'язницях царату. Найвищим арбітром для них була не світова історія, що завжди визнає правоту переможців, а власне сумління, яке забороняло їм йти на будь-які компроміси. Ці люди не мали нічого спільного з в'язнями 1937 року, які знов і знов капітулювали перед правлячою групою в партії, слухняно погоджуючись з усіма викривленнями лінії партії та присягаючи на вірність вождеві, якщо навіть у глибині серця не схвалювали його політику. Вони плювали на своїх товаришів, які потрапили в немилість, якщо того жаждала від них партія, — і все те їм не допомогло. Вони втратили свою волю лише через те, що 30 років тому не належали до невеликої групи більшовиків, а входили до інших революційних угруповань.

Проте лише декілька перших тижнів після арешту подібні питання турбували їх, поки не приєдналися до них їхні давні більшовицькі приятелі. Навесні 1937 року постановою Центрального комітету партії було закрито клуб старих більшовиків, і то був сигнал до започаткування масових арештів старих партійців. Хто був у партії давно, мусив колись необачно кинути нерозважливе слово, яке — свого часу, напевно, невинне — зараз стало фатальним. ДПУ мало дуже добру пам'ять. Якщо щось і було непоміченим, то тисячі таємних і явних агентів дбали про те, щоб ніщо не залишилось забутим. Але ці давні єретичні висловлювання, або дії, не були причиною арештів, ба, лише приводом. Старі революціонери, чи то меншовики, чи соціал-революціонери, чи навіть правдиві більшовики боро-

лися проти царизму за свободу. Вони любили свободу тоді та, мабуть, любили її всім серцем і зараз, а саме цього й боявся диктатор. Новий режим деспотизму не потребував людей, котрі колись боролись за свободу. Він волів позбутися їх.

Ця ліквідація політично свідомої частини народів радянського суспільства була лише прелюдією до фантастично безглузких процесів, які важко збагнути, неможливо описати і в які важко повірити на Заході. Сотні тисяч старих революціонерів і старих членів більшовицької партії були заарештовані. Ці арешти потрясли самі основи радянського суспільного життя. Але прості люди вірили, що йдеться лише про конфлікт у лавах правлячої партії. В другій половині 1937 року характер арештів змінився. Їх масштаби неймовірно зросли, й вони поширювались на тих, хто ніколи не був ні в якій політичній партії. Удень і вночі чорні ворони ДПУ снували вулицями радянських міст і сіл, вириваючи незліченні жертви з помешкань, заводів, університетів, лабораторій, фабрик, бараків, залізниць, військових частин і державних установ. Арештовані належали до найрізноманітніших верств суспільства. В камерах зустрічались робітники й селяни, урядовці й службовці, артисти й офіцери. Апарат Народного комісаріату важкої промисловості було репресовано на рівні з апаратами Наркоматів землеробства, оборони та освіти. Країна була поділена на п'ятдесят республік і автономних областей з їхніми окремими урядами й мала близько п'ятисот наркоматів. Після урагану серед керівників живими залишилось лише декілька десятків чоловік. Жодна велика фабрика не вберегла свого директора або головного інженера. Нові люди займали їхні місця лише для того, щоб самим бути через декілька місяців заарештованими.

Арешт маршала Тухачевського та восьми провідних генералів відчинив двері в'язниць для офіцерського корпусу Червоної армії. Через ці двері пішли тисячі. Командири всіх військових округів — стратегічних одиниць Радянської армії — змінили свої командні пункти на тюремні камери. Їхні наступники приєдналися до них кількома тижнями пізніше, не встигнувши навіть як слід освоїтись на новій посаді. Упродовж кількох місяців в окремих військових округах змінилося до п'яти командуючих. Врешті, забракло генералів, аби укомплектувати вакансії. Ці місця займали полковники, яких, у свою чергу, заміщали майори. Згодом полками стали командувати лейтенанти.

Спустошення в керівних радянських, партійних та господарських органах було повним. На чолі Комуністичної партії Радянського Союзу стоїть Центральний Комітет, що на той час складався з 71 члена та 61 кандидата. Ці люди пройшли випробування вогнем революції. Обрано їх із сотень тисяч членів партії. Кожен день їхнього життя був старанно досліджений контрольними органами партії та ДПУ й понад три чверті їх було заарештовано як шпигунів. Політбюро партії, яке складалося з десяти членів і п'яти кандидатів, являло собою вузьку еліту. Це особистий штат диктатора, справжній уряд країни. І принаймні п'ятеро з цих людей стали жертвами ДПУ.

Апарат Комінтерну формально користувався правами партійної екстериторіальності. Згідно зі статутом, виконавчий комітет Комінтерну стояв понад будь-якими радянськими партійними органами. Кожен комуніст як у Радянському Союзі, так і в капіталістичних країнах мав підпорядковуватись його наказам, у тому числі й ДПУ, яке суціль складалося з комуністів. Насправді ж ДПУ й вухом не вело на постанови та рішення Комінтерну й також чистило його апарат. Навіть старі революціонери, добре відомі робітничому рухові цілого світу, такі як, наприклад, Бела Кун, були заарештовані як зрадники та ліквідовані як шпигуни.

Радянське культурне життя було тимчасово паралізоване, і воно вже ніколи повністю не поновилося і не вирвалося з-під влади ДПУ. Контрольні органи пильно стежили за наявністю «троцькістської контрабанди» в кожній новій літературній чи науковій публікації. Якесь випадкове висловлювання могло стати фатальним для автора. Багато радянських письменників поповнили концентраційні табори. Інші, боячись репресій, припинили свою творчість. Ще інші у виборі своєї тематики тікали в далеке минуле, уникаючи щонайменших натяків на сучасність. Звичайно, були й повністю безпринципні письменники, які виконували «соціальне замовлення», тобто писали те, чого вимагала від них правляча верхівка. Вони знов і знов змінювали свої переконання, проклинали сьогодні те, що вчора було для них святим, та й то лише для того, щоб назавтра знову відмовитись від сьогоднішніх переконань. Писати під диктовку стало для них звичним, але звело нанівець цінність їхніх творів. З'являлись книжки, що не були вже продуктом художньої творчості, а лише коментарями до чергової постанови партійного з'їзду. Прості люди перестали їх читати.

Навіть природничі науки тяжко страждали від диктату НКВС. Терор паралізував усяку творчість. У часи перших п'ятирічок радянський уряд не шкодував ні грошей, ні енергії на створення великої мережі наукових закладів. Наука була викоханою дитиною радянського суспільства. Але «чистка» зробила свою справу й тут. Багато найталановитіших учених були заарештовані, а їхні колеги, котрі лишилися на свободі, були настільки залякані, що припинили будь-яку роботу над актуальними дослідженнями, зайнявшись рутинними, але безпечними для життя питаннями.

Арешт П'ятакова був сигналом для початку «чистки» радянської індустрії, а арешт заступника Наркома шляхів сполучення Ліфшиця зіграв ту саму роль на транспорті. Спеціальний підрозділ ДПУ взяв під свою опіку залізницю та інші види транспорту й за короткий час повністю дезорганізував реконструкцію, розпочату Л.М. Кагановичем. Сам Каганович, народний комісар, не знайшов у собі відваги захистити своїх працівників та службовців від ДПУ, подібно до того, як його колега по Комісаріату оборони маршал Ворошилов не зміг уберегти своїх офіцерів.

У ході підготовки процесу проти Бухаріна й членів правої опозиції до лап ДПУ потрапили й селяни. Мільйони їх заповнили в'язниці. З селянським фаталізмом вони негайно підписували все, чого вимагали від них слідчі й рушали в переповнених вагонах до концентраційних таборів далекої Півночі. Вони не робили жодної спроби посперечатися зі своєю долею, не цікавились навіть, за що їх знедолено, бо, власне, були при звичаєні до того, що хтось десь вирішує їхню долю. Мало хто з них висловлював обурення. Були то селяни нової формації, продукт соціалістичних перетворень на селі, колгоспні активісти. Решта сприймала все, що з ними сталося, так само, як би вони сприймали землетрус або повінь, тобто як здійснення «волі Божої», і мало цікавились причинами.

Жертви «чистки» були серед усіх народів Союзу, але національні меншини були особливо уполітованими. В усіх великих містах Союзу жили невеликі групи, які мали своїх одноплемінців у інших республіках і навіть за кордоном. Німці мали свою республіку на Волзі, вірмени — свою на Південному Кавказі, узбеки — в Центральній Азії. Батьківщини груп латвійців, литовців, фінів, греків, болгар, поляків, персів та китайців знаходилися поза Радянським Союзом. Групи цих людей століттями жили розсіяними по росій-

ській території й не піддалися асиміляції. Доки вони жили разом у аграрних колоніях, подібно німцям у південній Україні, то трималися своїх національних традицій і способу життя. Ленінська національна політика не тільки дала можливість усім пригноченим народам царської Росії самовизначитися на теренах їхньої осілості, але й забезпечила культурну автономію малим групам, розсіяним серед інших народів. Це дало їм не тільки власні школи, клуби, національні театри, де вони слухали вистави їхньою рідною мовою, але й також рівність перед законом. У перші роки після революції не хто інший як Сталін був Народним комісаром у справах національностей і під ленінським керівництвом здійснював цю розумну і далекоглядну політику, що поклала край національним утискам та об'єднала народи в їхній боротьбі проти царизму. І ось тепер усі ці національні меншини були ліквідовані за наказом Сталіна. Всі чоловіки були заарештовані, жінки вислані з європейської Росії до азіатської, а дітей часто здавали до дитячих будинків ДПУ. В такому провінційному місті, як Харків, жило близько 600 вірмен. І ось одного осіннього дня 1937 року було арештовано понад 300 чоловік, а чотирма тижнями пізніше — решта. Були то, в основному, чистильники взуття, шевці та дрібні крамарі. Довгий час не могли вони зрозуміти, з якої причини опинилися у в'язницях НКВС. За вірменами рушили латиші й німці, за ними пішли греки й болгари, які жили в південній Україні, — найкращі городники країни. Потім прийшла черга поляків і литовців, фінів і естонців, азербайджанців і персів, узбеків і китайців та багатьох інших маловідомих етнічних груп. Складається враження, що ДПУ у своїх акціях ставило собі за мету расову чистку російських міст.

Усі ці люди мали стати «шпигунами», як того хотіло ДПУ. Німці, поляки й латиші шпигували на користь Гітлера. Китайці, корейці й монголи на користь Японії. Вірмени, ассирійці та перси віддавали перевагу британській «Інтелідженс сервіс». Тут ДПУ дотримувалося своїх порядків. Мої китайські співкамерники — бідні пральники — гірко скаржилися на вчинену їм НКВС національну кривду, за задумом якої вони мали бути «шпигунами» Японії — одвічного ворога їхньої вітчизни. Вірмени в кабінетах слідчих без будь-якого протесту «зараховувались» на службу до британської розвідки.

До в'язниць рушили мільйони простих людей з міст і сіл. Людей, які ніколи не мали нічого спільного з політикою і які завжди

були лояльними до будь-якої влади, аби тільки вона їх не дуже утискувала. Ці люди рідко брали участь у масових рухах і робили це лише на крутих віражах історії. У звичайні ж часи працювали, народжували дітей та порались на своїх городах. Вони голодували, коли голодував край, втішалися, якщо справи в державі йшли на краще. Зараз же вони втратили всяку орієнтацію. Не відали, звідки взялося лихо, що відірвало їх від домівок, не розуміли, куди їх несе. В камерах вони благально дивилися в очі інтелігенції й, здавалось, питали: «До чого воно йдеться? Що ви зробили з нашою країною?» — й не отримували ніякої відповіді на свої мовчазні питання. Ті, від кого вони чекали відповіді, самі мучилися тими самими питаннями, знов і знов прокручуючи їх у своїй голові та дискутуючи між собою. Який у тому всьому політичний сенс? Навіщо диктатор арештовує своїх людей? Не лише байдужих, яких влада мала за ворогів, не лише слабких, котрі завжди чекають поліпшення політичного курсу, але й своїх беззастережних і фанатичних прибічників. Навіщо ДПУ примушує зізнаватись у злочинах, у які само не вірить? Коли прийде, нарешті, кінець цьому шаленству?

Останньою організацією, підданою чистці, був апарат ДПУ. Слідчих посадили до їхніх власних камер, де вони раніше тримали своїх жертв. В'язні часто зустрічалися зі своїми слідчими, і тоді старі питання поставали знов. Але чекісти самі не знали, що вони творили й для чого. Вони так само, як і їхні жертви, від початку й до кінця не розуміли того, що діялося. Тільки набагато пізніше, коли все дійшло до свого логічного кінця, найпроникливіші з в'язнів змогли, оцінивши загальні обсяги того, що сталося, та проаналізувавши незліченні випадки, в яких індивідуальність не мала ніякого значення, розкрити мотиви, якими керувався диктатор, розпочавши велику чистку.

//

Я прожив із цими людьми три роки. Три роки провів із ними у в'язницях ДПУ в Харкові, Києві та Москві. Понад десять разів міняв камери, в яких довелося сидіти. Перед моїми очима пройшли покоління в'язнів. Вони з'являлися й зникали. Я залишав-

ся. Уважно стежив за небаченим процесом, що розвивався довкола, запам'ятовував факти, маючи вже тоді на меті розповісти про все бачене й чути зовнішньому світові. Я мав розмови з сотнями в'язнів, цікавився їхніми справами, класифікував їх і шукав пояснень. Я ніколи не втрачав надії на те, що одного дня знову стану вільним. У спокійній упевненості я чекав змін на краще, які, я це знав, мали настати. Ми всі чекали змін. Усі розуміли, що так довго це тривати не може. Цей згубний процес мав колись вгамуватися, інакше ціла країна повинна була загинути. Хтось мав покласти край шаленству ДПУ. Колись диктатор повинен збагнути розміри руйнації, спричиненої його наказом про «чистку». Два довгих і тяжких роки чекали ми, разом із нами чекала нещасна країна, і тоді настав перелом.

8 грудня 1938 року організатор сталінської «великої чистки» Микола Іванович Єжов, Народний комісар внутрішніх справ і начальник ДПУ, був усунутий із своєї посади. Через кілька місяців він зник також і з Центрального комітету і був заарештований. Згодом я ніде не зміг довідатись: чи було його розстріляно чи ні. У цей самий час унікальний судовий процес відбувався в Молдові в південно-західному закутку безмежного Радянського Союзу. Начальник ДПУ цієї малої республіки та чотири його слідчих стали перед військовим трибуналом у зв'язку зі звинуваченням в арештах невинуватих людей, яких вони катуваннями змушували робити фальшиві зізнання. Звинувачені визнали свою вину, не посилаючись для свого захисту на вказівки згори. Натомість вони засвідчили, що діяли згідно з інструкціями контрреволюційної організації. Вони були визнані винними, засуджені й розстріляні. Робили ж вони лише те, що впродовж двох років чинив кожен чекіст від Архангельська до Одеси та від Владивостока до польських кордонів. Звинуваченням і розстрілом молдавських чекістів Сталін дав сигнал до перемін. «Велика чистка» дійшла до свого завершення.

Мене самого 20 лютого 1939 року було перевезено до Києва, а з початком весни — до Москви. У цей час я вже сподівався на звільнення, але оскільки за попередні три роки я дуже багато побачив, то розумів, що з країни мене ніхто не випустить. Допомога прийшла неочікувана й унікальна. З надією повернути гітлерівську агресію проти західних держав Сталін укладає відомий пакт з Ріббентропом. З цього дня, 23 серпня 1939 року, розпочався період ретельно демонстрованої дружби між нацистською Німеччиною і Радянсь-

ким Союзом та на її відзначення росіяни передали німцям усіх своїх в'язнів — громадян Німеччини, — включаючи навіть комуністів та євреїв. Нас було зібрано з усіх кінців Радянського Союзу: з далекого Заполяр'я, Якутська, Приамур'я, з карагандинських пустель до центральної розподільчої московської в'язниці Бутирки, де нас декілька тижнів відгодували, а потім партіями по п'ятдесят чоловік відправили з Москви. У Брест-Литовським, на мосту через Буг, офіцери ДПУ передали нас офіцерам гестапо.

Буг я перетнув 5 січня 1940 року. Три місяці протримали мене гестапівці у своїх в'язницях у Білій Підляшші, Варшаві та Любліні. Потім я був відпущений у варшавське гетто, а оскільки весною 1942 року розпочалася ліквідація євреїв, я перейшов на нелегальне становище. У березні 1943 року я знову потрапив до рук гестапо й був доставлений до концтраційного табору в Кавенчині. За допомогою друзів з польського руху опору мені вдалося втекти, і потім я перебував на нелегальному становищі у Варшаві. Майже всі мої друзі, батько, двоє братів, дружина, яку кохав, стали жертвами СС. Мене самого 17 січня 1945 року в передмісті Варшави, де я переховувався, звільнили радянські частини. Через 18 місяців я покинув Польщу й прибув до шведського порту Мальме, ступивши вперше за десять років на вільну землю.

III

Відтоді, як я перетнув кордон, переді мною постало безліч питань. Мої англосаксонські друзі, люди практичні за вихованням і темпераментом, цікавилися в основному тим, що зі мною сталося. А мої друзі-соціалісти з центральної Європи вимагали іншого: вони хотіли соціальної теорії явища. Запитували: «Чи такий розвиток подій у Росії був неминучим? Чи кожна соціалістична революція мусить закінчитися диктатурою? Чи кожна диктатура робітничого класу має переродитися в диктатуру особистості або в панування невеликої олігархії, що утискує народні маси?»

Обидві групи ставили ті самі питання щодо московських процесів і «великої чистки»: «З якого це дива звинувачені у великих процесах зізнавалися в ніколи не скоювали злочинах?», «Чому не використали переваг публічних судових процесів для викриття брехні

перед іноземними дипломатами та журналістами?», «Навіщо Сталін арештовував своїх послідовників?»

Мені не вдалося повністю задовольнити бажання моїх друзів. Аналізуючи незліченні індивідуальні долі та реконструюючи безліч подій, які передували тому, що сталося в 1937–1939 роках, я створив власну теорію перебігу тих безпрецедентних подій. Але я не можу мати претензій щодо повної правдивості моєї інтерпретації, бо обставини були занадто складними. Багато однакових подій мали різні причини, що ускладнює їх розуміння. Інші ж взагалі були безпричинними, а являли собою лише вибрики оскаженілого апарату, які не підлягають раціональному поясненню.

Я можу й прагну відтворити факти так старанно та докладно, як тільки дозволяє мені моя пам'ять, і з сумлінням, на яке заслуговують ті події. Відчуття спричиненої мені кривди не керуватиме моїм пером. Пізніші події не вплинуть на те, що я пишу, а сучасні тенденції не затуманять моєї пам'яті. Я викладу факти такими, якими вони були.

Знаю, що мені не уникнути нападок тих, хто зробив своєю професією захист системи тоталітарної брехні. Знаю, що як і всі інші, хто в минулому виходив наперед, я буду безжально оббреханий. Але я не спроможний зарадити цьому, бо не маю ніяких документальних засобів, щоб довести свою правоту. ДПУ відпускає свої жертви без довідки про те, що з ними було, як і без нотаток та щоденників. Я маю єдину зброю — правду, і ця зброя завжди перемагає брехню. Брехня має безліч іпостасей, а правда лише одну. Декілька сот людей полишили Радянський Союз. Деякі з них уже втратили своє життя, або ж знов потрапили до в'язниці, але решта мала вижити. Я не знаю, де вони зараз, але прийде день, і вони постануть і засвідчать. Те, що вони скажуть, підтвердить правдивість моєї сповіді.

Кілька слів про оцінку наведених мною фактів. Там, де я свідчу про події, учасником яких я був особисто, я повністю покладаюся на свою пам'ять. Перед арештом я мав дуже добру пам'ять. Люди, які знали мене до ув'язнення, не раз це відзначали; але після всіх поневірянь вона, напевно, в якійсь мірі постраждала. Після тяжких нервових стресів у червні 1937 року моя пам'ять ослабла і вже цілком не поновилася. Але то не все. Події, які я в цій книжці описую, мали місце 10–15 років тому, і вони були частково перекриті пізнішими враженнями. Внаслідок цього деякі мої спогади про ті давні

дні поблякли, деякі зв'язки розірвалися й більше не здаються очевидними. Іноді якісь постаті з'являються в моїй пам'яті, і я вже не можу пригадати, звідки вони взялися, і коли вперше ввійшли в моє життя. Багато імен і дат забулися. Однак, основні події залишилися дуже виразними в моїй пам'яті, оскільки з незначними відмінностями вони повторювалися знов і знов.

Часом я був змушений змінювати не лише імена, а й деякі супутні обставини, аби утруднити ДПУ розшифрування людей, які ще живуть у зоні його дій, життя і свободу яких я не хочу наражати на небезпеку, хоч і знаю, який слабкий запобіжний ефект дають ці перестороги. Руки апарату дуже довгі, а світова громадська думка є одним із найчутливіших пунктів режиму. В цих питаннях режим не шкодує ні праці, ні коштів. Тому я змушений деякі подробиці полішити. Незважаючи на те, що я змінював імена й назви, суть справи залишалася. Загалом не має особливого значення, що людина, яку я назвав Лебедєвим, насправді була Лебединським і що вона прибула із Сталінграда, а не зі Свердловська, і що їй було не сорок, а тридцять років.

Розмови із слідчими та співкамерниками займають у моїй книжці дуже багато місця. У більшості випадків я вживаю пряму мову. Авторіві можна дорікнути, що не можна точно відтворити розмову, що відбулася 10-15 років тому. Та те ж самісіньке можна сказати й про діалог, що відбувся всього 10 днів тому. Я обрав пряму мову лише з огляду на зручність викладу й не претендую на абсолютну достовірність відтворення розмов. Я часто привожу різні свідчення моїх побратимів-в'язнів, не маючи можливості перевірити їх достовірність. Але атмосфера в'язниці швидко виявляє, кому можна вірити, а кому ні. Більшість свідчень є типовими, і вони підтверджені постійними повтореннями з різних уст.

Коли всі ці застереження зроблені, я можу бути певним, що майбутнє підтвердить правдивість моєї розповіді й об'єктивність інтерпретації того, що було. В усякому разі я намагатимусь описувати перебіг подій так, як вони відбувалися, без перебільшень і пом'якшень.

**СКОРОЧЕНА ПЕРЕДМОВА АРТУРА КЕСТЛЕРА
ДО КНИГИ «ЗВИНУВАЧУВАНІЙ»
ОЛЕКСАНДРА ВАЙСБЕРГА, ВИДАНОЇ 1951 РОКУ
У ВИДАВНИЦТВІ «САЙМОН І ШУСТЕР», НЬЮ-ЙОРК**

Я знаю Алекса Вайсберга з 1929 року. Наші життєві шляхи перетиналися у різні вирішальні моменти. Він народився 1901 року в Кракові, що належав тоді Австрії. Його батько був успішним єврейським торговцем. Через кілька років після народження сина сім'я переїхала до Відня, таким чином Вайсберг зберіг австрійське громадянство. Цей факт стане важливим у його подальшій долі. Він вивчав математичну фізику й інженерію у Відні, закінчивши навчання 1926 року. У сімнадцять років Алекс приєднався до молодіжного соціалістичного руху, а пізніше вступив до лав Австрійської соціал-демократичної партії. 1927 року розійшовся із соціалістами і вступив до Комуністичної партії.

Після закінчення навчання Вайсберг працював на різних роботах, зокрема був асистентом викладача Берлінської політехніки професора Вестфола. Пізніше працював для аргентинського уряду як технічний експерт. Аргентина інтенсивно закуповувала німецьке промислове обладнання, і Вайсбергу доводилося мандрувати по Сараю і Руру, щоб наглядати за якістю товару, що дало йому великий досвід управління заводським виробництвом.

1931 року він отримав запрошення від Українського фізико-технічного інституту (УФТІ) у Харкові на постійне місце проживання переїхав до Радянського Союзу. Ми зустрілися в Берліні за кілька тижнів до його від'їзду в Росію через спільного друга Є. Я знав її з раннього дитинства, і ми завжди були близькими друзями. Вона сказала, що збирається заміж за Алекса і що він має дивовижний характер.

Спершу Алекс справив на мене враження успішного й компанійського бізнесмена, круглоликого, із заокругленими жемами, велико-

го любителя розповідати смішні історії й кумедно ласого до солодо-щів — навколо були розставлені невеличкі таці з шоколадом, і він весь час пожадливо їв його, розсіяно набираючи повні жмені. Я не зрозумів, що ж такого дивовижного Є. знайшла в його характері, доки решта гостей не розійшлися і ми не почали дискусію про деякі нюанси марксистської теорії. Тоді очі Алекса звузилися, погляд став пронизливим, будь-які сліди гумору залишили його і він, так би мовити, діалектично зробив з мене відбивну котлету. У нього була чітка, дошкульна й безжальна манера сперечатися, і, не задовольняючись після нокаутування опонента, він продовжував гемселити його. Через якийсь час він знову ставав життєрадісним і компанійським.

Я тоді вже був комуністом за переконаннями і саме збирався прийняти рішення про вступ до партії. Ми зустрічалися кілька разів у Берліні. Потім Алекс поїхав, а згодом і Є. приєдналася до нього в Харкові, де вони одружилися. Ми час від часу листувалися. Роком пізніше через свою партійну діяльність я втратив роботу і вирішив емігрувати до Радянського Союзу. Моїм першим і останнім прихистком у цій країні був Харків, де я зупинявся в помешканні Вайсберга. Це була маленька, але за російськими стандартами шикарна квартира поруч з інститутом.

Український фізико-технічний інститут — одна з найбільших і найкраще обладнаних експериментальних лабораторій у Європі. Під час мого перебування в Алекса і його дружини я зустрічався з більшістю вчених, які з'являються в цій книзі як драматичні персонажі. Серед них був Лейпунський, начальник відділу ядерної фізики, і Ландау, вундеркінд радянської фізики, — сьогодні обидва, мабуть, відіграють провідну роль у створенні російської атомної бомби. До речі, пригадую довгу дискусію з Ландау, який із великим переконанням доводив, що праці філософів від початку часів і аж до Маркса, за винятком Маркса, не варті паперу, на якому надруковані. Також часом ми грали в покер з професором Шубниковим, милим і добрим педантичним ученим, який пізніше свідчив, що Алекс намагався завербувати його для гестапо, від чого Шубников зміг відмовитися лише тому, що іще з 1924 року працював на німецьку шпигунську організацію. Нашими сусідами й найближчими друзями були Мартін і Барбара Руемани. Пізніше Барбара, коли я попросив її допомогти Алексу, заявила, нібито завжди знала, що він контрреволюціонер-саботажник. Кожен член цього веселого гурту вчених, що зазвичай збиралися надвечір пограти в карти та випити чаю, після арешту Алекса стали одностайно звинувачувати його. Вони не

були ані боягузами, ані підступними чи нищими людьми. Вони мали підкоритися системі або ж розділити долю людини, яку звинувачували. Незважаючи на це, майже всі вони, включаючи Ландау, Лейпунського та Шубникова, були арештовані на пізнішій стадії «чистки» і підписали звичні фантастичні зізнання. Приблизно половину з них згодом звільнили, і вони повернулися на роботу наприкінці «чистки» у 1939 році.

Я поїхав з Росії восени 1933 року. Впродовж наступних трьох років Алекс тяжко й успішно працював. Разом з іншими він створив і редагував «Радянський фізичний журнал». 1933 року йому було доручено керувати будівництвом великого експериментального заводу, який згодом, після закінчення будівництва, він же мав і очолити.

Потім сталося вбивство Кірова, перший показовий процес над Зінов'євим і Каменєвим, почався терор. У квітні 1936 року арештували дружину Алекса. Вони розлучилися 1934 року, але зберегли дружні стосунки. Звинувачення проти неї полягали в тому, що у свої мистецькі твори вона крадькома включала свастику, а, окрім того, ховала під ліжком два пістолети, плануючи вбити Сталіна. Після цього арешт Алекса став питанням часу. Можливо, він ще мав якийсь шанс як австрійський підданий отримати дозвіл на виїзд, натомість поїхав у Москву й Ленінград, щоб отримати свідчення впливових людей і допомогти дружині. У 1937 році це було б безумством, у 1936 році це було просто необачністю. Після вісімнадцяти місяців ув'язнення і майже успішної спроби самогубства її дійсно звільнили завдяки надзвичайним зусиллям австрійського консула. Однак за шість місяців до її звільнення і висилки з Росії, у березні 1937 року, було заарештовано Алекса. З цього моменту й починається його книга.

Закінчується вона трьома роками пізніше, коли Алекса, разом із групою інших німецьких та австрійських комуністів, соціалістів та біженців від фашизму, було передано через ДПУ в гестапо. Цей акт безпрецедентної підступності був одним із наслідків і в той же час ганебним символом сталінсько-гітлерівського пакту. Розповідь про те, як він витримав подальші тяжкі випробування в гестапо, і про роль, яку пізніше відіграв у польському підпіллі, з'явиться, я сподіваюся, на сторінках його майбутньої книги.

Упродовж трьох років радянського ув'язнення Вайсберг пройшов різні фази тюремного режиму: одиночна камера, політичний ізолятор, карцер, переповнена камера і навіть камера-«люкс» у Бутирці, де в'язням подавали на сніданок яечню з шинкою, аби відгодувати їх

перед передачею до гестапо, щоб вони справили там пристойне враження про принади радянського пенітенціарного режиму.

Драматична кульмінація його власної історії викладена в розділах 7 і 8 — «Конвеєр» та «Зізнання». Після семи днів і семи ночей безперервного допиту трьома слідчими, які змінювали один одного, з кількохвилинними перервами лише двічі на день, Алекс зламався й підписав зізнання. Через двадцять чотири години він відмовився від цих зізнань. Його знову поставили на «конвеєр» — технічний термін, що позначає безперервний допит із позбавленням сну, — і після чотирьох днів і ночей він удруге підписав зізнання. Потім знову відмовився від них і втретє потрапив на «конвеєр», однак цього разу лише на двадцять чотири години. Після цього його мучителі збагнули, що мають справу з людським проявом такого собі «Джека-в-коробочці» — іграшки-стрибунця, пружини якої можна натягнути, але не можна зламати. Вони визнали його безнадійним і відтоді залишили більшою чи меншою мірою в спокої.

Люди, сильніші від Вайсберга, — старі революціонери, партизанські командири, люди, які ризикували своїм життям десятки разів, — капітулювали перед тими самими випробуваннями. Той факт, що Вайсберг зміг протриматися, завдячує рідкісному збігу обставин. Частина з них була зовнішня. Австрійський паспорт гарантував йому принаймні мінімум особливого ставлення. Додатковим чинником на його захист було втручання таких провідних фізиків, як Ейнштейн і Жоліо-Кюрі. Нарешті, за радянсько-фашистською спільною угодою про екстрадицію він був вивезений із країни, яку, в іншому разі, ймовірно, ніколи не зміг би покинути.

Однак самі по собі ці зовнішні обставини не змогли б вберегти його. Здатність протриматися там, де інші ламалися, дало йому особливе поєднання саме таких рис характеру, які потрібні для виживання в подібній ситуації. Величезна фізична й психічна стійкість — риси «Джека-в-коробочці», що дозволили йому швидко відновлювати сили і ледь не нескінченно повертатися на висхідні позиції — як фізично, так і психічно. Надзвичайний здоровий глузд — про що свідчить історія з кресленнями з розділу «Провокатор». Певна товстошкірість і в доброму розумінні нечутливість, поєднані з майже цілковито екстравертним характером, — зверніть увагу на відсутність будь-яких медитативно-споглядальних моментів, будь-яких слідів релігійного чи містичного досвіду, які в інших випадках фактично неunikні під час перебування в одиночному ув'язненні. Невгамовний оптимізм і самозаспокоєння

в ситуаціях, коли волосся на голові стає дибки; оте «зі мною не може цього трапитися» — позиція, яка є найнадійнішим джерелом мужності. Також — невичерпне почуття гумору. Нарешті, безжальна манера відстоювати свою позицію в суперечці і здатність робити це годинами, днями й тижнями, про що я згадував раніше. Це доводило його інквізиторів до божевілля, точнісінько, як раніше іноді доводило його друзів. Його марафонські діалоги зі слідчими пересипані огидно смішними сценами, в яких роздратований офіцер ДПУ вигукує: «Олександр Семеновичу, навіщо ви нас мучите?» Є моменти, коли стає просто-таки шкода тих бідолашних тварюк, що потрапили в діалектичну пастку своєї ж жертви.

Практично всі мої центральноєвропейські друзі пережили досвід тих чи інших випробувань у в'язницях або концентраційних таборах. Однак я не знаю жодного, хто, провівши три роки в лабетах ДПУ і п'ять років під прицілом гестапо, лишився б фізично й морально неушкодженим, а також задоволеним цим найкращим із усіх можливих світів, як Олександр Вайсберг. Коли я вперше побачив його двадцять років тому, до того, як у нас обвалився дах над головою, він мав вигляд успішного бізнесмена. І він досі має вигляд успішного бізнесмена, із заокругленими жєстами, який любить теревені у віденських кав'ярнях і жує праліне або ж свій улюблений рахат-лукум.

Це хаотично, розгонисто й стрімко написана чудова книга. Організація матеріалу, з погляду фахівця, — просто жажлива. Оповідь переривається довжелезними екскурсами в минуле чи майбутнє, у найдраматичніший момент автор відволікається на цілу дисертацію про ставлення бухарінської опозиції до радянської розподільчої системи. І все-таки, незважаючи на ці хаотичні відступи, а може, завдяки їм, читач побачить, що книга неухильно опановує ним, зачаровує його все більше й більше і поступово просто-таки збиває з ніг, як потужна каламутна течія, доки врешті читач усвідомить, що став безпосереднім свідком видатної саги нашого часу. Тому що «велика чистка», з її приблизно десятма мільйонами жертв, була більше, ніж епізодом диктаторського режиму. Це була катастрофа на зразок «чорної смерті», відьомський шабаш людського розуму та перший повномасштабний приклад досі незбагнених руйнувань, яких сучасний деспотизм здатен завдати тілам і душам усіх, хто йому підвладний.

І все-таки це не книга жахів. Вона навіть — і це, можливо, найдивовижніша її риса — не депресивна при читанні. Частково це завдячує мужності й невичерпному оптимізму автора, які поступово

передаються читачеві, частково — шерегу яскравих персонажів, що проходять крізь ув'язнення і кожен із яких має історію, фантастичнішу від історії іншого. Всі вони описані з майстерністю, що рідко трапляється в першій книзі. Дехто з персонажів — як провокатор Романський чи анархіст Айзенберг — це незабутні портрети, що могли б посісти почесне місце у видатних творах літератури. Зібрані разом вони утворюють щось на зразок арабських казок «Тисяча й однієї ночі». Здається, що всі вони приймають свою долю з істинно російською покірністю; здається, що нікого особливо не цікавить, що з ним станеться далі; вони лаються, сперечаються й дискутують у цьому екзотичному пеклі, яке, крізь призму оптимістичного авторського світогляду, часом здається досить затишним місцем для життя. Це дивовижний контраст з пронизливо-високою інтонацією, звичною в книжках про тюрми та концентраційні табори.

Здається, що в загальній картині навіть недоліки книги перетворюються на її переваги. Багатослівність діалогів зі слідчими спершу дратує, але згодом читач потрапляє в тенета цієї гри на психологічне виснаження і занурюється в особливу атмосферу, в якій отримують зізнання. Хаотичні екскурси в минуле й різні відступи додають масштабності та широти загальній панорамі, її типово російській атмосфері. Нестрункність структури — невід'ємна частина російської літературної традиції. Цікаво, що залишилося б від такого шедевра, як «Брати Карамазови», якби його скоротив, підправив і впорядкував честолюбний редактор. Думку про те, що всі справді гарні кухарі готують на неохайних кухнях, здається, цілком можна застосувати й до видатних майстрів епічного мистецтва.

Ще одна непересічна риса цієї книги — поєднання величезної оповідної майстерності з проникливим науковим аналізом. Ці дві якості рідко зустрічаються разом. Методологічний підхід автора походить із його знання точних наук і політичної економії. Висновки, яких він доходить, спостерігаючи навколишні події, — розважливі й оригінальні. Вони доповнюють досить вичерпну картину машини російського терору. Особливо вражає система підрахунків, яких Вайсберг дійшов, оцінюючи кількість людей, заарештованих під час «чистки». Це сумний тріумф наукового методу, до якого, незалежно від Вайсберга, дійшли також Бек і Годін — двоє професорів, ув'язнених під час «чистки», — вони досягли приблизно тих же результатів тим самим способом обчислення.

Моя єдина незгода з теоретичними висновками автора стосується останнього розділу книги, де розглядаються основні при-

чини терору, — вони видаються мені дещо однобічними. Читачам, яких особливо цікавить це питання, я б рекомендував стислу й небагатослівну книгу двох вище згаданих авторів — «Російська чистка і отримання зізнань» Ф. Бека і В. Годіна. За одним із цих вигаданих імен стоїть учений, який відіграє важливу роль у цій книзі.

(Примітка перекладача. Згадана Кестлером книга опублікована українською: Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харківська правозахисна група. — Х. 2000)

Травень 1951 р. Артур Кестлер

Париж 15 липня 1938 р.

Генеральному Прокурору СРСР Вишинському
Москва, СРСР

Шановний пане Генеральний прокурор:

Ми, що нижче підписалися, друзі Радянського Союзу, вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома такі факти.

Ув'язнення двох видних іноземних фізиків, д-ра Фрідріха Гоутерманса, заарештованого 1 грудня 1937 року в Москві, і д-ра Олександра Вайсберга, заарештованого 1 березня того ж року в Харкові, викликало велике нерозуміння в наукових колах Європи і Сполучених Штатів. Імена пп. Гоутерманса і Вайсберга широко відомі в цих колах, і є небезпека, що їх тривале ув'язнення є не що інше, як нова політична кампанія, одна з тих кампаній, що останнім часом завдали тяжкого удару по престижу соціалізму і співробітництву СРСР з великими демократіями Заходу. Це тим більш тяжко для тих людей науки, друзів СРСР, котрі завжди намагалися захищати Радянський Союз від нападок його противників. Не отримавши до сьогоднішнього дня ніякої інформації від радянської влади про ситуацію з пп. Гоутермансом і Вайсбергом, незважаючи на значний час, що минуло після їхнього арешту, неможливо зрозуміти подібні заходи. Пани Гоутерманс і Вайсберг мають численних друзів серед таких відомих діячів науки, як професор Ейнштейн в Пасадені, професор Блекет в Манчестері, професор Нільс Бор у Копенгагені, котрі дуже зацікавлені і не перестають цікавитися їхньою долею. Вайсберга, який є фундатором і редактором «Journal de Physique de USSR», було запрошено професором Ейнштейном до університету в Пасадені. На це запрошення він не зміг відповісти, оскільки був арештований.

Аналогічно і д-ра Гоутерманса було запрошено для наукової роботи в один із лондонських інститутів і безпосередньо в день його від'їзду заарештовано в митниці на вокзалі в Москві.

Єдиним офіційним повідомленням про причини арешту п. Вайсберга було звернення радянських властей у березні 1937 року до посольства Австрії в Москві, в якому Вайсберг звинувачувався у шпигуванні на користь Німеччини та підготовці збройного повстання в Україні. Що ж до п. Гоутерманса, то ніякого офіційного повідомлення не було.

Усі ті, хто особисто знайомий з пп. Вайсбергом і Гоутермансом, глибоко переконані, що вони є справжніми друзями СРСР і не здатні ні на який ворожий акт. Вони глибоко переконані, що звинувачення проти пп. Вайсберга і Гоутерманса абсурдні і є наслідком прикрого непорозуміння, термінове з'ясування якого є бажаним як з політичного, так і з персонального поглядів.

Офіційні заяви відповідальних представників СРСР підкреслюють останнім часом ту обставину, що в процесі кампанії чистки в країні, якій загрожують внутрішні та зовнішні вороги, трапляються помилки, що є неunikним у такий критичний час, і які здійснюються органами. Ці ж люди наполягають на необхідності виправлення цих помилок і випадкових порушень. Ми, що підписали цього листа, та всі друзі обох звинувачуваних переконані, що йдеться про подібне непорозуміння.

Ось чому ми апелюємо до Прокурора СРСР, звертаючи особливу увагу на випадок з пп. Вайсбергом та Гоутермансом, і просимо для порятунку престижу СРСР у зарубіжних наукових колах вжити необхідних кроків для їх негайного звільнення. Політичне значення цієї справи спонукує нас направити копію цього листа п. Сталіну дипломатичними каналами і ми передаємо його копію до посольства СРСР у Парижі.

Просимо Вас дати відповідь якомога швидше, враховуючи терміновий характер цієї справи. Ми просимо Вас, пане Генеральний прокурор, прийняти вираження наших ширих почуттів.

Ірен Жоліо-Кюрі,
колишній заступник державного секретаря
з наукових досліджень, Нобелівський лауреат

Жан Перрен,
колишній заступник державного секретаря
з наукових досліджень, Нобелівський лауреат

Фредерік Жоліо-Кюрі,
професор Колеж де Франс, Нобелівський лауреат

ПАСТКА

Була неділя 24 січня 1937 року. Я збирався відпочити після тяжкої, виснажливої подорожі. Зненацька задзвенів телефон, і я почув незнайомий голос:

— Не повторюйте жодного мого слова. Я з НКВС. Прийдіть до нас об одинадцятій. Запитаєте внизу про кімнату 222. Перепустка буде готова.

Рука моя тремтіла, коли я клав слухавку. З початку розладу в інституті, а особливо після арешту моєї дружини, я почав відчувати, що навколо моєї шиї все дужче й дужче затягується зашморг. Перед цим я ніколи не мав прямих контактів з ДПУ, принаймні у зв'язку з моїми власними справами. Тепер же я перетнув невидиму межу. Напруженість та непевність декількох минулих місяців позначилася на моїх нервах, і коли я рушив у дорогу, думки мої плутались, і я був до глибини душі стривожений.

Резиденція харківського ДПУ знаходилась лише за декілька хвилин ходу. Це велика, солідна будівля з фронтонами, що виходили на три вулиці. Всередині будинок виявився дуже добре облаштованим та умебльованим. У всіх містах Радянського Союзу Народний комісаріат внутрішніх справ займав найкращі будинки, у той час як важливі економічні та культурні установи тіснилися в набагато скромніших приміщеннях.

Я ввійшов і звернувся до вартового, який направив мене до бюро перепусток, де я, назвавши своє ім'я, отримав перепустку, що вже на мене чекала. Вартовий, підозріло оглянувши мене й перепустку, дозволив увійти всередину будинку. Кабінет 222 містився на другому поверсі. Я постукав. Коли пролунало «увійдіть», відчинив двері й потрапив до продовгуватої, добре обставленої кімнати. Біля вікна стіл, декілька стільців та шафи з паперами. Це була справжня контора. За столом спиною до вікна сидів чоловік у цивільному одязі. Голосно й якимось гречно він запропонував мені сісти.

Приглядаюся до свого співрозмовника. Він підвівся й узяв з найближчої шафи течку з паперами. Середнього зросту, брюнет, він справляв враження не начальника, а підлеглого, який тримає свої папери в ідеальному порядку. Той чоловік — подумалось — напевно не є садистом, і не є також старим революціонером, який потрапив до ДПУ з ідейних міркувань — аби винищувати ворогів революції. Мені досить часто доводилося зустрічати в радянських установах на керівних посадах вихідців з ДПУ. Їх одразу впізнаєш по поведінці. Вони вважають себе набагато значнішими за рядових членів партії, почувуються керівниками країни й одразу дають це відчутти. Я добре знав цей тип людей. Це люди з грубими обличчями та великими руками. Люди, яких влада посилала туди, де була безжальна робота. Вони рідко берегли себе, а тим паче інших. Походження були переважно пролетарського або селянського, але видавали накази своїм колишнім колегам-робітникам таким тоном, на який були неспроможні буржуазні директори заводів. Користувалися безліччю привілеїв, і їхнє матеріальне становище являло собою різкий контраст із життям простих робітників навколо них. Але вони були твердо переконані, що так і треба.

Чоловік, який сидів навпроти мене, не належав до тих людей. Був то канцелярський писарчук — про його підлегле становище свідчили всі його рухи. Було видно, що він виконував свої обов'язки, слухався начальства й не проявляв ніякої ініціативи. Пізніше, після мого арешту, він протягом перших двох місяців був моїм слідчим. Звали його Полевецький. Оглядаючись назад, мушу визнати, що він був кращим серед своїх колег. Але тоді, коли я ще був на волі, при перших із ним розмовах він видавався мені вихідцем із пекла.

Почалася розмова:

— Вже повернулися з відрядження? — почав він.

— Так. Позавчора.

— Що ви робили в Москві?

— Вирішував інститутські справи в Наркоматі важкої промисловості.

— А в Ленінграді?

— Замовив електродвигуни та електричний кабель.

— І це все?

— Ні. Я мав також деякі приватні справи.

— Це дуже загально. Ви маєте звикнути до того, що ми вимагаємо від Вас докладних зізнань. Що робили в Москві та Ленінграді?

— Гаразд. Я був у військовій прокуратурі та НКВС у справі арешту моєї колишньої дружини.

— Ваша дружина заарештована як ворог народу за звинуваченням у державній зраді. Ваші клопоти про неї є не що інше, як підтримка ворога народу.

— Я переконаний, що вона невинувата.

— Ви стверджуєте, що ми заарештуємо безвинних?

— Я того не стверджую, але знаю, що в цьому конкретному випадку трапилася помилка й хочу допомогти НКВС її виправити.

— Не потрібна нам ваша допомога. Наше слідство й без неї дійде правди. Але сьогодні ми маємо намір займатися не вашою дружиною, а Вами. Викладіть свою автобіографію.

Свою автобіографію на вимоги різного начальства мені доводилось писати безліч разів: при прийомі на роботу до інституту, при вступі до профспілки, при переведенні до російської комуністичної партії і за багатьох інших обставин. Ці життєписи зберігалися в теках таємних відділів тих організацій, тобто в розпорядженні органів НКВС. Їх копії, певно, лежали в теці, до якої Полевецький час від часу заглядав. Але я зробив вигляд, що нічого про це не знаю. Мені, як іноземцеві, краще було вдавати з себе зовсім необізнаного у справах таємного апарату. Отже я слухняно продиктував Полевецькому коротку історію свого професійного та політичного життя. Ймовірно, Полевецький сподівався віднайти якісь відмінності між тим, що я йому продиктую, і тим, що є в копіях, які він отримав від спецсекторів різних установ. Але то були марні сподівання. Радянські люди мають велику віру у всевладдя та всезнайство ДПУ й тому ніколи не роблять спроб давати неправдиву інформацію. Вони звичайно повідомляють найдрібніші деталі, котрі, на їхню думку, можуть цікавити власті. А давши раз відомості про своє життя, хай навіть і з відхиленням від правди, вони вже ніколи їх не змінюють. Напевне, агенти ДПУ в інституті дали опис мого характеру. Вони добре знали, що я ніколи не дам розбіжних автобіографій, хоч би навіть і мав що приховувати. Тому мені важко було збагнути мету завдання Полевецького. Не зрозумів я й того, навіщо мене викликано до ДПУ. Я мав три роки для вивчення техніки ДПУ щодо приготувань ареш-

штів. Тепер же, озираючись назад, я розумію мету викликів до ДПУ та сенс їхніх допитів перед арештом.

Полевецький записував десь із півгодини. Потім поставив декілька несуттєвих запитань, що торкались мого життя за кордоном і, нарешті, дійшов до питання, яке, як це я по трьох роках ясно зрозумів, було єдиною причиною мого виклику — моя відповідь на те питання могла уможливити органам НКВС зібрати і скомпонувати матеріал, що послугував би підставою для мого арешту.

— Чи маєте друзів або знайомих, репресованих радянською владою?

— Я вам уже доповів, що моя дружина заарештована.

— А опріч того?

— Не знаю, кого вважати друзями.

— Це люди, яких Ви добре знаєте й з якими підтримуєте стосунки.

— Я знаю в Радянському Союзі дуже багато людей. У зв'язку з роботою знаю декількох відповідальних осіб у радянському апараті. Як Вам відомо, декотрі з них останнім часом були заарештовані як вороги народу.

— Назвіть тих, кого знаєте.

— П'ятаков, Бухарін, Ратайчик, Пушин, Норкін та інші. Не можу ж я пригадати всіх, з ким зустрічався в різних установах, і я не міг мати щонайменшої гадки про те, що вони виношують контрреволюційні ідеї. Для мене вони були просто начальниками.

— Згадайте тих, з ким мали особисті стосунки.

— Ніхто з моїх близьких друзів не був заарештований.

— Цього не може бути. Ви мусите назвати принаймні декілька прізвищ. Ми знаємо, що ви мали особисті стосунки з ворогами народу. Назвіть їх.

— Знав, зрештою, побіжно кількох іноземців та колишніх іноземців, котрі були заарештовані.

— Хто вони?

— Ганс Штралер, Карол Негер, Лусі Геман, Ервін Андерс. Останнього знав дещо ближче за інших.

Я назвав таким чином ім'я людини, яка мала стати для мене дуже небезпечною. ДПУ послідовно застосовуватиме до неї всілякі засоби тиску, що звичайно вживає невідконтрольна секретна поліція, щоб домогтися зізнань, у яких би вона звинуватила мене як контр-

революціонера, й тим самим дала потрібні формальні підстави для мого арешту.

Полевецький записав імена й задав мені одне чи два питання про те, де й коли вони були заарештовані й чому, та як я про те довідався й так далі. Він з великою старанністю записав мої відповіді й тоді дав підписати протокол. Нарешті підвівся й запропонував мені піти слідом за ним.

Коли ми вийшли з кімнати, він замкнув її на ключ.

— Чекайте в коридорі, доки я повернусь. Я пішов до начальника.

Я став поблизу сходів. Коридором із поспіхом снували гебісти в добре скроєних мундирах, молоді стенографістки, люди в цивільному, мабуть, таємні агенти, урядовці чи представники радянських органів. Знов і знов конвоїри вели на допити в'язнів. Їхні обличчя були бліді й схудлі, їхній одяг пом'ятий. По важкій ході було видно, що вони зацьковані та виснажені, а їхні згаслі очі свідчили про відсутність будь-яких надій. Але я був занадто стурбований своєю власною долею, щоб приділяти багато уваги цим людям. Чи вирішиться вона зараз на нараді Полевецького з його начальником? Народа тривала довго. Мабуть, формальності вимагали багато часу. Адже без згоди прокурора ніхто не може бути заарештований, а саме для отримання цієї згоди й потрібне виконання деяких формальностей. Можливо, вони якраз готують необхідні звинувачувальні матеріали, щоб оформити від імені НКВС і санкціонувати в прокурора постанову про мій арешт? Накинуться потім на мене солдати, заберуть мою краватку, пояс, ніжик та шнурки й спровадять до камери. І через декілька тижнів я матиму такий самий вигляд, як і оці нещасні, яких проводили повз мене. Ось один із них із солдатом попереду з'явився в коридорі й попростував до сходів. Солдат затримався на хвилину над сходами, заклацав пальцями й прислухався. Я вже декілька разів спостерігав цю процедуру. Тим часом у відповідь вдалині пролунало таке ж саме клацання. Тієї ж самої миті солдат видав своєму підопічному наказ: «До стіни!» В'язень повернув своє обличчя до стіни. Через деякий час інший конвоїр піднявся східцями зі своїм в'язнем — геркулесової будови чоловіком у формі офіцера Червоної армії. Неможливо було встановити його звання, бо відзнаки були зірвані з його одягу. Його крок ще був стройовим, обличчя засмагле й голова ще не пострижена. Мабуть, був шойно заарештований. Подумалось: «Чи й він по декількох тижнях стане таким, як

і інші?» Коли обидва пройшли, перший солдат рушив зі своїм підопічним униз. Я зрозумів, що в'язні не повинні бачити один одного.

Але ж я ще вільний? У мене ще є час, я можу спуститись сходами вниз до дверей і вийти на вулицю. Але ж вартовий, напевне, не випустить мене без дозволу Полевецького. Я тримав у своїх руках перепустку й розглядав її зблизька. Можу ж я зробити підпис сам? Адже через браму проходять щогодини сотні людей. Вартовий, що явно був із селян, не міг пам'ятати підписів усіх начальників, які мають право підписувати перепустки. Таких було в будинку десь близько сотні. Він, напевне, дозволить мені вийти. А що як до підпису потрібно ще й печатку? Все одно треба спробувати. Що я втрачу?

Але що потім? Іти додому? Через годину придуть і заберуть. Поїхати до Москви й там заховатися? Але хто захоче дати мені притулок? Усі мої приятелі відомі ДПУ, мене в них шукатимуть. Не можу ж я наражати друзів на небезпеку. Ні, мені нема де заховатись, бо кожен негайно видасть мене, в тому числі й ті, хто мені співчуватиме. Великий страх кидав свою тінь навіть на найвідважніших. Адже кожен, до кого я звернуся з проханням про притулок, може подумати, що це провокація ДПУ. Отже, сховатися всередині країни неможливо, лишається тільки втеча за кордон. Але це вдавалося лише в одному випадку на мільйон спроб. Сама лише моя поява біля кордону означатиме негайний арешт.

Згодом прийшла думка поїхати до Москви й віддатися під опіку австрійського посла. Але тут же я відхилив цю свою ідею і навіть засоромився їй. Радянські люди, комуністи, погодяться радше загинути, аніж дозволити собі рятуватися за допомогою капіталістичних урядів.

Але чи не є то чистим божевіллям? Навіщо мене арештовувати? За те, що я в глибині душі ненавидів тиранію Сталіна над партією за цілковиту ліквідацію свободи не лише в країні пануючого класу, але й у пануючій партії? Але ж вони не могли знати моїх думок. Ніде й ні з ким я про це відверто не говорив, навіть з найближчими приятелями. Навіщо їм мене арештовувати? Але ж опинився за ґратами Штралер, який, певно, не був гіршою за мене радянською людиною. Чи, може, зізнався після кількох місяців арешту, що є агентом гестапо? У всякому разі представник НКВС заявив про це на загальних зборах Вуглехімічного інституту, а це гебісти чинять лише тоді, коли мають у руках підписані зізнання своїх жертв. «Як то все в лихої

години робиться? Штралер, я впевнений, ніколи не був агентом гестапо, у чім я з легкістю можу поручитися своєю головою. Чому ж він підписав такі зізнання? Чи його до того примусили? Але навіщо?»

Штралер був вірною радянською людиною й гарним інженером. Країна потребувала таких людей. Навіть у глибині своєї душі він не мав нічого проти вождя партії. Був далекий від політики, кохався у своїй роботі і дбав лише про неї. Люди такого складу в усіх країнах є опорою держави. Навіщо його заарештовувати? Навіщо його змусили підписати, що він шпигун? Напевне, людей, яких звинувачували у великих процесах, також якимсь чином примушували до зізнань невідомими засобами, але ж то було зведення рахунків між великими людьми. Там ішлося про захист диктатора від імовірного, хоч і неправдоподібного замаху. Але Штралер та інші мої знайомі, яких арештували, та й сам я є малими людьми. Я був ще так-сяк людиною політичною, цінував волю й замислювався над тим, чому революція знищила свободу самих революціонерів, як і свободу старих класів. Але ж Штралер та інші не сягали в думках так далеко. Виконували свою роботу та турбувалися про свої родини. Тож навіщо їх арештовано? Чи й мене змусять до складання неправдивих зізнань? Чи й я зламаюсь по кількох тижнях і підпишу все, чого вони зажадають?

Але, може, то все є поганим сном? Мабуть, вони просто пере-віряють людей на лояльність і відпускають, коли встановлять невинуватість? Не можуть же вони бути настільки божевільними, щоб нищити власних людей?

Ці й подібні думки товклися в моїй голові протягом двох годин, доки я чекав Полевецького. Нарешті я побачив його, що йшов до мене швидким кроком. Він тримав у руках теку з паперами. Йдучи, Полевецький якимось дуже вже понуро тримав голову. Мені навіть здалося, що обличчя його потемніло, й мене охопила тривога. Я намагався погамувати її. Що б там не було, а я маю триматися спокійно. Він відімкнув двері свого кабінету й промовив: «Заходьте й сідайте».

Полевецький ретельно склав папери, сів у своє крісло й деякий час мовчки дивився на мене. Згодом почав піднесеним тоном:

— Ми вимагаємо від вас негайно скласти повне зізнання у вашій диверсійній діяльності на території Радянського Союзу.

Він ще не встиг скінчити, а я вже думав про те, що маю робити. Зірватися з місця й учинити скандал, чи вести себе спокійно? Або

якщо зреагувати спокійно на таке нечуване звинувачення, то це може бути сприйнято як визнання вини? Я вирішив вибрати середину.

— Не розумію, про що йдеться. Що ви маєте на увазі?

— Ви прибули до нашої країни з завданням організувати підпільну діяльність. Ми спостерігаємо за вашою брудною роботою вже багато років, а зараз даємо вам шанс. Зізнавайтесь в усьому, видавайте своїх агентів і переходьте на наш бік.

— Ви не маєте права розмовляти зі мною таким тоном!

— Нам краще знати, як з вами розмовляти і що з вами робити. Давайте інформацію, яку ми від вас вимагаємо.

— Я вам ніякий не контрреволюціонер. Навпаки, я лояльно працюю й допомагаю будувати соціалізм.

— Ми поговоримо про вашу роботу пізніше. Ви посилаєтесь на успіхи в роботі для маскування своїх брудних злочинів проти радянської держави.

— Товаришу Полевецький...

— Я вам не товариш.

— А як до вас звертатися?

— Для вас я громадянин слідчий.

— Хіба я вже під слідством чи заарештований?

— Ще ні. Але це залежатиме від результату нашої розмови. Пропоную вам останню можливість. Переходьте на наш бік і працюйте з нами. Це вам зовсім не зашкодить.

— Я навіть не розумію, про що ви говорите. Я німецький комуніст і прибув сюди, щоб узяти участь у будівництві соціалізму.

— Ви п'ять років очолюєте підпільну роботу, спрямовану проти цього будівництва.

— Навпаки, багато років я працюю, скільки є сил і енергії над виконанням завдань, поставлених партією та урядом.

— То нас не обходить. Нас цікавить ваша контрреволюційна робота. Кажіть, хто давав вам інструкції? Хто заслав вас сюди? Хто ваші агенти?

— Громадянине слідчий, ви не маєте права розмовляти зі мною таким чином. Можете мене заарештувати, але поки я не арештований, не дозволю зі мною так розмовляти.

Він сердито звівся на ноги й закричав:

— У наших камерах ми поговоримо з вами інакше. Ви просто не розумієте свого становища. Я не маю щонайменшого бажання по-

лемізувати з вами. Відповідайте конкретно на моє питання: хто вас прислав?

— Вища Рада народного господарства запросила мене як фізика до харківського інституту.

— Я вже казав, що не збираюся дискутувати тут про вашу наукову роботу. Мене цікавить лише ваша контрреволюційна діяльність. Востаннє пропоную вам зізнатися.

— Мені немає в чому зізнаватися.

— Не будьте легковажним. Адже йдеться про ваше життя.

— Громадянине слідчий, я не розумію, про що йдеться. Або ви сприймаєте мене за когось іншого, або це результат чиєїсь злої волі, хтось хоче мені нашкодити. Що ви маєте проти мене?

— Я вам уже сказав. Ви очолюєте антидержавну групу, і я вимагаю від вас подробиць конспіративної роботи.

— Громадянине слідчий, я ладен повідомити вам найнезначніші подробиці свого життя. Маю добру пам'ять. Мені абсолютно нема чого приховувати від вас. Я не ворог цієї держави, я патріот Радянського Союзу.

— Ви є ворогом, і скоро ми примусимо вас у цьому зізнатися.

— Скажіть мені нарешті, у чому ви мене звинувачуєте?

— Я вам уже казав.

— Ви висуваєте огульні, нічим не обґрунтовані звинувачення. За яким правом ви звинувачуєте мене в контрреволюції? Якщо наведете мені конкретні факти, то я постараюся спростувати ваші фальшиві звинувачення.

— Слухайте: ми знаємо подробиці кожного дня вашого життя чи не краще, ніж це знаєте ви. Здавайтесь, припиняйте боротьбу проти радянської влади, полишайте вашу контрреволюційну діяльність і зізнавайтесь у всьому, щоб ми могли розкрити всю вашу організацію. Зізнавайтесь.

— Я не зробив нічого такого, у чому мав би зізнаватися.

— Я застерігаю вас знову: ви бавитеся з вогнем.

— Громадянине слідчий, скажіть мені конкретно, у чому мене звинувачуєте, покажіть матеріали, які ви збрали проти мене.

— Доки ви не арештованні, я не покажу вам ніяких матеріалів. ви самі чудово знаєте, що скоїли та що планували ще скоїти. Тож ви повинні нам усе розповісти, а не ми вам. Коли з ваших зізнань стане ясно, що ви роззбрóилися, визнали свою провину й щиросердно

розкаялися та виявили бажання перейти на наш бік, ми дамо вам шанс.

— Я не маю чого сказати, oprіч того, що вже сказав. Я працював на Радянський Союз, а не проти нього. Якщо ви ознайомите мене з підставами ваших підозр, я ладен розповісти про все, що допоможе вам прояснити справу. Адже я не можу захищатись, не знаючи, у чому ви мене звинувачуєте.

— Ви продовжуєте боротьбу проти нас?

— Я ніколи не боровся з вами.

— Ви готові до зізнань?

— Мені нема в чому зізнаватися.

— Ви відмовляєтесь допомогти органам НКВС у їхній боротьбі проти ворогів народу й держави?

— Не уявляю, чим можу вам допомогти.

— Видайте мережу ваших агентів на території Радянського Союзу.

— Я не знаю ніяких агентів і не розумію про що ви говорите.

Тут він змінив тон.

— Олександр Семеновичу. Здається, ви знаєте характер нашої організації. Це вам не державна прокуратура. Якщо ми довідуємось про злочин, то не караємо злочинця, коли бачимо щире каяття.

— Може, це й так, але я не вчинив нічого такого, у чому мав би каятись.

— Слухайте, Олександр Семеновичу. Якщо людина зробила щось проти свого ближнього, то краще за все піти до нього й сказати правду. Після цього добрі стосунки можуть поновитися. Але передумовою є щире каяття. Перейдемо до ваших стосунків із нашою державою. Ми ладні дарувати вам усі ваші недобрі вчинки, але для цього треба скласти зброю, і ми допоможемо вам стати на вірний шлях. Ви ще зможете відігравати велику роль у нашій системі.

— Я розповів би вам щиро все, коли б знав, що розповідати.

— Давайте з'ясуємо деякі подробиці, що торкаються вашої організації.

— Але ж я ніколи не належав до жодної нелегальної організації.

— Отже, ви маєте намір продовжувати боротьбу?

— Я ніколи не вів ніякої боротьби з вами.

Він повторював свої звинувачення знов і знов, а я знов і знов давав йому ті ж самі відповіді. Пізніше я довідався, що ці монотонні

повтори були частиною їхньої техніки слідства. Так ми просиділи дві години, після чого він вирішив, що з нього вже досить.

— Гарзд, як знаєте. Не кажіть же потім, що ми не дали вам шанс. Ходімо зі мною.

Я пішов слідом за ним довгим коридором, і ми потрапили до приймальні начальника. Мусили деякий час зачекати, в прихожій, оскільки в капітана хтось був. Відвідувачем виявився старший офіцер у невідомому мені мундирі. Коли він покинув кабінет начальника, секретарка впустила нас. Ми ввійшли до великої й світлої кімнати з трьома вікнами. На протилежній від дверей стіні висів портрет Дзержинського в натуральну величину, перед портретом стояв стіл у формі літери Т. За цим столом сидів капітан. Полевецький показав на мене:

— Товаришу капітане, це звинувачуваний Вайсберг.

Капітан повернувся до мене лицем і приязно усміхнувся. Це був невеликий стрункий чоловік з розумними очима, інтелігентним обличчям та досить граціозними рухами. В його роті виблискували два золоті зуби. Судячи з вигляду, він був євреєм. Я забув його ім'я, але звучало воно якось на зразок Азак. Тож будемо називати його саме цим іменем.

— Радий Вас бачити, Олександр Семеновичу, — сказав він. — Ви наш давній знайомий.

— Це новина для мене, товаришу капітане, — відповів я й зауважив, що він не зробив ніякого заперечення стосовно вживання мною слова «товариш».

— Так, я знаю, що ви мене не знаєте, Олександр Семеновичу, але ж я знаю вас дуже добре. Займаюсь вами віддавна, а от тепер був змушений запросити вас до себе.

— Не розумію, чим заслужив на таку увагу.

Він посміхнувся знову, але цього разу дещо саркастично.

— Слухайте, Олександр Семеновичу, ви розумна людина й можете нам дуже допомогти.

— Не уявляю, яким чином.

— Це дуже просто: ви зробите для нас те, що досі робили для інших.

— Товаришу капітане, три години я намагався довести громадянинуві слідчому, що я уявлення не маю про все те, що він говорить.

Може, ви нарешті скажете мені, у чому мене звинувачуєте. Я тоді зможу вам відповісти й розвіяти ваші підозри.

— Йдеться не про підозри. Ми знаємо про вашу диверсійну роботу все від початку до кінця.

— У такому разі дайте мені докази моєї провини.

— Ви їх отримаєте відразу, як тільки будете заарештовані. Але ми не маємо бажання вас заарештовувати. Ідіть до нас на службу, і всі ваші злочини проти нас будуть забуті, й перед вами відкриється шлях до великої кар'єри. Ваше матеріальне становище значно поліпшиться.

— Я не потребую поліпшення мого матеріального становища. Я всім задоволений. Я люблю свою роботу й не маю бажання її змінювати. Але ось уже майже рік я є об'єктом підступних нападів, що їх організовують ваші люди.

— Ми не будемо вести розмову про вашу роботу зараз. Питання стоїть так: будете чи не будете зізнаватись?

— Але ж і я кажу вам знову: мені немає в чому зізнаватись.

— Ви — ворог народу, Радянського Союзу й радянського уряду. Ви проводите підпільну роботу на користь іноземної держави.

Я втратив нарешті терпець і схопився на ноги.

— Громадянине капітане, ви не повинні зі мною так розмовляти. Можете мене заарештувати, але доки я на волі, я нікому не дозволю розмовляти зі мною в такому тоні.

Тепер надійшла його черга розізнитися, він теж схопився й закричав:

— Заткнись. Підвищувати голос тут можу тільки я. Пам'ятай, де знаходишся.

Він знову сів, узяв шматок паперу й продовжив уже цілком спокійно:

— З ким з апарату N ви перебували в контакті?

Я уяви не мав про той апарат N і не знаю нічого про нього й зараз. Мені здалося, що це німецька секретна розвідка.

— Я ніколи навіть не чув такої назви.

Капітан запитливо глянув на Полевцького, котрий зробив рух, якого я не забуду до кінця життя. Він розвів руки і глянув на мене з таким виглядом, немов я втратив розум. Мабуть, моя відповідь, що я не знаю свого власного імені, справила б на нього менше враження. Сьогодні, через дванадцять років, уже маючи досвід усіх фаз

«великої чистки» і будучи ґрунтовно обізнаним із методами слідства ДПУ, я не можу збагнути оту малу сцену в кабінеті капітана Азака. У глибині своєї душі обидва ці офіцери ДПУ чудово розуміли, що я не маю нічого спільного з тими звинуваченнями, які вони мені пред'являли, що ніякий я не закордонний агент. Але ж кожен із них у присутності іншого робив вигляд, що сприймає ті звинувачення за справжні й вірить у те, що сам каже. Вони грали один перед одним комедію й вважали, що вона справляє на мене належне враження і що ця гра може схилити мене до фіктивного визнання своєї вини. Але в цьому вони не мали успіху навіть пізніше, незважаючи на застосування різноманітних засобів тиску впродовж трирічного слідства. Тож як вони могли подумати, що я, будучи вільною людиною, піддамся на їхні вмовляння?

— Олександр Семеновичу, нічого не вийде, доведеться зізнаватись.

— Я не маю що сказати окрім того, що вже сказав.

— Слухайте, ми ще не вирішили, що з вами робити. Ви ж ще й досі не під арештом. Якби ми хоч крихту сумнівались у вашій вині, ми не запросили б вас сюди сьогодні. Ми продовжували б свої спостереження.

— Не можу нічого повідомити.

— Або переходьте на наш бік, або поїдете до білих ведмедів.

Я не дуже розумів, що він має на увазі, але подумав, що це натяк на табори ДПУ на Соловецьких островах у Північному Льодовитому океані, де є багато ведмедів.

— Хочу вам дати ще один шанс. Подумайте над своєю справою й приходьте сюди знову післязавтра. У вас буде можливість подумати. Я певен, що ви збагнете переваги, які надасть вам співпраця з нами. На сьогодні все, — сказав він і повернувся до Полевецького:

— Залагодьте всі формальності з громадянином Вайсбергом.

Ми разом повернулися до кабінету Полевецького, де він зробив ще одну спробу переконати мене, хоч уже й без надії на успіх:

— Подумайте добре над ситуацією, в яку потрапили, і прийміть пропозицію капітана. Він вам бажає добра. Ніхто вам не запропонує кращих умов. Своїм опором ви тільки нашкодите собі. Зверніть на це увагу.

Потім він вручив мені надрукований на друкарській машинці текст. Читаю: «Я, що підписався, попереджений про те, що ма-

теріали допиту є державною таємницею. Я також попереджений про відповідальність за розголошення державної таємниці, яке тягне за собою покарання згідно зі статтею N ув'язненням на 5 років». Я розписався.

— Приходьте післязавтра о першій годині. Дайте вашу перепустку.

Я віддав перепустку, він підписав її й повернув мені.

— Можете йти.

Мені не треба було повторювати сказане двічі. Я вже практично втратив було надію колись полишити цей будинок. Я збіг вниз сходами, віддав перепустку вартовому й опинився на вулиці. Вся ця подія мене глибоко вразила, і я відчув величезне полегшення й радість звіра, що вирвався з клітки. Думка про повторний виклик дещо пригнічувала мене, але, зрештою, я мав сорок вісім годин свободи думати й діяти.

Була вже четверта година, коли я прийшов додому. Двері відчинив мій друг Марсель. Вони з дружиною Оленою та сином жили в моєму помешканні.

— Щось сталося, Алексе? У тебе жахливий вигляд!

— Так, сталося, — відповів я. — Але я не можу сказати, що саме.

— Але чому? Де ти був?

— Я не можу тобі нічого сказати. Дай мені що-небудь попити.

Я пішов на кухню. Там була Олена, й одного її погляду на мене було досить, щоб одразу все зрозуміти.

— Що вони тобі зробили? — запитала вона.

— Мені не вільно про це розповідати. Не питай мене, Оленочко, краще дай що-небудь поїсти.

Поки я їв, думки мої знов крутилися навколо ситуації, що склалася. Очевидно я не зможу довго залишатися в Радянському Союзі. Але чи дозволять вони мені виїхати? До того ж, без згоди Комінтерну я не можу покинути країну, не наражаючись на звинувачення в тяжкому порушенні партійної дисципліни. Якби навіть я й отримав дозвіл Комінтерну на виїзд, мені буде потрібна ще виїзна віза, а її неможливо отримати без дозволу ДПУ. В моєму випадку питання про візу будуть вирішувати ті самі люди, з якими я щойно мав неприємність спілкуватися.

Але навіщо вони зі мною розмовляли? Що їх спонукало до цього? Навіщо було мене викликати й тим самим застерегти, коли вони

повинні були продовжувати стеження, якщо мали мене за ворожого агента? Адже справжні іноземні агенти завжди мають нелегальні зв'язки, завдяки яким коли завгодно можуть втекти.

Можливо, дійсно, маючи мене за контрреволюціонера, вони хотіли перевірити свої підозри шляхом особистого контакту, побачити, як я буду реагувати на звинувачення та чи не спробую втекти. Звичайно ж, я буду знаходитись під найсуворішим контролем. Тоді, коли вони довідаються, що я маю чисте сумління, може припинять мене переслідувати. Одні й ті ж думки постійно кружляли в моїй голові, і я не міг спокійно їсти. Я встав і пішов до свого кабінету, де приліг на канапу й спробував читати. Почав із газет, але oprіч листів від колгоспників, що прославляли Сталіна, та великої кількості статей, у яких йшлося про ворогів народу і закликів до їх знищення, у них нічого не було. З огидою я відкинув газети та взяв до рук том «Війни і миру» Толстого. Оленка якраз читала цю книжку. Сторінка, на якій вона була відкрита, висвітлювала сцену в будинку Ростових між Наталею Ростовою та її кузиною Софією. Незважаючи на нервовий стрес, якого я зазнав, читання трохи мене заспокоїло. Наскільки відмінним життя було в ті часи! Але чи було воно кращим? У всякому разі, між людьми панували відверті, людські стосунки, й тоді не вбачали таємного ворога в кожному сусідові. Ніхто не примушував людей звинувачувати своїх друзів у фіктивних злочинах, аби тільки зберегти власне життя. Але, можливо, ідеальні стосунки, описані великим письменником, були притаманні лише вузькому колу людей, до якого належав і сам Толстой, тобто аристократам? І відносна свобода, яку він описує, ґрунтувалася на визискуванні та пригніченні селян? Але ж тоді хоч правлячий клас був вільний. А зараз що? Хіба робітники та працююча інтелігенція нашої країни є панівним класом? А чи можна сказати, що вони вільні? Усі вони залякані очікуванням наклепів.

Читаючи далі, я потроху почав забуватись, почуття безпорадності поступово зникло, денні випробування якимось відійшли на задній план, і я поринув у світ безсмертних образів Толстого. Нарешті, я заснув.

Був уже вечір, коли я прокинувся. У пам'яті відразу постали події минулого дня, і я знову відчув біль у серці. Зусиллям волі опанував тривогу й почав розмірковувати над своїм становищем. Мені

важко було щось вирішити самому, не маючи змоги когось запитати або з кимось порадитись.

Я відчув, що мушу негайно повідомити про те, що трапилось, мого зведеного брата та тещу, які жили в Москві. Але ж я не можу поїхати до них. Моя поїздка сприйметься як спроба втечі, і тоді я буду заарештований. Мої телефони, напевно, прослуховуються, а листи перечитуються. Я також не можу передати листа ким-небудь, оскільки він може потрапити в недобрі руки, і тоді я знов-таки буду заарештований та ще й звинувачений у розголошенні державних таємниць. Зрештою, я вийшов на вулицю й пішов прогулятись невеликим сквериком на території інституту. Була холодна зоряна ніч, і сніг скрипів у мене під ногами. Я сів на лаву, з якої було видно далекі сільські обрії, і дивився, як за декілька кілометрів у полі світив ліхтарями працюючий трактор.

Поки я сидів та думав над тим, що маю робити, в голову мені прийшла гарна думка. Я зголошуся добровольцем до Іспанії. Комінтерн якраз набирає туди людей. Навряд чи ДПУ наважиться перешкодити мені приєднатися до республіканських сил чи звинуватити у втечі. Щоправда, я ніколи не проходив ніякої військової підготовки, але ж був фізично здоровим, а як інженера мене неважко буде навчити користуватись сучасною зброєю. Момент був саме підходящий. Великі держави прийняли в Лондоні постанову про те, щоб припинити постачання до Іспанії зброї та добровольців, і Комінтерн поспішав надіслати туди якомога більше людей ще до того, як розпочнеться блокада.

Я підвівся й пішов до клубу, де побачив багато колег. Але я був такий безпорадний, що вважав неможливим встрявати в розмови. Я вслухався в балачки, але мої думки були далеко, і вони знов крутились навколо подій минулого дня. Я пішов додому, щоб прийняти чогось снотворного.

Уранці я поїхав на будівельний майданчик, де енергійно взявся за роботу. Думав про те, що коли все йтиме нормально, то вже через місяць зможу полишити своєму наступникові закінчене будівництво, а сам покину країну. Я ще раз розглянув проект, визначив терміни закінчення будівельних та монтажних робіт, обговорив з бухгалтером потреби в кредитах на перший квартал і запропонував йому терміново підготувати проміжний звіт. Потім я оглянув будівельний майданчик. Ще раз подивився на коксові батареї за річкою,

привітав себе з закінченням будівництва житлових приміщень і пішов до криогенної станції, головна будова якої була вже майже засклена. Станція набула привабливого вигляду. Все вийшло дуже добре. А перший проект був огидний. Я його не прийняв і, незважаючи на загальний опір, попросив молодого архітектора переробити проект з урахуванням моїх побажань. Перший варіант із великою кількістю малих вікон дуже нагадував текстильну фабрику дев'ятнадцятого століття. Тепер, як це загальновізнано, криогенна станція стала однією з найкращих промислових споруд на Харківщині. Дивлячись на неї, я щиро радів.

Я пройшовся залом і на хвилинку зупинився біля двох потужних криогенних установок. Отвір внизу було відчинено, і я бачив, що хтось із лампою був усередині. Я гукнув, і в отворі з'явилася жінка. То була Ганна Миколаївна Сергеева, запилена й забруднена, в шкіряних штанах та шкіряній куртці. Вигляд її трохи забрудненого обличчя контрастував з гарною зачіскою і красивими руками.

— Що ви тут робите, Ганно Миколаївно? — запитав я з подивом.

— Я не зовсім зрозуміла за кресленнями конструкцію криогенної машини, тому вирішила вивчити її під час монтажу. Ви ж знаєте, що я часто тут буваю.

Ганна Миколаївна була аспіранткою, яка прийшла до нас шість місяців тому. Мені імпонувала її розважлива, інтелігентна та вишукана манера вести розмову, і я свого часу використав увесь свій вплив на те, щоб вона залишилась у нас працювати.

Вона закінчила технологічний інститут. Після закінчення навчання молоді інженери, звичайно, проходять виробничу практику на великих заводах. Тільки після декількох років такої практики вони отримували можливість відвідувати наукові інститути, якщо мали нахил до наукової роботи, і вступати до аспірантури. Ганна Миколаївна мала такий нахил, але перед самим випуском Народний комісаріат дав їй разом з іншими студентами її групи призначення на Горлівський азотний завод, що в Донбасі. Вона приходила до мене прощатися, і мені було шкода розлучатися з талановитою і розважливою дівчиною.

— Зачекайте, Ганно Миколаївно. Я спробую щось зробити для вас. Можливо, вам не доведеться їхати до Горлівки.

Я написав листа до Наркомату й представив випадок як винятковий. Через три тижні прийшов лист із Москви про те, що вона мо-

же вчитися в нас в аспірантурі. Коли я показав їй того листа, вона не промовила жодного слова, але з потиску її руки я зрозумів, якою вона була щасливою. Для молодої людини з науковими амбіціями робота в нас була дуже перспективною.

Скоро вона стала кращою серед наших практикантів. Вона ніколи не цуралась ніякої роботи і хоч не була ні комсомолкою, ні членом партії, була прикладом сумлінного виконання своїх виробничих і громадських обов'язків. Яюсь виникла потреба прочитати курс лекцій для найбільш здібних наших робітників. Ганна Миколаївна взялася за цю роботу і впоралася з нею блискуче. Молода й інтелігентна дівчина стала дуже популярною серед робітників, які прослухали її курс. Яюсь вона прийшла до мене.

— Олександр Семеновичу, — сказала вона, — мені сплачено лише по два карбованці за годину лекцій на курсах. Здається, що це мало.

Я був здивований. Платня дійсно була ганебно малою. Та робота не була нормованою, і я й досі не знаю, хто поклав їй таку мізерну платню.

— Яку оплату ви вважали б достатньою?

— Та хоч би карбованців по п'ять.

— Добре, я згоден. Передайте моє рішення головному бухгалтерові й нехай він усе залагодить заднім числом.

Мені імпував її спокійний та розважливий підхід до розв'язання питання про підвищення платні. Вона знала свої обов'язки, але й стежила за своєю платнею. Дуже часто бралася за роботу, яка взагалі не оплачувалась, але ніколи не шукала незароблених матеріальних переваг. За добре зроблену роботу домагалася відповідної винагороди без церемоній і недоречного сорому.

Я думав про це все в той час, як вона вилізала з колодязя. «Молоді люди, подібні їй, є найбільшим скарбом радянського суспільства, — думав я. — Вони рідко беруть участь у політичних дискусіях, але цілком підтримують курс соціалістичного будівництва. Вони поставили свій розум, свої здібності на службу великій і прогресивній ідеї й були щасливими з того, хоча були набагато біднішими за своїх ровесників у Західній Європі, і багато здобутків цивілізації були їм просто невідомі. Чи не бракуватиме мені таких людей, коли покину цей край назавжди? Чи колись ще їх побачу? Чи ще колись сюди повернуся?»

Я продовжив обхід станції вже в супроводі Ганни Миколаївни.
— Як ви думаєте, коли ми завершимо, Олександр Семеновичу? — запитала вона.

— Якщо все йтиме добре, то, гадаю, що за два або три місяці.

— Чи ви радієте з того, Олександр Семеновичу?

— Звичайно, а ви?

— Якщо чесно, то дуже, хоча мало що для цього зробила. Але я радію від того, що почнеться нова цікава робота.

— Ви вважаєте, що робота тут буде цікавішою, ніж деінде?

— Не можу собі уявити кращого місця, ніж тут. Мої друзі іноді приїздять з Донбасу до Харкова й розповідають, що вони незадоволені своєю роботою. Вони кажуть, що через рік після відкриття заводу, коли всі неполадки будуть ліквідовані, робота стане занадто монотонною. Робити одні й ті ж аналізи, знов і знов перевіряти якість продукції — це не для мене. Тут же можна не лише дізнатися про щось нове, але й самій щось винайти. Та й працюємо ми дуже дружно, у нас немає ніяких інтриг.

— Ви так гадаєте, Ганно Миколаївно?

— Ви самі це добре знаєте, Олександр Семеновичу. Я з нетерпінням чекаю, коли кріогенна станція запрацює, і найбільше радію з того, що коли все буде готове, до нас прийдуть працювати найкращі люди. Ви запросите до нас працювати іноземних учених, Олександр Семеновичу?

— Не думаю, що хтось захоче до нас приїхати. Зараз не той час.

— Але чому? Попри все, вони мають набагато більший за нас досвід. А хіба нема таких, які хочуть чесно працювати з нами?

— Іноземних учених уже більше не будуть запрошувати на роботу до Радянського Союзу, Ганно Миколаївно. В усякому разі, я особисто уже не зможу організувати такі запрошення.

— А чому, Олександр Семеновичу? Ви говорите якось дивно сьогодні.

— Ганно Миколаївно, якщо ви пообіцяєте мовчати, я вам дещо скажу. Коли буде закінчено будівництво й станція почне працювати, мене вже тут не буде.

— Чому? Ви хочете нас покинути?

— Це не зовсім так. Я буду відряджений на іншу роботу.

— Але ж це неймовірно, Олександр Семеновичу. Відрядити вас напередодні закінчення роботи, якій передували три роки подолання труднощів?

— У мене немає вибору.

— Олександр Семеновичу, я не знаю, чим ви керуєтесь і з яких причин керівництво хоче вас відкликати, але мені здається проти-природним, що це робиться зараз. Усі наші люди покладають великі надії на запуск станції, тому що вони вірять вам. Я дуже добре знаю настрої як робітників, так і інженерів та техніків. Усі вони думають однаково.

— Дякую за приємні слова, Ганно Миколаївно, але це не вплине на моє рішення та на рішення моїх зверхників. Та я маю сподівання, що колись повернуся сюди й побачу, як тут ітимуть справи.

Вона подала мені руку.

— Олександр Семеновичу, я не знаю про причини вашого рішення, але відчуваю: щось негаразд, коли ви покидаєте нас саме зараз. Ми малі люди й нездатні вплинути на перебіг подій. В усякому разі, я дуже вдячна вам за те, що домогли мені потрапити сюди.

— Прощавайте, Ганно Миколаївно.

Здається, вона зрозуміла, що саме зі мною має статися і шукала обережного способу висловити мені свою симпатію та співчуття.

Я полишив станцію й подався до адміністративного будинку. По дорозі зустрів Комарова, який повідомив, що сьогодні після роботи відбудуться збори членів заводської профспілки. Прийти я відмовився. Біля кабінету побачив садівника, який чекав на мене. Він приніс план озеленення території виробничого майданчика та житлового масиву. Для його виконання треба було пересадити з найближчого гаю три- та чотирирічні дерева. Для огороження території, замість обов'язкових у таких випадках обридлих цегляних мурів, я хотів насадити зелені чагарники висотою в зріст людини й підсилити їх прихованим колючим дротом. Садівник зауважив, що буде важко отримати дозвіл на чагарник замість муру на місці проведення робіт державної ваги. Звичайно, він мав рацію, незважаючи на те, що запропонована мною огорожа була б кращим захистом, ніж цегляний мур, через який легко перелізти. Переглядаючи плани насаджень, я думав про те, що вже ніколи не дізнаюся, наскільки гарним було моє рішення щодо огорожі, і чи люди, які житимуть

і працюватимуть тут, почуватимуться добре, і чи результати наукових робіт дадуть свої плоди.

Була вже четверта, коли я зателефонував до гаража й замовив машину. Гриша мав сьогодні один із своїх шалених днів і мчав як ошпарений. Цього разу я не робив йому зауважень, швидка їзда заспокоювала нерви. За чверть години ми були вже вдома.

Як тільки я переступив поріг своєї квартири, тяжка вчорашня депресія знов огорнула мене. Я помітив, що Марсель та Олена приховують своє глибоке занепокоєння, згадав про мій наступний візит до ДПУ й серце моє заскімлило. Чого вони хочуть? Чому не дають мені жити й працювати в спокої? Тяжкі труднощі минулих років скінчилися. Немає вже голоду, припинилася боротьба в партії, ущухли дискусії довкола політичної лінії. Належало б бути щасливим, радіти життю й самовіддано працювати на благо країни. Чому ж вони не дають нам спокою, і кому це все потрібно? Навіщо ця паталогічна пильність, коли нема чого пильнувати? Навіщо ці викриття, коли нема чого викривати? Дрібні інтриги, котрими люди ускладнюють своє життя, були завжди незалежно від режиму за будь-яких соціальних устроїв. Але ці інтриги не порушували основ людського співжиття до тих пір, поки їх не починала цілеспрямовано інспірувати неконтрольована таємна поліція, як то має місце зараз. Ганна Миколаївна висловила мені свою симпатію, а заодно й продемонструвала свою хоробрість. Мабуть, вона здогадалась, що я вже практично приречений. Але чи багато хто вчинив би так, як вона?

Олена принесла їжу, і ми сіли за стіл. Ніхто не промовив ані слова. Коли вони гадали, що я їх не бачу, то кидали в мій бік вкрай стурбовані погляди. Я не зміг витримати атмосфери пригніченості й почав розмову на нейтральну тему. Потім пішов до своєї кімнати з єдиною метою — втекти від страшної дійсності за допомогою «Війни і миру» Толстого.

Уже під вечір я пішов до інститутської бібліотеки, де намагався проглянути один чи два журнали. Але скоро облишив ці марні спроби, бо зовсім не міг зосередитись. Я покинув інститут і подався до клубу. Там був вечір, наші комсомольці співали пісень часів громадянської війни. Пісні припали мені до душі, і я трохи заспокоївся. При виході з клубу на східцях я побачив П'ятигорського, який вів розмову в колі аспірантів. Ішлося про громадянську війну в Іспанії.

Я приєднався до компанії й вирішив сказати про свій намір податися туди добровольцем. Був переконаний, що П'ятигорський має зв'язки з ДПУ. Отже, все, що я зараз скажу, Полевецький знатиме на час мого наступного візиту до нього.

— Я сам збираюся до Іспанії, — встряв я в розмову й помітив, що моє повідомлення викликало інтерес молодих людей.

— А як ви збираєтеся це зробити, Олександр Семеновичу? — запитав П'ятигорський.

— Декілька моїх іноземних друзів збираються туди, — відповів я, — і я певен, що моє перебування там буде кориснішим, аніж тут.

— Це добре. Але як ви збираєтеся туди потрапити?

— Доставку добровольців до Іспанії забезпечують компетентні органи. Моя справа зголоситися, а решта — то вже не мої турботи.

Більше ніхто не ставив ніяких питань. Молоді люди в Радянському Союзі дуже добре виховані. Коли мова заходить про «компетентні органи» всякі питання миттю закінчуються. Вони повністю й сліпо покладаються на ці «органи». В глибині душі вони, мабуть, здивувались тому, що я згадав ті «компетентні органи», але ніхто нічого не зауважив. Я ж виконував свій задум.

Потім я подався додому. Я відчув себе краще після того, як оголосив про свої наміри. «Випустять мене, куди вони подінуться, — розмірковував я, — уся ця історія не що інше, як недоречна перевірка моєї лояльності».

У ліжку мої думки знов полинули до Іспанії. Як це буде чудово знову вдихнути повітря свободи й звільнитися від тиску, який упродовж двох останніх років безперервно посилювався. А все почалося після 1 грудня 1934 року, коли було вбито Кірова. Так уже сталося, що Давидовича було призначено директором інституту саме в цей день, з якого все й почалося. Що б не говорив, або робив новий директор, — усе було пронизано недовірою й підозрою. Причому не лише щодо мене, іноземця, а й щодо будь-кого, хто виявляв характер або незалежний спосіб мислення. Ми всі відчували, що Давидович та його прибічники є інформаторами ДПУ, до того ж інформаторами тенденційними, які повідомляли про все, що ми робимо й про що говоримо. Зрештою його звільнили, і ми всі сподівались на поліпшення, але помилилися. Виявилось, що не я та мої колеги представляли інтереси народу та уряду в інституті, а Давидович та гепоушники, які вчора зі мною розмовляли. Та роз-

мова не полишала мені вибору. Я мушу вийти з гри, якщо це буде мені дозволено.

Важко буде все лишати, але краще воювати з ненависним ворогом у відкритому бою й відчувати, що кожен твій удар спрямований проти ще більшого ворога в Берліні. В Іспанії немає інтриг, немає взаємних підозр усіх проти всіх.

«Але чи випустять мене? Адже мають випустити», — і з цією приємною думкою я засинаю.

Наступного дня вранці мене розбудила Олена. Машина вже чекала. Я хутко вмився й одягся, проковтнув свій сніданок і побіг сходами вниз. Намагався не думати про те, що чекало мене в ДПУ. Невдовзі я опинився на будівельному майданчику й занурився у вир клопотів. Переглянув останні наші пропозиції, що мали йти на затвердження до Москви. О восьмій уже приймав бухгалтера і провів з ним близько двох годин. На мій подив і радість, я відчув, що здатний зосередитись. Моєї уваги не уникла жодна виробнича дрібниця. Предметом особливої турботи були вісім з половиною мільйонів карбованців, виділених урядом на покриття наших потреб. Ми переглянули видатки на кожен об'єкт, зіставили перевитрати з економією, якої здатні були досягти. Виявилось, що ми зможемо покрити всі витрати, необхідні для закінчення будівництва та облаштування станції.

Секретарка оголосила, що прийшла делегація робітників, які мали свої будинки в зоні будівельного майданчика. Раніше ми вже домовились про перенесення їхніх будинків на інші місця та грошову компенсацію. Зараз же йшлося про якісь дрібниці.

— Товариші, йдіть до Комарова. Він тепер керівник. Я вже не могу займатися вашими справами.

Одна з жінок відповіла:

— Олександр Семеновичу, ви розпочинали справу, тож і доведьте її до кінця. Ні з ким іншим ми не хочемо знатися.

— Комаров дуже розумна людина і він вам допоможе. Я вже не маю права цим займатися.

Вони неохоче вийшли, а я подався на майданчик. Оглянув усе, поговорив із прорабами та комірниками, занотував потреби в матеріалах, видав відповідні розпорядження відділу постачання й пішов до будинків робітників. Перший дім було повністю закінчено, і робота була зроблена добре. На другому поверсі я вийшов на балкон

однієї з квартир. Був сонячний зимовий день. Прямо переді мною була алея старих дерев з вкритими снігом кронами. Далі починався ліс. «Як тут буде гарно влітку, — подумав я. — Ми не могли вибрати кращого місця для будівництва станції». Думалось також про те, що як гарно буде тут через рік. Та обставина, що мене самого через рік тут не буде, не завдавала прикрощів, — і так усі знатимуть, що то є справа моїх рук, — чи не найбільше досягнення всього мого життя. Але ж колись я все-таки зможу сюди повернутись, щоб усе це ще раз побачити.

Настав полудень. В їдальні я зустрів Комарова. Він підійшов і поклав руку мені на плече.

— Скажи, Алексє, — промовив він, — це правда, що ти збираєшся нас покинути?

— Уже рік, як ти знаєш, що я не можу лишатись, а зараз уже настав час.

— Так, це правда, але я останнім часом почав думати, що ти все ж залишишся. Якщо ти приймеш радянське громадянство, ніхто тебе не буде чіпати.

— Петре, що це змінить? Не довіряють нам і не будуть довіряти тому, що ми двадцять п'ять років жили за кордоном. І зміна паспорта нічого не дасть.

— Олександрє Семеновичу, ти просто не розумієш. Не можна ж терпіти на керівних посадах у радянському господарчому апараті людей, які не відповідають за стан справ своєю головою. Якщо хтось із них спричинить шкоду, його не можна притягти до відповідальності. Адже тебе, як іноземця, не можна заарештувати. Це й є єдиною причиною, через яку тебе неохоче сприймають на цій посаді.

— помиляєшся, Петре. В Москві та Ленінграді, а також у Харкові заарештовано за останній час немало іноземців.

— Але ж то шпигуни.

— Я не певен того. Моя дружина достеменно не шпигунка, але ж вона вже дев'ять місяців, як у в'язниці.

— Це помилка. Ти сам казав, що її скоро звільнять.

— Петре, нема сенсу говорити про ту справу. Серце у мене розривається при думці, що маю виїхати. Але тут нічого не поробиш. Може статися так, що змушений буду передати тобі справи в найближчі дні й саме про це я хотів би поговорити з тобою після обіду.

— Мені буде важко без тебе, Олександр Семеновичу. Я не переконаний, що справлюсь.

— Нічого не вдієш, Петре.

— У такому разі приходь до мене о другій.

Після полудня ми з Комаровим зачинилися в його кабінеті. Він попросив секретарку нікого не впускати й не турбувати нас. Ми переглянули плани закінчення будівництва та запуску станції. Комаров занотував собі всі мої зауваження, підкреслив особливо важливі моменти й пізніше продиктував усе секретарці. Розмова тривала три години й забрала всю нашу увагу. То було добре, бо я забув про те, що чекало на мене вночі. Але коли десь о п'ятій після полудня ми підвелися, зовсім виснажені, страх знов повернувся до мене. Ми поїхали додому разом із Комаровим. Я не міг говорити, бо думав увесь час про одне й те ж. При прощанні Комаров потис мені руку міцніше, ніж звичайно. Мабуть, він теж відчув, що зі мною щось негаразд.

Тільки-но я зайшов до квартири, витримка полишила мене. Я не міг нічого робити до ладу. Безцільно тинявся з кімнати в кімнату, починав переглядати якісь папери й тут же полишав їх. Пробував їсти й намагався схватитися від дійсності за читанням Толстого. Але цього разу я не міг зрозуміти жодного слова. Потім вийшов із дому й пішов вулицею Чайковського вздовж німецького цвинтаря, де було відкрите місце, і я сподівався заспокоїтися. Згодом, вийшовши на білгородський шлях, я в швидкому темпі пройшов три кілометри аж до колонії безпритульних імені Максима Горького, після чого повернув до інституту. Весь цей час не покидала мене думка про наступну ніч. Що вони робитимуть зі мною? Чи піддадуть мене катуванню? Чи затримають?

Я пішов до інституту, але був настільки безпорадний, що відразу ж повернувся додому. Приліг на канапу, але про сон не могло бути й мови. Тоді я вирішив упорядкувати свої фінансові справи й дати Марселю право розпоряджатися моїми грошми, але виявився нездатним зосередитись і на цьому. Суцільний розпач заволодів мною. Я не міг думати, не міг прийняти якесь рішення або щось зробити. Проглянув наказ Народного комісаріату, в якому мені висловлювалась подяка за 1933 рік, а також усі інші подяки, які будь-коли отримував. Мені почало здаватися, що коли вони довідаються про те, як добре я працював, це зробить їх більш поблажливими. Мій лихо-

манковий стан не залишився непоміченим Марселем і Оленою. Нарешті, вона підійшла до мене й обняла.

— Що буде з нами, Олександр Семеновичу? — запитала вона. — Я дуже люблю тебе.

— Я не знаю, моя люба. Здається, я приречений.

Вона почала плакати.

Але чим ближче наближався призначений час, тим спокійнішим я ставав. Як би там не було, а ніч я маю витримати. Вибору в мене немає.

...Полевецький відсунув папери, як тільки я зайшов. Здавалось, що він був у доброму гуморі.

— Це Ви, Олександр Семеновичу? Вітаю.

— Добрий день, громадянине слідчий.

— Сідайте, Олександр Семеновичу. Сподіваюсь, що ви добре подумали.

— Мені не було над чим думати.

— Що ви хочете цим сказати?

— Тільки те, що мені нема чого додати до того, що я вам уже сказав.

— Олександр Семеновичу, здається, ви все-таки не розумієте ситуації. Ви маєте нас за своїх ворогів, а ми хочемо вам допомогти. Ми збрали досить матеріалу, щоб вас заарештувати, але ми цього не зробили. Ми не вважаємо, що ви є заклятим ворогом радянської влади. Ви людина, яка збилася на манівці, а ми хочемо допомогти вам вийти на прямий шлях. Від вас залежить прийняти цю допомогу чи ні.

— Громадянине Полевецький, з першої хвилини я нічого не розумів із того, що ви мені казали та й зараз не розумію. Я просто не збагну, чого ви від мене хочете. Якщо ви вважаєте, що маєте проти мене досить свідчень, то познайомте мене з ними. Запитайте, якщо вам щось неясно, я дам вичерпну відповідь. Я певен, що розвію всі ваші підозри, бо ніколи не займав позиції ворожої до радянської влади.

— Слухайте, Олександр Семеновичу, чи не думаєте ви, що хтось дозволив би мені розмовляти з вами, шановним громадянином, інженером, науковим працівником так, як це мало місце позавчора, якби я не мав он у тих паперах незаперечних доказів вашої провини?

— Тоді скажіть мені нарешті, що ви маєте на увазі? В чому конкретно мене звинувачуєте?

— Ви були в контакті з нашими ворогами, ви отримували їхні вказівки й виконували їх, ви також вербували інших для виконання диверсійних робіт.

— Це дуже загальні твердження. Скажіть конкретно, що я вчинив або збирався вчинити і дайте мені докази.

— Документи, які підтверджують вашу провину, є таємницею слідства, доки ви на волі. Після арешту ви побачите весь матеріал. Але сподіваюсь, що скоро ви самі зізнаєтесь, і справа до арешту не дійде.

— Громадянине Полевцький, в десятій раз кажу вам, що я не винен. Ви не вірите мені, то дайте можливість довести мою невинуватість. Але якщо матеріали слідства є таємницею, то я нічого не можу вдіяти. Не можу ж я боронитись проти звинувачень, яких не знаю.

— Олександр Семеновичу, хочу зробити вам пропозицію. Ідіть зараз додому й повертайтеся сюди післязавтра. Використайте ці два дні для того, щоб проаналізувати все ваше життя. Прийдете потім і розповісте мені, коли вперше наважилися на контакт із ворогом, та що вас спонукало стати на його бік. Якщо ви щиро зізнаєтесь і покажете нам своє прагнення знову стати радянським громадянином, то ми вторуємо вам до цього шлях. А зараз ідіть.

Він задзеленчав дзвоником і підписав мені перепустку. Перед тим, як з'явився конвоїр, сказав:

— Олександр Семеновичу, це дійсно ваш останній шанс. Якщо ви ним не скористаетесь, то знищте самі себе. Нам нічого не залишиться, як використати силу в боротьбі з вами.

Я нічого не відповів і полишив будинок. Була світла зимова ніч. Я був щасливий, що знов залишився на волі ще на пару днів. Ці два дні здавалися мені цілою вічністю. Я поспішав додому крізь холодну ніч і думав про свою комфортну кімнату, про свої книжки, про Марселя та Олену. Обоє вони ще не спали й були раді бачити мене так рано. Це здалося їм добрим знаком.

— Алексє, як справи?

— Та поки що нічого. Я повинен знов прийти туди післязавтра, але гадаю, що все, зрештою, буде добре.

Олена принесла чай. Я був цілком спокійним. Нервові напруження минулих двох днів пройшло. Поговорив із ними ще трохи й пішов спати.

Наступного дня я залагоджував найнагальніші справи й зовсім не мав часу думати про свої відвідини ДПУ. Лише ввечері я згадав останні слова Полевецького: «Продумайте все своє життя». Що він мав на думці? Передусім, чи він дійсно вважає мене за ворога держави — іноземного шпигуна, шкідника, чи ще когось? Чи для нього слово «контрреволюція» означає щось інше, ніж для мене? Я пригадав, як декілька років тому Комаров запитав мене: «Що таке троцькізм?» Я з душевною простотою відповів йому, що це «ультралівацький ухил». На те Комаров заперечив: «Троцькізм є передовим загіном міжнародної контрреволюції». Я тоді промовчав, оскільки вважав подальшу дискусію небезпечною. Я ніколи не поділяв поглядів Троцького, але вважати творця Червоної армії контрреволюціонером було фантастичним. Можливо, Полевецький у своїх звинуваченнях виходив з подібних міркувань. Якщо Троцький був контрреволюціонером, то я був ворогом народу. Якщо він стверджує, що я ворог радянської влади то, можливо, має на увазі, що мої погляди на особу Сталіна відрізняються від офіційних, і це дійсно було так, я мав еретичні погляди. Але чи могло бути інакше, коли я бачив усе, що тут робилося, і ще не розучився мислити самостійно? Останні слова Полевецького «коли перший раз наважилися на контакт з ворогом» видалися мені з подвійним змістом. Якщо він усіх, хто має незалежний спосіб мислення, має за ворогів народу, тоді він міг мати на увазі: хто перший скерував мої думки в цьому напрямку. Мабуть, він був нездатним уявити, що хтось сам по собі міг незалежно мислити, не будучи купленим.

Але уявімо, що він дійсно має мене за іноземного шпигуна. Що могло наштотувати ДПУ на таку ідею? Чи було щось у моєму житті, що викликало підозру? Я не знаю людей, які хоч якось би стосувалися офіційної Німеччини. Щоправда, я часто виїздив за кордон, але люди, з якими я там спілкувався, були друзями моєї молодості — комуністами або соціалістами. Не було між ними жодного фашиста, не було й буржуїв. Тоді що?

Я пробіг подумки все своє життя, як він радив, і замислився над звинуваченням «ворог народу». Я не міг собі уявити, що вони можуть переслідувати іноземця за те, що він не повністю сприймає

офіційну ідеологію. Зрештою, у Радянському Союзі працювало багато іноземних спеціалістів, які дійсно були фашистами. Уряд оплачував їхні знання та працю, зовсім не цікавлячись їхніми політичними поглядами.

Я не знаходив спокою. Моїх думок про Сталіна вони не могли знати, бо не мали способу про них довідатись. Останнє півріччя ми вже не розмовляли вільно на подібні теми, але ж і раніше були дуже обережними. Я ніколи не висловлював ніяких думок, які б відрізнялись від офіційної політичної лінії, хоч мої іноземні співрозмовники заслуговували на повну довіру. До того ж, до нашої компанії не міг потрапити жоден агент ДПУ.

Ні, того не могло бути. Мабуть, таки мене вважають іноземним агентом. Але якщо це так, то чому мене не заарештували? Навіщо дали мені можливість втекти або повідомити про все моїх друзів? Що б це мало означати, і як це все збагнути?

Я почав розмірковувати над своїм життям, особливо над останніми десятима роками. Пригадав усіх людей, з ким контактував особисто і з ким листувався, і не знайшов геть нічого такого, що могло б послугувати підставою для будь-яких підозр.

Пізно вночі я пішов до бібліотеки. Читальня була порожня. Я ввімкнув світло й уважно проглянув останні наукові журнали. Потім узяв до рук книжку з техніки низьких температур. І тут я раптом пригадав давно забутий епізод із свого життя, і тяжкий неспокій огорнув мене. «О Господи, — подумав я, — мабуть, оце воно й є».

...Було ще в 1933 році. Німці будували нам у Горлівці завод для сепарації газів, що виділяються при коксуванні, низькотемпературними методами. Завод коштував великих грошей, а радянський уряд хотів мати від десяти до двадцяти подібних заводів, але значно потужніших за горлівський. Наші ж інженери уявлення не мали про принципи розрахунків та конструювання таких заводів. Народний комісаріат вирішив скопіювати німецьку апаратуру. Німецькі техніки монтували устаткування вдень, а вночі ж російські інженери та робітники все те розбирали й замальовували кожну деталь. У результаті накопичилося багато креслень. Народний комісаріат доручив нашому інститутіві лабораторні виміри сталих величин газів та їх сумішей і розрахунки процесу їх розділення. Це останнє завдання дісталось мені особисто. Я запросив креслення з Горлівки, але вони виявилися таємними, і я міг ознайомитися з ними лише через

таємний відділ нашого інституту. Зрештою, я їх отримав, але перед цим дав підписку про те, що нікому їх не покажу. В кресленнях я знайшов багато для себе неясного. Влітку 1933 року, збираючись у відпустку до Відня й Праги, я вирішив проконсультуватися зі своїми знайомими інженерами з корпорації Лінде в Монахії. Звичайно, за кордоном подібні технічні питання не являли собою ніякої державної таємниці, технічні та наукові питання обговорювалися цілком відкрито. Я міг довідатися від своїх друзів про все, що згодом могло знадобитися.

Улітку 1933 року я виїхав на два місяці за кордон. На той час я встиг відпрацювати заледве третину креслень, тож вирішив забрати їх із собою й продовжити роботу над ними під час відпустки. Маючи їх при собі, я міг ясніше оформлювати питання своїм приятелям-науковцям. Але забрати з собою ці папери було не так просто. Довелося писати подання на дозвіл до Наркомату в Москву. Це подання мусило йти до ДПУ. Лейпунський на той час був у Москві й пообіцяв мені посприяти в цій справі. Спочатку ДПУ відмовило, але згодом під нашим натиском вони погодилися з умовою, що креслення будуть надіслані спеціальною поштою до радянського посольства у Відні, де я мав їх отримати.

Як я й боявся, папери прибули занадто пізно, і я не мав часу для їх вивчення й опрацювання з друзями. Єдине, що я встиг зробити, це забрати їх із собою на зворотному шляху до Харкова. А тепер, коли це все постало в моїй пам'яті, я не міг пригадати, кому віддав ті креслення. В таємний відділ? Ні, це я, напевне, запам'ятав би, оскільки ця процедура була дуже складною. До того ж я мав отримати відповідну довідку. Може, я віддав їх Юркові Рябініну, який також працював над ними. Ймовірно, це було саме так, але я нічого не пам'ятав. Чи, може, я полишив ці клятві креслення за кордоном? Чи, бува, не в будинку своїх батьків? Не дай Боже, щоб це було так. У цьому разі таємний відділ інституту, напевно, повідомив ДПУ про те, що я привласнив таємні документи, і з того часу за мною слідкували, як за шпигуном.

Наступного дня вранці я вирішив запитати Рябініна, чи, бува, не в нього ці документи. Але ж, Господи, то все дурниці. Ті папери, що є державною таємницею, являють собою креслення німецьких апаратів, і товариство Лінде має більш досконалі креслення у своєму конструкторському бюро. Що тут таємного? Можливо, сам факт,

що в Радянському Союзі перемалювали апаратуру, щоб її скопіювати? Можливо, це є порушенням патентних прав або умов угоди з фірмою Лінде? Але ж, щоб передати німцям компрометуючий матеріал, мені досить було б — якби я дійсно був шпигуном — зробити фотокопії креслень, а самі оригінали повернути до таємного відділу. Якщо ж я полишив ті креслення у Відні, то це могло статися тільки з тієї причини, що я забув їх у суматосі від'їзду. Але як ДПУ прийме таке невинне пояснення? Та й чи слід мені згадувати про цей факт? Скоріше за все, вони про це нічого не знають, і я лише завдам собі шкоди.

Я залишив інститут і пішов додому в стані глибокого неспокою. Ліг у ліжку й робив безуспішні спроби заснути. Якщо я справді полишив ці креслення за кордоном, то це вже серйозно.

Наступного ранку я пішов до інституту, щоб побачити Юрка Рябініна. Його не було. Заглянув до бібліотеки й почав переглядати останні технічні журнали. Чи варто згадувати про це при Рябініну? Я був певен, слушно чи ні, що останні дні я був під таким пильним спостереженням, що зміст будь-якої моєї розмови відразу дійте до ДПУ. До того ж Рябінін не належав до моїх друзів, в інститутському конфлікті він відігравав ворожу роль, був на боці Давидовича, і я навіть не був певен, чи не є він інформатором ДПУ. Якщо ж ДПУ не знає про ту історію, то моя розмова з Рябініним може навести їх на слід. Мабуть, ліпше мені промовчати.

Об 11-ій я знов мав бути в Полевцького. Повільно тягнувся час. Мій неспокій зростав. На хвильку я зайшов до лабораторії Лейпунського. Лейпунський рідко бував тут удень, бо в цей час він віддавався інститутським справам. У лабораторії був Гоутерманс, який закінчував виміри з рухомою стрічкою, щоб устигнути скористатися радоном до того, як він остаточно розпадеться. Радон йому раз на тиждень доставляли з Ленінграда. Лічильник, що рахував частки, нерівномірно тріскотів. Дивно, але той звук заспокоїв мої нерви. Гоутерманс бадьоро розповів мені про останні новини в галузі фізики. Він завжди вів розмову в такий спосіб, ніби відкриття законів природи було цікавою грою. Слухаючи його, завжди складалось враження, що всі фізики світу становили собою одну невелику сім'ю блискучих людей, які забавляються проблемами всесвіту на зразок хобі. Ніколи в розмові Гоутерманс не збивався на пафос і тільки висміяв би дум-

ку про те, що ці дослідження здійснюються для прогресу людства. Я полишив його й подався до ДПУ, щоправда, трохи зарано.

— Сідайте ось тут і пишіть свої зізнання, Олександр Семеновичу, маю сподівання, що сьогодні скінчимо.

— Не маю що писати, громадянине слідчий.

— Пишіть свої зізнання, бо вже пора.

— Не маю що писати, громадянине слідчий.

— Пишіть, хто вас завербував.

— Ніхто мене не вербував, громадянине слідчий.

— Ви що, втратили розум? Чи дійсно вважаєте, що викрутитесь, чи переконаєте нас?

— Громадянине слідчий, усе, що тут діється, є для мене загадкою.

— Ви прибули до нашого краю за завданням іноземної держави. Ви тут займались шпигунською діяльністю проти нашого уряду, створили мережу ворожих агентів. Мабуть, ви вважаєте, що ми нічого не знаємо, але ми мали вас під наглядом з моменту перетину вами державного кордону, і зараз ми маємо досить матеріалу про вашу диверсійну роботу. Ми хочемо вашої капітуляції перед радянською владою, видачі мережі агентів та щоб ви, зрештою, порвали з ворогами.

— Усе, що ви кажете, ніяким чином мене не стосується.

— Хто вас завербував?

— Ніхто.

— Хто вас завербував!?

— Ніхто.

— ХТО ВАС ЗАВЕРБУВАВ!!? — закричав він.

Я мовчав.

— У наших камерах вас навчать говорити. Ще такого не траплялося, щоб не навчили. Через вісім днів станете покірним, як мала дитина. Гарантую вам це.

— Мені нема чого казати.

— Мусите видати організацію.

— Яку організацію?

— Контрреволюційну організацію саботажників, яку ви за завданням створили на території Радянського Союзу.

— Не створював я ніякої організації.

— Хто вас завербував?

— Ніхто.

— Кого ви завербували?

— Нікого.

— Будьте певні, ми маємо засоби розв'язати вам язика. Тоді почнете говорити, але вже буде пізно.

— Мені нема чого говорити. Жоден ваш засіб не змусить мене видумувати те, чого не було насправді.

— Нам не потрібні ваші вигадки, нам потрібна правда. За чиїм завданням ви перейшли кордон?

— Я тут перебуваю на службі радянського уряду в справі соціалістичного будівництва.

— Не прикривайтеся великими словами, а розкажіть нам усе про контрреволюційну організацію, яку ви створили на наших теренах.

— Мені нема чого розповідати.

— Видайте ваших агентів.

— Не маю ніяких агентів.

— Ви сам є брудним агентом на іноземній службі.

Я не відповів.

— Хто вас завербував?

— Ніхто.

— Кого завербували ви?

— Нікого.

— Ось попереламуємо вам ребра, тоді заговорите.

Він ставав усе більш крикливим. Я був настільки пригніченим та безпорадним, що спочатку зовсім не мав змоги щось спостерігати, зокрема за тим, чого цей крик йому коштував. Він не був садистом, який тішиться знущанням над безборонним в'язнем. Я відчував, яка ситуація, що склалася, йому була не менш неприємна, ніж його жертві. Але він старався, щоб я того не помітив, і намагався виконувати свій обов'язок. Допит, якщо те, що відбувалося, можна так назвати, тривав з короткими перервами вісім годин, і наприкінці ми дійшли до того, з чого почали. Він знов і знов ставив одні й ті ж питання, а я давав йому одні й ті ж відповіді. Я не намагався його переконати у своїй невинуватості, бо розумів, що йому це й так відомо. Він ні разу не пред'явив мені жодного конкретного звинувачення. О сьомій вечора, коли я вже був цілковито виснажений, він вивів мене з кабінету й звелів зачекати в коридорі. Я був переконаний, що цього ра-

зу він відправить мене до камери. Але сталося інакше. Через кілька хвилин він повернувся й повідомив:

— Громадянинне звинувачуваний, начальник не погодився на ваш негайний арешт. Хочемо дати вам ще 48 годин на роздуми. Повідомите нам у суботу про своє рішення.

Гукнув конвоїра й підписав мою перепустку.

— І ще одне. Викиньте з голови Іспанію. Заарештуємо вас при першій же спробі туди завербуватися. Ми відповідаємо за цей фронт і не допустимо туди жодного диверсанта.

Я вийшов із будинку ДПУ в розпачі. Цього разу вихід на волю не приніс мені заспокоєння. Я зрозумів, що це кінець. Було очевидно, що вони мають мене за іноземного шпигуна й доб'ються від мене зізнань за допомогою своїх засобів. Чи стане мені сили чинити опір? Це не є питанням волі, а радше нервів та м'язів. Щогодини заарештовують сотні людей, і ніхто з них ще не повернувся. До нас доходили чутки про те, що їх силою примушували до зізнань. Багатьох із них я знав, і знав як чесних людей, що сумлінно виконували свій обов'язок, служачи Радянському Союзу. Але це їм не допомогло. То чому це має допомогти мені? Що робити?

Марсель помертвів, коли побачив мене.

— О Боже, Алексе, ти блідий, як смерть. Де ти був так довго?

Я впав на канапу, а тим часом Оленка принесла склянку води. Марсель сів коло мене.

— Алексе, розповідай усе.

— Не можу.

— Тобі ж буде легше. Адже дві голови краще, ніж одна.

— Не вільно мені говорити, Марселю. Я дав підписку про нерозголошення. Всяка розмова на цю тему є державною зрадою й підлягає п'ятирічному ув'язненню.

— Заспокойся, Алексе. Усе буде добре. Ти ж не зробив нічого поганого.

— Але ж і ти нічого поганого не зробив, Марселю, а тебе звільнили з роботи, й ти навіть не знаєш, через що.

...Декілька місяців тому Марселя було раптово звільнено з роботи в науково-дослідному інституті вуглекімії, де він працював. За кілька тижнів перед цим на загальноінститутських зборах йому було оголошено подяку за ударну працю. У своєму підрозділі він став

першим стахановцем і взагалі був чудовою людиною та першокласним хіміком. Директор інституту звільнив його без будь-яких пояснень або зауважень. Хоча він на прощання нічого не сказав, та Марсель відчув, що звільнено його було під тиском і що директорові було прикро розлучатися зі своїм кращим працівником. Марсель почав шукати роботу в інших інститутах. Куди б він не звертався, спочатку його сприймали з ентузіазмом, бо знайти фахівця з його досвідом та здібностями було нелегко, та через два або три дні звичайним листом повідомляли про відсутність вакансії. Таємні відділи надсилали його папери та заяву до ДПУ на затвердження, в результаті чого і виявлялось, що вільної вакансії немає. Але ніхто й ніде не пояснив йому причин того бойкоту.

Про ці причини ми довідалися значно пізніше. «Наклепав» на Марселя його колега з інституту, також іноземець. Він заявив, що будцімто під час процесу Каменева та Зінов'єва Марсель якось зауважив уголос, що діється щось незрозуміле: як троцькісти, які колись були марксистами, могли стати на шлях індивідуального терору. Але Марсель нічого подібного не казав. Взагалі, він мало цікавився поточною політикою, оскільки всім серцем був відданий соціалістичному будівництву. Був то буркотун, але не без певного сварливого гумору. Не раз у часи найтяжчих випробувань ми реготали до нестями від його мимохідь кинутих зауважень. Була повністю виключена можливість того, щоб він, маючи таку вдачу, вів з людьми розмови про політику. Однак поширення згаданого зауваження вистачило для того, щоб позбавити його на цілі місяці роботи, а пізніше й заарештувати. Після мого арешту виявилось, що звинувачення проти нього ґрунтувалися на помилці. Не він, а я мав відповідати за інкриміновані йому слова.

Після кількох місяців цілковитих невдач він, нарешті, отримав погодинну роботу в нашому інституті. Оскільки він не був зарахований до штату, його ім'я не потрапило до штатного розкладу інституту і, отже, не було потреби отримувати дозвіл ДПУ. Марсель деякий час міг працювати, доки якийсь доброзичливець не зверне на те увагу ДПУ. Хоч та робота й не відповідала його фахові, працював він так же самовіддано, як і на попередній роботі. Щовечора студював багато книжок та наукових журналів, не даючи собі ані години перепочинку. В кожній розумній державі люди типу Марселя були найповажнішою опорою суспільства. Був він жертковним, відданим і скромним. З величезним сумлінням виконував кожне отримане до-

ручення. У вільні години готував до навчання в університеті Оленку, яка за кілька років перед цим приїхала з села і яку покохав за те, що вміла так щиро сміятись. Марсель був сином багатого промисловця. Завдяки матеріальним можливостям батька цілий світ був для нього відкритим, але багатства буржуазного світу мало приваблювали його. Він не був комуністом, але прибув до Радянського Союзу, щоб працювати, бо вірив, що тут будується найсправедливіше у світі суспільство. Незважаючи на переслідування, відкидав думку про виїзд. Або не бачив, до чого йдеться, або не хотів бачити. Вірив усього, що читав у газетах, і вважав природним, що його, як іноземця, притісняють і переслідують. «Країні, оточеній капіталістичними ворогами, загрожує війна, і цілком природним є те, що радянська влада має мене стерегтися». Два місяці перед цим він здав свій закордонний паспорт і попросив радянського громадянства. Чекав на те громадянство, будучи певним, що воно цілком урівняє його в правах з радянськими людьми, і він буде поза всілякими підозрами. Я не хотів відкривати йому очі, бо сприйняв його крок із змішаним почуттям, але, як комуніст, не став його відраджувати. Я ясно бачив, що, полишаючи своє громадянство, він одразу ж позбавляв себе всякого захисту і що радянська влада не подякує йому за цю демонстрацію лояльності. В останні роки дійшло до того, що будь-які прояви шляхетності, безкорисливості та самопожертви викликали щонайгірші підозри. Розуміли й поважали іноземного спеціаліста, котрий вимагав підвищення платні за свою роботу та ще й в іноземній валюті. Чим більше такий спеціаліст вимагав грошей та поліпшення житлових умов, тим більшої поваги заслуговував він в очах ДПУ. Натомість талановитий інженер, який нехтував тими привілеями, викликав підозру.

А тим часом Марсель сидів переді мною з дуже сумним виглядом і намагався мене розрадити.

— Послухай, Алексе, невдовзі це все скінчиться. Не може так бути вічно. Ти також маєш потурбуватися про здобуття радянського громадянства. І тоді всяка недовіра до тебе припиниться.

— Але ж, Марселю, ідуть безперервні арешти радянських громадян. Кожного разу, коли я приїжджав до наркомату в Москві, я помічав відсутність багатьох людей. За останні три місяці зникла чверть цілого апарату.

— Якщо вони невинуваті, то повернуться, бо потрібні на роботі.

— Вони помічають брак потрібних людей занадто пізно. Зараз виробництво ще працює за інерцією. Не так добре, як раніше, але працює. Що ж до наукових інститутів, то там справи йдуть набагато гірше.

Ми ще довго розмовляли, але подумки я був далеко. Думав лише про одне: що маю робити? Яким чином вирватися з пастки, в яку потрапив? Чи залишатися бездіяльним і з відкритими очима чекати своєї загибелі? Але ж я ще на волі й маю можливість апелювати до партії, до різних інстанцій у Москві. Перш за все, я не винний. І якщо харківське ДПУ помітить, що високі інстанції цікавляться моєю долею, вони будуть більш обережні.

У 1935 році, коли до влади в інституті прийшов Давидович і звинуватив мене в тому, що я очолюю антирадянську групу, я також був у важкій ситуації. Але ж тоді ми боролися й перемогли. Їздили до Центрального комітету в Москву. Давидовича було усунуто, з Англії повернуто Лейпунського й призначено директором інституту. Але зараз ситуація була іншою. Гасло «революційної пильності» було офіційним, і після великих показових процесів тисячі людей пішли до в'язниць. Становище не полишало місця для ілюзій. П'ятаков, Муралов, Бухарін, Каменєв, Зінов'єв були агентами іноземних держав не більше ніж я, але ж усі вони були знищені. То чому я маю сподіватися на щось інше?

Тієї ночі я не міг заснути. Все думав про те, що маю чинити. Один шлях був завжди переді мною відкритий, але я не хотів на нього ставати й не брав його до уваги. Незважаючи на те, що я до глибини душі був розчарований перебігом революції та давно втратив свою віру в партію, я не вважав за можливе віддатися під захист свого посольства. Це було б для мене моральним самогубством. Саму думку про це я негайно відкидав, як тільки вона з'являлася. Міг би, однак, поїхати до Москви й поговорити про свої справи з приятелем у комісії партійного контролю. Була то людина справедлива й дуже впливова. Хоч я й дав підписку, але ж комісія партійного контролю є найвищим партійним органом у країні, і їй можна про все розповідати. Чи зможе мені ще хтось допомогти? Може, порадитися з Лейпунським? Перелякається, але допоможе.

Нарешті, вранці я прийняв рішення поговорити з Лейпунським. Олександр Ілліч Лейпунський був єдиним із радянських людей, кого я одразу полюбив. Він випромінював чарівність, якій ніхто не міг протистояти. На той час було йому 33 роки. Середнього зросту,

стрункий, з блакитними ясними очима й чорним волоссям. Його міцна статура свідчила про пролетарське походження. Він був найталановитішим серед молодих фізиків Радянського Союзу й знаходився на межі двох поколінь. Усі провідні фізики Радянського Союзу походили з царської інтелігенції, але вони чесно перейшли на бік радянської влади й самовіддано працювали над виконанням державних замовлень. Партія, однак, не мала їх за своїх. Вона вирішила створити свою пролетарську інтелігенцію і довірити їй керівництво культурним та науковим життям країни. Щороку до наукових інститутів приходили аспіранти, які пройшли промислову практику. Вони закінчували робітничі факультети, пізніше університети й поставали перед завданням стати науковцями. Не завжди найбільш талановиті відбиралися таким шляхом. Але партія вірила, що якщо вона посилатиме багато молодих пролетарів до вищої школи та в наукові інститути, то справжні таланти рано чи пізно проявлять себе. Але поки що минуло мало часу, і фізики пролетарського походження, які могли б хоч трохи прирівнятися до вчених старої школи, ще не з'явилися. Лейпунський стояв на межі між двома віковими групами. Він походив з молодого покоління, яке здобувало освіту вже в радянські часи, але мав такий широкий науковий світогляд, якого молодь не знала. Був він пролетарського походження в радянському сенсі цього слова, його батько був робітником і будував шляхи.

Сам Лейпунський три роки працював на фабриці в провінції. Він зміг приготуватися до навчання, вступив до комсомолу та партії й був направлений до фізичного інституту в Ленінграді, яким керував професор Йоффе. У 1929 році уряд України прийняв постанову про створення в Харкові подібного інституту. Майже всіх фізиків було набрано в Ленінграді, цьому старому центрі російської науки. Директором було призначено представника старої школи Івана Васильовича Обреїмова. Молодий комуніст Лейпунський повинен був йому допомагати як «червоний директор». Керівництво інститутом поступово перейшло до його рук. Йому в той час було лише двадцять шість, але всі визнавали його незаперечний авторитет. Він легко, часто з усмішкою на вустах, залагоджував складні адміністративні справи. Довіряв людям, з якими працював, і ця довіра їх окриляла. Не було в ньому нічого від наукового бюрократа. На початку свого існування інститут мав незначний адміністративний апарат, який виконував доручення науковців, не дуже дбаючи про ієрархію.

Лейпунський був дуже скромним у житті. У 1931 році я поїхав разом із ним до Москви отримувати дозвіл на видання фізичного журналу. Хоч я пробув на той час у Радянському Союзі всього декілька тижнів, ми встигли порозумітися дуже добре. У цей час заробітна плата комуністів обмежувалася так званим партмаксимумом, який не дозволяв отримувати більше, ніж 250 карбованців на місяць. Але ціни були високими, і це була дуже низька заробітна плата. Перед від'їздом я помітив, що черевики Лейпунського мають занадто великі дірки. Я сказав йому: «Олександр Іллічу, не можна так їхати до Москви та ще й до Народного комісаріату». На що він відповів: «Не маю інших. А купити нові зараз дуже дорого. Походжу в цих, улітку в нас майже немає дощів».

Лейпунський духовно теж знаходився поміж двох генерацій. Він був далекий як від рафінованої інтелігенції старої школи, так і від примітивованої радянської. Він був дуже стриманим чоловіком, багато не говорив, але дуже уважно слухав, і було видно, що він усе розуміє. У розмові був настільки уважним, що співбесідникові, якщо навіть він говорив сам, завжди здавалося, що він брав участь у дискусії.

Він тепло привітався.

— У чім річ, Алексє? Щось негаразд?

— Боюсь, що так. Органи переконані, що я шпигун.

— Господи, як вам таке могло прийти в голову?

— Я маю підстави так казати, Олександр Іллічу. Я хочу вас повідомити про те, про що повинен мовчати. Але я потребую поради. Можливо, ви зможете мені чимось допомогти. В неділю мене було викликано до ДПУ. Там спершу від мене зажадали біографічних даних, а потім оголосили, що я іноземний агент, який керує диверсійною роботою. З того часу я був у них уже тричі. Вони чекають від мене зізнань, погрожують арештом, але не кажуть конкретно, у чому мене звинувачують. Я змушений був дати підписку про мовчання. Але не зміг утриматися й ось тепер вам про все розповідаю.

Я виклав йому всі подробиці допитів. Він вислухав мене з увагою й був явно стурбованим. Потім промовив:

— Це погано. Погано те, що вони говорили з вами про все відкрито.

— Але що маю робити, Олександр Іллічу? Я не можу довести своєї невинуватості, бо вони не кажуть, у чому моя вина. На моєму

минулому немає жодної темної плями. Здається, ці люди знають усе, і я не розумію, як вони можуть вірити в те, що я ворог Радянського Союзу? Той, хто в глибині серця є ворогом, ніколи не працюватиме з такою віддачею. Ця країна дала мені все. Молодий інженер у капіталістичній країні не досяг би так швидко того службового становища, яке я зараз маю. Тож навіщо я мав би стати ворогом?

Лейпунський не відповідав нічого, але я бачив, що він тяжко замислився. Його ліва брова була вища за праву, а коли він замислювався, вона підіймалась ще вище. Дивився в підлогу, і я відчував, що він шукає вихід із становища, що склалося.

— Олександр Іллічу, — продовжив я, — якби ви тільки знали, як вони зі мною розмовляли і що то за люди. Я завжди гадав, що в тому апараті засідають найкращі революціонери, але те, з чим я зіткнувся, було чистою інквізицією. Вони не хотіли слухати, що я їм казав. Вони не вірили мені й ніколи не повірять. Їхня робота в тому й полягає, щоб не вірити тому, що говорять люди. Не можу повірити, що я був серед радянських людей. Це найтемніше середньовіччя.

Напруження останніх днів раптом прорвалася, і я вибухнув плачем. Я дивився на Сашка Лейпунського, який був молодшим від мене на декілька років, так, немов порятунок мав прийти тільки від нього.

У цей час хтось постукав у двері й до кабінету зайшов касир інституту Пантелеєв. Він приніс директорові на підпис якісь документи й подивився на мене з явним подивом, бо помітив стан, у якому я перебував.

Лейпунський підписав папери, і Пантелеєв вийшов. Сашко роздумував ще декілька хвилин, а потім звернувся до мене:

— Алексе, навіщо ви все це мені розповіли? Чим я можу вам допомогти?

— Не знаю, Сашко, але сам я більше не міг того витримати. Тепер мені трохи полегшало.

— Але ж я мушу про нашу розмову доповісти.

— Навіщо? Ніхто ж про цю розмову не розкаже, бо ніхто про неї не дізнається.

— Пантелеєв бачив вас у мене й помітив ваш збуджений стан.

— Пантелеєв, напевне, не є інформатором. Це гарна людина й до того ж досить проста, аби зробити якісь висновки з побаченого.

Лейпунський поблажливо усміхнувся.

— Незважаючи на вашу досвідченість, Алексе, ви дуже наївний у таких справах. Але не будемо зараз про це. Що би ви хотіли, аби я зробив?

— Я й сам не знаю.

— Розкажіть мені про ваші плани. Чи залишаєтесь ви тут?

— Ні, після того що трапилось, я не бажаю продовжувати тут працювати. Я хочу виїхати, але не хотів би тікати. Я хочу виїхати за кордон, скоріше за все до Іспанії, після формальних погоджень з партією та Комінтерном. Але, мабуть, з того нічого не вийде, бо вже завтра мене заарештують.

— Усе одно я повинен про цю розмову доповісти.

Хвилину чи дві ми обидва мовчали, обдумує ситуацію.

— Добре, — сказав я нарешті, — повинні так повинні, але зробіть це завтра вранці. А я сьогодні напишу заяву до ДПУ й повідомлю про те, що не витримав і все вам розповів. Здається, так буде краще.

— Справді, мабуть, так буде краще.

Він підвівся й підійшов до вікна. Ми знов обидва помовчали. Потім він повернувся й сказав:

— Постараюся щось зробити у вашій справі. Я поговорю з Мазо. Він людина добра й розумна.

...Мазо був начальником ДПУ Харківської області. У той час, коли керівництво державним апаратом усе більше й більше переходило з рук партії й рад до рук ДПУ, то була найвпливовіша людина в Харківській області. Мої слідчі були його підлеглими й тремтіли перед ним. Він єдиний міг прийняти остаточне рішення в моїй справі. Лейпунський був членом міського партійного комітету й директором одного з найважливіших у країні наукових інститутів. Був членом української Академії наук і його, як одного з небагатьох учених, членів партії, дуже поважали в місті. На додачу він був надзвичайно чарівною особистістю, що давало йому можливість робити те, що не вдавалося іншим. У мене знову з'явилася надія.

— Коли ви хочете поговорити з Мазо?

— Це залежатиме від того, коли він зможе мене прийняти. Я зголюся вже сьогодні. Але, Алексе, я не зможу передати вам змісту нашої з ним розмови.

— А якщо мене вранці заарештують?

Сашко підійшов до мене й поклав руку на плече.

— Це буде тяжко, Алексе, але ви повинні поводити себе як справжній комуніст навіть у в'язниці. Іноді доводиться тримати іспит перед лицем ворога, а іноді перед власним народом.

— Чи не заслабкий я для цього? Моя поведінка визначатиметься не наявністю провини чи її відсутністю, а лише якостями мого організму.

— Маю сподівання, Алексе, що вам стане снаги.

Він подав мені руку. Я відчув сильне бажання обійняти його, але натомість відповів міцним потиском руки.

Розмова з Лейпунським додала мені відваги. Я написав листа до Полевецького, викликав машину й поїхав на будівництво. Там панувало загальне піднесення. Стало відомо, що завтра вранці з Москви прибуває комісія Народного комісаріату важкої промисловості інспектувати будівництво. Хоч я вже й передав справи Комарову, але оскільки я був із самого початку будівництва відповідальним за його проект, то він, довідавшись, що мене завтра не буде, впав у розпач. Тоді я вирішив зателефонувати Полевецькому й попросити його перенести термін наступного допиту. Я запропонував Комарова вийти з кімнати на час моєї телефонної розмови. Він глянув на мене з подивом, зауваживши, що зі мною щось негаразд. Не було сумніву, що, будучи досвідченою радянською людиною, він уже давно про все здогадався.

Я з'єднався з Полевецьким одразу.

— Громадянине Полевецький, — почав я, — завтра на дослідну станцію прибуває урядова інспекційна комісія, щоб проконтролювати хід будівництва, і моя відсутність була б дуже небажаною і помітною. Чи не вважаєте ви за можливе перенести допит на інший день?

— Зачекайте хвилинку, — відповів він, — мушу знайти для вас час. — Через хвилину чи дві я почув його знову. — Добре, приходьте в понеділок вранці о десятій.

— Прийду. Зрозумійте, моя відсутність буде дуже помітною.

— Ясна річ, ваша робота не повинна страждати. Дуже важливо, щоб ніхто не довідався про наші розмови.

Я зітхнув з полегшенням. Три вільних дні! До понеділка! Тон Полевецького був приязний. Він дізнався про мою роботу. Після бесіди з Лейпунським мене стурбувало його зауваження щодо таємності наших розмов. Я перекинувся декількома словами з Комаро-

вим і поїхав додому. Олена була щаслива бачити мене в кращому настрої. Ослабла нервові напруження останніх днів, воскресла надія, і я знов набув здатності зосереджуватися. Прийшов Марсель, і ми сіли обідати.

— Що чути, Алексє? Знову все гаразд? Я знаю, як швидко ти реагуєш на все добре і зле. Говори нарешті!

— Я сподіваюсь, що з'явилися лише підстави для надії. Увечері розповім тобі все, але мусиш мовчати.

Моє застереження, коли справа торкалася Марселя, було зайвим. Я не знав людини більш мовчазної, ніж він.

Я ліг і взяв до рук книгу й чи не вперше забув про свої клопоти. Заснув. Надвечір прокинувся й почав розмірковувати над своєю розмовою з Сашком. Усі мої сподівання тепер були пов'язані з результатом його розмови з Мазо. Можливо, Мазо прийме його вранці, і в понеділок мій слідчий матиме вже інші вказівки.

Я подався до Гоутерманса й застав у нього Мартіна Руемана. Вони слухали радіо. Протягом останнього тижня я майже не читав газет. Почався довгоочікуваний процес проти П'ятакова, Радека, Муралова та їхніх спільників, але я був нездатний читати звіти, бо відчував до того процесу фізичну відразу й не хотів наражати свої нерви на зайві випробування. Але радіо довелось слухати.

Ми слухали зізнання звинувачуваних і дивилися один на одного, не сміючи зробити якихось зауважень. Ще рік тому ми вільно обговорювали все з Мартіном Руеманом та Фріцем Гоутермансом, але ті часи минули. Страх стулив наші вуста. Ніхто не смів говорити відверто навіть із найближчими друзями. Кожен розумів, що інші думають так само, як і він, і так само не сміють сказати про те вголос. Сам же я не вірив жодному слову з того, про що повідомляли преса та радіо. Під час процесу Зінов'єва, Каменєва та інших я ще вагався. Їм інкримінувалася підготовка замахів на Сталіна та інших керівників партії. Ті звинувачення не були позбавлені певної внутрішньої логіки. Сталін знищив рештки демократії в партії та державі. На селі запровадив політику, що призвела до загибелі мільйонів селян під час великого голоду 1932–1933 років. Піддав партію й державу нещадному теророві таємної поліції. Нав'язав цілому народові візантійський культ вождя, нестерпний для кожної свідомої людини. Що було б дивного, якби знайшлися люди, які поставили собі за мету шляхом ліквідації диктатора звільнити партію й народ від тиранії?

Я не міг вирішити, чи справді група Каменєва, Зінов'єва та інших мала відвагу стати на той шлях. Ще більше в тому засумнівався після їхньої капітуляції перед Сталіним. Незважаючи на звинувачення, що кидав їм в лице Вишинський, усе було зрозумілим. Можна було лише дивуватись, що метою свого першого замаху вони обрали не голову партії, самого диктатора, а другорядну постать — секретаря ленінградського обкому партії Сергія Мироновича Кірова. Вбивство Кірова не могло викликати якісь зміни в режимі. Навпаки, воно змусило б апарат вдатися до нещадних репресій проти терористів, які б паралізували боротьбу тієї групи. Навіщо ці люди, які хотіли усунути Сталіна, почали з Кірова? Далі, Кірова було вбито 1 грудня 1934 року, тобто за два роки до того, як група Каменєва та Зінов'єва, що організувала те вбивство, постала перед судом, будучи звинуваченою в цьому вбивстві. Але ж перед цим за організацію того ж самого вбивства багато людей уже було покарано на смерть. З початку 1935 року 117 білогвардійців було розстріляно за вбивство Кірова. Все це не трималося купи. Але ж я все ще вагався.

Зізнання звинувачених спершу не викликали підозр. Незрозумілим було лише те, що вони не зробили нічого, щоб пролити світло на справжні мотиви своєї акції. Зрештою, усі вони були старі революціонери, які боролися ще з царем. Чому не використали цього процесу як трибуну для проголошення перед усією партією, перед робітничим класом цілого світу мети своєї боротьби? Замість того вони поводили себе так, як звелів їм прокурор: визнали свою провину, покаялись, самі себе здискредитували, замість того, щоб закликати маси до боротьби за звільнення від нестерпної тиранії. Все це було дуже підозрілим, але я все ще не дійшов певності, доки те, що настало потім, не відкрило мені очі. Арешт усієї, майже без винятку, старої гвардії революції й ліквідація всіх старих соратників Леніна не полишали ніяких сумнівів щодо того, що відбувалось.

Звинувачувані в Кемерово зізналися, що П'ятаков, перший заступник Народного комісара важкої промисловості й справжній організатор радянської індустріалізації, намовив їх знехтувати правилами організації вентиляції вугільних копалень із тим, щоб шахтарі задихнулися і тим самим викликати ненависть до уряду. Я знав П'ятакова. Він був моїм непрямым начальником. Після ліквідації опозиції 1927 року, в якій П'ятаков брав участь, увійшов до складу Вищої Ради народного господарства й став заступником Орджонікід-

зе. Людина виняткової сили волі й безмежної енергії, він за якихось десять років організував індустріалізацію всієї країни. Не було фабрики чи заводу, яких би він не знав особисто. Монтаж кожного двигуна або трансформатора здійснювався лише за його вказівкою. Мені здавалось, що та надцентралізація гальмує виробництво, але якщо хтось і міг керувати в такий манері таким величезним апаратом, то це був тільки Юрій Леонідович П'ятаков. Кидався у вир праці як навіжений. О третій годині ночі його вже можна було знайти в наркоматівському кабінеті. Він складав плани розвитку радянської індустрії, розподіляв інвестиційні фонди, студіював нові технології та методи господарювання в Німеччині та Америці, замовляв новітнє технічне устаткування та контролював виконання виробничих планів. Відчувалось, що вся нелюдська енергія цього чоловіка повністю витрачається на роботу й задоволення від результатів цієї роботи повністю винагороджує його за неучасть у політичній діяльності, що було наслідком колишньої належності до опозиції. Дійсний Народний комісар Георгій Костянтинович Орджонікідзе займався лише людьми, П'ятаков мав справу з технікою. Орджонікідзе всі любили, він був для всіх добрим, хоч і суворим батьком. Він часто розпикав своїх інженерів, директорів і навіть робітників, але кожен знав, що за його жорстким тоном ховається добре серце. П'ятакова, навпаки, боялись і поважали. Він був мозком усєї величезної організації. І цю людину підсудні на Кемерівському процесі звинуватили в тому, що вона надіслала своїх інженерів до невеликої копальні Центрального Сибіру з метою псувати вентиляцію й тим самим труїти робітників.

Чи Вишинський справді вважав, що знайдеться хоч один розважливий чоловік, який сприйме те всерйоз? Що отруєння декількох шахтарів у далекім Сибіру було засобом повалити уряд величезної країни? Чи можна було людині калібру П'ятакова приписувати таку фантастичну дурницю, хоч би він навіть щось і замислив проти радянської влади? П'ятакова заарештували в серпні 1936 року. Його відсутність деякий час пояснювалася в комісаріаті то відпусткою, то відрядженням на Урал. Але невдовзі правда стала відомою. Кожен намагався якось ущипнути лева, що був уже за ґратами. Пам'ятаю конференцію наукових працівників за участю Орджонікідзе. Директор одного з наукових інститутів, який уже довідався про падіння П'ятакова, почав його люто лаяти. Старий Орджонікідзе підвівся з місця й холодно перервав доповідача: «Легко нападати на людину,

яка не може себе захистити. Зачекайте, доки Юрій Леонідович повернеться».

На той час П'ятаков уже, напевно, підписав у в'язницях ДПУ протоколи, в яких зізнався в найстрашніших злочинах проти держави, а Орджонікідзе брав його під свій захист. Але те міг собі дозволити лише Орджонікідзе, приятель Сталіна і його земляк, єдина людина в усій державі, що розмовляла зі Сталіним вільно й відверто. Через кілька місяців після процесу П'ятакова він помер від серцевої хвороби. Помер дуже вчасно для диктатора, бо, як говорили, збирався постати проти безчинств ДПУ. Його неможливо було звинуватити на кшталт Каменєва, Зінов'єва, Радека й П'ятакова, бо він завжди належав до більшовицької фракції в партії й ніколи не перебував у жодній опозиції. До того ж був дуже авторитетним. Пізніше поширилися чутки, що він не просто помер, але в атмосфері Радянського Союзу 1937 року не було ніякої можливості перевірити справедливість тих чуток. Орджонікідзе, дійсно, був хворим на серце, і не було б нічого дивного в тому, що події останніх місяців перед його смертю суттєво погіршили стан його здоров'я.

Усе це спало мені на думку в той час, коли я слухав радіо в помешканні Гоутерманса. Вишинський виголошував заключну промову. Муралов зізнався, між іншим, що за посередництвом Шестова завербував у Сибіру авантюриста на прізвище Арнольд з метою вбивства Молотова. Той Арнольд працював шофером і планувалось, що в певному небезпечному місці він скерує машину Молотова до прірви. Але, як це видно було з біографії, Арнольд був карним злочинцем. Зараз же збирався, однак, пожертвувати своїм життям і відправитися разом із Молотовим на той світ, аби тільки догодити опозиції. Подумалось, що Вишинський має вирішити, що йому робити з того Арнольда — злодія чи героя. І все це Арнольд мав зробити згідно з інструкціями Муралова, який дуже просто міг відвідати Молотова в його кабінеті в Москві й там застрелити. То було не більш небезпечно, ніж довірити своє життя якомусь кримінальнику. А лідер цієї конспіративної організації дуже часто зустрічався із самим Сталіним у Кремлі. Заходи безпеки в той час у Кремлі не були ще такими суворими, і П'ятаков легально носив при собі револьвер. Якби конспіратори дійсно збиралися прибрати диктатора з дороги, вони могли знайти набагато легші й безпечніші можливості

для цього, аніж вербувати казна-де в Сибіру водія, який мав чекати візиту Молотова, щоб уперти його у прірву.

— У мене болить голова, можна, я вимкну радіо? — запитав я господаря. Виявилось, що всі хотіли зробити те саме. Я сказав те, про що думали всі.

— Впадає в вічі не стільки нікчемність тих змовників, як їхня глупота. Від історії з цим Арнольдом просто волосся стає дибки на голові, — зауважив Гоутерманс.

Руеман також приєднався до розмови. Ми трохи поговорили з різними пересторогами. Всі говорили в такій манері, ніби цілковито довіряли звинуваченню й звертали увагу лише на бездумність деяких дій конспіраторів. Виходило так, що ніби ми стверджували, що П'ятаков, Муралов та Радек були не тільки злодіями, а ще, oprіч того, й дурнями. Чуйне вухо одразу могло розпізнати, що ми ведемо розмову умовними словами. Терор таємної поліції привчив нас за останні роки до розмов між собою в такий спосіб. Ми мали причини боятися ДПУ, що мало своїх агентів скрізь. Ми боялися своїх власних слів у розмовах з друзями. Жахала одна думка опинитися в розмовах десь поза офіційною лінією. Прірва між офіційною лінією, що вбивалася в соціальну свідомість, і дійсністю ставала все глибшою й глибшою. Диктатура брехні панувала в пресі, в школі, на радіо, в кіно, на партійних і виробничих зборах. Панувала вона й раніше, перед початком великих процесів. Але раніше від людей не вимагалось, щоб вони вірили в ці фантастичні, неправдоподібні легенди. Розбіжність між тим, у що можна було вірити, і тим, у що примушували вірити, набувала щоразу найнеймовірніших розмірів. Та розбіжність, що виникла внаслідок терору таємної поліції, отруїла стосунки між людьми. Люди почали боятись своїх друзів. Передали довірялти своїм братам, не говорили відверто з дружинами. Обстановка в невеличкій групі іноземців УФТІ була трохи кращою: ми були певні, що серед нас немає сексотів. ДПУ примушувало наших службовців копіювати наші листи та документи. Але ж ми не були контрреволюціонерами й не мали в себе ніяких злочинних паперів. Прислуга не була присутня при наших розмовах. До того ж ми не розмовляли між собою російською, а наші куховарки не знали ніякої іноземної мови. Тож ми могли б висловлювати свої справжні почуття без страху, що хтось видасть, але ж ми вже боялися власних

слів. У цей період кожне висловлювання та його зміст мали відповідати офіційній лінії партії та диктатора.

Залишатися в країні й усвідомлювати себе за межею легальності було нестерпним для людей, котрі були не конспіраторами, а вченими. З іншого ж боку, було також нестерпним це все слухати, бачити й не мати змоги пустити пари з уст, навіть до друга. Така ситуація й нав'язала нам таємну мову. Але й це буде недовго, бо ДПУ розшифрує нашу мову, зрозуміє її правдивий зміст і звинуватить нас за наші висловлювання. Гебістам неважко буде розгадати наші думки, бо потайки вони мислять так само, як і ми всі.

Ми ще довго розмовляли, але атмосфера була пригніченою. Я намагався піднести загальний настрій.

— Добре, що процес, нарешті, скінчився. Можливо та хвиля вже дійшла кінця й тепер можна буде вільно дихати.

— Щось не схоже на те, — сказала Варвара Руеман.

Було вже пізно, і я пішов додому.

Упродовж двох днів, що віддаляли мене від допиту, мої нерви відпочили. Я намагався ні про що не думати й повністю розв'язатися. В суботу нас відвідали іноземні та російські друзі. Увечері ми пішли до театру, в неділю вдень здійснили коротку подорож автомобілем, а ввечері я бавився з малим Оленчиним хлопчиком. Було йому майже три місяці й названо його було в мою честь Олександром. Олена не витримувала дитячого плачу, брала дитину на руки й колисала. Я попереджав її, що дитина звикне до цієї материної реакції і безперервним плачем домагатиметься колісання на руках. Це не досягало мети, Оленка не могла дозволити йому спокійно кричати. Тоді я забирав дитину до своєї кімнати, зачиняв двері й вкладав малого на канапу. Він кричав ще хвилину потім заспокоювався і починав із задоволенням посміхатися. Через чверть години я вже гукав Олену, вона на власні очі пересвідчувалася, що сталося диво. Хоч вона вже давно перестала бути сільською дівчиною і найближчим часом мала поступити до університету, приписувала нам, іноземцям, таємну силу і стверджувала, що ми зачарували її хлопця. Я розмовляв з двоми-сячною дитиною завжди з повагою і поводив себе так, буцімто вона дуже розумна і розуміє німецьку мову. Олена сміялася тоді так сердечно й широко, що я жартував з нею та дитиною ще хвилин десять, аби тільки чути той чарівний сміх.

У неділю ввечері в клубі відбувалася мала академія. Наші комсомольці співали народні та революційні пісні. Недавно відкопана ними пісня часів громадянської війни («Каховка, Каховка...») справила на мене враження як текстом, так і мелодією. Я відчував своєрідне роздвоєння. Спогади про революцію все ще глибоко зачіпали мене, усе ще я вірив у її великі цілі, усе ще був переконаний, що немає іншого шляху до соціалістичного перетворення світу, як революційна диктатура пролетаріату. З іншого ж боку те, що зараз творилося в країні диктатури пролетаріату, глибоко пригнічувало мене, хоч я розглядав це все як тимчасове викривлення, хворобу соціального організму, яка невдовзі мине. Головним була економічна база, державна власність на засоби виробництва. Земля, фабрики, копальні, банки й залізниці не належать більше в цій країні приватному капіталу. Для мене це було фундаментальним фактом. Рано чи пізно, вся суспільна надбудова пристосується до економічної бази. Оскільки нова соціально-економічна база почала вільно функціонувати, оскільки народні маси тепер матимуть усе, що їм треба для задоволення не лише першочергових, але й усіх потреб життя, свобода неодмінно повернеться в цей край. Утиски втратять свій сенс, не буде ніякого виправдання ні для існування таємної поліції, ні для тероризування цілого народу. Треба тільки чекати й не втрачати мужності. І з тими добрими думками я повернувся додому.

Наступного ранку я знов стояв перед слідчим.

Перепустки цього разу не було. Я зателефонував до Полевецького, і він звелів мене впустити. Прийняв мене з обличчям, червоним від гніву:

— Що вам збрело в голову? Продовжуєте бавитись із вогнем? Хто вам дозволив інформувати Лейпунського? Здається, все ще не зрозуміли, з ким маєте справу?

— Громадянине слідчий, розумію, що вчинив негаразд, але ж я просто не міг дати собі ради, не міг цього більше витримати.

— Доведеться витримати ще й не таке. Вам здається, що ви можете безкарно викидати нам свої коники. Не таких, як ви, ставили на коліна! Саме так, на коліна! На коліна перед радянською владою!

Я змовчав. Він погрожував ще деякий час, потім сів і почав трохи вже примирливіше:

— Я не маю вже для вас часу, звинувачуваний Вайсберг. Закликаю вас прийняти рішення зараз: ви капітулюєте чи ні?

— Я не розумію вашого питання.

— Я маю на увазі, чи вирішили ви припинити боротьбу проти радянської влади?

— Я ніколи не боровся проти радянської влади.

— Чи готові ви визнати свої злочини, припинити підпільну діяльність та видати своїх спільників?

— Громадянине слідчий, я повторюю, що не маю з цим усім нічого спільного.

— Чи збираєтесь видати контрреволюційну організацію, яку ви створили на теренах нашої держави?

— Громадянине слідчий, мені немає що сказати.

— Це ваше останнє слово?

— Так, останнє.

— У такому разі пішли.

Він підвівся й пропустив мене поперед себе. Я був переконаний, що йдеться про мій негайний арешт. Але знов сталося інакше. Ми йшли знайомими коридорами аж до кабінету начальника відділу. Капітан Азак прийняв нас з похмурим виразом обличчя. Звернувся до Полевцького:

— Отже, громадянине сержанте, звинувачений не зізнається?

— Так. Відмовляється робити будь-які зізнання.

Капітан звернувся до мене й деякий час проникливо дивився мені в очі, потім повільно запитав:

— Олександр Семеновичу, чи ошаліли? Маєте намір боротися з нами? Хто ви, власне, є?!

— Громадянине капітане, я не маю наміру боротися з будь-яким органом радянської влади, але й не можу складати зізнань, які не відповідають дійсності.

— Ясно! Ми не вимагаємо від вас ніяких вигадок, нам потрібна правда й тільки правда.

— Громадянине капітане, немає в моєму житті нічого, що нагадувало б бодай тінь злочину проти радянської влади.

— Чи не думаєте ви, що ми могли викликати вас сюди, не будучи впевненими в протилежному?

— У такому разі ви стали жертвою помилки або містифікації. Дозвольте мені подивитися ваш матеріал і я швидко його спростую.

— Не диктуйте нам слідчих методів. Тут — він вказав на дві грубі теки — зібрана гора матеріалу проти вас, починаючи з дня ва-

шого прибуття до Радянського Союзу. Стежили за вами безперервно як тут, так і під час ваших закордонних подорожей. Ми маємо відомості про всі ваші зв'язки і маємо намір з вами кінчати.

Хотілось йому відповісти: «Якщо ви так усе знаєте, то чого чіпляєтеся до мене? У такому разі заарештуйте мене й на підставі ваших матеріалів віддайте під суд». Але промовчав.

— Олександр Семеновичу, чи ви справді думаєте, що обрали вірну тактику? Маєте надію врятувати вашу організацію? Вам це не вдасться. Ми все тримаємо під своїм контролем. Зараз ідеться не стільки про ваших людей, скільки про вашу голову. Даємо вам шанс її зберегти. Скористайтесь з нього.

— Громадянине слідчий, я можу лише повторити: не маю з цим усім нічого спільного.

Капітан підвівся й звернувся до Полевецького:

— Залиште нас самих, сержанте.

Полевецький вийшов. Азак усівся, підпер голову руками, й мовив ніби приятельським тоном:

— Олександр Семеновичу, чи читали в газетах звіти з процесу П'ятакова, Радека, Муралова та інших?

— Частково читав, частково слухав по радіо.

— Чи знаєте біографії цих людей? Чи знаєте, що то були за люди?

— Знаю життя лише тих, хто свого часу відігравав значну роль у революційному русі.

— Чи не звернули ви увагу на ту обставину, що всі звинувачені капітулювали перед слідчими й зізнались у своїх злочинах?

Я мовчав.

— Олександр Семеновичу, були між ними люди, яким не можна відмовити у великій фізичній і психічній силі опору. Але й вони зламались. Візьміть, наприклад, Муралова. Цілих вісім місяців після арешту чинив він опір, вісім місяців відмовлявся від будь-яких зізнань, потім зламався й він.

Я мовчав.

— Чи думаєте, що ви сильніші за Муралова? Чи знаєте життя цієї людини?

Я дивився перед собою. Пригадав книжку Троцького «Моє життя» і описаний ним епізод про Муралова часів 1906 року:

«...З того часу бере свій початок моя непохитна дружба з Мураловим, як у війні, так і в політиці. Про цього чоловіка маю тут сказати принаймні декілька слів. Муралов — старий більшовик, який боровся ще в революцію 1905 року в Москві. У Серпухові під Москвою в 1906 році він поринув у вир погрому, організованого Чорною сотнею, як завжди, під захистом поліції. Муралов дивовижний гігант, людина, чия відчайдушна відвага дорівнює його шляхетній доброті. Яюсь разом з іншими представниками лівих він опинився в будинку земства в оточенні ворогів. Муралов з револьвером у руці вийшов з будинку й пішов на натовп, який розступився перед ним. Але якась агресивна група Чорної сотні заступила йому дорогу. «Розійдись!» — заволав гігант і підніс догори револьвера. На нього накинулись. Він застрелив одного нападника на місці, а другого поранив. Натовп відступив. Не притишуючи кроку, Муралов, немов криголам, розітнув натовп і пішов у напрямку до Москви. ...Його процес тривав понад два роки і, незважаючи на шалену реакцію, закінчився виправданням».

Думаючи про цей епізод, я дивився на протилежну стіну, де висів портрет Дзержинського. Знову пролунав голос капітана:

— Олександр Семеновичу, Муралов був колись революціонером і одним з найвідважніших бійців, яких ми мали. Все життя був солдатом. Чи не гадаєте, що будете сильніші за нього?

Я звернувся до Азака:

— Громадянин капітане, скажіть мені, як то можливо, що старий революціонер зміг підняти руки проти власної країни, проти революції, проти робітничого класу й проти соціалізму?

— Олександр Семеновичу, революція поглина людей повністю, як сухий пісок воду. Найменший конфлікт з партією, найменші відхилення неодмінно ведуть до злочину. Класовий ворог прокладає собі шлях в щілини між партією та людьми, які відхилилися від генеральної лінії. Людина може бути за нас або проти нас. Троцькісти добре про те знають.

— Громадянин капітане, можливо, ви й маєте рацію, але ж це все ніяким чином мене не стосується. Моя політична активність у Радянському Союзі обмежувалась лише читанням газет. Мене цілком поглинала технічна та адміністративна робота.

— Це неправда, громадянин звинувачуваний. Праця в інституті тільки маскувала ваші контрреволюційні злочини. Ви підступний і тому дуже небезпечний ворог.

— Мені нема чого на це сказати.

— Ми змусимо вас заговорити. Маємо у своєму арсеналі для того доволі засобів. Якщо нам вдалося викрити та поставити на коліна таких людей, як П'ятаков, Муралов та Радек, то хіба ми не знайдемо управи на вас, Олександр Семеновичу?

— Ці люди шпигували проти радянської влади, а я ні. А це велика різниця.

— Бачу, що ви є заклятим ворогом. Чи не гадаєте, що ми завжди розмовлятимемо по-приятельськи? Але це скоро зміниться, і тоді настане плач і скрегіт зубів; будете прохати про помилування, але буде пізно. Ще раз, Олександр Семеновичу, моє останнє до вас слово: переходите на наш бік чи ні?

— Громадянине капітане, я розповів вам усе, що міг розповісти. Не винен я в злочинах, у яких ви мене підозрюєте, і не можу робити органам радянської влади інших зізнань, як тільки говорити чисту правду...

— Досить! Я більш не маю про що з вами говорити!

Він подзвонив і з'явився Полевецький.

— Товаришу Полевецький, більше ніяких розмов з цим чоловіком. Ми мусимо вжити інших заходів.

А потім на мою адресу:

— Пізніше ми виясимо, що з вами робити, чи заарештувати відразу, чи трохи почекати. В усякому разі, на радянській землі місця для вас уже немає. Або будете годувати білих ведмедів, або... Про все інше довідаєтесь у свій час.

І до Полевецького:

— Спровадьте його.

Я пішов за Полевецьким. Він мовчки підписав мені у своєму кабінеті перепустку й викликав дзвінком солдата. Ніхто не промовив жодного слова. Він навіть не зреагував на моє прощання. Солдат спровадив мене вниз і показав вартовому перепустку. Варта тим часом отримала наказ завернути мене назад. Серце моє завмерло. Тепер уже мене звідціль не випустять. Я йшов за солдатом немов напівмертвий. Полевецький поклав переді мною аркуш паперу для підпису. Виявилось, що це те саме забов'язання, яке я вже підписував першого разу: наказано мовчати, якщо не хочу наразитися на найвищі кари за порушення державної таємниці.

— Спробуйте ще раз порушити забов'язання. За другим разом це не мине вам безкарно, Олександр Семеновичу.

— Відведіть його вниз, — сказав він солдату.

Цього разу варта мене пропустила.

Я прийшов саме на обід. Не чекаючи питань, сказав Мерселеві:

— Не знаю, що вони збираються зі мною зробити. Цього разу не веліли приходити знову і, мабуть, вже не викликатимуть. Я вирішив виїхати, якщо вони мені це дозволять.

— Ти це серйозно, Алексе? — запитав він сумно. — Чи, дійсно, так треба?

— Так, треба, і я не можу уявити нічого кращого для себе. Було б дуже добре, якби й ти, Марселю, виїхав зі мною.

— Алексе, ти сам знаєш, що це нісенітниця. Маю тут дружину, дитину й люблю свою роботу. Я ні за що не виїду.

— Дружину й дитину міг би забрати з собою.

— Оленці ніколи не дадуть закордонного паспорта. Зваж, як Шура довго на нього чекає.

Шура була товаришкою мого приятеля Аді Тауссіга, австрійського інженера, який повернувся до своєї країни й хотів, аби дружина виїхала до нього.

— Шура комсомолка, — відповів я. — Вона не хоче брати австрійського паспорта, бо не хоче позбутися радянського громадянства. З австрійським громадянством вона отримала б свій закордонний паспорт через декілька днів і могла б не пізніше, як через тиждень, уже виїхати.

— А чи не думаєш ти, що Олена також відмовиться поміняти громадянство, навіть якби я вирішив покинути цю країну? Адже вона ніколи не зможе сюди повернутись!

Я мовчав. Як віддані ці люди своїй країні та її справам. І як їм за те віддячують. Олена, як дружина Марселя й австрійська громадянка, мала б повну можливість виїхати до його родичів за кордон. Була вона проста дівчина з українського села. Знала закордонне життя лише з фільмів. Знала чудові черевики й сукні, які носять іноземці, що іноді приїздять сюди. Закордон вона сприймала як казкову країну. Але, з іншого боку, знала: то ворог. Вона була вихована у звичайних для радянської молоді поглядах і відкидала з погордою навіть думку про те, щоб відмовитись від свого громадянства та шукати в Англії чи Америці кращого життя. То здавалося їй зрадою. Обое

вони жили в злиднях. Особливо в останні місяці, коли народилася дитина, а Марсель втратив роботу. Але вона була щаслива тим, що Марсель був з нею, що він готував її до університету. Вони займали одну кімнатку в трикімнатній квартирі. У Відні Марсель мав велику віллу. Сам він був чоловіком без претензій, а Олена вважала їхню кімнатку за найкраще помешкання, яке тільки можна собі уявити. Вона була б зовсім щасливою й задоволеною, якби не приспіли всілякі турботи останніх років. Боротьба в інституті, арешт моєї дружини, звільнення Марселя з роботи, а зараз ще й моя справа. Її батько помер у 1921 році під час великого голоду. Єдиного брата вона втратила під час голоду вже по колективізації, а зараз дуже була стурбована перспективою нової хвилі збурень, підозр та небезпек. Держава, чи як кажуть на селі — влада — була завжди для селян елементом ворожим. Вона то тут, то там хапала свої жертви, і їй треба було платити данину. Село — то зовсім інша річ. Вона любила село й ніяк не хотіла з ним розлучатись. Щось з тих селянських уявлень залишалося в Олені ще й досі, хоч уже багато років вона жила серед нас, іноземців, читала книжки, починала вчити основи теорії марксизму й потроху розуміти, з якою метою це все робилося: революція, соціалістичне будівництво і так далі.

Після обіду я пішов до інституту, щоб побачитися з директором. Застав Олександра Ілліча в його кабінеті.

— Олександр Іллічу, — почав я, — я вирішив покінчити з роботою в інституті. Хочу виїхати в кінці лютого.

— Чи встигнете за місяць зробити все необхідне для того, щоб Комаров міг продовжити вашу справу без втрат для роботи?

— Зроблю все, що треба. Місяць — то дуже багато часу. Ми давно вже працюємо разом, і Комаров уже призвичаївся до керівництва. Постараюся забезпечити будівництво й монтаж необхідними матеріалами, машинами та інструментом, щоб до завершення робіт не виникло якихось ускладнень.

— Шкода, Алексе, що не зможете побачити початку роботи станції. Всі знають, що ви вклали в це будівництво своє життя.

— Сашко, я не маю вибору.

— Я розумію, Алексе, що вами керує. Прикро мені, що до того дійшло. Принесіть мені вашу заяву про звільнення і я оформлю відповідний наказ.

Він підвівся й подав мені руку. Я хотів його запитати, чи розмовляв він з Мазо, але стримався. Він сам добре бачив, який я занепокоєний та як чекаю на якусь звістку від нього; якщо мовчав, то мав для того підстави. Він навіть не запитав про те, як пройшов останній допит.

— Бувай здоров, Сашко.

Я вийшов.

Наступні тижні я готувався до від'їзду. Я не знав, звичайно, чи мене випустять, і старався не дуже радіти до того часу, поки не залагоджу цю справу з ДПУ. Я не міг полишити державу без дозволу тих самих людей, які вже понад тиждень піддавали мене найдикішим звинуваченням. Іноземець, який хоче виїхати з країни Рад за кордон, повинен піти до обласного виконавчого комітету (облвиконкому), і здати свого паспорта, який потім потрапить до ДПУ. Іноземець повинен назвати прикордонну стацію, через яку хоче виїхати, а також вказати термін виїзду. До паперів треба прикласти дві фотокартки, одна з яких буде відправлена до прикордонної станції. Начальник ДПУ прикордонної станції отримає від начальника харківського ДПУ повідомлення про те, що громадянин Олександр Семенович Вайсберг перетне прикордонну станцію між 1 та 10 березня. Належить його пропустити. Мені доводилось перетинати радянський кордон декілька разів в обох напрямках. Кожного разу гепоушники в Шепетівці вітали мене як свого старого знайомого. Вони отримували від свого начальства повідомлення про мій виїзд і мали у своїй канцелярії моє фото та мій підпис. Ця процедура унеможлиблювала радянському громадянину покинути країну з паспортом украденим, позиченим або підробленим. Нелегальний виїзд, якщо йдеться про європейський кордон, був також неможливим. Прикордонна смуга завширшки в 60 км упродовж усього кордону суворо пильнувалась. Потрапити туди можна було лише з дозволу ДПУ. Не можна було навіть з'явитися поблизу кордону без того, щоб не викликати підозру.

Через деякий час я вирішив, що краще буде, якщо я подамся на тиждень чи два до Москви й там отримаю виїзну візу. Потім я цю думку полишив. ДПУ спостерігає за мною дуже пильно й безперечно повідомить московські інстанції. А оскільки я живу в Харкові, московське ДПУ ніколи не дасть мені дозвіл на виїзд без погодження зі своїми харківськими колегами, товаришами Азака та Полевецького. Я визнав за краще трохи перечекати. Обстановка в країні після

процесу П'ятакова та інших була вкрай напруженою. Підозра до всіх іноземців піднялась до найвищого ступеню.

Окрім того, я вирішив, що незалежно від розмови Лейпунського з Мазо вважатиму, що мене мають заарештувати й відповідно до цього діяти. Після арешту моєї дружини її мати та я зробили все можливе, щоб їй допомогти. Зверталися до лєнінградської військової прокуратури та генерального прокурора в Москві. Спочатку справа мала вигляд цілковито безнадійний, але поступово ми знайшли шлях до посадових осіб, від яких залежала доля моєї дружини. Ми зібрали серед членів партії клопотання на її користь, що стверджували лояльність моєї дружини. Багато членів Академії наук стали на її захист. Все це призвело до того, що прокурор скасував головні пункти звинувачень. Моя теща добре вивчила шлях до тих людей. Для звичайного радянського громадянина, а тим паче для іноземця, шлях той був повністю закритий. Просто було невідомо, до кого треба звернутись із заявою чи клопотанням. Я хотів, щоб моя теща та її син, який працює в Москві інженером, у разі мого арешту мобілізували всіх своїх впливових приятелів. Тож належало негайно повідомити московських родичів про мої справи, але я не знав, як це краще зробити. Написання листа було б заходом надзвичайно небезпечним. Не можна було також і зателефонувати. Поїхати б на день до Москви, але цього не хотілось би зараз чинити, бо ДПУ може зрозуміти це як втечу й одразу мене заарештувати. Залишалось одне — послати до Москви друга, але я ще не вирішив, кого саме. Марселеві я вже розповів усе. Він вислухав мене мовчки й пішов на роботу смутний і пригнічений. Але посилати його до Москви було не слід. По-перше, він не полишить своєї роботи і, по-друге, він зовсім не мав дипломатичного хисту.

Кількома днями пізніше питання вирішилося само собою — Мартін Руеман зібрався до Москви у відрядження. Це була цілком підходяща для залагодження моєї справи людина. Був він дуже мовчазним та відданим мені. До того ж мав британське громадянство, що значною мірою захищало його від ДПУ. Я вирішив поговорити відверто з Руеманом та його дружиною.

...З Мартіном Руеманом я познайомився влітку 1931 року в Монахіїмі. Тогочасний директор інституту Іван Васильович Обреїмов доручив мені зав'язати контакт між Українським фізико-технічним

інститутом (УФТІ) та обласною промисловістю. В той час було вису-нуто гасло: «Лицем до виробництва!» Для нашого інституту це озна-чало надавати всіляку можливу допомогу процесові індустріалізації краю. Наш інститут був створений не стільки для вирішення техніч-них проблем, скільки для наукових досліджень на терені новітньої фізики, і його провідні фахівці не дуже цікавилися технічними про-блемами, але я був ентузіастом індустріалізації і був би радий вип-робувати свої організаторські здібності на терені поєднання науки з промисловістю. І інститут мав велику криогенну лабораторію. На той час низькі температури використовувались у промисловості го-ловним чином для розділення газів. Була також потреба в проведен-ні науково-технічних досліджень, необхідних для забезпечення ство-рення потужного азотного виробництва, передбаченого п'ятирічним планом. Працюючи з різними промисловими трестами, наша лабора-торія взяла на себе проведення вимірів сталих величин для газів та їх сумішей. Однак наш штат був не досить потужний для такої роботи, у Радянському ж Союзі на той час бракувало науковців та техніків у галузі низьких температур, і тоді було вирішено запросити фахівців із-за кордону. Шукати людей за кордоном було доручено мені. Мої берлінські приятелі звернули мою увагу на Руемана. В серпні 1931 ро-ку я був у Відні й звідти зателефонував до Мартіна Руемана, який мешкав тоді в Штутгарті. Ми домовилися зустрітись в Монахіїмі. Він приїхав з дружиною і справив на мене досить гарне враження. Був се-реднього зросту, чорнявий, з м'якими рухами. Англієць за походжен-ням, він у своїх манерах відрізнявся приємною свободою, яку при-щеплювала дітям представників правлячого класу загальна публічна шкільна система. Тримався стримано, але завжди був готовий прийти на допомогу, особливо своїм друзям, найскладніші ситуації сприймав з усмішкою на устах. Мені одразу здалося, що йому в нас сподобається й що він вживеться в атмосферу соціалістичного будівництва.

Мартінові було 16 років, коли він разом із батьками переїхав до Німеччини. Родина по переїзді взяла німецьке громадянство. З при-ходом же до влади Гітлера Мартін вирішив повернутись до британсь-кого громадянства. Ми були як раз у Москві, коли він повідомив ме-не про свій намір. Я трохи сумнівався в можливості його здійснення. Він посміхнувся й сказав, що в англійців це не складає великої про-блеми. Через два дні він прийшов до мене в готель і показав два но-веньких паспорти — для себе та своєї дружини. Я запитав його:

— Мартіне, як тобі вдалося це зробити?

— Алексе, це було зовсім просто. Пішов я до генерального консула, розповів йому свою історію, сказав, що існуючий у Німеччині державний устрій мене не влаштовує, та що я знов хочу стати англійцем. Консул дав мені заповнити два бланки й попросив наступного дня принести дві фотокартки. Вчора я вручив йому фотокартки, а сьогодні вранці отримав готові паспорти. Я сам трохи здивувався такій довірливості консула й запитав його: «Чому ви повірили в те, що я вам розповів?» На що він відповів: «Маю доказ. Ви розмовляєте англійською, як наш учень загальної школи, а то вміє лише той, хто виріс у нашій країні».

Його дружина прусачка Варвара Руеман була виліплена із таєї глини, з якої, звичайно, ліплять фанатиків. Шалена в усіх проявах, її погляди були завжди сформовані, а рішення вона приймала миттю під впливом своїх внутрішніх переконань, без будь-якого узгодження їх із дійсністю. Вона була відважною жінкою і цілком віддавалася будь-якій справі, яку вважала справедливою, але була не здатна судити об'єктивно. В боротьбі з Давидовичем, під час конфлікту в інституті, йшла за мною в огонь і воду, але була твердо переконана, що саме ми були справжніми послідовниками Сталіна, а не Давидович та його прибічники. Для неї не було сумніву, що вони представляють темні сили апарату, що перекручують добру волю вождя. Ніяк не міг я їй втлумачити, що той апарат є породженням Сталіна, і коли Давидович намагається притиснути інститут і ліквідувати останні рештки духовної свободи й незалежності, то він тільки тримається генеральної політичної лінії партії, яка вже давно опанувала всією країною. Давидович впроваджував ідеї диктатора, а ми, наукові працівники, інстинктивно проти того боронилися, як могли. Варвара Руеман бачила все те в іншому світлі. Вона нагадувала мені попа Гапона, котрий у січні 1905 року спровадив демонструючих петербургських студентів та робітників до царського палацу в надії, що цар вислухає благання люду й усуне злих міністрів та губернаторів, що його пригнічують. Тієї кривавої неділі царська охорона зустріла людські маси, котрі йшли під проводом Гапона, залпами карабінів і кілька сот трупів лишилося на бруківці перед Зимовим палацом.

Перейшовши на сторону соціалізму ще молодою жінкою, Варвара фанатично вірила Сталіну. Вона вважала, що все лихе в Радянському Союзі (а це лихе вона добре бачила) вносить тільки державний

апарат. Ніколи не можна було второпати, що вона розуміла під тим «апаратом» і як могло в її голові вкластися, що в такій зацентралізованій системі, як Радянський Союз, апарат може проводити незалежну від диктатора й навіть супротивну його волі політику.

Я вирішив відверто поговорити з Мартіном Руеманом та його дружиною. Мені потрібна була їхня допомога в обох випадках: як у разі мого виїзду, так і в разі арешту. Мартін, як британський підданий, мав значно більше свободи пересування, ніж ми всі. Його становище в інституті було дуже міцним, він мав стати науковим керівником у новій дослідній станції охолодження до низьких температур (ДСГО). Ця дослідна станція була науково-технічним комбінатом з експериментальними установами, лабораторіями та майстернями і знаходилася на перехресті науки та промисловості. За своїми розмірами вона перевищувала будь-який інший науковий інститут у країні. Комісаріат важкої індустрії сподівався, що вона сприятиме розвитку азотної та інших галузей промисловості. Без Руемана в новій дослідній станції ніяка наукова робота взагалі не могла розпочатись. А мені якщо хтось і міг допомогти, то тільки Мартін. Адже він був моїм приятелем. Коли я ним познайомився, він був англійським лібералом. Під моїм впливом став соціалістом. У 1932 році прибув до Радянського Союзу. Тоді починався найгірший рік у російській історії з часів закінчення громадянської війни. Спочатку Мартін і його дружина хотіли виїхати назавжди. Бачили тільки голод, хаос та злидні. До того ж не дотримувались укладені з ними угоди як стосовно працевлаштування, так і щодо забезпечення побутових умов. Не з чиєїсь злої волі, а тому, що інститут просто не мав для того матеріальних можливостей. Спочатку Варвара, яка чекала дитину, реагувала дуже гостро. Як справжня прусачка, вона не терпіла слов'янський балаган. Коли я намагався вмовити її бути трохи терплячою і показати хоч якесь розуміння труднощів, що їх переживає країна, вона репетувала:

— Розумію, що люди не мають того, що ми від них вимагаємо, то чого ж вони цього не скажуть одразу? Навіщо вони обіцяють те, чого (і це їм добре відомо), не в змозі зробити? Повинні сказати «ні», а якщо вже сказали «так», то мають дотримуватись сказаного.

Ситуація в країні погіршувалася з кожним днем, досягши свого апогею весною 1933 року. Протягом 1932 року стосунки між інститутом та Руеманами знаходилися в кризовому стані. Я завжди старав-

ся залагодити суперечки, аби вберегти Мартіна для цієї країни, бо цінував його працьовитість. Часто забігав до них і завжди старався пояснити обом сенс великої боротьби, свідками якої ми були. І це мені, зрештою, вдалося. Обоє всім серцем прикипіли до ідей соціалістичного будівництва.

Я далекий від думки, що лише завдяки моєму ідеологічному впливу вони лишилися. Мартіна Руемана попросту захопив пафос великої будови. Він вийшов із дуже працьовитої сім'ї, і все в нього легко виходило з самого початку. Шлях, яким він мав іти, було добре видно. Коли я з ним познайомився, він був асистентом в Інституті фізики в Штудгарті. З часом став би доцентом, а згодом, можливо, як і його батько, професором. Без сумніву, він написав би низку гарних наукових праць. Його робота приносила б йому то більше, то менше задоволення, решту уваги він приділяв би родині. Мартін був скромним і ніколи не чекав від життя занадто багато для себе. Ніколи не знав революційного неспокою.

У Радянському Союзі він потрапив до нового, більш масштабного життя, і воно його захопило. Він уперше відчув, що праця не є його особистою справою, а слугує перетворенню всього краю. Горизонти його розширилися. Він зрозумів, що всі тут є будівничими нового світу й що від нашої праці залежить історія століття. Це було для нього величезним випробуванням, і після цього для нього вже стало неможливим повернення до дрібноміщанської затхлої атмосфери його першої молодості. Участь у великому рухові, що перетворював світ, стала сенсом його життя.

Мартін Руеман прожив у Радянському Союзі з 1932 по 1938 рік. Це були критичні роки. Коли він приїхав, країну потрясала лихоманка колективізації та великого голодомору. Коли від'їжджав — криза в сільському господарстві була подолана, але над країною нависла більш небезпечна хвороба — «велика чистка». За шість років Руеман мав змогу пізнати всі сторони радянського життя. З одного боку — жертовність радянської молоді, її ентузіазм на будівництві, одноставна відданість великій ідеї; з іншого ж — голод, злидні, пригнічення, несправедливість та засилля брехні. Коли від'їжджав — тріумфувало зло. Ідеї рівності та братерства втратили свою привабливість. Паразитичні прошарки бюрократів пригнічували та експлуатували простих людей. Безсоромний культ вождя змусив усіх співати візантійські гімни на честь диктатора. Все це, однак, не по-

хитнуло віри Мартіна в кінцеву перемогу ідей великої російської революції.

Він був дуже стриманим, але надзвичайно хоробрим. Коли ДПУ після мого арешту організувало так звану проробку моєї справи на загальних зборах працівників інституту, стався безпрецедентний випадок. Представник ДПУ підвівся й повідомив, що Олександра Семеновича Вайсберга визнано винним в організації замахів на життя радянських лідерів, контрреволюційному саботажі та роботі на користь шпигунських центрів іноземних держав. Потім, згідно з радянським ритуалом, підіймалися всі провідні члени партії та профспілки, усі мої колеги по роботі й один за одним, по черзі, проклинали таємного ворога народу, котрий був їхнім товаришем. Ніхто не осмілювався висловити сумніву стосовно повідомлення представника ДПУ — це була б незаперечна контрреволюція. В глибині своїх душ, природно, всі чудово знали, що це була вигадка, але ні в кого не вистачило духу сказати про це. Хоробрості вистачало лише на те, щоб тримати язика за зубами. Черга дійшла, нарешті, до Мартіна Руемана. Він встав і сказав:

— Особисто я не можу повірити, що Вайсберг був контрреволюціонером. Ви всі мене знаєте й, гадаю, довіряєте мені. Коли я вперше прибув сюди, то був байдужим до радянської влади. Якщо хтось і навернув мене до соціалістичного будівництва, так це, власне, був Вайсберг. Він невтомно пояснював мені сенс усього, що діється в цій країні. Навіщо мав би це робити контрреволюціонер? Він навертав мене не на контрреволюцію, а на соціалізм.

Та заява була чимось нечуваним. ДПУ кипіло від гніву. Я помітив це навіть на допитах. Слідчий сказав мені:

— Ви маєте гарного друга. Він вважає, що може собі це дозволити, бо має англійського паспорта. Англійців теж арештовуємо! Хай не буде такий самовпевнений!

Після закінчення зборів провідні члени партійного осередку накинулися на бідолашного Руемана й почали його обробляти. Тривало це два дні. Зрештою, він трохи поступився і розкритикував свою позицію на зборах у стінній газеті. Без цієї заяви його подальша робота в інституті була б неможливою.

НКВС, однак, не подарував йому того виступу. В наступному році, як я чув, вони вимучували з різних в'язнів зізнання проти Мартіна Руемана. Він мав стати агентом чи то гестапо, чи то «Інтел-

лідженс сервіс», а також саботажником і так далі. Всі ті зізнання й досі десь спочивають в теках харківського ДПУ. Незважаючи на це, його не наважились ані заарештувати, ані вислати; дали, однак, директорові інституту вказівку: після закінченню терміну не поновлювати з ним контракту, і в такий спосіб змусили Мартіна покинути країну. Навесні 1938 року він повернувся до Англії.

Усе це не перешкодило йому залишитися вірним справі Радянського Союзу і — як він вважав (і зараз ще вважає) — справі революційного соціалізму. В Англії він вступив до комуністичної партії. Через одинадцять років після тих подій — я вже мав за собою російську в'язницю і шість років німецької окупації в Польщі — я приїхав до Англії і тішився думкою про нову зустріч з Мартіном Руеманом. До моєї в'язничної камери в Харкові доходили відомості. — Їх приносили нові в'язні — як вірно й відважно Мартін заступався за мене. У Лондоні я зустрівся з Артуром Кестлером. Коли я повідомив йому про свій намір, він обурився.

— Що, хочеш побачитись з Мартіном Руеманом? Ти збожеволів. То заклятий сталініст.

— Це неможливо.

— Так? Гаразд, тоді я розповім тобі дещо. Не маючи цілих два роки відомостей про тебе, я і кілька твоїх приятелів вирішили щось для тебе зробити. Альберт Ейнштейн написав у твоїй справі листа до Сталіна. Те ж саме вчинили Перрен, Кюрі-Жоліо та інші. Ми зажадали також підпису Мартіна Руемана, оскільки він був безпосереднім свідком подій 1937 року. Я пішов до Руеманів і попросив їх обох про підтримку. Я помітив, як риси обличчя Варвара закам'яніли. Вона відповіла: «Ми цього не зробимо. Алекс був контрреволюціонером». Я схопився за голову й закричав: «Варваро, не знаю, що ти маєш на увазі під контрреволюціонером, але хіба це пристойно дозволити Алексові згнити в тюрмі ДПУ й не зробити навіть спроби прийти йому на допомогу?» Вона відповіла: «Ми не хочемо мати нічого спільного з цією справою». Я звернувся до Мартіна: «Мартіне, то також і твоя думка?» Він трохи завагався і відповів не досить впевнено: «Так, Артуре, я не хотів би бути таким категоричним, як Варвара, але по суті справи мені немає чого додати». Така була позиція Мартіна. Чи можеш ти собі уявити, як я на те зреагував? Я схопився й гримнув за собою дверима. З того часу ми не бачилися і я маю надію, що більше не побачимось.

Розповідь Кестлера завдала мені прикрощів, але я не відмовився від наміру побачити Руемана. Я подумав, що то, мабуть, справа рук Варвари з її істеричністю та шаленістю, бо Мартін був людиною м'якою та невойовничою. Я довідався, що він працює фізиком на нафтоочисному заводі в Манчестері й мешкає в невеликому селищі поблизу міста. Якось пані відчинила мені двері, але то була не Варвара. Я запитав Мартіна Руемана й вона відповіла англійською: «Мій чоловік удома». Мартін вийшов і витріщився на мене як на привида.

— Алексе, Алексе, це ти?

— Мартіне, це я, — повідомив я з радістю. — Невже так дуже змінився?

— Ні, ти маєш такий вигляд, як наче ми тільки вчора розлучилися.

Він провів мене до свого кабінету мимо кімнати, де лежала мала дитина. Ми сіли й почали розмовляти. Але перед тим, як я почав розповідати історію своїх поневірянь, він задав питання, що здивувало мене:

— Алексе, скажи мені відверто, ти мав любовні стосунки з Варварою?

— О Господи, як це могло прийти тобі в голову? Варвара і я були друзями, і то все.

— Якщо це правда, Алексе, а я сподіваюся, що це так, і ти повинен сказати її через дванадцять років, до того ж у мене нова дружина, — у такому разі я нічого не розумію.

— Про що йдеться?

— Чи пам'ятаєш ніч, коли тебе було заарештовано і яку ти майже всю провів у моїй квартирі? Варвара після того впала в істерію й протягом тижня не могла прийти до тями. Напади повторювалися безперервно. Зрештою, вона прийшла до тями й заспокоїлася. Але ще довгий час була мовчазною. Якось вона прийшла додому, і я помітив, що щось сталося, щось у ній змінилося. Тоді вона не сказала нічого, але через тиждень повідомила: «Тепер я зрозуміла, що Алекс дійсно був контрреволюціонером...»

Слова Мартіна пробудили в моїй пам'яті напівзабуті спогади. Я пригадав розмову зі слідчим, що відбулася через декілька місяців після мого арешту. Він ознайомив мене зі свідченням Варвари Руеман, які за певних обставин могли бути використані проти мене, і сказав:

— Усе це Варвара розповіла без будь-якого тиску з мого боку. Наша розмова відбувалася не в моїм кабінеті — ми прогулювалися разом по інститутському паркові й розмовляли про різні речі. Якщо вона за цих обставин так про вас показала, то це має бути правдою.

Ніяким зусиллям волі я не в змозі тепер пригадати, що саме Варвара про мене наговорила, але слова Мартіна допомогли мені зрозуміти обставини, що привели Варвару до пізнішої позиції.

Варвара походила зі Східної Пруссії і її слабкою стороною було деяке містичне ставлення до влади як такої. Багато жінок її типу стали жертвами гітлерівської демагогії. Можливо, ДПУ через декілька місяців після мого арешту спробувало встановити з нею контакт, можливо, навіть їй показали якісь підроблені докази моєї провини. Думка про те, що я, чиє життя було так близько біля неї, був таємним контрреволюціонером, який у глибокій конспірації готував замах на життя улюбленого вождя, могла відповідати містичним нахилам цієї жінки і справити на неї велике враження.

— Мартіне, коли ти розлучився з Варварою?

— Кілька років тому. Для нас обох було б краще, якби ми розлучилися раніше.

— Де вона зараз?

— Працює в ТАРСі.

— У ТАРСі? Що ж, це справедливо.

ТАРС — це радянське інформаційне агентство. Було виключено, щоби хтось, хто там працював, не був беззастережно слухняним виконавцем вказівок радянських властей.

Я розповів Мартінові свою історію. Він хоч і був глибоко вражений, але був далекий від того, щоб зробити якісь політичні висновки. Явно вагався.

— Алексе, — сказав він нарешті, — чи ти пам'ятаєш сказані тобою того вечора слова, коли ти гостював у мене й ми прощалися, а гебісти чекали на тебе внизу? Я нагадаю. Ти повернувся до мене й сказав: «Мартіне, попри все, ніколи в житті не забувай, що ця країна є батьківщиною звільнених робітників і селян».

— Мартіне, не знаю, чи був я тоді до кінця чесним, коли казав це, і не знаю того, чи я вже ясно розумів тоді, що сталося з революцією. Але з того часу минуло одинадцять років. Одинадцять років жадливих потрясінь, років, за які облудна брехня втратила свою машкару. Якщо ти ще воюєш під старими штандартами, то ти

воюєш не за визволення людей, а за їх поневолення. Чи ти справді віриш, що звинувачена у великих процесах стара революційна гвардія була бандою шпигунів і саботажників?

— Власне, я в це вірю, — сказав він поволі. — То була велика боротьба, котра роздерла країну. Вони мали бути безжальними, якщо хотіли перемогти.

— Мартіне, ці люди так же невинуваті, як ти або я. Якщо ти не віриш у те, що я був німецьким шпигуном, то не повинен вірити також і в те, що шпигунами були П'ятаков, Муралав та Бухарін.

— Алексе, то все таке незрозуміле. Що маю діяти? Мені важко змиритися з тим, що все моє свідоме політичне життя, до якого ти мене залучив, було помилкою. Зараз на світі тільки дві партії — Радянський Союз та Америка. Чи можу я стати на бік американських імперіалістів?

Я намагався пояснити йому реальний стан речей, але марно. Він вклав занадто багато капіталу в комуністичний рух, щоб тепер від нього відмовитись. Ми обидва почувались пригніченими.

Приділив я тому епізодові чи не більше уваги, ніж він на те заслуговує. І зробив це для того, аби подати образ людини, в прямоті та чесності якої переконаний і яка служить поганій справі, будучи впевненою, що бореться за світле майбутнє людства. Серед англійців, котрі ще й досі симпатизують справі комунізму, таких є багато. Але вернімось до 1937 року.

...Я вирішив втаємничити у свою справу найнеобхідніших людей. Мене зовсім не турбувало сумління з приводу порушення мною обов'язання, що я його дав ДПУ. Того папірця я підписав тільки завдяки тиску й боявсь, що через чийось нестриманість ДПУ вдасться до дій ще до того, як мій арешт буде санкціоновано. Тому я обмежив число втаємничених Лейпунським, Марселем та Мартіном. Опріч того, хотів повідомити мого швагра в Москві, щоб він після мого арешту починав діяти.

Мартін сприйняв справу спокійно, немов відчував, що щось подібне мало статися. Варвара ж була вражена. З тієї хвилини вона не полишала мене, часто відвідувала, їздила зі мною на будівельний майданчик і використовувала кожну нагоду, аби засвідчити свою солідарність. Була вона твердо переконана, що тут не обійшлося без особистої інтриги Давидовича або когось із його поплічників, які ще

не забули мою поведінку під час конфліктів у інституті, та ще й досі засипають ДПУ наклепами на мене. Радила мені залишитись і боротись. Нагадувала різні труднощі з часів важкої боротьби 1935 року, які ми тоді подолали. Закликала не втрачати мужності й не полишати на ласку долі свою справу — дослідну станцію.

З відчуттям смутку я зробив порух рукою.

— Варваро, тут зовсім не йдеться про якісь особисті інтриги. Справа в системі. Такі люди, як я, тут уже зовсім не потрібні.

— Але ж, Алексє, як ти можеш так говорити? Ти навіть думати так не повинен. Не збираєшся ж ти складати зброю тільки через те, що декілька негідників оббрехали тебе перед ДПУ?

— Не думаю, Варваро, що справа полягає у випадковій брехні. Тут ідеться про дещо більше. Це лише фрагмент великої хвилі смуту та недовіря, що накриває всю країну. Я сам не розумію політичного сенсу цього явища. Сподіваюсь, що через декілька років, коли народне господарство знову підніметься, усе втихомириться, і ніхто більше не заважатиме спокійній праці. Але я помилявся. І вдень і вночі думаю про те, чому сталося інакше, та чи було це неминучим, і не можу знайти пояснення. Єдине, у чому я переконаний, так це в тому, що виклики до ДПУ не були результатом якогось наклепу. Я сприймаю це все як пересторогу. Тут не до боротьби, треба рятуватись.

— Алексє, не роби поспішних висновків. Треба зачекати. Ми всі тут твої прихильники, і НКВС про це знає. У роботі ти все доводиш до кінця, люди тебе добре знають, а коли ДСГО запрацює, на тебе чекає ще більша робота. Немає нікого, хто міг би з цією роботою впоратись так добре, як ти.

Ми сиділи поруч в авто і їхали на будівельний майданчик. Варвара взяла мою руку й довго тримала її у своїй долоні. Я не був звиклий до таких проявів з її боку. Була то жінка дуже стримана. Її прихильність добре на мене подіяла, і я почав розмову на сторонню тему.

Була неділя, і коли ми прибули на будівництво, там нікого, опріч кількох вахтерів, не було. Великі скляні вікна головного корпусу виблискували на зимовому сонці, коли ми пробиралися повз нього через сніг до житлових будинків. Значна частина помешкань для науковців була вже готова. Минулого тижня було пофарбовано вікна й двері. Я перевірів роботу. Як на радянські стандарти, зроблена вона була винятково добре. Ми зайшли до одного з помешкань і стали на

балконі. На відстані 50 метрів перед нами простяглася алея могутніх старих дерев, за якими віднівся гайок. Ця околиця Харкова була майже безлісою, бо впродовж останніх 200 років все було вирубане. Лісопарк тут, на Новій Баварії, був оазисом. Я тишився думкою, що робітники та інженери ДСГО знайдуть тут прохолоду в спекотні літні місяці. Два корпуси містили в собі гарно сплановані три- та чотирикімнатні квартири з ваннами й кухнями. Призначалися вони для наукових працівників та інженерів, які посідали відповідальні посади. Один із корпусів мав помешкання дво- та однокімнатні, також з ваннами та кухоньками. Нарешті, був окремий гуртожиток для холостяків. Там також було кілька ванних кімнат. Три великі квартири призначалися для директора дослідної станції, наукового керівника та головного інженера. В окремому будинку містилися клуб та приміщення для громадської роботи, а також ресторан, пральня, перукарня й тому подібне. Вулиця відділяла промисловий майданчик від житлового масиву, оточеного великими смугами зелені й парком, у якому були тенісні корти, футбольне поле та великий плавальний басейн.

З тим басейном був нам клопіт. Станція мала дуже велику потребу у воді. Вода була потрібна для охолодження компресорів, а також для виділення з газів двоокису вуглецю. Воду ми отримували за допомогою артезіанських свердловин та насосної станції. Потужність насосної станції була недостатньою для покриття всіх потреб. Воду, використану в охолоджуючих кожухах компресорів та в скруберах на поглинання вуглецевої кислоти потрібно було регенерувати для повторного використання. Було вирішено направити обидва водяні потоки до відкритого басейну, у якому б вода охолоджувалась та втрачала вуглецеву кислоту. Ми побудували те водоймище на території житлового масиву й надали йому розмір і форму басейну для плавання. Народний комісаріат ніколи б не ствердив витрат на будівництво плавального басейну, а в той спосіб ми змогли його збудувати без додаткових коштів. Понад те, мали користь з того, що вода була теплою, насиченою окисом вуглецю, і купатися в ній можна буде навіть у грудні.

Поруч із басейном була насосна станція. Я сердився щоразу, коли бачив її фасад. Його збудували, коли я був у відпустці 1935 року. Об'єкт був дуже малий, і я не звернув на нього достатньої уваги, коли проглядав плани, отож і постав той витвір у серійному стилі, що зовсім не відповідав технічному призначенню будинку.

Ми полишили житловий масив, перебралися на другий бік вулиці й увійшли до великого інститутського корпусу, де все було сплановано масштабніше й цілеспрямованіше, ніж у старому інституті. Завдяки ретельному плануванню кожного поверху архітекторів вдалося досягти максимальної кількості денного світла в кожній кімнаті. Відстань від лабораторій до майстерень та адміністративних приміщень була зроблена найкоротшою, а сполучення сплановано так, аби уникнути довгих переходів по коридорах. Ми зайшли до бібліотеки на другому поверсі. Вона викликала почуття радості. Кожен читач із-за свого столу міг через великі вікна кутового приміщення оглядати широкий краєвид, річку, затуманене відстанню місто. Варвара висунула кілька пропозицій щодо облаштування приміщень. Я нагадав їй:

— Ти не туди звертаєшся. Мене вже ніяким чином не стосується ні обговорення, ні вирішення цих питань. Тобі слід звернутися до Комарова.

— Я сподіваюсь, що буде інакше, — сказала вона впевнено.

Ми затримались на декілька хвилин у холі, щоб ознайомитися з монтажем. Потім пішли довгим коридором, що з'єднував машинний зал власне з інститутом, і вийшли з приміщення через центральний портал. Я зупинився на хвилинку на верхній сходинці й оглянувся довкола. Варвара тим часом спускалась униз по східцях. Мені було видно все будівництво, і я не без задоволення відзначив, що воно наближалось до завершення. Я уявляв собі, який то гарний буде день, коли буде передано урядові готовий комбінат. Потім згадав, що я вже не дочекаюсь того дня й чи не вперше в мене з'явилося бажання залишитись. Як би то не було, а я знайшов другу батьківщину. Я, власне, не розумів, що мене приваблювало в цій країні. Можливо, властивості російської натури, що була дуже своєрідною, до всього цікавою, завжди захопленою та жвавішою, ніж люди, з якими я жив і працював, як наприклад, німці? Чи, може, революція, соціалізм, велика будова та велика творча праця, яку я тут знайшов і в якій мені, як іноземцеві, було б відмовлено в будь-якій іншій країні. Я встиг озирнутися ще раз, коли повернулася Варвара. Здається, вона зрозуміла мій стан, узяла мене за руку й промовила:

— Алексе, треба сюди частіше приходити, може, тоді ти зміниш своє рішення. Без тебе тут буде набагато гірше, ніж з тобою, а закінчення будівництва — то всього лиш половина роботи.

— Не думаю, щоб щось могло змінитись.

Ми поїхали додому.

Наступного тижня я полишив своє приміщення в адміністративному будинку й перебрався до кабінету Комарова. З цього часу ми разом переглядали кожен лист і разом приймали кожне рішення. Передача справ була для мене простим ділом, оскільки нещодавно, в кінці минулого року, були складені плани на поточний рік. Плани завершення будівництва були складені й затверджені, багато різних потрібних матеріалів було замовлено і вже отримана більша частина грошей, матеріалів та машин. У цьому році все було краще, ніж у попередньому. П'ятаков мав тверду руку. Він поводився ошадливо з державними коштами. Наша станція часто була упосліджена. Колишня «падчериця» тепер ставала ріднішою тільки через те, що свого часу саботажник П'ятаков упереджено гальмував її розвиток.

Мій наступник Комаров не протестував проти мого звільнення. Він бачив, що іншого виходу немає і робив усе, аби полегшити моє становище. Він подвоїв у стосунках зі мною увагу та делікатність у поводженні.

...Спочатку він був шахтарем у Донецькому басейні, відвідував робфак, вступив до партії і згодом його було прийнято до аспірантури УФТІ. Він не був особливо здібним до науково-технічної роботи, але в партійній роботі був на своєму місці. Був милим і симпатичним у поводженні з людьми. Мав вигляд молодого студента, а не збюрократизованого директора. Робітники й техніки на будівництві його поважали. Був трохи зам'яким як на наші тверді часи. Після мого арешту він потрапив під важкий тиск ДПУ і був змушений дати свідчення проти мене та викласти наші з ним інтимні розмови у спотвореному й перекрученому вигляді. Під час очної ставки з ним я бачив, що він сам собі копає яму. Його свідчення проти мене, що були внесені до протоколу, послугували підставою для звинувачення його самого як ворога народу. Під час очної ставки я був пов'язаний і нічого не міг зробити, аби його врятувати. Через кілька місяців його було також заарештовано.

Тим часом я декілька разів намагався добратися до Лейпунського. Він щоразу був зайнятий. Я ж хотів від нього довідатися про те, що вирішив Мазо. Мені здавалося, що Лейпунський мене уникає.

Зрештою я вирішив запитати його напряду. Зустрівся я з ним в його лабораторії.

— Олександр Іллічу, я хотів би з вами поговорити, але не тут.

— Прийдіть до мене через півгодини до директорського кабінету.

Я застав у нього Шубникова.

— Зачекайте хвилинку, Алексе, зараз я звільнюся.

Коли Шубников вийшов, я сів за стіл навпроти нього.

— Олександр Іллічу, маю враження, що останнім часом ви мене уникаєте. Я розумію чому, але я не можу не поговорити з вами про це.

— Алексе, ви кажете дурниці! Хоч би навіть я й хотів, то не міг би цього зробити. Занадто довго я з вами співпрацював, про це знає кожен. Ваша справа стала моєю справою. Я повинен вам допомогти, хочу я того, чи ні. Але я хочу. Я казав, що є можливість вам допомогти.

— Ви обіцяли поговорити з Мазо. З того часу минуло вже два тижні. Чи ви говорили з ним?

— Так. Але зараз я не можу нічого про це розповісти. Гадаю, що за день або два я зможу це зробити. Прошу принести вашу заяву про звільнення. До 15-го я мушу оголосити про вашу відставку.

Наступного ранку я приніс йому заяву. Він прочитав її й потім сказав:

— Алексе, ми маємо звичай, що людині, котра зробила стільки, скільки ви, оголошується подяка від імені інституту при звільненні. З огляду на те, що сталося, у вашому випадку мені буде важко зробити це офіційно. Не хочу вчинити вам прикрість і тому питаю: чи потрібна вам інститутська подяка?

Спочатку я хотів погодитися з ним, щоб не ускладнювати ситуації, але, зрештою, попросив часу на роздуми, щоб порадитися з Марселем та Руеманом.

Після обіду я повернувся.

— Олександр Іллічу, якщо це не завдасть вам великих клопотів, я хотів би, щоб слова визнання потрапили до наказу. Це для мене важливо.

Лейпунський повернувся до мене.

— Навіщо вам це, Алексе? — запитав він замислено.

— Послухайте, Олександр Іллічу, я не полишаю революційного руху. Незважаючи на те, що мене тут спіткало, я хочу за кордоном

знову вступити до партії. Мені буде тяжко жити поза лавами революційного робітничого руху. Сім років, проведених тут, є перервою в моїй партійній біографії. Довідка інституту з позитивною оцінкою моєї діяльності в Радянському Союзі допоможе мені знову зайняти місце в партії. Мені й так тяжко. Виїзд із Радянського Союзу без формального дозволу партії й Комінтерну матиме вигляд втечі. Але це ж не є втечею, Олександр Іллічу?

— Ви маєте рацію, Алексе, буде зроблено. Було б негарно відмовити вам у тому, на що ви маєте повне право. Залиште мені чернетку.

Ми попрощалися.

15-го лютого Лейпунський надіслав мені копію наказу про мого звільнення. Складався він із двох частин. Перша частина була дуже лаконічною й полягала вона у ствердженні, що директор інституту задовольнив заяву про відставку та звільнив мене з 1 березня від усіх моїх обов'язків. У другій частині наказу Лейпунський тепло перерахував усі мої заслуги перед інститутом та промисловістю. Документ закінчувався словами: «Висловлюю вам подяку від свого імені та від імені інституту».

Мої приятелі були ошелешені виразами з того документа. Я сам ніколи не чекав від Лейпунського такої відваги. Він був добре проінформований про кожну дрібницю грізної ситуації, в яку я потрапив. Але він був не лише хоробрим, але й мудрим. Наказ не було оголошено по інституту, він залишився в директорських документах. Я отримав його копію. Бухгалтерія, яка на підставі наказу про звільнення мала зі мною розрахуватися, отримала лише першу частину документа. Отже, я дістав те, що мені було потрібно для Комінтерну та австрійської компартії, а Лейпунський уникнув провокування ДПУ оголошенням наказу, що могло бути розцінено як виклик.

17 лютого 1937 року раптово помер Орджонікідзе. Це було ударом для всіх нас. Ми розуміли, що народ втратив свого захисника при дворі тирана. У Народному комісаріаті важкої промисловості мало було людей, котрі б не любили наркома. Більшість називала його Серго — так його йменували ще під час підпільної боротьби на Кавказі. Цінували його за енергію, любили за чемність та доброту. Ми відчували, що доки Серго є членом Політбюро й керує важкою промисловістю, нічого поганого з нами не трапиться. Він умів нас боронити. Так випало, що наступного дня на жалобному мітингу я опинився поруч із Лейпунським. Ми стиха розмовляли.

— Алексе, чи ті люди з того часу вас ще викликали?

— Ні.

— Здається, що справа завершена й ви можете виїхати.

— Що вам сказав Мазо?

— Він сказав, що то дрібниці й турбуватись не варто. Можете готуватись до виїзду.

— Це дійсно так? Чи ви уповноважені повідомити мене про це офіційно, як про рішення апарату?

— Алексе, ви запитуєте трохи забагато. В таких справах ніколи не буває ясності. Але він сказав, що то дрібниці.

Почали співати жалобний марш: «Ви жертвою впали...»

Ми перервали розмову й піднялися з місць.

Та коротка розмова з Лейпунським додала мені духу. Я знав його обережність. Якщо вже він вважав мою справу незначною, то не інакше, як Мазо дав йому запевнення, що все буде залагоджено. За три тижні, що лишались мені для підготовки до подорожі, — а намір був виїхати 6 березня — мені хотілося впорядкувати свої фінансові справи та розрахуватися з інститутом. Я мав отримати чотири тисячі відпускних, заробітну платню та премії. А ще близько п'ятнадцяти тисяч тримав в ощадній касі. Окрім того, були в мене облігації, на які я свого часу підписувався й які в разі виїзду, міг реалізувати. Щоправда, закони валютного регулювання забороняли мені вивозити ті гроші за кордон, та й там не було чого з ними робити. Я вирішив уповноважити Марселя та Руемана розпоряджатися ними. Трохи грошей у зарубіжній валюті я тримав у Харківському держбанку. Більша їх частина належала Мартінові. Я вирішив перед від'їздом їх забрати й віддати Мартінові його частку.

Мартін приїхав із Москви і привіз від мого швагра не дуже втішні відомості. Моя дружина все ще знаходилася у в'язниці й важко було передбачити, коли її випустять. Після втручання наших друзів Генеральна прокуратура відступилася від головних пунктів звинувачення — шпигунство, саботаж та диверсії. Але ж ДПУ не хотіло визнати, що заарештувало невинувату людину. Воно піднесло їй нове звинувачення: антирадянська агітація, параграф 58, пункт 10. Згідно з практикою ДПУ таке звинувачення можна було висунути проти кожної, без винятку, радянської людини. Не було нікого, хто б у той чи інший час не обурився високими цінами на продукти харчування, або не поскаржився на погану роботу транспорту чи тяжкі жит-

лові умови. Усе це вважалося агітацією проти радянської влади. Для мене було ясно, що то все був підступ лєнінградського ДПУ. Я також боявся ускладнень для своєї дружини через те, що Ленінград може довідатися про мою справу в Харкові. Як передав мені швагр через Мартіна, він вирішив виїхати одразу після звільнення своєї сестри, яку дуже любив. Атмосфера в Москві ставала все більш нестерпною. Щодня зникало багато людей, з яким він разом працював. Сторонні люди не могли збагнути механізму арештів. Але невдовзі стало ясно, що кожен заарештований тягне за собою своїх приятелів, хоч і не було ще зрозуміло, як це робиться. Заарештовані нічим не відрізнялися від інших радянських громадян, але прості люди інстинктивно почали розуміти, що в такій ситуації взагалі небезпечно мати будь-яких друзів. Котрийсь із них може бути заарештованим, і тоді клопотів не обберешся. Люди почали втрачати своїх друзів, припинили будь-які особисті стосунки, не встрявали ні в які розмови, не відповідали на запитання, обмежуючись роботою та найближчою ріднею. Та й це допомагало лише тимчасово.

Я попросив Руемана, щоб він відкрив собі рахунок у Харківському державному банку, аби я міг переказати йому валютні гроші. Але він відмовився.

— Алексє, за кордоном тобі гроші будуть потрібніші, ніж мені тут. Я їх тут взагалі не потребує.

— То правда, Мартіне, але ж то занадто велика сума, щоб я міг її так просто прийняти.

— Коли опинишся за кордоном, то побачиш там великі зміни. Німеччина для тебе зачинена, Франція та Англія запружені політичними емігрантами з фашистських країн. Тобі нелегко буде знайти пристанище. Отже, візьми гроші, ти зможеш прожити на них майже рік. Коли влаштуєшся, тоді й віддаси. А я певен, що ти влаштуєшся.

— Дякую. Це дуже мило з твого боку, що хочеш мені допомогти, але сподіваюсь сам собі дати раду.

Звістка про мій близький від'їзд розлетілася по інституту. Довелося приймати та робити велику кількість прощальних візитів. Тільки близьким людям давав я зрозуміти, що мій від'їзд не добровільний. Фріц Ланге був єдиним, хто хотів мене схилити залишитись: «Я розумію, що ти не хочеш, а скоріше за все, не можеш залишатися

в Харкові. Але ж ти можеш поїхати на Далекий Схід. Такі люди як ти, потрібні в Сибіру, як хліб насущний. Там поцінують твою ініціативу, і ти будеш у безпеці від усіляких переслідувань».

Я підсміхався з його наївності. Чи він гадає, що ДПУ туди не дістане?

Але зараз, коли я пишу ці рядки, мушу визнати, що Ланге мав рацію. Дуже багатьом людям вдалося вберегтися від переслідувань та арешту шляхом простого переселення до Далекого Сходу або Заполяр'я. Тому були свої причини: з одного боку, країна потребувала висококваліфікованих робітників на своїх далеких окраїнах, яких люди уникали через страшний клімат. З цього приводу ті території завжди відзначалися своїм лібералізмом; навіть людей, які приїхали туди добровільно, сприймали там як засланців, яких уже не треба переслідувати. З іншого боку, кожна область у Радянському Союзі мала своє власне управління НКВС. Керівництву харківського НКВС належало у власній області викрити й знешкодити як можна більше ворогів народу. І не було ніякої зацікавленості в тому, щоб постачати керівництво, наприклад, новосибірського ДПУ, ворогами народу. Арешти в Новосибірську зараховувались тамтешньому ДПУ, надходили до тамтешньої статистики й допомагали виконанню тамтешнього плану ув'язнень. Якщо людина, якій загрожував арешт, змінювала місце проживання, але переїздила на відстань денної подорожі, харківське ДПУ могло її повернути, заявивши, що та людина належить до групи, слідство у справі якої ведеться в Харкові. Але якщо то був одноосібний «ворог народу», який подався на Далекий Схід, повернення його було пов'язане з великими витратами. В таких випадках харківське ДПУ відмовлялося від арештів, бо не хотіло працювати на інших.

Усе це я зрозумів набагато пізніше. Але народ російський відчув це інстинктивно; я лише не можу зрозуміти, як Фріц Ланге дійшов такої слушної поради.

...Ланге перебував у Радянському Союзі вже понад півтора роки. Він був німцем і йому були притаманні найкращі якості того народу. Був чудовим інженером. Одним із перших він почав споруджувати установки для отримання високих напруг для розщеплення атомного ядра. Разом зі своїм приятелем він забрався на Монблан, аби за допомогою повітряного змія спіймати там блискавку та спрямувати

її до експериментальної трубки. Таким шляхом він сподівався отримати напругу понад мільйон вольт, яку тоді неможливо було отримати в лабораторних умовах, і розщепити з її допомогою атомне ядро. Пізніше він працював у Берліні, де будував генератори дуже високих напруг та розробляв нову апаратуру для розщеплення атомного ядра. Він завжди був переповнений ідеями й мав ту перевагу перед нашими експериментаторами, що був прекрасним техніком і сам міг створювати для себе першокласні установки. Будучи ворогом Гітлера, він полишив Німеччину після приходу його до влади. Після короткого перебування в Англії перебрався до Радянського Союзу. Фріц Гоутерманс і Лейпунський були в той час в Англії й запросили його. Для Радянського Союзу то було цінне придбання. Був він не лише лояльним, але ставився з великою симпатією до курсу соціалістичного будівництва. Уряд держави не пошкодував коштів, щоб залучити його до роботи. Академія наук узяла його під свою щільну опіку.

Я любив Ланге й часто обговорював з ним різні технічні та наукові питання. Завдяки мені він почав розуміти основні принципи народногосподарського будівництва. Ланге не лише ясно висловлював свої думки, але й умів слухати те, що говорили інші. Він завжди уникав участі в боротьбі, що вибухнула в інституті навколо Давидовича. Я ніколи не говорив йому про завдану мені кривду. Поінформували його інші, і він без вагань став на мій бік.

Коли я повідомив йому про те, що рішення моє незмінне та що 6 березня я полишаю Радянський Союз, він запитав мене про те, чим міг би мені допомогти.

— Не знаю, — відповів я.

— Алексе, що ти збираєшся робити за кордоном? Куди хочеш податись?

— Звідси я поїду до Стокгольма, а там зв'яжуся з моїми давніми приятелями в Європі та Америці.

— Чи є в тебе гроші?

— Не багато, але є.

— Я можу тобі позичити, бо маю патенти в «Дженерал Електрик» в Нью-Йорку. Належні мені за ліцензію прибутки отримує мій тамтешній приятель. Я дам тобі листа до нього і попрошу, аби він сплатив тобі суму, яку ти захочеш.

— Це дуже люб'язно з твого боку, Ланге, що хочеш мені допомогти. Я охоче візьму того листа, але скористаюся ним лише в разі крайньої потреби.

— Краще пообіцяй мені, що ти скористаєшся цими грішми тоді, коли матимеш у них потребу. Вони мені тут ні до чого. Я прийняв радянське громадянство і вже нікуди звідси не поїду. Не бачу кращого вжитку для тих закордонних грошей, як допомогти друзям.

— Ланге, я тобі дуже вдячний.

Увечері він прийшов ще раз і приніс листа до свого приятеля в США та чек «Лансмандс банку» в Копенгагені.

— Маю кілька крон в Данії. Прийми їх на перший момент.

Я взяв чек.

До Москви з-за кордону прибув Віктор Вайскопф. Нільс Бор попросив його, а також фізика Георга Плачека, щоб вони вислали йому інформацію про стан науки в Радянському Союзі та вияснили, чи існує можливість працевлаштування тут видатних німецьких фізиків-антифашистів, які не могли залишатися в Німеччині. Я зустрічався з Вайскопфом у Москві, і тепер він приїхав до мене на кілька днів, щоб побачитися. При прощанні я попросив його прихопити квіти моїм друзям у Стокгольмі й повідомити їх, що я прибуду туди 7 березня. Я вже вкладав свої книги та речі, що були мені потрібні, решту ж роздав друзям. Квартиру та меблі я передав Марселеві. Настрій у мене був добрий, я вже майже дихав вільним повітрям Європи і з радістю чекав часів, коли можна буде відкрито висловлюватися в умовах скандинавської свободи, будував плани на майбутнє. В останні дні січня я перестав бувати на майданчику. Комаров та головний інженер Зікерман цілком прийняли будівництво. Я більше не мав бажання бачити ту станцію. Тільки 2 березня я вирішив запросити виїзну візу і призначити 6 березня днем виїзду з тим, щоб ДПУ мало менше часу на вирішення цієї справи. Я зовсім не сумнівався, що вони дозволять мені виїхати, бо вже вважав себе за звичайного працівника інституту, за якого мене мали й усі мої російські колеги.

Увечері 1 березня я був у Мартіна Руемана і розмовляв з ним та його дружиною. Варвара поцікавилась:

— Алексе, чи ти повернешся коли тут усе заспокоїться?

— Не знаю, Варваро. Я тоді вже не буду тут потрібним.

Ми вели розмову про відкриття станції, про програму науково-дослідних робіт, які ДСГО мала виконати. Мартін зауважив, що в

інституті занадто мало справді талановитої молоді. Сама лише посередність.

— Іноземців ми вже не можемо запрошувати з політичних міркувань, а з нашими людьми не можемо дати собі ради. Вони можуть робити лише рутинну роботу, а до творчості непридатні. І тут буде не до нових відкриттів.

— Мартіне, коли станція запрацює, до нас прибуде багато молодих інженерів з усієї країни. Умови роботи та життя у нас кращі, ніж де б то не було. Для молодого амбітного інженера робота в нас буде дуже перспективною.

— Багато часу мине, доки до цього доживемо.

Ми продовжували розмову про політичну ситуацію у світі, про боротьбу в Іспанії, уникаючи російської тематики.

Була вже десята, коли Мартін звернувся до мене:

— Алексе, а якщо все-таки вони тебе заарештують, що я маю тоді робити? Ти хотів дати мені вказівки на цей випадок, але й досі цього не зробив.

— Вони зараз не збираються його заарештувати, — втрутилася Варвара.

— Гадаю, що ти маєш рацію, — сказав я повільно. — Минуло багато часу. Мабуть, мені буде дозволено виїхати.

У цю саму мить задзвонив телефон. Мартін підняв слухавку.

— Алексе, це до тебе.

— До мене?

Я дуже здивувався, що хтось мене о такій порі шукає в Мартіна і взяв слухавку.

— *К вам пришли на делу!* — почув я незнайомий голос, що говорив російською, — *прідіте дамой.*

Я відвернув трубку й промовив до обох:

— Усе-таки прийшли по мене. ДПУ чекає в моєму помешканні. Бувайте здорові.

Квартира Мартіна знаходилася в сусідньому сходинковому майданчику того самого будинку, де жив і я. Спускаючись вниз по сходах, я, перш за все, подумав про втечу. Замість того, щоб повернути праворуч, у напрямку мого помешкання, можу повернути ліворуч і полишити територію інституту. Звідти на вокзал і найближчим потягом до Москви. Але якщо я через кілька хвилин не повернуся додому, ДПУ зчинить тривогу й негайно повідомить свій патруль на

залізничній станції. Правда, зустрічі з ним можна буде уникнути. Треба тільки якимось чином добратися до наступної після Харкова станції і там сісти на потяг. Ця думка прийшла мені в голову блискавично, але так же блискавично я її й полишив.

Марсель відчинив двері. Він був блідий і прошепотів лише одне слово: «НКВС!» З-поза нього з'явився з темного передпокою чоловік у мундирі й запросив мене зайти.

— Олександр Семенович Вайсберг?

— Так.

— Народилися 8 жовтня 1901 року?

— Вірно.

— Маємо ордера провести у вашому помешканні обшук.

— Чи можна подивитися ордер?

— Прошу.

Він показав мені папір. Я прочитав: «...ОРДЕР НА ОБШУК КВАРТИРИ...» подальший текст він затулював пальцем. Так я й не довідався, чи прийшли вони лише з обшуком, чи мали також мене заарештувати. Тим часом з другої кімнати вийшов його товариш, військовий того самого рангу і звернувся до мене з питанням:

— Скільки кімнат ви тут займаєте?

— У тій кімнаті мешкаю я, а в цій мій друг Марсель з дружиною і дитиною, третьою кімнатою ми користуємося спільно, як їдальнею.

Він звернувся до Марселя:

— Не заперечуйте бути свідком? — Марсель погодився.

Вони почали дуже старанно копирсатися в моїй та спільній кімнаті, переглянули всі рукописи, пронумерували листки й звеліли мені їх по підписувати. Було їх близько 250. Я запитав, навіщо маю їх підписувати.

— Щоб пізніше не сказали, що ми щось вам підсунули.

Обшук тривав понад дві години. Прийшла Олена з питанням, чи не хочемо ми щось з'їсти. Сержант Дрешер — так, здається, звали того, що робив обшук, — дозволив мені сісти за стіл і по вечеряти. Нерви мої настільки були напруженими, що я не міг проковтнути жодного шматка і швидко підвівся. По закінченню обшуку обох кімнат, сержант чемно звернувся до Марселя:

— Товаришу В., чи дозволите зробити обшук і у вас? Ми не маємо для цього формального ордера, але, оскільки ви мешкаєте в такій близькості від Вайсберга, це необхідно зробити.

Марсель кивком голови дав згоду. Цілу годину мене мучило питання: мене заарештують чи обмежаться лише обшуком? Я все ще не хотів повірити в арешт. Моє знервування зростало. Я вийшов з кімнати Марселя і зайшов до сусідньої, у якій був інший сержант.

— Олександр Семеновичу, мусите залишитися тут, — крикнув до мене Дрешер. — Я не маю права проводити обшук без вас.

— Громадянин сержанте, — запитав я, — чи той ордер, що ви показували, санкціонований прокурором?

— Звичайно, ми ніколи не порушуємо закону.

— Чи я можу я пересвідчитись?

— Прошу!

Він ще раз показав мені того самого документа, знову закривши, на жаль, те саме місце пальцем. Звичайно, ордер було затверджено підписом прокурора Харківського військового округу.

Десь біля другої ночі гебісти скінчили свою роботу. Впакували всі документи, мій паспорт, деякі книжки та рукописи, зарубіжні газети й таке інше, написали довгого протокола та звеліли мені його підписати. Забрали чек Фріца Ланге, отриманий мною кілька днів тому. Я звернув їхню увагу, що той чек не є моєю власністю і просив їх його не забирати.

— Товариш Ланге отримає його завтра чи післязавтра.

Вони проглянули всі фотокартки й забрали одну з них, на якій моя дружина знаходилась поруч з військовим комісаром Ворошиловим. Вона організувала виставку порцеляни в Москві, а Ворошилов відвідав ту виставку. Він завжди був не проти того, щоб сфотографуватися з гарною жінкою.

Марсель мусив підписати протокола як свідок. Потім гебісти встали й попросили мене упакувати мої речі. Олена звернулася до них не без зухвалості:

— Куди ви його забираєте?

— Але ж, Олено, — перервав я її, — чи ти ще не зрозуміла?

Вона обхопила мою шию й почала гірко плакати. Я намагався її заспокоїти, те саме чинили й гебісти. Вона запитала:

— Як довго він пробуде у вас?

— Може повернутися вже завтра вранці, а може, затримається на місяць чи два. Ми маємо все ретельно дослідити. Але ми нікого не кривдимо.

Я попросив Оленку допомогти мені зібратися. Узав якомога більше білизни, теплі шкарпетки, пару хутряних унтів на блискавках. Я придбав їх у Баті під час моїх останніх відвідин Праги і вони викликали своїми металевими застібками невеличку сенсацію в Росії. Я попросив у Оленки ковдру й подушку. Нарешті, взяв ще теплий шерстяний плед, котрий Плачек недавно привіз мені з Копенгагена. Сержант Дрешер втрутився до моїх приготувань:

— Громадянине Вайсберг, то все зайве, — сказав він, — ви матимите там усе необхідне. А якщо вам чогось забракне, то Олена матиме можливість вам усе це принести пізніше.

— Олена зможе також забрати те, що виявиться зайвим?

— Звичайно.

— Тоді краще я візьму більше, ніж замало.

Не знаю вже, який то інстинкт самозбереження надихнув мене на такий вчинок. Я не уявляю, що робив би три роки без своїх теплих речей. На етапах померло багато в'язнів тільки через те, що були вони заарештовані в літньому одязі й не могли вберегтися від холоду взимку. Того одягу, що їм давали, було дуже замало.

Я був готовий і попросився з Марселем та Оленою: «Марселю, я повернуся. Невинуватих людей не тримають у радянських в'язницях».

Ті слова скоріше були призначені гебістам, аніж моїм приятелям. Що ж до мене, то я вже не мав жодних ілюзій.

Олені захотілося, щоб я попросився з малим Алексом, якого назвала моїм ім'ям. Вона намірилася його принести, та я вирішив сам підійти до колиски. Гебіст тактовно мене супроводив. Дитя спало. Я йому трохи позаздрив. Коли виросте, нічого цього вже не буде. Не буде боротьби, не буде підозрливості, не буде таємної поліції, не буде в'язнів. Я обійняв Олену ще раз і подав Марселеві руку. Потім вийшов, маючи одного сержанта попереду, а другого позад себе.

Ми занурилися в темну ніч. У цю мить підійшов з інституту Латишев. Мабуть, довго працював. Він витріщив на нас очі, смертельно вражений. Я подумав, що інститут уже тієї самої ночі довідається про мій арешт. Буде гучна сенсація! Ми йшли через інститутський скверик, через ворота на Юмівську вулицю. На Пушкінській

сіли в трамвай. Я відзначив, що не сподобився навіть на автомобіль. Щоправда, було дуже близько, ми проїхали всього одну зупинку.

Цього разу мені не знадобилася перепустка, щоб зайти до будинку ДПУ. Спочатку мене спровадили до канцелярії, де я був змушений віддати речі та гроші, підписати анкету й таке інше. В мене було забрано всі тверді предмети, як то: авторучку, кишеньковий ніж, годинник та інше, а також шнурки й усе, що могло послугувати для вчинення самогубства. Подумалось: як то вони піклуються про моє життя! Дали мені дві квитанції, одну на прийняті гроші, а іншу на речі, що були прийняті до схову в камері зберігання. Я хотів узяти з собою ковдру та ще дещо, але комендант в'язниці сказав: «Завтра зможете взяти все, що захочете мати в камері. А сьогодні повинні все залишити тут для перевірки».

Комендант засвідчив гебістам прийом в'язня, і вони пішли. Мене прийняв солдат і повів східцями на другий поверх, де коридорний відчинив мені двері до камери. Я увійшов, і двері замкнулися за мною. Це було велике, слабко освітлене приміщення з двома вікнами. В правому кутку стояла розкладачка й шапка. То була вся обстановка. Підлога та стіни були чистими. Я залишився один. Здивувався, що мені одному виділили таке велике приміщення, десь 30–35 квадратних метрів. Я сів на ліжко і почав думати. Напруження поступово спадало, я став складати плани на майбутнє. Нарешті, хоч дізнаюся про причину свого арешту, нарешті, матиму можливість відкрити очі органам державної влади на свою особу та на мій правдивий спосіб мислення. Поволі я став забуватись. Сидів просто так десь із півгодини, коли відчинилося оббите бляхою віконце й з'явилася голова стражника. Він оглянув мене, а я запитав:

— Чого хочете від мене?

— Ц-сс. Тут вільно розмовляти лише пошепки! — повідомив він тихо. — Вкладайтесь спати. Вночі треба спати. О шостій підйом, а вже третя!

Я роздягнувся і ліг.

ВНУТРІШНЯ ТЮРМА ХАРКІВСЬКОГО ДПУ

Було ще темно, коли мене розбудив дзвінок. Не можна було зрозуміти, котра година, і я постукав у двері. Наглядач підійшов, але відмовився давати мені будь-яку інформацію, і я знов повернувся до ліжка. Невдовзі віконце у дверях прочинилося, і мені було наказано негайно встати. Ще через півгодини те ж віконце відчинилося знов і я отримав шматок хліба. Пізніше я довідався, що було в ньому рівно п'ятсот грамів. Опісля було принесено кухоль чаю та шматочок цукру. Я кажу чаю, але ж, насправді, це була гаряча вода, трохи забарвлена рослинним виваром, котрий, певно, не був чаєм. Я пожадливо випив, бо вже давно не мав у роті нічого гарячого. Через кілька хвилин двері камери відчинилися і наглядач довгим коридором з дверима до камер з обох боків повів мене до туалету. В кінцях коридору були туалети та сходові майданчики. Як виявилось пізніше, один сходовий майданчик вів на подвір'я, куди нас виводили на прогулянку, другий — нагору в кімнати, де проводились допити. При вигляді цих сходів я відчув страх, знайомий мені ще з відвідин Полевецького та Азака. Наглядач замкнув за мною двері туалету, і я отримав кілька хвилин, упродовж яких мав залагодити свої природні потреби та помитися. В'язнів виводили для цього з камери двічі на день — уранці і ввечері. В інший час для задоволення природних потреб у камері знаходилась цеберка, звана серед в'язнів «парашею», якою можна було користуватись будь-коли. Я ніколи того не робив. Поки сидів в самотності — стукав до наглядача, аби мене випустив. Переважно мене випускали.

Повернувшись до своєї камери, я мав нагоду оглянути її більш ретельно. Розвиднілось, починався гарний зимовий день. Як я вже розповідав, камера була простора, чиста й вимощена паркетом. Обидва вікна були загратовані й виходили на північ, як це я встановив за тінями. Внизу був великий, як кошара, двір, обмежений з лівого й правого боків будівлею НКВС. Прямо, на відстані приблизно в 150 метрів, було видно бетонну стіну, увінчану колючим дротом. Близь-

че, на відстані метрів 100 від нашого будинку, знаходився вартовий. Вартові змінювалися кожні дві години. Було, мабуть, десь близько десятої ранку. Я сів на край ліжка і став чекати вирішення своєї долі. Мої почуття були змішаними. З одного боку, я з нетерпінням чекав на виклик. Я бажав, нарешті, довідатися, у яких саме злочинах мене підозрюють. З іншого ж боку, я боявся будь-якого вирішення своєї долі. Ніхто з моїх арештованих друзів чи знайомих ще не був звільнений, незважаючи на те, що вони були такі ж невинуваті, як і я. Ці думки зовсім не додали мені впевненості.

Даремно я прочекав години. Опівдні «кормушка» відчинилася знов, але не для виклику на допит. То був наглядач, який подав мені металеву миску та ложку. Трохи пізніше прибув і обід. Це був суп, зварений з самого ячменю, без будь-яких слідів м'яса або жиру. Я з'їв його весь, незважаючи на те, що нервово напруження позбавило мене апетиту.

Потім я знову сів на край свого ліжка й почав чекати. Поступово мною опанувало тяжке відчуття самотності.

...За час ув'язнення мені довелося витерпіти багато фізичних мук до катувань включно. Були часи, коли я з 29 товаришами мусив ділити камеру площею у вісім квадратних метрів. Не вистачало місця для того, аби всі ми могли разом лягти. Вдень ми стояли один біля одного, а вночі по черзі спали. Температура в камері зростала до того ступеня, що найтвердіший маргарин плавився на підвіконні. Не було потреби мочитися, бо вся волога випаровувалася через шкіру. Підлога камери була вкрита на півсантиметра багном. То був піт, що стікав з наших голих тіл. Однак навіть те становище здавалось мені кращим, ніж цілковита самотність, у якій я знаходився на початку свого ув'язнення.

Наглядачеві невільно було обмінюватися зі мною жодним словом. Книжок не було, не було й газет. Не було ні олівця, ні шматка паперу. Раз упродовж дня спеціальний вартовий супроводжував мене на прогулянку по малому подвір'ю. Хоч нікого поблизу не було й жодні вікна не виходили на те подвір'я, він відмовлявся порушувати режим і не відповідав на мої питання. Мої допити почалися лише через 15 днів після арешту. Ті перші 15 днів здалися мені вічністю.

Ізоляцію в російських в'язницях можуть збагнути лише ті, хто відчув її на собі. В адміністрації був спеціальний відділ, який пос-

тійно займався питаннями ізоляції в'язнів. Ізоляція була двояка: відрізати в'язня від світу зовнішнього та від в'язнів із інших камер. У всіх великих містах Радянського Союзу існували так звані «внутрішні в'язниці» в центральних будинках НКВС у центрі міста та значно більші в'язниці, що, звичайно, розміщались десь на околицях. У «внутрішніх в'язницях» сиділо лише кілька сот в'язнів, повна ізоляція яких на час слідства була для НКВС важливою. У великих в'язницях режим був не таким суворим. Восени 1937 року, коли розпочалися масові арешти, наплив в'язнів значно порушив систему ізоляції. В'язниця, розрахована на 800 в'язнів, уміщувала їх 12 000. В'язні мінялись там безперервно, у зв'язку з цим, починаючи з серпня 1937 року й до кінця 1938 року, ізоляція в масових в'язницях ослабла. Нові арештовані приносили свіжі політичні новини, вісті від приятелів та родичів. Пізніше, в 1939 році, мури ізоляції знов високо звелися. У «внутрішніх в'язницях» система тотального усамітнення не порушувалася навіть у дні найбільшого напливу.

Аби дати уявлення про те, з якими пересторогами гебісти здійснювали ізоляцію в'язнів від зовнішнього світу, я забіжу трохи наперед.

Друга світова війна вибухла 1 вересня 1939 року. В той день я сидів у внутрішній в'язниці НКВС у Києві разом з шістьома товаришами в одній камері. Про початок війни я довідався лише в кінці листопада 1939 року, будучи в Москві в Бутирці, тобто майже двома місяцями пізніше. Але й серед в'язнів можна бути ясновидцем. Вікно нашої камери в Києві було закрите бляшаним коробом на такий манер, що денне світло потрапляло в камеру лише згори і було воно слабким. Електрична лампочка світила в камері вдень і вночі. Вуличний шум досягав наших вух. Звук був єдиним нашим зв'язківцем із зовнішнім світом. У перших числах вересня ми почули, що на волі діється щось незвичне. Не маючи змоги збагнути, що трапилося, я почав пильно прислухатися. Потім промовив: «Це війна!» Мої товариші не йняли мені віри. Наступного дня була «виписка». В'язні, які мали гроші на своєму тюремному рахунку, могли раз на місяць замовити в тюремній крамниці — «лавочці» — продукти харчування на суму до 50 карбованців. Тим разом забракло цукру й мила. Я повторив: «Товариші, думаю, що це війна». Ще через день після пробудження я сказав утретє: «Товариші, вибухнула війна». Моя впертість обридла іншим. Генерал Богуцький, котрий сидів поруч зі мною, од-

норукий герой громадянської війни й керівник київського повстання, повернувся до мене:

— Олександр Семеновичу, як могла прийти така думка у вашу голову? З ким нам воювати? З німцями шойно, як каже Лебедев, підписано пакт. Війна зараз — ще річ неможлива.

Тиждень по тому прибув в'язень із Чернігова і приніс новину про підписання пакт з Ріббентропом.

— Григорію Івановичу, я не знаю, з ким воюємо, — відповів я своєму товаришеві. — Але я певен, що діється щось незвичайне. Хіба ви не помітили, як усе частіше вулицями міста крокують солдати і що ввечері їх повертається в місто менше, аніж виходить уранці?

Щоранку під нашими вікнами проходили військові підрозділи. За тупотінням ніг та за співами можна було більш-менш точно оцінити їх кількість. Вони виходили вранці з казарм і йшли, напевно, на плац для навчань, звідки повертались увечері. Раніше я ніколи не помічав різниці в їхній кількості вранці й увечері, але останнім часом ця різниця стала очевидною. Можливо, частина солдатів йшла на залізничну станцію, звідкіль відправлялася на фронт. До того ж вулицею під нашими вікнами солдати стали марширувати протягом усього дня в обох напрямках.

— А зникнення цукру й мила з «лавочки»? Київ є осередком виробництва цукру. Це просто смішно, що в Києві його немає. Або люди почали робити запаси цукру, або уряд припинив його продаж, роблячи запаси для війни. Запевняю вас, товариші, щось сталося.

На деякого мої докази справили враження, але не було ніякої можливості перевірити мою гіпотезу. 11 вересня мене було переведено до Москви.

Перший тиждень я перебував на самоті. Потім прибув молодий секретар якогось районного партійного комітету, який, однак, теж нічого не знав. Тижнем пізніше відчинилися двері й увійшов великий, трохи сутулий чоловік, з вигляду неначе монгол. Очі його світилися, але він погано розмовляв російською: виявився башкиром, його було привезено з Уфи для проведення слідства. По дорозі до Москви, завдяки надзвичайному випадку, йому до рук потрапила газета. Він розповідав:

— Розпочалася війна. Росія і Німеччина поділили між собою Польщу. Німці ведуть війну проти Франції та Англії.

Ця звістка видалася нам настільки неймовірною, що ми не повірили жодному його слову. Ми попросили прибульця розповісти про

себе. Виявилось, що він Народний комісар РСК (робітничо-селянського контролю) республіки Башкирія. Коли вступив до партії? У 1917 році. Становище до революції: пастух. Ми вирішили, що його повідомлення є не що інше, як «качка». Наш товариш образився. По в'язницях часто розгулювали відомості, взяті просто з повітря, і ми мали за правило вірити лише тому, що знаходило підтвердження з інших, цілком незалежних джерел.

Через тиждень знову відчинилися двері й до камери зайшов новий, брунатного кольору чоловік. Колір наших облич, позбавлених повітря і сонця, став сіро-зеленим. Прибулий вразив нас своєю за смагаю. Він зайшов, кинув на нас погляд, і, ні слова не кажучи, притулився до батареї. Подібної поведінки мені не доводилося спостерігати з початку 1937 року. Три роки тому, на початку мого ув'язнення, дуже мало людей розуміли, що з ними сталося, і тому в перші дні після арешту відмовлялися від спілкування зі своїми співкамерниками і не хотіли нічого розповідати про своє життя. Вони мали інших за контрреволюціонерів, білогвардійців, ворогів народу, партії та держави. Самих же себе мали за вірних радянських людей, які лише через фатальну помилку опинилися в такому місці. Від того часу минуло три роки. Незважаючи на герметичну ізоляцію, інформація про те, що діється у в'язницях, діставалася до людей на волі. Радянська громадськість уже почула, що за мурами в'язниць сидять невинуваті. Але той чоловік, здавалось, про те не відав.

Був то дебелий блондин, з правильними рисами обличчя. Мав десь близько 35 років. Одягнений був краще, ніж звичайні радянські люди. Спочатку він не говорив нічого, а тільки прислухався до наших розмов. Час від часу я накидав на нього оком і помічав, що він здивований нашими балачками. Ми говорили про справи слідства та про політику взагалі. Якщо навіть не брати до уваги суті наших балачок, то за нашим жаргоном, за нашим способом висловлювати свої думки він не міг не помітити, що всі ми є членами партії. Комуністи Радянського Союзу відрізняються від безпартійних уже самим способом висловлюватися. Цьому способу притаманна певність у собі, що відрізняла їх від інших. Вони звиклися з почуттям, що є володарями країни. Те почуття не полишало їх навіть у в'язниці.

Новоприбулий якихось півгодини мовчки прислухався до нашої розмови. Потім не витримав і звернувся до мене:

— Ви член партії?

— Так.

— Давно?

— З 1925 року.

— А ви? — запитав він башкира.

— З 1917 року.

— А ви?

— Вступив до партії в 1930 році й був з жовтня 1937 і до самого свого арешту секретарем районного комітету в Х., — відповів наш наймолодший товариш.

— О Господи! Що ж ви тут робите?

— А що ви тут робите? — відповіли ми.

— Якщо йдеться про мене, то це помилка. Мене скоро викличуть і все з'ясується.

— А коли йдеться про нас, то це також помилка.

— Але ж то неможливо.

Він відвернувся від нас і знову замовк. Ми перестали звертати на нього увагу й продовжили нашу розмову. Час від часу ми задавали йому якісь незначні запитання. Він відповідав коротко й було видно, що він намагається уникати контактів з нами. Зі свого боку, в стосунках з ним ми проявляли терпимість. Його потаємність була явним анахронізмом. У 1937 році арештовані ще могли так себе поводити, але й тоді це робила лише незначна меншість.

Увечері його викликали на допит. Повернувся він пізно вночі й розбудив нас.

— Товариші, що тут діється? Поясніть мені, Бога ради. Я ж теж людина.

— Ми ж хотіли з тобою поговорити, але ж ти сам не захотів.

— Я уявлення не мав, куди потрапив. Це божевільня.

— Зараз ти в гарному місці, потрапив сюди в добру пору. Маєш щастя.

— Дуже дякую. Розкажіть мені, як довго ви тут сидите?

— Я знаходжуся вже три роки під слідством. Інші — менше.

— У чому тебе звинувачують?

— Саботаж, терор, диверсії, шпигунство, контрреволюційна агітація. Коротко кажучи, повне меню.

— Чи належали раніше до опозиції?

— Ні. Але мене взяли зовсім не за це. Розкажи про себе. Де працював?

— В апараті Наркомінсправ.

Ми нашорошили вуха. За час нашого перебування за ґратами ми зустрічали людей найрізноманітніших професій. Люди з апарату важкої промисловості й Народного комісаріату оборони, люди з заводів та полів. Апарат партійний було репрезентовано так само, як і апарат радянський, наукові інститути так само, як лікарні, слідчі, прокурори так само як комісари з апарату НКВС. Але нікому з нас ще не стрічалися люди з Норкомінсправ. Наркомінсправ — то Народний комісаріат іноземних справ. Комісаріат мав невеличкий штат у Москві, а всі його працівники знаходилися за кордоном. Справа нас зацікавила, і ми слухали його дуже уважно.

— Що робив у Наркомінсправ?

— Я дипломат.

— Що робити дипломатові в Москві?

— Я не мешкаю в Москві, а приїхав із-за кордону.

— Коли був останній раз за кордоном?

— Тиждень тому.

Ми захвилювалися. Чоловік, який тільки-но прибув із-за кордону, та до того ще є дипломатом, являв для нас усіх сенсацію. За роки перебування в ув'язненні зарубіжжя цілковито зникло з нашого обрію. Ми думали переважно про життя в таборах, куди збиралися. Оптимісти мріяли про відновлення свободи в країні. Про зарубіжжя ж не думав ніхто.

— Де були?

— У Китаї. Я радник радянського посольства в Гонконгу.

— Сядь на своє ліжко й розкажи нам усе по порядку. Як ти сюди потрапив?

— То невесела розповідь. У Гонконгу я отримав депешу від заступника народного комісара Потьомкіна з вимогою тимчасового приїзду до Москви — Молотов хоче мати довідку про ситуацію в Китаї. Я полетів через Сінцзян до Алма-Ати. Коли виходив з літака, до мене підійшли гебісти й поцікавилися моїм прізвиськом. Потім оголосили, що я заарештований. Я намагався звернути їхню увагу на те, що це помилка й показав свої дипломатичні папери. Вони відповіли, що мають наказ із Москви та що повинні мене туди спровадити. Якщо це помилка, і вони в тому переконуються, то я буду негайно звільнений. Спочатку мене повезли автомобілем, а далі вже потягом

до Москви. В Москві прямо з залізничної станції мене було привезено до вас у камеру. Все інше знаєте самі.

— А що сказав слідчий?

— Гадаю, що він здурів. Повідомив, що я японський шпигун, а oprіч того, — троцькіст. Що я вже чотири роки служу японській розвідці. Питав, хто мене завербував. Вимагав, аби я видав йому людей зі своєї організації, особливо тих, які працювали разом зі мною в посольстві в Гонконгу. Він також захотів знати, хто працював на мене та на японців в радянській секретній службі в Східній Азії. Спочатку я мав все це за дурний жарт. Потім розгнівався.

— Тебе били?

— Ні, але обзивали словами, нечуваними навіть на Сухарівці, а потім погрожували.

— Про те іншим разом. Тепер розкажи нам про політику. Чи то правда, що йде війна?

— Ви що, нічого не знаєте? — витріщився він на нас з подивом. — Чи не читаєте газет?

Ми вибухнули сміхом, дивуючись наївності цієї людини.

— Ні, — відповів я. — Ми тут позбавлені також багатьох інших здобутків цивілізації. Вони годують нас, турбуються про нас і дбають про те, аби якась тривожна інформація не попсувала нам нерви. Чистий тобі санаторій. І все це нічого нам не коштує...

— Вибачаюсь, товариші, але настрої у мене не для жартів. Розмовляйте зі мною серйозно.

— Розкажемо тобі все, і вранці ти вже знатимеш, що повинен знати. Але сьогодні розкажи нам докладно про те, що діється у світі. Останнє, про що ми довідалися, був російсько-німецький пакт.

— Я розповідав вам дещо, — втрутився до розмови башкир, — але ж ви мені не повірили.

Радник посольства всівся й докладно ознайомив нас із міжнародною ситуацією. Ми слухали дуже уважно. Принесені ним новини захитали мою політичну концепцію. Ми дискутували з ним цілу ніч. Двічі наші розмови припиняв наглядач. Поснули ми вже десь перед світанком.

...Я випередив хід моєї оповіді на три літа, аби показати, як герметично ми були ізольовані ДПУ. Майже два місяці ми нічого не знали про початок війни, про подію, що мала ґрунтовно змінити

життя країни і котра ввійшла в життя кожного наглядача, кожного банщика, кожного слідчого, кожного перукаря та лікаря, одним словом, кожної особи, з якою ми стикались. Усі вони повинні були мовчати, і всі мовчали. Більше того, вони не пропустили жодної газети, старанно нищили всяку можливість передачі відомостей із зовнішнього світу через мури нашої в'язниці. Не досягла нас жодна звістка, як і жодна не вилетіла від нас. Радянський дипломат, котрий, напевне, часто бував у Москві і котрий, правдоподібно, мав найліпші контакти в головних партійних сферах, переступивши поріг нашої камери, подумав, що потрапив до божевільні.

Повернімось, однак, до року 1937.

Я не нарікаю на ізоляцію від зовнішнього світу. Газети з їх постійним вереском: «викоренити ворогів народу!», «розтоптати троцькістську гадину!» викликали огиду. Я міг обійтися без них декілька днів, але бездіяльності я не переносив. Я ще не навчився жити у своєму власному світі. Доба має 24 години. Сім годин належало спати, 10 хвилин тривала прогулянка, по п'ять хвилин уранці і ввечері вистачало на туалет, так само по п'ять хвилин на сніданок, обід та вечерю; від 10 до 15 хвилин тривало прибирання камери. Все разом складало не більше 50 хвилин. Залишалось 16 годин 10 хвилин нічим не заповненого часу. Перший день я ще чекав на допит. На третій день, коли я вже був близький до розпачу, мене було викликано до якоїсь канцелярії, але допиту не було. Сержант Дрешер, той самий, що мене арештовував, заповнив мою анкету. Мусив я знову диктувати йому свої дані. Потім він запитав мене, кому я хочу переказати розпоряджатися своєю квартирою та речами. Я назвав Марселя. Власне, то розумілося само собою, бо Марсель жив у моєму помешканні й кожен в інституті знав про наші стосунки. Як я тепер розумію, все то могло бути провокацією з боку ДПУ. Хотіли вияснити наскільки близькими були наші стосунки, щоб мати підстави заарештувати і його. Забрали ж Марселя через два дні після мене. Так чи інакше, його мали взяти протягом кількох місяців, оскільки з огляду на його іноземне походження він належав до категорії людей, яких ДПУ в 1937–1938 роках на волі не тримало. Але в той час я ще того не знав, отож і назвав Дрешерові Марселя.

Сержант Дрешер вів себе коректно, навіть дружньо. Запитав, чи не маю я якихось прохань. Я попросив книжок. Але він не міг мені цього дозволити, бо то була прерогатива слідчого. Він же не був

моїм слідчим. Тоді я зажадав своїх речей з камери зберігання. Це він дозволив. Я запитав, чи можна отримати харчі з дому. Він відповів, що треба про це написати і що тричі на тиждень я зможу отримувати передачі. Дав мені папір та олівець, і я написав листа до Олени. На тім наша розмова й скінчилася. Коли я повернувся до камери, моя сумка була вже там. Дрешер зателефонував і наказав принести її мені. Я взяв із сумки декілька пар білизни, рушник, мило, два коци та подушку. Наглядач покришив мило на дрібні шматочки, аби переконатись, що нічого в ньому не приховано. Решту речей він забрав разом із сумкою, щоб віднести їх назад до камери зберігання. В такий спосіб скінчився той насичений день. Це було 4-го березня.

Потім минуло два тижні, не позначені нічим, окрім посилок від Олени, котрі я почав отримувати через кожні два дні. Самотність була безмежною. Я ставав біля вікна, хоч то й було недозволено, але коли йшлося про мене, то наглядач був поблажливим і я спостерігав за подвір'ям. Віконна стіна йшла в напрямку схід-захід. Уранці тінь покривала все подвір'я. З часом тінь коротшала, і в певну годину вже три чверті подвір'я купалося в променях сонця. Вартові на другім краю подвір'я змінювалися кожні дві години. Вважаючи, що це здійснювалось о котрійсь круглій годині, та спостерігаючи за тінню від сонця, я зміг встановити за її довжиною, коли настає полудень. Знаючи, коли настає полудень, неважко було на підставі зміни варті розбити день на двогодинні інтервали.

Були це німі й невидимі тортури, й тривали вони до початку слідства. Весь мій організм, а особливо нервова система, волали про якусь заняття, про якісь враження, про якусь людину, про якусь розмову, про якийсь олівець, про якусь книжку. Не було цього нічого. Тільки три білі стіни та два вікна, а за ними — подвір'я та сонце. Мій розпач ще більше поглиблювали чудові зимові дні. Вже не думалось про допити, що очікували на мене, не думалось про подальшу долю. Попри все, я був оптимістом і був переконаний, що моя невинуватість стане очевидною і що, зрештою, мене звільнять. Кожного ранку я думав про те, як пережити поточний день, як провести час, про що подумати та якими вчинками заповнити ці дуже повільні хвилини. Кожен день налічував тисячі хвилин. Тисячі хвилин, якщо навіть відрахувати час, призначений на сон, прийняття їжі та натуральні потреби. Десятихвилинна прогулянка не приносила задоволення, бо її псував вигляд німого наглядача із недобррозичливим і не-

приємним виразом обличчя. Часом мене заспокоював сам лише вигляд приємного обличчя. Але це обличчя було понуре й неприступне. Я часто міркував собі, що той чоловік, напевно, мав мало радощів у своєму житті. Подвір'я, по якому він мене супроводжував, було занадто мале. Я мав ходити по колу без перерви. З одного боку двері були постійно відчиненими. Вони вели до нижніх камер. Земля біля цих дверей була завжди посипана білим вапном. В одному кутку стояла якась заіржавіла машина. Пізніше я довідався, що саме в цих камерах здійснюються екзекуції. Коротше кажучи, прогулянка мене не оживляла. Я робив її скоріше з почуття обов'язку, аби десять хвилин подихати свіжим повітрям. Перші дні були особливо важкими, оскільки мій організм не був пристосований ні психічно, ні фізіологічно до наглої самотності та бездіяльності. Потроху я привчився знаходити собі заняття.

Я склав для себе розклад дня: перші дві години ходив. Окреслив еліпс, найвіддаленіші точки якого знаходилися в двох протилежних вільних кутках камери. Я ретельно поміряв довжину еліпса й кожного разу рахував пройдених за дві години кола. Виявилось, що за цей час я проходжу від 7 до 8 кілометрів. Врешті, лічба мені обридла, і я почав на ходу співати пісень, рахуючи при цьому кількість пройдених кіл, що припадали на одну пісню, а потім кількість повторів цієї пісні впродовж двох годин. Спів завжди мене заспокоював. Наступні дві години я декламував поезії. Я завжди любив вірші, мав добру пам'ять і дуже багато їх знав. Особливо я кохався в німецькій ліриці. В ті дні я знав напам'ять майже всього Рільке: «Книга білдерів», «Книга студентів», «Нові поезії». Пам'ять я мав селективну й усе, що не мало ритму та краси, забував. Тож мені часто доводилося доповнювати чужі поезії власними витворами. На порядку денному були також Стефан Георг, Христіан Моргенштерн та інші. Мене тішила образність та мелодійність слів. Дві години віршів були найкращою частиною дня. Подальші дві години я заповнював заняттями з математики та фізики, для яких не був потрібен олівець. Я пригадував теоретичні проблеми, для розв'язання яких на волі я не мав ні часу, ні бажання. Тепер же я мав змогу ними зайнятись, обдумував курс фізики, який мав би задовольнити найтупіших студентів. Решту дня присвячував проблемам житлового будівництва, що було для мене актуальним заняттям. У Радянському Союзі воно стало моїм хобі. Коли ми проектували ДСГО, мені часто дово-

дилось міняти плани архітектора. Особливо це торкалося житлових будинків та приміщень інституту. Зрештою, архітектор поскаржився Лейпунському на безліч змін, і мене назвали «архітектор Вайсберг». Тепер я подумки продовжував своє улюблене заняття. Проектував помешкання, що відповідали б певним вимогам. Наприклад, щоб усі покої були, по можливості, квадратними з безпосереднім входом з передпокою до кожного з них, а також пов'язаними між собою дверима. Лазенька мусить мати власне освітлення, а передпокій не займати багато місця. Мережа водогону має бути мінімальною, аби заощадити кошти при будівництві. Я будував у стилі вілл, які подумки завжди переносив до Сиверингу, передмістя Відня. Розмірковував я й над урбаністичними проблемами, з якими стикався трохи в Москві, де якраз обговорювався десятирічний план перебудови столиці. Де розмістити гаражі, якщо в 1950 році кожен мешканець Москви матиме своє авто? Найбільшою групою працівників будуть тоді водії. В пролетарській Москві нікому не приходило в голову, що працівники міністерств самі зможуть водити свої автомобілі. Я також не був винятком.

Найтяжча пора була після обіду, поки ще було видно. Під вечір мою свідомість огортав якийсь дивний спокій. Я вже не озирався навколо, а спокійно сидів собі на краю ліжка. Чи то було чекання наближення ночі, чи радість від думки про сон, чи те й інше разом? Напевно я того не знаю. На свободі щось подібне я відчував, лише приймаючи заспокійливі ліки наркотичної дії. В усякому разі, кожного ранку я починав нудьгувати за вечором.

Поволі минали дні. Я щоразу признавав собі нові терміни початку слідства. Спочатку уявляв, що за два тижні буду вільний. Пізніше про волю я вже перестав мріяти, чекав лише одного — кінця самотності.

Певну різноманітність у моє життя вносили передачі від Оленки. Коли в перший день я отримав на обід суп, то думав, що то лише перша страва й був дуже здивований, коли виявилось, що то був увесь обід. Я не міг собі уявити, що доросла людина може насититись ячмінним супом без шматка м'яса. Пізніше призвичаївся до того. У внутрішніх політичних в'язницях давали: о 8 ранку 500 грамів хліба й кухоль чаю з одним шматочком цукру. Хліб був глевкий і малопоживний. У полудень близько трьох чвертей літра ячмінного супу й увечері знов те ж саме. Пізніше я переконався, що цього раціону

заледве вистачало для того, щоб людина не померла з голоду і то за однією умови: не вільно було марнувати енергію, тобто здійснювати якісь зайві рухи. Люди перетворювалися на кістяки, але потім їхня вага стабілізувалась. Якщо ж при цьому виконувалась якась фізична робота, то швидко наставав кінець.

Наступного дня, після розмови з сержантом Дрешером, спеціальний тюремник приніс мені передачу від Олени. Він ретельно все розпакував і виклав на ліжку. Потім забрав упаковку, дав мені розписатися в карточці про отримання передачі й пішов геть. Олена мене розчулила. Вона прислала мені найвишуканіші ласощі. Апельсини, які важко було дістати в ті часи в Радянському Союзі, шоколадки й таке інше, і все в досить великій кількості. Напевне гадала, що я сиджу не один і маю з ким поділитися. Або ж вважала, що мій організм потребує значних резервів на тяжкі дні, які можуть надійти, якщо в мене буде відібрано право отримувати передачі. Тут вона мала рацію. Ці передачі вносили якусь різноманітність у моє монотонне життя.

Нарешті, ввечері 16 березня, коли я вже лагодився лягати спати, настала велика година. Мене було спроваджено на перший допит. Полевецький прийняв мене стримано й так, ніби зі мною нічого не сталося. Він нічим не нагадав, що моє становище з часу останньої з ним розмови суттєво змінилося. Прийняв мене в іншому, трохи більшому, кабінеті. Його стіл стояв під стіною, паралельно їй. Посеред кімнати був маленький столик, покритий червоним сукном. По обидва боки від столика стояло по кріслу. Я зайняв місце в кріслі, що було з лівого боку. Полевецький ще деякий час перегортав папери, потім узяв чистий бланк, написав на ньому: ДОПИТ № 1 і підвів голову:

- Ваше прізвище, громадянине?
- Вайсберг.
- Ім'я та по батькові?
- Олександр Семенович.
- Дата народження?

Я мусив знов повідомляти свою біографічні дані. Все йшло гладенько, аж доки ми не дійшли до графи про партійну належність. Полевецький хотів написати «позапартійний» або «виключений з партії».

- Я комуніст.

— У нас комуністи не сидять.

— Як то? Я був членом австрійської та німецької комуністичних партій, а зараз зареєстрований в австрійській секції Комінтерну.

— Контрреволюціонери не бувають комуністами. Якщо ви з диверсійною метою пролізли в партію, то партія ще перед вашим арештом виключила вас із своїх рядів.

— Але ж мене ніхто не виключав.

— Виключили. Навіть якщо ви про це нічого не знаєте.

— Чи можна когось виключити з партії, не повідомивши його про це?

— У разі потреби вас про це повідомлять. Майте на увазі, що в Радянському Союзі комуністів не арештовують.

...Кількома місяцями пізніше мої співкамерники познайомили мене з процедурою арешту партійних товаришів. В переддень арешту, а частіше через кілька днів після нього, НКВС надсилає до бюро обласного комітету партії — а в разі, коли йдеться про людей більш значних — то до Центрального Комітету постанову про арешт і повідомлення, що такий-то брав участь у контрреволюційній діяльності. На основі того повідомлення, яке сприймається як підстава, обласний партійний комітет таємною постановою виключає зазначеного товариша з партії. Насправді та постанова повністю суперечить статуту, який не передбачає можливості виключення члена партії заочно. Однак незліченна кількість комуністів була виключена з партії без заслухування і навіть без повідомлення їх перед арештом про виключення. Траплялися навіть випадки, коли між арештом і виключенням із партії минали тижні. Пізніше я довідався про випадок, коли районний партійний секретар — а це досить високий пост у партійній ієрархії — був виключений з партії в березні 1939 року заочно Центральним комітетом комуністичної партії України, тоді як заарештовано його було аж у липні того ж року. В цьому разі ДПУ прийняло рішення про арешт і звернулося до Центрального комітету з проханням про виключення з партії. З якоїсь невідомої причини арешт відклався, а Центральний комітет не скасував своє рішення. Згаданий районний партійний секретар не був повідомлений про своє виключення. Він продовжував орудувати й далі в ті гарячкові дні і, зі свого боку, масово виключав із партії інших її членів. Виключені не знали цієї таємниці, що

секретар, який їх виключав, сам був виключений, і не опротестували цих позапартійних рішень. Без сумніву, більшість із них була заарештована, бо виключення із партії було прелюдією до арешту.

Після анкети знов настала черга автобіографії. Я виклав її майже механічно. На цьому допит скінчився, і Полевецький викликав солдата. Отже, я не дізнався нічого нового.

Перед тим, як полишити кімнату, я звернувся до слідчого:

- Громадянине слідчий, чи можна звернутися з проханням?
- Чого хочете?
- Хочу запитати, чи можу я отримувати книжки та газети?
- Напишіть у зв'язку з цим заяву, я передам її начальникові.
- Я не маю ні олівця, ні паперу.
- Отримаєте в камері.

Мене вивели. Ми йшли сходами, на яких я колись чекав, коли ще був на волі. При зустрічі з іншим в'язнем я мусив відвертати своє обличчя до стіни й чекати, аж доки він пройде. Конвоїр повідомляв про своє наближення характерним поклацуванням пальців. Я пригадав, яке враження на мене справила подібна сцена, коли я побачив її вперше. Я тоді запитував себе, чи не опинюсь у становищі ув'язненого офіцера? Як давно то вже було! Здавалось, що з того часу минула вічність, а насправді — лише шість тижнів. Повернувшись до камери, я довго не вкладався спати. Ото чекав на цей день цілих два тижні, а коли він минув, я знав лише те саме, що й раніше. Коли ж, нарешті, вони почнуть говорити? Навіщо я їм потрібен? І чого вони від мене хочуть?

Я ліг і почав думати про далекі часи. Про молодіжний рух, про гру в ручний м'яч у Рамбергу, про гори на моїй батьківщині. Нудьгував за Європою, за вільним та комфортним життям без політичних та ідеологічних забобонів. Те життя, котре видавалося мені незадовільним і порожнім, тепер набрало казкової звабливості. Краєвиди й образи друзів юності постали в моїй уяві калейдоскопом, який я не міг контролювати. Нарешті я заснув.

Наступний день минув як і всі попередні, хоч настрої був трохи кращим. Я був не в змозі дотримуватись програми своїх занять. Опівдні «кормушка» відчинилася: «Прізвище?» Я пошепки назвався.

- Хочете подати заяву?
- Так.

— Ось маєте олівця й папір.

Я отримав невеличкий клапоть паперу. Написав, що сиджу самотньо й прошу дозволу отримувати книжки та газети. Наглядач повернувся через декілька хвилин щоб забрати олівець і папір.

Увечері я був викликаний на допит.

— Звинувачуваний, чи визнаєте свою вину?

— Я ще не знаю, в чому полягає моя вина.

— Чи признаєтеся в проведенні контрреволюційної роботи?

— Що я, власне, зробив? Маю надію, що ви мені, нарешті, про це скажете.

— Якщо не визнаєте своєї вини, то скажіть просто: ні, і не витрачайте часу на дискусії.

— Ні. Я не визнаю своєї вини.

Це було записано.

— Що вам відомо про Едека Германа?

Якби мені запропонували назвати десять тисяч імен, які будуть фігурувати на слідстві, я не згадав би того імені. Едек Герман був польським комуністом, з яким я випадково познайомився у Віденському університеті ще будучи студентом. Він мав гарний вигляд і справляв враження знаного з книжок типу російського студента-революціонера. Окрім того, я нічого про нього не знав. Пізніше зустрів його в Харкові, але знайомства не підтримував. Я розповів це все слідчому.

— Хто вас познайомив з Едеком Германом?

— Карол Ланг.

Я втішався з того, що, на щастя, мав надзвичайно добру пам'ять. У молодості я познайомився в організації з безліччю людей, які не справляли на мене ніякого враження. Дуже важко через багато років пригадати, де й коли ти познайомився, але в цьому випадку я пригадав усе досить ясно. Після фашистської студентської демонстрації у Віденському університеті я зустрів Карола з Едеком Германом на сходинах університету й Карол нас познайомив.

— Хто такий Карол Ланг?

З Каролом Лангом у мене були близькі стосунки. Мені було 19 років, коли ми познайомились. Він вийшов із польської партії. Ще гімназистом був засуджений на три роки ув'язнення за революційну діяльність. Його батько, заможний адвокат, за великі гроші виклопотав йому короткотермінову відпустку з в'язниці. Ту відпуст-

ку Карл використав для втечі за кордон. Він був зразком марксиста-ленінця. Своєю послідовністю та твердістю характеру він справив на всіх нас велике враження. Хоч ми й були соціалістами, але мали досить неясне уявлення про перебіг історичних процесів. Він повністю підпорядкував своє особисте життя справі партії та революційного руху. За допомогою революційної діалектики аналізував кожне явище навіть у найвіддаленіших сферах науки та мистецтва. Його спосіб мислення не був схематичним, він був живим і енергійним. Ми також бачили, що Карол Ланг усього себе вкладав у свою теорію і тим самим заслугував на нашу повагу і навіть симпатію, оскільки спосіб його життя був новиною для нас. Саме під його впливом я вступив до комуністичної партії.

— Коли ви бачилися з Каролом Лангом останній раз?

— У 1932 році у Відні.

— Чи знаєте, що з ним сталося потім?

— Він повернувся до Польщі й працював там нелегально. Одного дня він сидів у кав'ярні з значною персоною, членом центрального комітету партії й помітив, що до залу зайшов поліцейський шпигун, котрий добре знав того керівника партії. Карол сидів із товаришем біля вікна. Він добре бачив шпигуна, а його напарник не міг того бачити, бо сидів до нього спиною. Карол розбив шибку, щоб дати можливість члену центрального комітету втекти. Той утік, а Карола заарештували.

— З того часу ви чули що небудь про Карола Ланга?

— Він отримав п'ять років, але його особу встановити не вдалось, бо він жив з підробленими документами. Та через два роки у в'язниці встановили його справжнє прізвище і вияснили минуле. Тоді додали йому ще три роки. За ґратами в Станіславській в'язниці він захворів на очі, — здається, то був туберкульоз очей, який призвів його майже до сліпоти. Його приятелі з Відня недавно зверталися до мене з проханням, щоб я виклопотав від Комінтерну постанову про те, щоб його внесли в обмінний лист на перше місце з приводу його хвороби. Йшлося про те, щоб він міг достроково закінчити свій в'язничний строк і приїхати до нас у Радянський Союз.

— Хто конкретно просив вас про це клопотання?

— Лолек Л., приятель Карола.

— І що ви зробили в цій справі?

— Я не міг зробити нічого. По-перше, я не мав жодних стосунків з польською партією, по-друге, моя власна позиція в зв'язку з арештом моєї дружини так ослабла, що моє клопотання могло скоріше нашкодити, аніж допомогти.

— Які стосунки ви мали з Ганною Овсіївною Бейліною та Єлизаветою Марківною Фрумкіною?

...Обидві ці жінки були секретарками Пудалова, голови технічної ради Народного комісаріату важкої промисловості. Пудалов був покровителем дослідної станції для охолодження до низьких температур — ДСГО. Був він одним із найдосвідченіших інженерів у країні. Якщо не помиляюся, ще до революції працював головним інженером Путилівських заводів у Петербурзі. Орджонікідзе запросив його до Народного комісаріату і кожен важливий проект надсилав йому на експертизу. Чи йшлося про реконструкцію московського заводу автомобілів «Сталін», яка коштувала мільйони карбованців, чи про впровадження нової методики синтезу аміаку, чи про запобігання аварій у хімічній промисловості країни, чи, врешті, про впровадження трактора нового типу — завжди питали думку Пудалова. То була людина старої школи, солідна, розважлива, передбачлива. Він не дбав про жодні особисті інтереси й цікавився лише проблемами індустріалізації. Поводився з людьми по-приятельски, за його посередництвом найлегше було дістатися до Народного комісара. Пудалов був позапартійним і мало цікавився політикою. З огляду на його великі заслуги, він був прийнятий у члени партії безпосередньо Центральним комітетом без проходження кандидатського стажу. Не було видно, щоб він з того дуже втішався, але з певністю можна сказати, що його не цікавила ніяка політична кар'єра, його повністю захоплювали технічні та промислові проблеми. Востаннє я бачив Пудалова восени 1936 року на початку «великої чистки» після процесу Зінов'єва. П'ятаков уже був тоді арештований, але ще не було нічого відомо про його долю. Я був вражений виглядом Пудалова в той час. Його обличчя було сірим, як попіл. Кількома місяцями пізніше — це було під час процесу П'ятова — Пудалов зник. Він пішов уранці на роботу, а ввечері додому не повернувся. Два тижні його шукали, але так і не знайшли. Пізніше його було знайдено повішеним у віддаленому кутку горища приміщення комісаріату. Його нерви не витримали втрати П'ятова, енергію і геній якого він дуже цінував.

Ганна Овсіївна Бейліна була головною секретаркою Пудалова. Познайомився з нею в її кабінеті в 1934 чи в 1935 році. Це була середнього зросту пухка блондиночка з красивими карими очима і приємною манерою ведення справ. Я демонстрував їй свою галантність, і вона реагувала на мої компліменти, поза чергою даючи хід принесеним мною паперам. Раз прийшла до мене на чай, іншого разу запросила мене до себе. На тім наші позаслужбові стосунки вичерпались. Однак, у секретаріаті я завжди знаходив її негайну допомогу, як і перекладачки Пудалова Єлизавети Марківни Фрумкіної. Вони писали для мене довгі листи в різні радянські установи. Копіювали документи, отримані мною перед цим у народних комісаріатах і завіряли копії. Під час будівництва дослідної станції я мав дуже багато справ у Москві, але якоїсь контори для їх ведення в мене там не було. Отож я з великою вдячністю користувався допомогою секретарок Пудалова.

Коли навесні 1936 року було заарештовано мою дружину, я звертався за допомогою до багатьох високопоставлених товаришів у партійному апараті та Академії наук. Моя дружина користувалася повагою і багато хто з тих осіб дав мені письмові клопотання щодо неї. Через півроку, після процесу Зінов'єва, це вже було б зовсім неможливим. Навіть найвищі посадові особи почали тремтіти за свою власну шкіру й зовсім не схильні були б клопотатись про якусь там іноземку. Отримані від тих людей документи треба було розмножити, аби розіслати копії до різних радянських установ, зокрема до прокуратури ленінградського військового округу та до НКВС. Згідно з радянським законодавством, копії лише тоді мають юридичну силу, коли вони завірені. Кожна радянська установа могла завірити ті копії у своєму секретаріаті. Велика гербова державна печатка, яку мала кожна установа, легалізувала документ. Але ці установи відмовлялися завіряти документи, що стосувалися «ворогів народу». Секретарки Пудалова мали добрі серця й допомагали мені та моїй дружині в цій тяжкій ситуації. Бо знали її й любили. Ті чисто людські вчинки були в той час підставою для наших взаємин. Жодні інші стосунки не пов'язували мене з цими жінками.

Слідчий записав мої зізнання й підвів голову.

— Чи ви вели з тими жінками антирадянські розмови?

— Навіщо мені було це робити? Я не є ворогом Рад.

— Не дискутуйте зі мною й не ставте запитань. Відповідайте: так чи ні!

— Ні.

Ми перейшли до наступного питання.

— Що вам відомо про Густава Вегерера, псевдонім «Шіллер»?

— То була дуже дика історія, в котру я встряв випадково. Чи повинен я розповісти її докладно?

— Природно, розповідайте з усіма деталями.

— Але для цього знадобиться декілька годин, а я не знаю, чи все це потрібно вам, громадянине слідчий.

— То моя турбота, мені вирішувати. Розповідайте найдокладніше, як тільки зможете, а я потім вирішу, що з того внести до протоколу.

Я розповів. Та історія, у якій я був скоріше свідком, аніж учасником, є до того фантастичною, що заслуговує на увагу. Тому я опишу її з усіма подробицями.

...Густав Вегерер був одним із лідерів австрійських комуністів. Сам робітник, він зміг зробити собі кар'єру в новоствореній комуністичній партії вже по війні. В 1928 році він був виключений із партії як правий опортуніст і повернувся до технічних та наукових занять. У стінах Гірничої академії в Леобені він заснував лабораторію, у якій робив досліді. В 1930 році він оголосив, що йому вдалося знайти умови, при яких вуглець кристалізується. Отже, він винайшов метод виготовлення штучних діамантів.

Фірма «Фарбен» зацікавилась цим винаходом і запропонувала за нього 200 тисяч фунтів стерлінгів та видала йому значну суму авансом. Але Вегерер не зміг повторити в дослідній лабораторії фірми «Фарбен» свій експеримент, який перед цим йому вдалося двічі здійснити в Леобені та Відні. Нарешті, він запропонував своє відкриття Московському інституту геології та мінералогії. Ідея являла собою певний інтерес для національної оборони і Наркомат важкої промисловості щедро підтримав його проект. Вегерер та двоє його колег, також виключених із партії, були запрошені до Москви й отримали чудово облаштовану лабораторію. Його досліді тривали близько року. Він повторив свій фантастичний результат і через тиждень виїхав до Австрії, де йому мали робити операцію.

Пробув він за кордоном майже рік. Тим часом наукова комісія дослідила його результати й дійшла висновку, що отримана ним речовина не є діамантами. Це були кристали корунду, котрі мають таку ж твердість, як і діаманти. В інститути були впевнені, що Вегерер просто шахрай.

На великий подив усіх, він повернувся до Росії в кінці листопада 1933 року. Прибув він до своєї молодой дружини, яка нічого не писала йому з Москви впродовж шести місяців. Його шлях з Відня до Москви проліг через Харків, де він мене й відвідав. Я мав на той час відбути до Москви, тож ми поїхали туди разом. Протягом сімнадцятигодинної поїздки він розповів мені всю фантастичну історію з його невизнаним відкриттям. А прибувши до Москви, він потрапив у надзвичайні обставини, що чекали на нього, і я став невольним свідком усього, що сталося.

Вегерер не пішов до готелю, а зупинився в мене. Саме тому я й знаю цю історію. Він займався пошуками своєї дружини Еллі, яка щезла, не залишивши й сліду. Він розповів мені історію свого одруження. В Москві красива, дев'ятнадцятирічна дівчина покохала відомого кінорежисера Кауфмана й народила від нього дитину. Незважаючи на це, Вегерер узяв обох, матір і дитину.

Через два дні після прибуття до Москви Вегерер уже знав подробиці її зникнення. Вона поновила свої стосунки з Кауфманом, але це скінчилося для неї глибоким нервовим потрясінням. Одного червневого дня 1933 року вона оголосила своєму коханцеві про те, що вранці вбила свою дитину. При цьому вона сміялась. Кауфман вирішив, що це жарт. Дитина, звичайно, проводила спекотні літні дні в саду друзів, які жили в передмісті. Кауфман поїхав туди на своєму мотоциклі з тим, щоб забрати дитину і виявив той незаперечний факт що Еллі, дійсно, того ранку повісила свою дитину на дереві. Жінка, яка проходила повз те дерево кількома хвилинами пізніше, вийняла тіло з петлі. Дитина була ще живою. Вона віднесла її в міліцію, де Кауфман її і знайшов. Він примчав додому. Але Еллі там уже не було. На столі лежав лист, в якому вона просила в нього вибачення і писала, що він більше ніколи її не побачить. Вона полишила будинок у літньому одязі, без документів і без грошей. З того часу Еллі не з'являлась. Кауфман подав на розшук і цілих два місяці ДПУ намагалось знайти жінку, яка щезла, але все було марно.

Усе це глибоко стурбувала Вегерера, котрий розповів мені цю історію. Але ще більш вражаюча історія чекала на нього в наступні два дні. Його викликала інститутська комісія. Це потягло за собою також виклик до таємної поліції. Там зажадали пояснень із приводу його непідтверджених відкриттів, і це загрожувало йому втратою свободи за шахрайство.

Два члени комісії, професор Перчик та професор Петровський, попросили мене допомогти йому. Але оскільки я ніколи не був близьким до Вегерера, а технічні проблеми виходили за межі мого фаху, я відхилив їхню пропозицію. Професор Петровський, котрий був уже літньою людиною та членом партії з часів революції 1905 року, апелював до мене як до комуніста. Він стверджував, що ця справа має велике міжнародне значення і мій обов'язок допомогти прояснити всі обставини цієї заплутаної історії. Моє знання іноземних мов стане мені при цьому в пригоді. Я погодився.

Два наступні тижні ми воювали з заплутаними фактами, але не змогли досягти повного успіху. Підмурки для підозри Вегерера були дуже капітальні. Було знайдено рахунок однієї з віденських фірм, за яким Вегерер кілька років тому купив у неї декілька діамантів. ДПУ оголосило лист від його зниклої дружини, в якому вона звинувачувала його в обмані Радянського Союзу. Але було неможливо встановити, чи мав він успіх у здійсненні дослідів, котрий пізніше не зміг повторити, а чи він свідомо йшов на шахрайство.

Тим часом мені вдалося пролити деяке світло на таємничу містерію із зникненням його дружини. Я пішов познайомитися з Кауфманом, який справив на мене дуже гарне враження. Серед речей, які Еллі залишила в його будинку, я знайшов календар, у якому вона дуже фрагментарно і примітивно вела свої щоденні записи. Чотири сторінки були вирвані з цієї книги. Вони стосувалися днів з 24 по 28 лютого 1933 року. Тоді я заглянув у її паспорт. Це були якраз дні її повернення до Москви з Австрії, де вона доглядала чоловіка після операції. Контрольні штампелі в її паспорті свідчили про те, що вона зробила зупинку в Польщі, і якраз ці чотири дні провела у Варшаві. Пізніше виявилось, що вона в цій подорожі познайомилась з італійським дипломатом. Подальше розслідування виявило той факт, що вона збиралася поїхати з ним на Капрі. Було також знайдено текст телеграми, яку вона надіслала до Капрі. Але я ніколи так і не довідався, чи вдалося їй покинути країну за допомогою

італійського дипломата й без відома ДПУ, чи вона позбавила себе життя після спроби вбити власну дитину.

Опис тієї історії зайняв два вечори слідства. Я намагався скоротитись, але це щоразу викликало спротив Полевецького. Врешті я зрозумів, що його інтерес до цієї справи не мав нічого спільного з моїм слідством. Він просто особисто зацікавився цією захоплюючою історією і слухав її, як дитина слухає казку. Навряд чи він зробив хоч якусь помітку в зошиті, доки я говорив. Полевецький зовсім не перебивав мене. Упродовж цих двох вечорів наші стосунки змінилися. Шезла його агресивність. Моя розповідь додала йому доброго настрою, і він навіть дозволив мені брати в камеру газету, яку я, правда, наступного дня мав повертати. Я вже майже місяць провів у в'язниці, а знати про свою справу більше не став. Однак, мої нерви заспокоїлись, і я не мав бажання форсувати події. Я все ще сподівався, що рано чи пізно Полевецький прийде до висновку, що слідство не дало матеріалу для звинувачень і мене або звільнять, або вишлють із країни. Я швидко звик до думки, що мене вишлють із Радянського Союзу і, виходячи з цього, будував свої плани на майбутнє.

Через декілька днів мене викликав капітан Азак. Він привітав мене саркастичною посмішкою.

— Тепер ви наш гість. Як вам у нас подобається, Олександр Семеновичу?

— Знаю кращі місця для відпочинку.

— Чому їх не обрали, Олександр Семеновичу?

Я мовчав.

— Поставили ми вас свого часу перед вибором і можемо запевнити, що й зараз ще не пізно.

— Не розумію, чого ви від мене хочете.

— Хочемо від вас, аби ви бачили ситуацію такою, яка вона є, та щоб розказали нам усю правду. Повинні зрозуміти, що ви є стороною слабкішою, а ми сильнішою, і зробити з цього факту належні висновки. І чим швидше ви це зробите, тим краще буде для вас.

— Мені нема чого сказати.

— Олександр Семеновичу, ваше становище погіршилося. Ми маємо зараз не лише донесення наших співпрацівників, які за вами стежили, ми маємо також зізнання свідків проти вас. Це зізнання людей, які разом із вами виконували контрреволюційну роботу,

які, однак, виявилися розумнішими за вас. Ці люди капітулювали, в усьому зізналися, повідомили про свої злочини і описали ролі, які відігравали в контрреволюційній організації. Можемо познайомити вас з протоколами. Якщо того замало, ми влаштуємо вам очні ставки з людьми, котрі склали проти Вас зізнання. Але чим пізніше ви відмовитесь від свого опору, тим гірше буде для вас.

— Мені нема в чому зізнаватися. Буду чекати на очні ставки.

— Обміркуйте свою справу ще раз, маєте для цього кілька днів часу. Чи є якісь бажання?

— Прошу книжок.

— Дозволю. Читаєте російською?

— Природно. Хотів би, однак, мати кілька книжок із дому.

— Ваш слідчий дасть вам дозвіл. Очікую від вас, що матимете досить розуму, щоб скористатись даним вам шансом.

Він задзвонив у дзвоник і звелів мене відвести.

Давно я не був таким щасливим. Я зможу читати книжки! Слідчий говорив таким тоном, наче мав перед собою зовсім не ворога, і що він лише виконував прикрий обов'язок. Я відчував певність, що скоро буду звільнений. Звичайно, треба довести слідство до кінця. Оскільки я не є контрреволюціонером і ніколи не мав з контрреволюціонерами ніяких контактів, мене рано чи пізно випустять. Але в такому разі, навіщо мене взагалі забирали? Сиджу тут уже чотири тижні і ще й досі не чув щонайменшого конкретного звинувачення. Я не почув навіть натяків на докази. До того навіть не дійшло, бо мусив прояснити якісь неясні моменти зі свого життя. Але то все є цілковито особисте. Навіщо мене заарештували? Уже було досить часу для того, щоб мене про це повідомити.

Наступного дня в кабінеті слідчого я отримав книжки. Принести їх було доручено Олені. Серед тих шести книжок дві я добре пам'ятаю. Одна з них «Червоне та чорне» Стендаля, друга — російська книжка для дітей та юнацтва про нові винаходи. Та, друга, була написана дуже добре. Взагалі радянські підручники могли б слугувати взірцем для Заходу, принаймні коли йдеться про літературу природничу. В наступному місяці я перечитав Стендаля щонайменше дванадцять разів. Скоро я вивчив цю книжку майже напам'ять, милувався кожним її словом, перечитував її знов і знов, бо не мав іншого читання.

Упродовж наступних двох тижнів тон слідчого почав загострюватись, але його ставлення до мене продовжувало лишатись цілком

ліберальним. Самотність перестала мене пригнічувати, я навчився з нею боротися. Шість книжок, узятих у слідчого, та кілька газет, що я від нього отримав, давали поживу для мислення у вільні години. З початком квітня мене було переведено до значно меншої камери, що містилася на першому поверсі. Нова камера знаходилася по другий бік коридору. Вона мала лише одне вікно, що виходило на малий внутрішній двір в'язниці. Оскільки вона була поруч з туалетом, у ній було повно мух. Я написав скаргу начальникові в'язниці у зв'язку зі зміною камери і, головним чином, через мух, що дуже вже докучали мені в новій камері. Коли я зараз подумки повертаюсь до того випадку і до всього, що довелося пережити в ув'язненні пізніше, і перш за все на Холодній Горі, той перший період видається мені ідилією. В тій новій камері я мав можливість навіть удень лежати в ліжку. Я роздобув десь шматок дерева й використовував його як різець, котрим, лежачи в ліжку, вишкрябував на стіні формули і робив різні розрахунки. Своім тілом я затуляв від очей наглядача те, що писав. Я бавився вирішенням таких проблем як нескінченність множини простих чисел та іншими теоретичними проблемами. Для переміни занять читав історію Юліана Сорела. Спав дуже багато. Спати вдень не дозволялося, але наглядач мене не будив. Ніколи пізніше у своєму житті я стільки не спав, як у тій малій камері. Сплю я, зрештою, погано і не потребу багату сну. Мені вистачає п'яти годин, але рідко коли доводилось стільки спати, тому що я добре сплю лише за дуже сприятливих обставин. Але в тій малій камері я таки пізнав мистецтво спання.

Уранці мене будили птахи. На подвір'ї було два дерева. Одне — мертве — весною не зазеленіло. Десятки птахів, однак, звили на ньому свої гнізда, у той час як друге дерево, що зеленіло поруч, вони чомусь обминали. Подвір'я було тісне. Знаходилось воно повністю в тіні, і коли вранці сонце торкалось найвищих гілок мертвого дерева, першою відгукувалася якась птаха, а за нею починали інші. Вони зчиняли неймовірний галас і будили мене. Моє вікно виходило на південь, і коли я прокидався, то бачив відбитки перших сонячних променів на вершині дерева і це якоюсь мірою втішало мене на цілий день.

Тим часом було заборонено отримувати передачі. Натомість дозволено в'язням отримувати з дому по 50 карбованців щомісяця. Гроші вписувались їм на спеціальний рахунок і можна було купувати за них продукти харчування в тюремному магазині-«лавочці». Кожні два тижні, а пізніше щомісяця приходив спеціальний тюремник

і приймав замовлення. Я завжди замовляв багато цукерок. Тюремник був обурений моєю легковажністю. Він намовляв мене: «Краще б ти потратив свої гроші на хліб та солонину». Але я ще не був для того достатньо голодним і був добре підготований завдяки передачам Олени. А цукерок потребував тому, що був позбавлений можливості палити. Трьома місяцями пізніше, коли настав голод, мені не спало б на думку витратити лічені карбованці на такі надмірності.

Я довідався, що Марсель уже заарештований. Не пам'ятаю докладно, чи повідомив мені про це слідчий, чи я сам довідався через якийсь недогляд у режимі з боку тюремної адміністрації. Такі «проколи» в режимі траплялися час від часу, але вони ніколи не були випадковими, бо їх організували самі слідчі. Це я усвідомив значно пізніше. Двічі зі мною траплялися під час слідства такі випадки. Один раз після допиту в слідчого Резнікова я зустрів у коридорі свого приятеля Гоутерманса, який аж зблід і з великим подивом витріщив на мене очі. Він не був заарештований, а чекав там як свідок. Імовірно, Резніков хотів дати мені знати, що контролює мої зізнання, які торкаються мого колишнього життя за кордоном. Іншим разом я був викликаний до канцелярії щось підписати. Наглядач провів мене повз приміщення, двері якого були трохи відчинені. Я кинув погляд усередину й пізнав Горського, якого було вже заарештовано і який саме роздягався. У пізніші часи, коли масові арешти порушили суворі правила ізоляції, мені довелося зустрічатися з людьми, котрі змогли переказати мені відомості про друзів. Але то вже були, дійсно, випадковості, яким пильність гебістів не могла запобігти.

Слідство припинилося на тиждень, потім знову поновилося. Кілька вечорів слідчий допитував мене стосовно моїх знайомств із різними радянськими людьми в Москві, Ленінграді та Харкові. Потім він перейшов до питань, що торкались мого колишнього життя за кордоном. Очевидно, в той же самий час вивчалася моя кореспонденція з метою пошуку інформації щодо підозрілих моментів. Я тоді ще не усвідомлював методики й механізмів ведення слідства. Ще вірив, що мета ведення слідства полягала у з'ясуванні правди, якою б вона не була. І це було саме так в епоху Полевцеького, але не зовсім так. ДПУ не було настільки наївним, аби вірити, що підпільник послужливо залишить сліди своєї діяльності у своїй зарубіжній кореспонденції. Думало воно лише про те, аби знайти щось, що в дійсності не було підозрілим, а лише мало зовнішній вигляд підоз-

рілого. Коли підслідний зізнавався, не витримавши натиску терору слідства, — лише місяцем пізніше я довідався, настільки можуть бути нестерпними тортури — це «щось» ставало провиною. Створювалася легенда, але ця легенда будувалася з цеглинок реальних речей і подій, які лише мали вигляд підозрілих. Дійсною ж провини не було, але ДПУ потребувало винних. Воно не підказувало звинуваченим, у чому саме ті мали зізнаватися, полишаючи це на їхню фантазію. Постійні допити, що стосувалися дійсних подій у житті звинуваченого, робилися лише з єдиною метою: додати цеглинки до легенди. ДПУ підсовувало ті цеглинки звинувачуваним. Не завжди вони йшли в діло. Не раз саме звинувачений повідомляв такі факти зі свого життя, які використовувались для зведення споруди вини. ДПУ вважало, що легенда буде правдоподібною, а споруда солідною, якщо звинувачений сам буде будівничим. Спекуляції гебістів давали результати, якщо тільки не натикалася на свідомий опір в'язня. В'язень, який капітулював, сам придумував свою провину і була вона більш правдоподібною, аніж будь-які фантазії ДПУ, оскільки він користувався реальними подіями й дотримувався правил логіки та хронології. То, власне, був поділ праці. В'язень мусив придумати лише одну легенду, в той час, коли слідчий, якби відібрав у в'язнів цю роботу, мав щороку вигадувати десятки легенд. У тих легендах мали діяти реальні персони й відбуватися реальні події. Режисера ДПУ було нездатною керувати грою тих осіб та перебігом подій без допомоги в'язнів. Слідчий, як режисер, міг наробити помилок, котрі могли вступити в протиріччя з легендою та згодом впливти.

Такі помилки траплялися з ДПУ навіть у великих процесах. Готель «Брістоль» у Копенгагені, в якому Троцький у 1932 році мав дати підсудному Гольцманові інструкції щодо терористичних актів, у 1917 був розібраний і не існував. Підсудного Гольцмана ця помилка не стосувалася. ДПУ звеліло йому зізнатися в зустрічі з Троцьким у Копенгагені в 1932 році. Гольцман, звичайно, не бачився з Троцьким, і ДПУ знало про це так же добре, як і він сам. Але Гольцман не витримав катувань і був готовий зізнатися в цій зустрічі згідно з завданням. І тут почалася звичайна техніка ДПУ: Гольцман мав сам вигадати де, та за яких обставин він зустрічався з Троцьким. Якби слідчий просто продиктував і запропонував підсудному підписати обставини тієї зустрічі, виникала б небезпека, що, не знаючи докладно перебігу життя підслідного, він вибере фальшиві час і місце зустрічі. Підсудний

пізніше міг би (якщо, звичайно, не був розстріляний) довести своє алібі. Заарештованих було занадто багато для того, щоб апарат ДПУ міг перевірити кожен факт, можливість його здійснення та його внутрішню логіку. Великі московські процеси були для диктатора справою найвищої ваги. Був мобілізований величезний апарат з тією метою, аби не пропустити якоїсь явної фальші. Однак і тут сталися помилки в режисурі, через які весь будинок брехні розсипався відразу.

Як сталося, що звинувачуваний Гольцман у легенді зустрічі з Троцьким назвав готель, який уже два десятки років не існував? Гольцман, звісно, зламався під тортурами і зовсім не мав наміру дискредитувати процес. Від нього вимагали, аби він окреслив день та місце зустрічі з Троцьким. Троцький у той час декілька тижнів перебував у Копенгагені. Тож Гольцман мусив зустрітися з ним саме там. Але ж навіщо було вигадувати готель «Брістоль»? Можливо, тому, що двадцять років тому йому доводилося бувати в Копенгагені й жити в тому готелі, і він, напевно, не знав жодного іншого готелю в тому місті. Назвав «Брістоль». І ото трапився в ДПУ один із тих особливих випадків, за які має дякувати долю та частина людства, яка ще шукає справедливості й правди. Готелі зникають рідко. Той, однак, зник — і його демонтаж в 1917 році розвалив будівлю сталінської брехні в 1937 році.

Якщо такі промахи режисури траплялись у великих процесах, що провадились під контролем ДПУ, прокуратури, політбюро й громадської думки всього світу, то не могло їх забракнути в легендах 8-10 мільйонів арештованих, які визнали свою вигадану провину. В справі Гольцмана не допомогла ДПУ техніка, яка полягала в тому, що самому звинуваченому давалось завдання звести споруду власної провини. На перешкоді став випадок, що мав місце в 1917 році. У мільйонах інших зізнань та техніка охороняла ДПУ в легендах зізнань від яскравих протиріч із логікою й хронологією.

У своїй розповіді я вибіг трохи наперед та розповів про речі, що про них читач довідається пізніше. Повернемося до слідства.

Одного дня вже після полудня на наступному тижні я був викликаний до слідчого. Тон його був урочистим. Він показав пальцем на якісь папери біля себе й промовив:

— Звинувачуваний, тут докази вашої провини. Досі ви нас ганебно дурили. У вас зараз є шанс зізнатися перед тим, як я доведу

вашу провину документально. Якщо визнання буде добровільним, можете сподіватись на поблажливість.

— Мені нема в чому зізнаватись.

— У такому разі мушу притиснути вас до стіни. Чи відомий Вам Рудольф Андерс?

— Так, я його знаю.

— Які стосунки були у вас з цим диверсантом?

Я замовк.

...Рудольф Андерс жив у Берліні під своїм справжнім прізвиськом Ервін Кон. Був то чоловік великої інтелігентності та працьовитості. В партії був відомий як економіст. Десь у 1929 році він прибув до Радянського Союзу, де спочатку працював у Міжнародному торговому інституті, а пізніше перейшов до Орджонікідзе до Народного комісаріату важкої промисловості. Орджонікідзе на той час міняв керівництво великим металургійним комбінатом у Макіївці. Свого племінника Гвахарію він призначив директором, а закордонного комуніста Андерса — керівником усєї будови. На будівництві було задіяно сорок тисяч робітників. Комбінат у Макіївці після завершення будівництва мав стати найбільшим у Європі. Андерс поринув у вир праці.

Якось я відвідав його в Макіївці. Він взяв мене з собою в нічний інспекційний обхід комбінату. Ми зупинилися біля великої плавильної печі і очікували на спуск металу. Рожевий потік металу освітив обличчя двох людей, що стояли обабіч мене. Андерс був високий і тонкий, мав худорляве обличчя з єврейськими рисами. Мав типовий вигляд мешканця віденських та празьких кав'ярень. Ті ж двоє були одягнуті в блакитні роби гіганти з широкими татарськими обличчями і могутніми плечима. Це були батько і син. Щойно з другими переможцями стаханівського руху металургійної промисловості вони були нагороджені в Кремлі Сталініним орденами Леніна. Чоловік заговорив до сина на ідиші. Він виявився євреєм з Київщини. «Як революція імінила людей» — подумав я.

Ми пішли далі. Андерс пояснював мені план будівництва, що здійснювалось на кількох рівнях. Я зорієнтувався в транспортній системі та системі обігу матеріалів. Потім ми відійшли в бік, де було в розпалі нове будівництво. Андерс розповідав мені про все з почуттям гордошів. Частина роботи й, зокрема, серія великих газгольдерів, були вже готові. Був то комуніст типу менеджера. В будівництві цікавило його саме лиш будівництво. Він не мав ніяких стосун-

ків з бідними людьми, котрі тут голодували й потерпали в надії на краще майбутнє. Мета комуністичного будівництва — забезпечення достатньої кількості хліба, волі та радощів життя для величезної кількості народу на тій землі — була йому далека. Він хотів будувати, багато будувати, добре будувати, економно будувати. Він хотів показати партії й радянському урядові, на що він здатен. Не робив цього з метою заробітку. За кордоном людина з його кваліфікацією могла б жити набагато краще. Але в його серці пломеніла амбіція діяльності великого масштабу, створення чогось, що залишилось би надовго й було б пов'язане з його ім'ям. Його приятель Гвахарія, директор, був одним із кращих організаторів створення радянської індустрії, одним із творців стахановського руху. Гвахарія дуже цінував Андерса й бачив, що ніколи не знайде кращого керівника новобудов.

З початком 1936 року дійшло між ними до конфлікту, й Андерс покинув Макіївку. Він влаштувався на нову роботу на будівництво сталеварного заводу в Запоріжжі. Ще продовжував працювати з тією самою енергією та самовіддачею, але вже почувалась у ньому легка відчуженість. На той час комуністам, які прибули з-за кордону, вже не довіряли. Андерс відчував, що, незважаючи на його відданість, йому ніколи не пробачать того факту, що він прибув із-за кордону. В країні робітників і селян комуніст став людиною другого гатунку. Було видно, як страждає ця амбітна людина.

Улітку 1936 року автомобіль Андерса потрапив під фабричний локомотив. Його забрали з поламаними ногами й руками. Видужував він дуже повільно. Про повернення до роботи спочатку не було й мови. Але трапилося ще гірше. Його заступник та декілька інших людей з його апарату започаткували проти нього політичну інтригу. Пішов розголос про Андерса-троцькіста. Такі розмови, звичайно, були провісником арешту, або, як мінімум, виключення з партії. Зі свого лікарняного ліжка спостерігав Андерс за всім тим протягом цілого року. Його наступник позбавив його пенсії, і Андерс потрапив у матеріальну скруту. Незадовго перед тим він одружився, і в нього народилася дитина.

Як би не оцінювали цього чоловіка, одне залишається незаперечним: його внесок у розбудову країни важко переоцінити. Він виконував свою роботу з величезною енергією та самовіддачею.

Назвавши його диверсантом, слідчий дійсно перебрав через край.

— Але ж Андерс не є диверсантом. Він був відданий своїй роботі й саме завдяки тому постраждав в аварії на будові.

— То все тільки машкара. Андерс стоїть на чолі однієї з найнебезпечніших груп саботажників у металургійній промисловості. Він організував катастрофу на запорізькому сталеварному заводі, яка мала жахливі наслідки й мала багато людських жертв. Він сам у тому зізнався.

— Того не може бути. До пригоди з ним у Запоріжжі не було жодної аварії. Потім він лежав нерухомий у ліжку.

— Групою саботажників можна керувати і з ліжка.

Я був змушений мовчати, бо не вірив жодному слову з того, що сказав слідчий, але не мав права вступати з ним у полеміку. Я міг боронитися й доводити свою невинуватість, але не мав права захищати Андерса та піддавати сумнівам рішення ДПУ стосовно нього. Це означало б дискредитацію органів радянської влади, тобто контрреволюційну агітацію. До того ж я не знав, чи визнав Андерс ті вигадки. Але щось у тоні слідчого схилило мене до довіри. Тут я знову зіткнувся з чимось незбагненим. Андерс був розумною і певною себе людиною. То є нонсенс, що він був диверсантом. Я знав його добре. Він не був саботажником, а був фанатично відданим будівником соціалізму. Чому такі люди визнають нескоєні злочини? Я вже майже місяць провів за ґратами і мені ще не вдалося підняти завісу над цією таємницею. Але вже недовго залишалося чекати.

Слідчий декілька хвилин гортав папери, а потім звернувся до мене:

— Диверсант і троцькіст Андерс, який сидить у в'язниці Дніпропетровська, капітулював перед радянською владою і зізнався у своїх злочинах. Він дав дуже цікаві свідчення про вас, про ваші політичні погляди та диверсійну роботу. Я поїду туди сам і послухаю його. Хай тоді Бог вам помагає.

— Мої стосунки з Андерсом обмежувались обговоренням технічних та господарських питань. Він був досвідченим керівником будови, а я ще зовсім зеленим початківцем. Його поради могли бути використані в моїй роботі. Ми розмовляли про поліпшення організації роботи. Якщо це називати «контрреволюцією», то, в такому разі, обидва ми були контрреволюціонерами.

— Що ви собі дозволяєте, троцькістський бандите! До кого так звертаєтеся? Замкну вас на три дні до карцера, там навчитеся дисципліни!

— Я зовсім не хотів вас образити, громадянине слідчий. Як радянська й партійна людина, я захищаю свою честь перед безпідставними звинуваченнями.

— *Пошел к ебаной матери, фашистский пес!* Чи ти думаєш, що весь час будемо з тобою панькатись? Видавай організацію! Кого ти завербував?

Я мовчав.

— Чи думаєш, що довго будеш водити нас за ніс? Ми викрили твою гру. Хто тебе прислав?

Я продовжував мовчати. Він зірвався й почав репетувати:

— Хто виконував твої брудні доручення!? Які директиви привозив з-за кордону троцькістський агент Плачек?

Я мовчав. Він трохи заспокоївся й продовжував:

— Звинувачуваний Вайсберг, якщо ви й надалі будете так себе поводити і не відповідати на питання слідства, то тим самим отут, у кабінеті слідчого, ви будете звинувачені в антирадянській діяльності, за що доведеться тяжко відповідати. Проти тих, хто саботує слідство, ми маємо дуже ефективні засоби.

— Громадянине слідчий, я не маю наміру саботувати слідство, бо сам дуже зацікавлений в його якнайшвидшому закінченні. Але ж ви не поставили мені жодного конкретного питання, на яке я міг би відповісти.

— Я питаю, які контрреволюційні інструкції дав вам Плачек, агент міжнародного троцькізму? Чи привозив він вам програму тієї нової шпигунської організації — «Четвертого Інтернаціоналу»?

— Плачек не має нічого спільного з «Четвертим Інтернаціоналом».

— Доки ви будете нам доводити, що чорне то є біле? Як довго будете замикатися? Чи збираєтеся заперечувати очевидні факти, які всі вже визнали? Плачек з безприкладним нахабством агітував в інституті за «Четвертий Інтернаціонал»! Чи наважитесь це заперечувати? Маємо в тому чотирьох свідків. Можемо організувати з ними очну ставку!

— Плачек є блазнем, а не політичною людиною. Був він тут кілька днів і в приватних розмовах говорив дурниці, наслідки яких сам не міг передбачити. Він чудовий фізик, і тому ми його запросили на тиждень із-за кордону. Політично його не можна брати до уваги. З нього такий же таємний агент «Четвертого Інтернаціоналу», як з мене акробат. Якби ви з ним поговорили, то це стало б для вас так само ясно, як і для мене.

— Ми розглянули справу Плачека з усіх боків. Ви зображуєте всіх провокаторів, яких засилають до нашої країни, як невинних тріпачів або блазнів. Цей трюк не пройде. Ми знайдемо контрреволюціонерів під будь-якою личиною.

...Справа Плачека може фігурувати в шкільних підручниках як приклад того, яку небезпеку може спричинити людський гумор у країні тотальної диктатури. Плачек був добрим фізиком. Фізико-теоретики мали його за експериментатора, експериментатори ж вважали його теоретиком. Насправді ж він знаходився десь посередині. Мав за собою кілька гарних робіт на тему ефекту Рамана та розсіювання променів, але його внесок у розвиток сучасної фізики полягав у іншому. Він був комівоєжером теоретичної фізики. Походив із багатой родини, і це дозволяло йому ніде не працювати. Він мандрував від одного великого фізика до другого, провів декілька тижнів у Нільса Бора в Копенгагені, а потім деякий час у Фермі в Римі. Його любили за веселу вдачу. Він розповідав смішні анекдоти та абсурдні історії. Ми умовляли його покінчити з кочовим життям, і він навіть погодився прийняти запрошення єврейського університету в Єрусалимі. Але то був лише експеримент, що не міг скінчитися успіхом. Плачек був виліплений не з тієї глини, з якої роблять професорів. Уже у своїй першій лекції він визнав за необхідне довести до відома аудиторії, що євреї не є, власне, народом, єврейська мова то ніяка не мова, а те, що дітям на вулицях Єрусалима якось удається порозумітися між собою, є чистісіньким дивом, можливим тільки на святій землі. Неважко уявити, який ефект викликали його одкровення серед громадськості. Плачек витримав там лише рік, а потім спакував свою валізу й знов почав мандрувати. Він повернувся до Німеччини, де зробив кілька образливих зауважень стосовно Гітлера, і запропонував своїм приятелям-фізикам, аби вони відправили того чоловіка до його гірськоавстрійської вітчизни. Гітлер тоді вже був фюрером і рейхсканцлером. Подібні вибрики вже були небезпечними для життя. Його приятелі були дуже задоволені, коли він виїхав. У нас у Харкові він був декілька разів. Нашу країну іменував борделем, а мене директором борделю. Останній раз я зустрів його в грудні 1936 року в Москві. Я жив тоді в готелі «Москва». Він зателефонував до мене й ми стали домовлятися про зустріч.

— Так де зустрінемося? — запитав я.

— На великій вулиці, названій ім'ям того ренегата.

У Москві є вулиця *Большая Димітровка*. Вона називалася так і до революції і та назва ніяк не стосувалася Георгія Димітрова, героя лейпцигського процесу й голови Комінтерну. Плачек був щиро захоплений героїчною поведінкою Димітрова на Лейпцигському процесі, де його звинувачували в зраді батьківщини, і жартома називав його ренегатом. Я розумів той жарт і не зважав на нього, але звідки можна знати, чи виявиться агент, що підслуховує кожен мою телефонну розмову, лібералом і чи зрозуміє він вірно жарти Плачека? Я з досадою кинув слухавку. Наступного дня, зустрівши Плачека, я зробив йому зауваження. Він сумно подивився на мене й промовив:

— Але ж, пане директоре борделю, чи не заразились ви тваринним браком почуття гумору, пануючим у сарматських низах? Ця країна сходить на пси. То видно вже по тобі. Рік тому ти ще був розумною людиною.

Я хутко відмовився від свого наміру наставити його на шлях розважливої поведінки. Він просто не розумів обставин нашого життя. Він поїхав до Харкова, а я залишився в Москві. Я дозволив йому жити в моїй квартирі в Харкові. Повернувшись додому, я довідався про те, що він примудрився вступити за час моєї відсутності.

У розмові з Варварою та Мартіном Руеманами Плачек заявив, що «Третій Інтернаціонал» втратив сенс, оскільки Ленін перестав його пильнувати. Тому треба зосередити усі сили в «Четвертому Інтернаціоналі», організованому Троцьким. Варвара Руеман, як щира сталіністка, гостро й енергійно запротестувала. Плачек додав ще декілька політичних анекдотів, і вона розізлилась не на жарт. Мартін усе те слухав мовчки й тільки посміхався, бо не вважав, що варто сперечатися. Наступного дня Варвара геть усе чисто виклала партійному секретареві Комарову. Комаров був людиною розумною і з певністю можна сказати, що троцькістожером за будь-яку ціну він не був. Він не знав, що йому робити з цією заявою. Певно, хотів би про це взагалі нічого не чути. Мусив, однак, остерігатися, бо якщо Варвара про це все розповість комусь іншому і про її заяву довідається ДПУ, його притягнуть до відповідальності за замовчування інформації. Бездіяльність була небезпечною, він міг за це поплатитися партійним квитком, а можливо, й волею. З тяжким серцем він сів і написав рапорт до ДПУ.

ДПУ не мало щонайменшого наміру приймати якісь заходи стосовно Плачека. Він був іноземцем, запрошеним до країни на кілька лекцій, і через два тижні покинув Радянський Союз без будь-яких перешкод. Але вся ця історія могла бути використана проти мене. Матеріал проти мене збирався впродовж кількох років, але нічого конкретного в їхні руки не потрапило. А тим часом вони мали перед собою живого троцькіста, агента «Четвертого Інтернаціоналу», новітнього витвору Троцького, який преса з часу процесу Зінов'єва зображала як контрреволюційний осередок саботажу й шпигунства проти Радянського Союзу. І той троцькіст був приятелем Вайсберга і мешкав у його квартирі!

Я відразу відчув небезпеку, що мені загрожувала. Гукнув Плачека й сказав йому:

— Дорогенький мій, я не хочу робити тобі ніяких зауважень. Ти просто не розумієш атмосфери, в якій з минулого року ми мусимо тут жити. Втокмачити це тобі — безнадійна справа. Я мушу з тобою розлучитись, бо інакше наражу себе на смертельну небезпеку. Ти не повинен в мене жити.

Я пішов до канцелярії інституту і попросив для Плачека окрему кімнату в будинку для гостей. Того ж самого дня він перебрався. Справа тим самим для мене була вичерпана. Для мене, але не для ДПУ. Нарешті знайшовся об'єктивний факт. Подібні об'єктивні факти були настільки рідкісними, що на цей належало хукати й дмухати. Більшість звинувачень ґрунтувалась на вигаданих зізнаннях одних звинувачуваних проти інших. Вигадувались розмови, яких ніколи не було, компонувались факти, що не мали жодного зв'язку з дійсністю. Однак, розмова між Варварою Руеман та Плачеком таки мала місце в дійсності.

Однак мене при ній не було. Був я тоді від Харкова за 800 кілометрів. До того ж зміст тієї розмови в розумінні радянського кримінального кодексу не давав матеріалу для переслідувань. Плачек викладав свої політичні погляди, які не узгоджувалися з пануючою лінією партійного керівництва. Якби він був комуністом — його можна було б виключити з партії. Що в даному разі було робити тут ДПУ? Де тут була фактична зрада держави? А що я мав з цим усім спільного? Займав велике помешкання і тому в багатьох випадках інститут забов'язував мене пускати на постій закордонних гостей. Чи повинен я був відповідати за їхні політичні погляди? Кілька років тому було запрошено на конференцію італійського фізика Разетті, члена Вели-

кої фашистської ради в Римі. Якби він прибув до Харкова, то, напевно, ночував би в мене. Чи став би я від того агентом Муссоліні?

Та ніхто в Радянському Союзі в той час не міркував таким чином. Ні слідча влада, ні прокуратура не були зацікавлені в тому, аби викривати справжніх державних злочинців, чи справжню небезпеку, що загрожує державі. Більшість розмов, які слідство інкримінувало восьми мільйонам арештованих, ніколи не мали місця. Якби, однак, факти мали місце, то вони ні в якому разі не могли слугувати головною підставою для звинувачення в зраді. Проте, такі буржуазні тонкощі розуміння права трактувалися в Радянському Союзі як «гнилий лібералізм».

Для слідчого ж справа була ясною. Плачек був агентом «Четвертого Інтернаціоналу». «Правда» повідомляла, що «Четвертий Інтернаціонал» є організацією, що засилає до Радянського Союзу шпигунів і саботажників за дорученням капіталістичних генеральних штабів. Плачек ночував у Вайсберга. Отже, виходить, що Вайсберг є шпигуном і саботажником. До цього місця все було зрозумілим. Бракувало тільки визнання самим Вайсбергом своєї провини. Завданням слідства було схилити його до цього.

Дарма я намагався втлумачити слідчому, що Плачек сам усерйоз не сприймав того, що говорив, і що було б смішно, якби органи радянської влади звертали на це увагу.

— Ви маєте зрозуміти, що Плачек виховався в краях, де поняття політичної відповідальності в радянському розумінні не існує. В розмовах він говорить те, що слина принесе йому на язик, а тижнем пізніше може говорити зовсім протилежне. Він знає, що через свої розмови не ризикує ні волею, ні посадою.

— Плачек є закоренілим троцькістом. Ми маємо досить матеріалу, щоб довести це. Він приїхав з таємними інструкціями до вас. Які він дав вам директиви?

Я здався. Або він не розумів, або не хотів розуміти. Почався двогодинний допит, до чого я вже призвичаївся перед ув'язненням. Він кричав і погрожував, вимагав від мене зізнань у тому, що я отримував від Плачека контрреволюційні інструкції та вимагав відомостей про те, кому я ті інструкції передав для виконання та що з того було виконано. Допит ставав усе монотоннішим. Я говорив одне й те ж, він задавав ті ж самі питання. Врешті, я замовк. Він припинив допит і відіслав мене до камери. Я роздягся й ліг на ліжку. Було вже одинадцята година. Не встиг я пролежати й півгодини, як наглядач відчинив «кормушку».

— Прізвище?

Він тримав у руці знайому картку, яку слідчий посилає до в'язня, коли хоче викликати його на допит. Подумалось: то неможливо, я ж шойно прийшов із шестигодинного допиту. Я назвав своє прізвище.

— На допит.

Я одягся й пішов за наглядачем. Трохи запаморочений, я увійшов до кабінету.

— Готові зізнатися чи будете продовжувати боротьбу?

Я мовчав.

— Ти, курво, фашистський пес! Чи довго будеш нас мучити?

Я мовчав.

— Де нелегальні матеріали, які дав Плачек? Чи маєш нас за дурнів? До тебе приїздив троцькістський шпигун, а ти говорив з ним тільки про погоду. Так?

Я мовчав.

— Олександр Семеновичу, ми обходилися з вами культурно й по-людськи, хотіли полегшити вам долю. Але тепер буде інакше. Не думайте, що ми не маємо в нашому арсеналі засобів, аби впоратися з таким ворогом. Пора з вами кінчати. Ми маємо досить матеріалу, щоб віддати вас під суд. Ваші розмови з Плачком, Андерсом та Комаровим нам відомі.

— З Комаровим? — запитав я здивовано. — Що з ним трапилось? То ж наш партійний секретар.

— До нього дійдемо пізніше. А зараз візьміть ручку й підпишіть протокол.

Він сформулював мої зізнання в справі Плачека таким чином, що кожна деталь мала підозрілий вигляд. То не було прямою фальсифікацією, але акценти були розставлені таким чином, що змушували кожного незацікавленого й не знайомого з фактами читача відчувати підозру, що викрито таємного антидержавного шпигуна. Я зіткнувся з таким методом фальшування в першому — так би мовити — культурному періоді мого слідства, пізніше натиск у слідстві набув більш явних форм. Слідчий тоді вже не фальшував зізнань звинуваченого, а змушував підслідного фізичним натиском до фальшивих зізнань. Я почав читати протокол. Після декількох параграфів я зупинився.

— Мусите тут зазначити, що з приводу тієї розмови я видворив Плачека з мого помешкання відразу ж після мого повернення з Москви.

— Не маю найменшого наміру вносити до протоколу всілякі ваші вигадки.

Це був пункт на мою користь, і він не хотів його вписувати. Я попросив надати Плачеку окремий номер у будинку для гостей. Природно, я нічого не сказав адміністраторові канцелярії інституту про інцидент, а лише поінформував, що потребую свою кімнату для роботи, бо часто вдень працюю вдома. Слідчий же це записав так: «Після мого повернення Плачек полишив мою квартиру, бо стало тісно».

— Громадянине слідчий, я докладно вам розповів, чому відмовив Плачекові від свого дому. Я хотів би, щоб усе це було внесено до протоколу.

— Ти фашистський бандите, будеш мені вказувати, що я маю вносити до протоколу?!

Я підвищив голос:

— Ваші питання — то ваша справа, але мої відповіді мають бути записані так, як я говорив.

Я мовив це голосно. Полевецький підскаочив, рушив до мене й схопив за комір. Я поточився.

— Не маєте права до мене наближатися, громадянине слідчий! — закричав я голосно.

— Ну що ж, ми порахуємося з тобою. — Він вийшов із кабінету і через кілька хвилин повернувся з наглядцем у формі. Він вказав на мене й промовив:

— Цей звинувачуваний виявляє впертість і ображає слідчого. Прошу вас роз'яснити йому можливі наслідки такої поведінки.

Прибулий покопирсався у свій теці й витяг з неї документа. Він прочитав мені параграф, що регулював відносини слідчого та в'язня. Застеріг від ображання слідчого й нагадав про санкції, які можуть бути до мене застосовані згідно зі слідчим регламентом, включаючи ізоляцію в карцері і так далі. Зрештою, я знов відмовився підписувати протокол. Полевецький трохи поступився і вставив декілька слів, які задовольняли мої претензії. Я прочитав далі. Протокол роївся подібними упущеннями й суцільною брехнею. виправити його було неможливо, його треба було переписати заново. Я відмовився ставити свій підпис. Вони обидва кричали на мене понад три години. Я ж був цілковито виснажений через недосипання. По трьох годинах Полевецький раптом припинив допит і крикнув до солдата:

— Забери того брудного пса, бо ми поламаємо йому ребра!

Я повернувся до камери перед самим світанком. Мав ще дві години для сну. Не роздягаючись, ліг на ліжку й миттю заснув. Через годину відчинилася «кормушка»:

— На допит!

Я поплентався за наглядачем, заточуючись від втоми. Прийняв мене знов Полевецький.

— Я переписав протокол наново. Якщо й цього разу не підпишете, накажу спровадити вас до карцера № 3. Не маю вже для вас часу.

Я прочитав протокол. Знайшов у ньому кілька малих поправок. Загальне ж враження було те саме. Але я був настільки зморений, що не мав сили продовжувати боротьбу. Врешті, то були дрібниці без якогось значення. Я підписав.

Коли я повертаюся подумки до того часу, й до того, що настало пізніше, то дивуюся, скільки було витрачено енергії на нервову боротьбу за вірність протоколу. Через декілька місяців звинувачуваних уже примушували вигадувати легенди, що не мали найменшого стосунку до реальності — й майже всі уступали фізичному натискові. Боротьба за коректність протоколу була розкішшю, яку могли собі дозволити як я, так і слідчий, на початку періоду «великої чистки» ще перед масовими арештами.

Наступного дня мене викликав Азак.

— Як довго ще будете так чинити, Олександр Семеновичу? Хотіли конкретних фактів — ми їх вам дали. Дружба з троцькістським агентом Плачком виявила ваше справжнє обличчя. Навіщо ви зараз чините безнадійні спроби приховати свою вину?

— Громадянине капітане, я повідомив про Плачека все в моїх протоколах. Мені нема чого додати.

— Чому ви одразу не повідомили про ту розмову? Чому не донесли нам про те, що в Харкові знаходиться агент «Четвертого Інтернаціоналу»?

— Плачек не є політичним агентом, він аполітичний жартівник.

— Цього ви нам не втовмачите. Якщо він не знається на політиці й тільки так собі плеше язиком, то чому вихваляв «Четвертий Інтернаціонал», а не Перший і не Другий?

Я не знайшов що на це відповісти

— Найгіршим проти вас доказом є те, що ви не донесли, і тим самим дали можливість ворогові втекти.

— Я розмовляв про це з Комаровим. Він наш партійний секретар і він повинен написати рапорт. Він його й написав.

— Комаров є таким же підлим троцькістом, як і ви! І до нього дійде черга, і дуже швидко. Але щось не видно, що ви це розумієте. Ми дозволяємо нашим пташкам жити деякий час на свободі. Все одно їм не вирватися з наших тенет.

Я хотів сказати: «Плачєк вирвався», — але опанував себе.

— Тепер поставимо проти вас свідків. Очні ставки вам покажуть, що відпиратися далі нема сенсу. І чим швидше ви це зрозумієте, тим краще для вас, бо ще маєте шанс вийти зі свого становища без втрат. Якщо ж будете продовжувати боротьбу, то ми будемо змушені вжити до вас найсуворіших репресій.

Він звелів мені відповідати.

Те, що сказав капітан про Комарова, занепокоїло мене до глибини душі. Невже Комаров був таємним опозиціонером? Він був людиною м'якою, дуже справедливою і людяною. Сталіністи по крові не ведуть себе так, як він. Він не був кар'єристом і не належав до тих, хто, переслідуючи інших, дряпається нагору. Може, Азак мав рацію, може, Комаров у глибині душі був налаштований опозиційно?

...Я відразу пригадав одну з розмов із Комаровим, що відбулася в нього вдома в скромно, по-студентськи, умебльованій кімнаті. Я сидів у кріслі, що хиталося піді мною, а він сидів на ліжковій й розповідав про колективізацію:

— Були то тяжкі часи, Алексе, то була війна з куркулями. Двічі в мене стріляли на селі, один раз я був поранений. 1932 рік я ніколи не забуду. В усіх халупах лежали люди, опухлі з голоду. Щоденно «швидка допомога» вивозила багато померлих; незважаючи на це, ми повинні були збирати на селі хліб, де люди вже самі нічого не мали. Мусили виконувати план. Мій напарник не витримав, бо мав слабкі нерви. Якось сказав мені: «Петю, чи дійсно Сталін має рацію, якщо такі наслідки його політики?» Я дуже обурився і вчинив йому рознос з приводу тієї сповіді. Наступного дня він прийшов до мене й вибачився, виправдовуючись тим, що його нерви здали. Я прийняв його вибачення і не згадував про той випадок більше ніколи.

Тепер я думав про ту розмову. Може, Комаров хотів мене випробувати? Можливо, свої власні думки він приписав приятелеві? Може, хотів побачити, чи знайде в мене симпатію до опозиційної

сповіді? Може, в глибині серця він, так само як і я, не схвалював аграрну політику диктатора?

Я провів у Росії вже сім років, але вперше знайшов у російському комуністі прояв критичної позиції. Звичайно, всі інші боронили партійну політику безкомпромисно, а я завжди думав, що вони говорили те, що думали.

Пізніше, у в'язницях, я мав розмови з багатьма російськими партійцями. Не знаю серед них жодного, хто боронив би сталінську політику на селі, форсовану колективізацію та розкуркулення. Та політика послабила головну продуктивну силу країни — землеробство. Понад одинадцять мільйонів селян загинуло з голоду, мав місце суцільний падіж худоби. Ці факти були відомі кожному партійцеві в Радянському Союзі. Всі, однак, мовчали та славили вождя. Тільки найближчі приятелі довіряли один одному, але й те припинилося з початком великих процесів.

Імовірно, Комаров, дійсно, був таємним опозиціонером і в тій розмові хотів мене «завербувати» в гебістському розумінні цього слова. Я повертався подумки назад. Ще два місяці тому я ясно не розумів, кого ДПУ в мені вбачає: закордонного шпигуна чи опозиціонера. Великі процеси створили, щоправда, сплав тих антипартійних груп. Судячи з процесів, опозиціонер Троцький потрапив в одну антирадянську справу з заступником Гітлера Гесом: опозиція злигалася з фашизмом і визнала шпигунство як спосіб боротьби. Таким чином, дилема більше не існувала: в очах ДПУ я був і опозиціонером, і іноземним шпигуном. Це дуже спростило справу. Але чи сприймають люди плоди такої фантазії всерйоз? Що принесуть очні ставки? Я нічого поганого не робив проти радянської влади. Що вони можуть довести? Нічого.

Але мене огорнув неспокій. Чи влаштовували б вони очні ставки, якби не були впевнені, що їм щось вдасться вдіяти проти мене? Можливо, вони наwerbують фальшивих свідків? Можуть також зібрати проти мене моїх ворогів з часів конфлікту в інституті й при допомозі їхніх зізнань перекрутити правду про боротьбу в інституті?

Хотілось перестати думати про все те. Що б не сталося, мій шлях ясний.

Почало світати, а разом зі світлом мною опанував спокій. Я став мугикати пісню і чекав на сон.

ОЧНІ СТАВКИ

Упродовж кількох днів допитів не було. Потім я був викликаний у незвичну пору — об одинадцятій ранку. Звичайно допити розпочинались о десятій ночі. Полевецький був не сам, за столиком хтось сидів і дивився у вікно. Коли він повернувся, я впізнав Герфа, який деякий час був моїм наступником, коли я був змушений під час директорства Давидовича скласти з себе повноваження керівника будівництва. Я тоді став головним інженером і заступником Герфа. Працювалося мені з ним добре. То був типовий партієць, вірний лінії партії. Був він євреєм і — якщо так можна мовити — виріс у партії. Доктрина партії складала його світогляд, оберігаючи його від усіляких небезпек, як духовних, так і матеріальних. Він знав: якщо забажає вчитись — партія пошле його до університету й дасть йому матеріальні засоби для навчання у вигляді стипендії. Ніде не залишиться без роботи й займатиме становище, що відповідатиме його здібностям. При цьому партія враховуватиме не лише його матеріальні інтереси. З певністю він почуватиметься при ній в безпеці, оскільки вона гарантує йому, навіть за відсутності особистої ініціативи, певний рівень добробуту та респекту, котрих інакше він не мав би. Помилкою було б вважати, що лише згадані міркування привели Герфа й багатьох подібних йому в партію. Ці люди вступили до партії в часи громадянської війни чи відразу по ній, і зробили вони це під впливом своїх революційних настроїв. Коли вони вже опинилися в партії, то надто розумна система безпеки партії дбала про те, щоб вони з неї вже не вийшли. З одного боку, вони перебували в певності, що належать до панівної групи країни з теплими, добре забезпеченими місцями, а, з другого, — знали, що при найменшому ваганні над ними висить жахлива загроза цілковитого матеріального й морального знищення. Для тих, хто відхилився від партійної лінії (тобто від того, що Сталін в даному історичному моменті накреслив як більшовицьку програму) не бу-

ло в країні Рад ніякого жалю. Виключений з партії та з профспілки, затаврований своїми друзями, котрі не наважуватимуться з ним спілкуватись, блукатиме він, як зацькований звір, по всій країні й зможе знайти собі спокій лише за умов добровільного самозаслання у віддалені райони, де завжди є потреба в робочій силі, й де нікого не питають про походження. Такою є доля еретика, якщо тільки його не буде заарештовано. Зрештою, з початком «великої чистки» заарештовували всіх без винятку, хто свідомо чи несвідомо відхилився від генеральної лінії партії.

Небезпека повного знищення висіла над кожним членом партії як домоклів меч. Та небезпека примушувала партійця полишити будь-які еретичні чи навіть критичні думки. Божевільність політики Сталіна на селі особливо проявилася в 1932 та 1933 роках, коли понад одинадцять мільйонів селян загинуло та було знищено основи сільськогосподарського виробництва. Лише герфи не бачили того, бо не хотіли бачити. Відганяли всяку думку про ці проблеми й примушували себе думати, що вождь мав рацію та що не було жодної іншої дороги до колективізації сільського господарства. Пізніше, у в'язницях «великої чистки», я збагнув, що не міг цілковито відігнати цю думку й від себе.

Я сів. Між мною та Герфом стояв малий столик, покритий червоним сукном. Перед нами стояв стіл слідчого.

— Чи знаєте цього чоловіка? — запитав мене Полевецький.

— Так.

— Хто він такий?

— Це товариш Герф Давид Єфремович.

— Чи не було між вами особистих непорозумінь?

— Ні, не було.

— Чи маєте підстави стверджувати, що Герф у стосунках з вами може бути необ'єктивним?

— Ні, ми з ним не мали ніяких непорозумінь.

— У такому разі, товаришу Герфе, прошу вас, як свідка, дати свідчення.

Герф охарактеризував наші взаємні стосунки. Сказав також про мої політичні погляди. Я не пригадую подробиць його свідчення, але добре пам'ятаю, що він не сказав нічого такого, що характеризувало б мене негативно, або являло для мене загрозу. Я так і не

зрозумів, навіщо був потрібен звинуваченню цей свідок. Єдиний негативний момент залишився в моїй пам'яті. Йшлося про справи не політичні, а лише адміністративні.

Кредити на будівництво дослідної станції щезали з наближенням кінця року. З 1 січня банк уже не видавав жодного карбованця на підставі старих кредитів. Кредит на новий рік уже мав на той час бути підписаним в уряді. Але в адміністрації країни панував страшний балаган. План державних інвестицій складає Державна планова комісія (Держплан) при Раді Народних Комісарів Радянського Союзу (Раднарком). Розмір річних капіталовкладень був важливою політичною проблемою. Рішення в цій справі визначало життєвий рівень кожної людини та рівень обороноздатності країни. Тому лише Політбюро вирішувало, яка частина праці російського народу має піти на розвиток військової промисловості, зведення нових текстильних фабрик, будівництво копалень і так далі. Вже після рішення Політбюро Раднарком затверджував план капіталовкладень та розподіл фінансових квот між конкретними Народними комісаріатами. Ті квоти встановлювались на підставі підсумків минулого року, а оскільки статистичні дані отримувались лише в кінці року, неухильним було щорічне запізнення в затвердженні генерального плану капіталовкладень. Але від того плану залежали наші кредити. Доки банк не отримував повідомлення з Народного комісаріату, що в наступному році нам призначено стільки-то грошей, ми не могли отримати ні карбованця. Як наслідок, у січні та лютому станція лишалася без грошей. Як її керівник я відповідав за своєчасну виплату робітникам заробітної платні. В кінці грудня 1934 року залишилася певна сума з кредитів року, що минав. Я використав її частково на виплату робітникам заробітної плати за січень та лютий 1935 року. Говорячи стисло, мій вчинок вступав у протиріччя з правом. Я не хотів, однак, щоб наші люди голодували в січні тільки через те, що Народний комісаріат ще не затвердив плану на 1935 рік. Тільки незначна кількість керівників російських будов зробила так, як я. Більшість боялася відповідальності й полишала своїх людей без заробітку протягом двох місяців. Я не побоювався відповідальності, а результати виявились дуже слушними. Роком пізніше Раднарком спеціальним розпорядженням ліквідував цю прогалину у своєму законодавстві й дозволив банкам з січня кожного року, навіть до за-

твердження плану, виплачувати заліково необхідні суми. А тепер Герф ставив мені в провину те моє службове порушення.

— Звинувачуваний Вайсберг, чи підтверджуєте свідчення товариша Герфа?

— Так.

— Що можете повідомити на своє виправдання?

— Я не міг я залишити людей без зарплати.

— У такому разі ви повинні були написати до Москви й вимагати кредитів.

— Чи не думаєте ви, громадянине слідчий, що я цього не робив? Я безперервно писав і наполягав, але Наркомважпром не давав ані карбованця до затвердження плану капіталовкладень. То була, по-просту кажучи, прогалина в законодавстві. Ви самі бачите, що я мав слухність, оскільки в 1936 році спеціальним розпорядженням це непорозуміння було врегульовано, і з того часу будова отримувала в першому кварталі перехідні кредити. Навіть до затвердження плану.

— Не маєте права критикувати наш уряд і самочинно порушувати право. Наш уряд знає сам, коли треба міняти право.

— Якщо тільки про йдеться це, то я визнаю свою провину.

— Звинувачуваний, це так просто вам не минеться. Але ми не торкаємося ваших службових провин, то не наша справа. Нас цікавить ваша контрреволюційна діяльність.

Однак, упродовж очної ставки з Герфом не вдалося викрити нічого контрреволюційного. Свідчення Герфа були нешкідливими. Він явно знаходився під тиском слідства і хотів уникнути звинувачень у симпатії до ворога держави Вайсберга й висвітлив лише кілька негативних, але нешкідливих моментів. Він тримався подалі від якоїсь суттєвої брехні.

Ми обидва підписали протокол. Герф підвівся й узяв газету, що лежала на столі. Я звернувся до нього:

— Товаришу Герфе, чи ви вже прочитали газету?

Він затримався з відповіддю.

— Купите собі іншу, а цю залиште мені.

Герф стояв у нерішучості. Він не міг дати мені газету, боячись наразитися на звинувачення, що надав послугу ворогові народу. Я бачив, яку дилему поставив перед ним своїм проханням, але за

газетою я нудьгував більше, ніж за хлібом. Уже три тижні, як я не читав жодної газети.

— Прошу вас, товаришу Герфе, зробіть хоч раз щось для безпорадної людини. Ви маєте можливість купити собі нову газету. А тут ніяких газет не дістанеш.

Герф, нарешті, наважився:

— Я сам не можу цього вирішити. Я можу дати вам газету лише в тому разі, якщо це дозволить слідчий.

Полевецький кивнув головою на знак згоди, а я отримав газету.

Ніколи більше я не брав участі в очній ставці, що відбувалася в такій культурній і правовій формі. В жовтні того ж року за спробу звернутися при очній ставці безпосередньо до свідка я отримав удар кулаком в обличчя.

Наступного дня я зустрівся віч-на-віч з водієм мого автомобіля Григорієм Яровим. Гриша був добрим водієм, але як людина й політик зовсім не заслуговував на увагу. Був він членом партії, хоч не виконував ніякої партійної роботи і не підпорядковувався навіть найскромнішим вимогам дисципліни. В гаражі, де давно працював, якимось організував натуральний страйк, який тривав аж два дні і — неймовірна річ — закінчився без політичних та організаційних висновків стосовно Гриші. Факт, який неможливо зрозуміти в Радянському Союзі. Його навіть не виключили партії. Він ніколи не приходив на роботу вчасно. Не тільки їздив моїм автомобілем на прогулянки, щоб покатати своїх приятелів околицями Харкова, — їздив на залізничну станцію, щоб підробити на перевозках. Я це знав, але не виганяв його з роботи, бо він був незамінним як водій і механік. Якимось він навіть примудрився обікрасти власний автомобіль, поздиравши з його сидінь шкіру й продавши її на базарі. Мав дуже розвинене почуття гумору і моя дружина його любила.

— Чи знаєте Ярового?

— Ціле літо він був моїм водієм.

— Чи мали з ним якісь непорозуміння?

— Незліченні. Не пам'ятаю години без непорозумінь. Але то все дрібниці.

— Чи означає це, що ви виступаєте проти нього як свідка?

— Ні в якому разі! Яровий не має жодного приводу бути упередженим стосовно мене.

— У такому разі я зачитаю свідчення товариша Григорія Ярового.

Зі стосу паперів він дістав протокол зізнання, вже підписаний Яровим.

«...У ту неділю поїхав Олександр Семенович Вайсберг зі своєю дружиною та кількома зарубіжними приятелями автомобілем на прогулянку. Я вів автомобіль. Ми їхали в напрямку Белгорода. В певному місці Вайсберг наказав зупинити авто. Товариство вийшло й направилось до розташованого поблизу дороги гаю буцімто шукати квітів, а насправді вони захопили з собою фотоапарати та фотографували розташований там таємний аеродром».

Я схопився й зірвався на ноги:

— Гришо, чи ти здурів!? Чи очманів? Хто підсунув тобі такі думки?

Слідчий перервав мене голосним криком:

— Звинувачуваний, сядьте й тримайте язика за зубами! Не маєте права впливати на свідка! Ви не можете з ним розмовляти. Якщо ж маєте якесь питання — звертайтеся до мене, а я ще подумаю, чи слід свідкові на нього відповідати! Ми не дозволимо, аби ви тут продовжували свою контрреволюційну діяльність і тероризували свідка, який хоче вас викрити.

— Я просто не міг стриматися, слухаючи безпардонну брехню Ярового.

— Звинувачуваний Вайсберг, застерігаю вас проти ображення свідка. Він так само знаходиться під охороною закону, як і слідчий. В'язничні правила передбачають найтяжчі санкції за такі вчинки.

— Хіба мені вже не вільно боронитися?

— Можете боронитися, але не маєте права порушувати правила ведення слідства. Чи підтверджуєте зізнання свідка Ярового?

— Ні, не підтверджую!

— Чи маєте ви що-небудь додати до його зізнань?

— Мені нема чого додати, натомість мушу заперечити все зізнання. Прошу дозволити мені викласти так, як усе було насправді.

— Говоріть.

— Дійсно, ми поїхали того недільного дня на прогулянку з кількома приятелями — зарубіжними фізиками. Попросили зупи-

нити авто. Сам я залишився в машині. Жінки ж пішли полем збирати квіти й наблизились до гаю. Тут з'явився вартовий і звернув їхню увагу на те, що вхід до гаю заборонено. Після цього вони повернулися, ми сіли в авто й поїхали. Оце, власне, й усе.

— Чи мали ви з собою фотоапарат?

— Ні, не мав. Можливо, мав хтось із моїх приятелів, я не пам'ятаю.

— Ви заперечуєте, що фотографували об'єкти військового призначення?

— Заперечую. Я взагалі нічого не фотографував, а про те, що там було закрите летовище, я довідався вперше зараз із свідчень Ярового. Якщо він так докладно поінформований, то я гадаю, громадянине слідчий, вам слід би було з'ясувати, звідки у свідка Ярового такий інтерес до військових об'єктів.

Полевецький зірвався з місця й почервонівши від гніву зарепетував:

— Що ви собі дозволяєте? Я тут слідчий чи ви? Хочете нас навчити, як маємо робити нашу справу? Ви й досі не зрозуміли свого становища! Вранці вже переконаєтесь, що гра ваша скінчена.

Я не дав себе залякати й перехресними запитаннями, хотів виявити протиріччя у свідченнях Ярового. Коли Полевецький це спостеріг, він заборонив мені задавати питання. Я запротестував проти того й зажадав, щоб мені в інтересах правди було дозволено звертатись безпосередньо до Ярового. Я був переконаний, що Гриша цього не витримає й відмовиться від свого упереджено складеного та підписаного зізнання. Полевецький не дозволив жодного питання на адресу свідка. Потім склав протокол, і дав його нам обом до підписання. Яровий ще раз підтвердив свої зізнання. Я запротестував. На тому очна ставка скінчилася.

Наступного дня я застав у слідчого Комарова. Його вигляд розчулив мене до живого. Я намагався заглянути йому в очі, але він ухилився й дивився в підлогу. Його обличчя було змертвілим.

— Чи знаєте цю людину? Як її звати?

— Це Петро Фролович Комаров.

— Чи ви знаєте підсудного? — звернувся він до Комарова. — Як його звати?

— Це Олександр Семенович Вайсберг, — відповів Комаров.

— Чи маєте якісь особисті непорозуміння з Комаровим?

— Навпаки, ми були приятелями.

Комаров встряв до розмови.

— Ми ніколи не були приятелями. Тільки й того, що нам добре разом працювалося.

— Не знаю, як ти це називаєш, Петю. Але я завжди мав до тебе почуття приязні й ніколи цього не приховував. Свого часу я гадав, що це взаємне почуття, але, можливо, я й помилявся.

— Звинувачений Вайсберг, не ведіть тут ніяких приватних розмов, — зупинив мене Полевецький. — Будете мати можливість пізніше задати питання свідкові, але лише через мене.

Він звернувся до Комарова:

— Свідок Комаров, чи ви підтверджуєте підписані вами зізнання?

— Так, підтверджую.

— У такому разі я зачитаю їх звинуваченому.

«...У той день почав Вайсберг вести зі мною розмови на тему вбивства товариша Кірова контрреволюційною троцькістською організацією Ніколаєва. Вайсберг розповів мені, що він не вірить в усю ту справу. Троцькісти є марксистами й тому, як і всі революційні марксистки, є противниками індивідуального терору. Виключено, щоб справжній троцькіст схопився за зброю для здійснення терористичного акту».

Я отетерів. Комаров передав цілком легальну в радянському розумінні розмову в такий спосіб, що слідчий, якщо в це все повірить, мусить мене вважати за таємного троцькістського агітатора. Я просто не розумів, як на те реагувати. Комаров часто провадив зі мною розмови, щоправда, витримані в обережному тоні, однак, не переступав межі легальності. Чи повинен я йому про те нагадати? Що це з Петею сталося? Як можна було примусити його до спотворення наших розмов?

Слідчий перервав мої думки:

— Олександр Семеновичу, чи підтверджуєте, що проводили зі свідком Комаровим розмови контрреволюційного змісту?

— Ні, не підтверджую.

— Чи маєте якісь питання до свідка Комарова?

— Так.

— Питайте.

Згідно з вказівкою слідчого, мені не вільно було звертатись безпосередньо до Комарова. Але я це зробив, і слідчий мене не зупинив.

— Петю, ти не маєш права приховувати наші розмови, але навіщо їх спотворювати? Повтори слово в слово те, що я тобі говорив, але не перекручуй моїх слів.

Комаров мовчав.

— Чи я говорив коли-небудь, що не вірю в замах, чи не вірю в те, що його організували троцькісти?

— Ти говорив, що троцькісти є марксистами, тому вони не можуть бути терористами.

— Неправда твоя, Петю. Я ніколи не вживав таких слів.

— Свідок Комаров, чи не можете пригадати точно слова, які сказав Вайсберг? — втрутився Полевецький.

Комаров відповів:

— Не можу пригадати кожне слово, але я досить грамотний, аби зрозуміти політичний сенс того, що було сказано. Вайсберг хотів дати мені зрозуміти, що не вірить у процес Ніколаєва.

— Громадянине слідчий, я ніколи такого не говорив.

— Що ж ви, насправді, говорили? — запитав Полевецький. — Який був зміст ваших контрреволюційних розмов зі свідком Комаровим?

— Я маю дуже добру пам'ять. Я мав із Комаровим на цю тему дві розмови, але жодна з них не мала ані сліду контрреволюції. Перший раз ми розмовляли через тиждень після вбивства Кірова. Ми були в машині й їхали на будівельний майданчик. Коли проїжджали мимо Холодногірської в'язниці, Комаров скерував розмову на замах. У пресі якраз з'явилося офіційне повідомлення, що вбивцями були білогвардійці. Я сказав: «Справа незрозуміла. Я не розумію, яким чином у розладнаних лавах білогвардійців могли знайтися люди, здатні ризикувати своїм життям. Я можу зрозуміти революційний тероризм перших народників, нігілістів і соціал-революціонерів, які замахами боролись проти царського самодержавства. Вони почували себе представниками класу, що йде вгору, вірили в героїзм своєї справи. Але ж білогвардійці, ці останні недобиті рештки згаслого світу, чи могли вони вірити у своє воскресіння? Як же міг знайтися між ними чоловік, який пожертвував би собою заради безнадійної справи?» Комаров мені на це відповів: «Мабуть, і серед них є ідеалісти, що вірять у перемогу своїх ідей».

— Чи це підтверджуєте? — звернувся Полевецький до Комарова.

— Ні, не підтверджую, — відповів Комаров.

Він поглянув на мене з розпачем в очах. Я відчув його страх, бо я міг би розповісти дуже багато такого, що могло б його скомпрометувати. На мить я замислився. Чи повинен я його помилувати? Певно, що лише під примусом зробив він компрометуючі мене заяви, але чому він зламався? Можливо, ДПУ погрожувало йому арештом? Весь інститут бачив, що ми — друзі. Після мого усунення з посади керівника будови саме він став моїм наступником. Він ніс також за мене відповідальність. То було дивом, що його не заарештували відразу за мною. Можливо, саме ця свобода й була ціною його зізнань? Я вирішив ні в чому його не звинувачувати.

— Я не можу пам'ятати кожне слово, адже після розмови минуло більше двох років. Натомість пам'ятаю кожне слово в іншій розмові, на яку спирається тут Комаров, і яка відбулася відразу після процесу Зінов'єва, тобто менше шести місяців тому.

— Звинувачений, викладіть докладно її зміст.

— Я сказав: «Не йму віри, щоб троцькісти так низько впали. Були вони раніше марксистами і, як марксисти, не визнавати індивідуального терору, а тепер самі організують замах на керівництво партії та уряду. Що це за деградація?» Тобто, мої слова були осудом тероризму, а не критикою процесу.

— Свідок Комаров, ви підтверджуєте те, що підписали?

— Так, підтверджую.

— Але ж Петю, як ти можеш!? Пригадай, що я насправді казав. Це ж було так недавно!

Я намагався відновити всі подробиці розмови та обставини, за яких вона відбулася. Свої власні репліки я пригадав повністю, а відповіді Комарова обминув. Якщо навіть розмова не мала явно контрреволюційного змісту, то деякі формулювання були такими, що член партії в ранзі Комарова не повинен був їх вживати. Я намагався натякнути на це Комарову, однак він не хотів, або не міг відмовитись від своїх свідчень.

— Вайсберг сказав те, що я підписав. Сенс його слів був для мене цілковито ясний.

— Досить. — Полевецький закінчив розмову. — Громадянине Комаров, підпишіть цей протокол.

— Петю, ти підпишеш свій власний вирок — звернувся я до нього. — Ти з відкритими очима йдеш до своєї біди.

— Мовчати, Вайсберг! Очна ставка закінчена.

Я підписав протокол й був спроваджений. Через два місяці після того допиту Комарова було заарештовано. Слідчий мав з ним дуже мало клопоту. З власної волі, без загрози арешту з боку слідчого, він зізнався, що слухав контрреволюційні розмови троцькіста Вайсберга й не повідомив про те НКВС. Цього було досить для арешту та вироку. Але звинувачення проти нього цим не обмежились.

Повернувшись до камери, я думав про Комарова. Був він дуже розумний. Хоч і був пролетарського походження, мав вигляд скоріше студента з революційних кіл народників. Він зробив партійну кар'єру. Працювати почав на шахті Донецького басейну, вступив до комсомолу, був посланий до робітничого університету, потім до вищого навчального закладу, вступив до партії, врешті, отримав відрадження до наукового інституту й призначення на керівну посаду. Мав досить політичного досвіду, щоб орієнтуватися, а натомість поводив себе так ганебно. Я міг зрозуміти й пробачити йому те, що під першим враженням від мого арешту він хотів від мене відхреститись, і це було схоже на те, як вели себе щодо мене колеги на зборах партійного осередку та профспілкових зборів інституту. Людина, заарештована НКВС, була для радянських людей контрреволюціонером, ворогом народу. А я, до того ж, ще був закордонним агентом. Усі мусили встати з місць і кинути в неї каменем; у першу чергу це повинні були зробити близькі люди. Напевно, Комаров вчинив так само, як і інші. Але я не міг зрозуміти, навіщо цей досвідчений комуніст підписав протокол, що спотворював мої висловлювання так, що вони набирали ворожого для партії змісту. Ті висловлювання мали місце за шість місяців до мого арешту й були вони цілком невинними. Комаров цим знехтував і вчинив згідно із завданням ДПУ, яке вимагало матеріалу проти мене. Але ж тим самим він дав матеріал проти себе. Якщо мої висловлювання мали такий зміст, якого надав їм Комаров, то його святим обов'язком було негайно скласти донос у ДПУ. Але він цього не зробив. Він і надалі залишався моїм відданим приятелем, завжди ставав на мій бік, допомагав мені після арешту моєї дружини. Не міг він бути тоді донощиком. Але що сталося з ним зараз? Навіщо зрікся правди й звинуватив мене, а тим самим і себе? Може, ДПУ влаштувало йому такі самі, як і мені, допити й запропонувало компроміс? «Нам потрібен компромат на Вайсберга, підпиши та йди додому, або залишишся тут». Комаров підписав і на

деякий час зберіг свою свободу. Але ж чи на довго? ДПУ пішло на компроміс, але невдовзі його зламають і він загине.

Я розмірковував далі. Який матеріал вони мають проти мене? Очна ставка з Герфом не дала нічого, Герф поводив себе досить пристойно. Я, власне, не сподівався цього. Адже він завжди був безмежно обережним і відданим партійним бюрократом. Мій водій Гриша оголосив дику вигадку. А якщо слідчий в неї повірив? Напевне, в тому лісі не було ніякого таємного летовища. Ймовірно, ліс було закрито тому, що Червона армія здійснювала там стрілецькі навчання. В усякому разі, ніякий нормальний суд не може прийняти як доказ у звинуваченні в шпигунстві той факт, що дві жінки намірилися туди піти в той ліс, та, попереджені солдатом, повернулися. Але ж хіба суд у нас нормальний?

Далі перейшов до висновків, зроблених Комаровим. Візьмімо його версію: я мав сказати, що троцькісти були марксистами, тому не могли бути терористами. Чи таке висловлювання з боку іноземця можна вважати за контрреволюційну агітацію? Конституція Радянського Союзу гарантує свободу слова, праці, зібрань. Якщо таке висловлювання тягне за собою звинувачення в зраді, то де тоді гарантовані конституцією права громадян? По-правді, я завжди бачив: конституція проголошує, а фактична диктатура не визнає за радянськими громадянами жодних громадянських прав. Для радянського суду я був, однак, іноземцем. Той факт, що я був членом партії, не мав ніякого юридичного значення, адже у відкритому процесі над іноземцем вони мають дотримуватися правил міжнародної юриспруденції. Засудження іноземця за те, що він обізвав троцькістів дещо інакше, аніж це робить офіційна преса, було неможливим. Такого іноземця можна виключити з партії, можна його депортувати з країни, але ніяк не можна його засудити за державну зраду. Тим паче, що з моїх уст ніколи не виходили слова, які приписав мені Комаров. Форма моїх висловлювань була навіть близькою до практики російської партії й згідна з її лінією. Тож який був таємний сенс тієї сповіді?

Його висловив сам Комаров, а швидше ДПУ через Комарова. Насправді, я не вірив жодному слову з того, що розігрувалося на великих процесах. Я бачив, що то була вищої міри безсоромна фальсифікація дійсності; сенс моєї розмови з Комаровим полягав для мене в тім, щоб висловитись і обмінятися з рідною душею кількома сло-

вами, промовистість яких і правдиве значення зрозуміли і я, і він, нічим при цьому не ризикуючи. Ми користувалися мовою таємною, як це на той час у всіх помешканнях Радянського Союзу чинили між собою приятелі, чоловіки з дружинами, батьки з дітьми. Країна просто була неспроможна перетравити того, що вся стара гвардія революції, герої Жовтня та громадянської війни виявилися нічим іншим, як бандою продажних агентів, саботажників, диверсантів і шпигунів. Треба було якось висловитись. Явне слово могло коштувати волі й життя. А тому підбирали речення, що мали приховане значення, які, однак, допомагали висловити те, що було на думці. Якби ДПУ вже після Комарова й після всіх натисків слідства змусило мене зізнатися в тому, що я насправді думав, то мої зізнання мало в чому відрізнялись би від того, що було написано в протоколі зізнань Комарова.

Якби я мав змогу стати перед нормальним слідством і нормальним судом, які хоч трохи зважали б на закони цієї країни та конституційні права свободи думки й слова, то найкращим для мене було б сказати:

«Ніколи я насправді не говорив того, що приписує мені Комаров, але завжди мав це на увазі. Я переконаний, що величезна більшість російського народу не вірить ані жодному слову з того, що пишеться у ваших газетах! Троцькісти, бухарінці, зінов'євці — то є опозиційні елементи в лоні революційного робітничого руху, а зовсім не групи, що здійснюють брудну роботу в інтересах німецького та японського фашизму. Муралов для мене герой громадянської війни й Жовтневої революції, а ніякий не агент гестапо. П'ятаков для мене геніальний організатор індустріалізації країни, а ніякий не полохливий убивця, що наказав зіпсувати вентиляцію в кемеровських копальнях, аби лише загинули кілька нещасних робітників. Троцький для мене — творець Червоної армії та керівник петроградського повстання, а ніякий не зрадник, що змовився з заступником Гітлера Рудольфом Гесом про те, щоб віддати гітлерівцям Україну, а японцям — Амурську область. Ці люди, можливо, мали свої погляди, але ж весь народ знає, якими вони були революціонерами. Неможливо, щоб у революційній партії, навколо якої в усіх країнах світу згуртувалися мільйони робітників та інтелігенції, всі люди думали однаково. Єдина лінія та спільний погляд мусять бути вибороні в дискусіях опозиційних груп. Хто цього не хоче розуміти, той перетворює партію або у військову організацію, або в деспотичну олігархію. Той паралізує

революційні сили демократії й утверджує негативний відбір, у якому до керівництва господарським і духовним життям країни прийдуть найгірші: підлабунники й лизуни, брутальні й безсоромні кар'єристи Тим самим створюється прошарок привілійованих паразитів, існуючих за рахунок визиску працюючих».

Так мав би говорити революціонер. Однак, у державі ДПУ людина з такими намірами ніколи не стане перед відкритим судом. Ніде. Такий чоловік має проявити себе вже на етапі попереднього слідства. Якби він замаскувався й чекав на відкритий суд, то мусив би себе перед ним безнадійно здискредитувати підписанням протоколів слідства, в яких дотримувався іншої лінії. Слідство тоді могло б позбавити його визнання всякої вартості через протиріччя з підписаними протоколами. Натомість герой, який кине виклик ДПУ, вже на етапі слідства буде таємно засуджений на смерть, і ця даремна смерть навіть не набере значення демонстрації.

Царат надавав революціонерам можливість заміни судового залу на народну трибуну з метою викриття утисків. Сталінська ж диктатура закрила всяку дорогу борцеві за свободу до народних мас.

Поза тим, однак, я не є борцем за свободу в Радянському Союзі. Я втратив віру в те, що сталінську диктатуру можна якось змінити зсередини. «Організації не зникають самі, коли приходить історичний кінець їхньому існуванню. Їх треба знищувати», — говорив мені кілька років тому двадцятирічний Коля Р. в розмові на Червоній площі на тлі грізних веж Кремля. В той же час я ще вірив у еволюцію диктатури, у відновлення свобод. Молодий Коля виявився мудрішим.

Ні, цей шлях не для мене. Мій шлях був ясний. Мої думки були не для суду. Я не збирався на суді зводити рахунки. Я маю відповідати лише за свої слова та вчинки, а вони ніде не виходили за межі радянської легальності.

Якби ДПУ мало надприродну можливість довідуватися про думки людей своєї країни, ніхто б не був гарантований від арешту. Але тоді гебісти мали б першими йти до ув'язнення: ніхто краще за них не знав, що діється в країні.

Мій шлях був ясним. Доки мені стане снаги, буду боротися за кожну літеру в протоколі. У своєму зізнанні я не буду відмовлятися від жодного слова, яке зірвалося з моїх вуст. До моїх же думок слід-

чому немає ніякого діла. Диктатор змушує нас до дволикості. Якщо з людей своєї країни, що так же люблять волю й правду, як і люди інших народів та інших країн, він робить банду шахраїв, то не повинен вимагати, аби у в'язницях ДПУ лунали наші правдиві погляди.

Я не сказав нічого, що могло б слугувати предметом звинувачення в державній зраді, і не вчинив нічого, за що суддя міг би мене засудити.

Таке рішення принесло мені спокій. Упродовж наступних днів допитів не було. Я зайнявся читанням книжок та статистичними підрахунками. Почував себе добре.

Через декілька днів Полевецький викликав мене знову. Почав допит стосовно конфлікту в інституті. НКВС інкримінувало мені, що я організував багатьох провідних наукових працівників і з цією групою саботував наукову роботу в інституті, яка стосувалася оборони країни. То було дуже тяжке звинувачення. Боротьба проти обороноздатності країни вважалась її зрадою. Я викладу цю справу пізніше. Мій наступний слідчий лейтенант Резніков займеться цим питанням дуже детально, оскільки вирішить приписати мені страшні злочини. Полевецький теж поставив собі за мету за будь-яку ціну вибити з мене визнання своєї вини щодо конфлікту в інституті. Він почав пинитись. На відміну від своєї звичної формальної й бюрократичної методи вести допит кричав і обзивав мене неможливими для відтворення назвиськами. Але це не допомогло, я не змінив своєї позиції. Тоді він пообіцяв замордувати мене до смерті. Почав будити мене по ночах. Годинами допитував, потім велів випроводити мене з тим, щоб через десять хвилин привести знову. І так до восьми разів упродовж однієї ночі. Та, оскільки його самого ніхто не підміняв, ця процедура виснажувала його так само, як і мене. Врешті, він вирішив сам написати протокол, спираючись на свої вигадки. Мені було важко прочитати той великий, написаний від руки протокол мовою, яка не була мені рідною. Він вимагав мого підпису й не хотів дати мені часу для детального осмислення значення його вигадок. Я запротестував.

— Громадянине слідчий, ви не маєте права примушувати мене підписувати протокол, поки я його уважно не вивчу.

— Ти свиня, фашистська собако, суко! Ти, курво! Будеш мені вказувати, на що я маю, а на що не маю права!?

— Громадянине слідчий, прошу вас офіційно, щоб ви мене повідомили, хто здійснює прокурорський нагляд за слідством?

— Навіщо це тобі?

— Громадянине слідчий, коли я ще був на свободі й займався справою своєї дружини, то довідався, що звинувачувані мають право звертатися до прокурора в питаннях їхнього захисту. Чи існує така постанова?

— Звичайно, існує. Але прокурор є також радянською людиною і має щось ліпше для роботи, ніж боронити контрреволюціонерів!

— Спочатку ви маєте довести, що я контрреволюціонер. Прощу мені повідомити, громадянине слідчий, як можна звернутися до прокурора?

— Чого ви від нього хочете?

— Хочу подати заяву про те, що мої зізнання невірні зафіксовані в протоколах та що мене протиправними засобами змусили ті протоколи підписати.

— Можете писати прокуророві, але лише через мене.

— Але я не маю ані ручки, ані паперу.

— Я накажу вас викликати завтра вранці, щоб ви змогли написати листа до прокурора. Але зараз ми на допиті.

Він хотів протягом цієї третьої ночі за будь-яку ціну довести мене до того, щоб я підписав вигаданого ним до дрібниць протокол. Я мав уже дві безсонні ночі й був смертельно вимучений. Він же, схоже, встигав за день відіспатися, бо здавався відпочилим. Мені ж наглядачі в ці дні не лише не дозволяв спати, а й навіть лягти на ліжку. Через кожні п'ять хвилин він заглядав у прозорку і, якщо йому здавалось, що я починаю куняти, наказував встати.

Коли я відмовився підписувати вигаданий протокол, усе почалося з початку. Через дві години допит переривався, аби через десять хвилин розпочатися знову. Десь о десятій наступного дня я був нервово виснажений і почав уступати. Не йшлося про якісь важливі спотворення правди, а тільки про дрібні відхилення від неї, які, однак, надавали всій справі підозрілого вигляду. Я відмовився від підпису.

— Громадянине слідчий, я підпишу цей протокол за умови, що дасте мені папір та ручку й передасте моє подання до прокурора.

— Ви не маєте права ставити мені умови, але, як і всякий інший звинувачуваний, маєте право писати до прокурора.

Я підписав протокол, а він вручив мені папір і ручку. У своєму поданні до прокурора Харківського військового округу я протесту-

вав проти методів слідства, коли мене примушували шляхом фізичного виснаження підписувати спотворені зізнання. Я просив прокурора вислухати мене особисто, щоб викласти йому свою справу.

Полевецький наказав мене спровадити. Слідство припинилося аж до останнього тижня квітня.

На останнім тижні квітня слідчий прийняв мене незвично лагідно. Зник усякий слід агресивності. Питав про різних людей і різні факти та вносив мої свідчення до протоколу дослівно. Я не знав напевно, чи слід відносити зміну в його поведінці втручання прокурора. В усякому разі, наші стосунки поліпшувалися з дня на день. Якось він навіть повідомив мені, що скоро закінчить слідство. Я запитав його:

— Громадянине Полевецький, як ви вважаєте, що зі мною буде?

— То залежатиме від прокурора. Мабудь, будемо вас депортувати.

Я сказав йому:

— У такому разі я — пропаша людина.

— Чому? Ви за фахом інженер і знайдете собі досить роботи.

— Але ж, громадянине Полевецький, ви забуваєте, що я також є людиною партійною. Тепер я маю повернутися додому виключеним з партії, депортованим з країни радянською владою та ізольованим від друзів. Хто буде зі мною розмовляти? Який я матиму вигляд? Життя поза робітничим рухом завжди було позбавлене для мене сенсу. Партія тепер ніколи не прийме мене знову у свої ряди як депортованого з антирадянським тавром. У моєму попередньому житті я, як і мої друзі, чекав на революцію в Європі. Виключений і проклятий, з яким почуттям я тепер її очікуватиму? Тепер я людина втрачена, навіть якщо випустите мене на волю.

— Не турбуйтеся, Олександр Семеновичу. Революція не перемагає за один день, перемога вимагає тяжкої боротьби. В громадянській війні можете взяти карабін на плече й показати в бою, що ви є правдивим революціонером.

Тепер, коли я пишу ці слова, ретроспективно бачу, що Полевецький був у той час, дійсно, налаштований на закінчення слідства і зробив внесок на моє звільнення. Але потім обставини, незалежно від нього й від мене, склалися інакше, внаслідок чого я ще три роки провів у в'язницях у найтяжчими умовах і ніколи б не вийшов на волю, якби не втручання світової історії.

Наступні допити не мали особливого значення. Полевецький допитувався моєї думки про інститутських колег.

...Наближалось 1 травня. Коли я клопотався в Ленінграді про справу моєї заарештованої дружини, то довідався, що карний кодекс передбачає закінчення слідства не пізніше, як через два місяці після арешту. Той термін може бути продовжений лише за згодою прокурора. Термін мого арешту закінчувався 1 травня, і я відчував, що Полевецький хоче мою справу завершити. Я був налаштований оптимістично. Полевецький при останньому допиті розмовляв зі мною в такій манері, в якій не міг розмовляти жоден чекіст із в'язнем, котрого вважав би винним. Я вірив у близьке звільнення і вже клопотався про те, що буду робити за кордоном. Був твердо переконаний, що мене буде депортовано. В останній тиждень квітня допити припинилися. Мені було дозволено лежати в камері навіть удень. Я перечитав ще декілька разів Стендаля і розв'язав на стіні кілька статистичних проблем. Мріяв про закордон. Чи мене одразу депортують, чи дадуть якийсь час на залагодження справ у країні? Чи я повинен повернутися до Австрії, чи зможу податися до Фінляндії або Швеції, чи зможу вступити в контакт зі своїми приятелями в Англії? Де влаштуватися на роботу? Як залагодити стосунки з партією?

Я вже вставав з ліжка не інакше, як на виклики та прогулянку. Цілими днями я пролежував, віддаючись мріям або заняттям; наглядач мене не турбував.

Увечері перед 1 травня до моєї камери зайшли двоє озброєних гебістів. Мене примусили роздягтися, геть усе чисто ретельно обшукали, забрали всі мої книжки та газети. Я запротестував:

— Слідчий дозволив мені мати ці книжки.

— Отримаєте їх від слідчого знову, коли це буде визнано доцільним.

1 травня я провів у великому неспокою. Наглядач не дозволяв мені більше лежати. Я не мав ніяких книжок і мені нічим було писати на стіні. Години тяглися без кінця. Я не міг збагнути причин заострення режиму.

Наступні дні не принесли відповіді. Я випросив паперу і ще раз написав до прокурора й попросив його вникнути в мою справу. Наступного ж дня був викликаний на допит. Обік Полевецького сидів

чоловік у мундирі. Сірий колір мундира не дозволяв мені зрозуміти, чи це чекіст, чи військовий. Я вирішив, що то прокурор. Був він меншим за середній зріст, міцний, його округла, лиса, монгольського типу голова безпосередньо сиділа на сильних плечах. Мав він здоровий, трохи рожевий колір шкіри і вигляд людини, яка почуває себе фізично й душевно добре, наділена почуттям гумору та задоволена з того, що всі її органи функціонують добре. Полевецький звернувся до мене:

— Олександр Семеновичу, починаючи з сьогоднішнього дня, Вами займатиметься товариш Резніков. З мене досить, я більше не можу.

— Хіба слідство не закінчене? — запитав я Полевецького.

— Тепер усе почнеться по-справжньому, Олександр Семеновичу, — втрутився Резніков до нашої розмови. — Я приймаю вашу справу і можу запевнити, що я ще ніколи не брався до чогось, що не довів би до кінця. Будете говорити, Олександр Семеновичу, можу на тім покласти руку у вогонь. Я міцна людина, випущу з вас бебехи, але ви заговорите. Почнемо завтра.

Я звернувся ще раз до Полевецького:

— Громадянине слідчий, наскільки я знаю, згідно з карним кодексом слідство має бути закінченим протягом двох місяців, якщо тільки прокурор не продовжить цей термін.

— Уже продовжив, Олександр Семеновичу, і лейтенант Резніков вестиме слідство.

— Чи можу я побачити дозвіл?

Полевецький хотів відповісти, але до того не дійшло. Новий слідчий гримнув по столу так, що склянки задзеленчали.

— Нащо тобі той дозвіл? Чи ти в санаторії? Будеш робити те, що накажу.

— Я вважаю, що, будучи навіть звинуваченим, я маю право вимагати дотримання законів, які оберігають мене від свавілля.

Полевецький відповів:

— Після закінчення слідства ви матимите змогу ознайомитися з усіма документами, що стосуються вашої справи, у тому числі з дозволем на подальше продовження слідства.

Резніков підвівся. Жили на його чолі набрякли, обличчя стало темно-червоним. Було видно по всьому, що тон Полевецького йому не подобався.

— Ти хочеш вчити нас дотримуватись законів, суко, продажна курво? Поламаємо тобі кістки! Ти ще не знаєш, з ким матимеш справу! Але скоро визнаєш. Дійсно, коли визнаєш свою провину й здеконспируєш свою організацію, тоді дамо тобі все прочитати і я сам буду слідкувати, щоб ти був під охороною права. Але для таких бандитів, як ти, що з-за рогу нападають на радянську владу й провадять боротьбу навіть тут, у нас існує тільки сила. Відчуєш це дуже швидко. Вранці вже почнемо. Побачиш, що це значить. Можеш тією думкою втішатись!

Він подзвонив, не питаючись Полевецького, й наказав мене відвести. Почався новий етап мого слідства.

ЗА КОЖНУ П'ЯДЬ ЗЕМЛІ

Через два дні пополудні Резніков наказав мене привести. Коли я ввійшов, він саме снідав. Я давно вже не мав посилки від Олени й був дуже голодний.

— Сідайте, Олександр Семеновичу, хочете їсти?

Я відмовився. При спогадах про останній допит його ввічливість була мені огидною. Але Резніков був мудрим. Він розгадав причини моєї відмови й звернувся до мене лагідним тоном:

— Слухайте, Олександр Семеновичу, я мушу виконувати свій обов'язок. Між нами буде вестися боротьба, але я представляю тут інтереси держави. Я забов'язаний застосовувати всілякі засоби для того, аби примусити вас до капітуляції. Я не є потворою і мені гидко самому їсти, коли це бачить голодний. Поділимося.

Він підсунув мені два сандвічі, подзвонив і замовив для мене чай. Продовжувати відмовлятися означало б бути занадто принциповим. Чай був добрим. Звіддавна я вже пив саму лише гарячу воду.

Резніков запалив цигарку, зручно вмовстився в кріслі й почав:

— Олександр Семеновичу, я не вестиму протокол. Хочу з вами порозмовляти і схилити вас до нашої оцінки вашого становища. Мусите здатися. Іншого виходу для вас немає. Ми сильніші й ви маєте це зрозуміти. Результат цієї боротьби для нас ясний, маю надію, що й для вас також. Окрім того, навіщо продовжувати боротьбу? Ми маємо засоби примусу, яким люди, такі як ви, не в змозі протистояти. Сиділи в нас набагато сильніші за вас, однак, усі зламалися. Чи хочете зруйнувати собі здоров'я, нерви, замість того, щоб зробити те, чого від вас очікуємо, — щиро зізнатися в усьому, й почати нове життя! Деякий час у в'язниці, а потім, як шанований громадянин, на службі в радянської влади.

— Громадянин Резніков, те, що ви кажете, не є для мене новою. Мій попередній слідчий і начальник відділу казали те ж саме. Якби я хоч щось чинив проти радянської влади, я б зізнався

вже давно. Я маю придумати свою провину, а я не хочу брехати радянській владі. Як радянська людина та як старий комуніст, вважаю, що я зобов'язаний казати чисту правду й лише правду. Я не думаю, що зроблю послугу вам чи радянській владі, якщо визнаю фіктивну провину.

— Ми не хочемо фікції, а хочемо лише правди. Хочемо, аби ви, нарешті, визнали свою належність до бухарінської організації.

— До бухарінської організації? Я чую щось подібне сьогодні вперше. Досі мене запевняли, що я таємний троцькіст.

— З того часу ми отримали докладніші матеріали про ваше опозиційне минуле. Ось документи, я сам допитував головних свідків, які вас звинувачують. Я знаю, що ви були головним представником Бухаріна на теренах України.

— Господи, як це прийшло вам у голову?

— Не прийшло в голову, а це є достеменний факт. Я сам вистежив організацію, на чолі якої ви стояли, та всі її розгалуження. Усі ваші спільники вже за ґратами.

— Громадянине слідчий, справа стає все фантастичнішою. Те що ви розповідаєте, нагадує байку.

— Байки, що їх змислили ви та вам подібні, привели нашу країну на край прірви. Але ми пильні й дамо собі з вами раду.

— Громадянине слідчий, я можу лише повторити те, що повторював уже десятки разів протягом слідства. Я не маю з усім цим нічого спільного.

Він узяв папери в руки:

— Коли подумаю про те, що тут є, і про невинну міну, за котрою хочете приховати свої злочини, я шаленію. Олександр Семеновичу, як довго хочете гратися з нами в цю гру?

— Це безнадійно, громадянине слідчий. Коли я був ще на свободі, мені було сказано, що не можна ознайомити мене з матеріалами звинувачення, доки не буду заарештований. Тепер я заарештований. Уже два місяці, як я під слідством. Був уже на трьох очних ставках. Але ж і досі мені не представлено жодного доказу моєї провини. Ради Бога, що я зробив? Покажіть мені ваш матеріал.

— Це ми зробимо. Але я хочу дати вам ще один шанс. Якщо зізнаєтеся ще до того, як ми притиснемо вас до стіни, до того, як ми доведемо вашу провину через зізнання інших та через очні ставки зі свідками — ви поліпшите свою долю. Ось маєте папір та олівець.

Ідіть до своєї камери й напишіть на ім'я начальника Харківського ДПУ визнання своєї вини в подробицях. Якщо зробите це сьогодні, якщо завтра вранці я матиму його в руках, то у вас з'явиться шанс не лише вийти на волю, а й здобути більш високе становище, ніж ви можете очікувати. Ви людина талановита і можете посісти високе місце в радянській системі. Але за однієї єдиної умови, — що будете з нами щиро співпрацювати.

Я знову хотів сказати: «Мені нема чого повідомляти, отож нічого писати я не буду». Але не сказав. До кабінету зайшов конвоїр. Резніков подав йому папір та олівець й звелів мене відвести.

Наступного дня я використав той папір для написання великого подання до військового прокурора, в якому описав свою революційну біографію і намагався показати, якими безпідставними й незаслуженими були нападки на мене. Ввечері я пішов до Резнікова, маючи при собі папери.

— Чи написали визнання?

— Ні, я написав протест до прокурора проти методів слідства.

Резніков вирвав папір з моїх рук. Пробіг його очима й негайно подер. Блідий від гніву, він кричав на мене:

— Захотілося карцеру? Чи не думаєте ви, що ми будемо спілкуватися з вами в оксамитових рукавичках тільки тому, що ви іноземець? Прийде гірке розчарування. Знайдемо управу й на закордонних шпигунів. У нашій країні дійсними є лише радянські закони.

— Я звернувся до прокурора з питань дотримання саме цих законів у моїй справі.

Резніков схопив зі столу револьвер, підскочив до мене одним стрибком і затряс дулом прямо перед моїми очима. З його уст полинув потік брудної лайки, яку я просто не в змозі повторити. Зробив рух, ніби хотів схопити мене за горло. Але в останню хвилину стримався.

— Звинувачуваний, ви продовжуєте стверджувати, що невинуваті й не являєтесь бухарінцем?

— Так, стверджую.

— Тоді слухайте.

Він розгорнув папери й почав читати зізнання мого приятеля Рудольфа Андерса.

«...Познайомився я Олександром Вайсбергом у Берліні завдяки Каролу Франку, одному з лідерів німецької правої опозиції. У Радянському Союзі Вайсберг часто вів зі мною політичні розмови. Критикував політику уряду стосовно колективізації й регулювання обігу предметів першої необхідності. Виступав за цілковите скасування регулювання, тобто за поворот до вільного ринку ще в 1932 році. З своїх із ним розмов я мав враження, що він закінчений бухарінець. У всіх фундаментальних політичних проблемах він поділяє антипартійні й антирадянські погляди Миколи Івановича Бухаріна і намагався мене схилити до того ж. З усіх цих питань виступав проти політики партії та уряду. Я переконаний, що він керував антипартійною бухарінською групою в Українському фізико-технічному інституті...»

— Звинувачений, чи вам цього досить? Чи маю читати далі?

— Прочитаю сам. Але я не можу повірити, щоб Андерс міг щось подібне написати.

Він перегорнув у мене перед очима протокол. Не було ніякого сумніву, що під ним стояв підпис мого приятеля Андерса.

— Олександр Семеновичу, даю вам ще один шанс. Я показав вам лише незначну частку наших матеріалів стосовно вас. Беріть папір та олівець, ідіть до своєї камери та пишіть усе те, в чому маєте зізнатись.

Зізнання мого приятеля Андерса вразили мене настільки, що спочатку я не міг на них реагувати. Механічно взяв папір і пішов за солдатом.

Прийшовши до камери, я сів на ліжку й тяжко замислився. Мене огорнув великий неспокій, я не міг зосередитись. Так просидів без руху майже годину. Нарешті, відчинилася «кормушка» і наглядая уважно подивився на мене. Це був перший випадок, коли він сказав більше, ніж звичайно:

— Вам недобре?

— Навіщо питаєте?

— Спостерігаю за вами час від часу протягом двох останніх годин. Сидите весь час в одній і тій же позі й не рухаєтесь. Може, хочете трохи брому?

Його доброзичливість повернула мене до дійсності. Я випив бром. Пізніше я довідався, що то Резніков дав йому вказівку, аби спеціально за мною наглядая і доповідав йому.

Через годину було принесено суп. Я поставив його на столику, а сам продовжував думати. Що діється? І коли це все скінчиться?

Отже, попереднє слідство показало, що важливих звинувачень проти мене немає. Я ніколи не належав до опозиції і ніколи не був троцькістом. Вступив до австрійської партії ще до закінчення конфлікту з Троцьким. Я прийшов із соціал-демократії. Троцькізм на той час був ультралівим ухилом у комуністичному робітничому русі, і я йому не симпатизував. Був переконаний, що в Середній та Західній Європі соціалізм зможе перемогти лише за умови подолання фатального розколу в лавах робітничого руху. Це вимагало поєднання соціал-демократії з революційною робітничою ідеологією, а також тіснішого союзу робітничих комуністичних та соціалістичних партій Європи. Я поважав Троцького як блискучого публіциста й революціонера з власним характером. Але я не визнавав його політику як доктринерську, що не має жодного шансу опанувати соціал-демократичним робітничим рухом. Внутрішні проблеми російської революції були нам на Заході невідомі. Ми до пуття не знали, за що боролися між собою Сталін та Троцький. Без вагань ми голосували за резолюцію Центрального комітету партії, що схвалювала виключення троцькістів із Комінтерну. Ми не мали вибору, бо хто голосував проти резолюції, того просто виключали з партії. Для комуніста виключення з партії було найгіршою у світі річчю.

Коли я вступив до партії, саме починалася боротьба Сталіна з правим ухилом, який очолював Бухарін. Але в Росії на той час будь-яка опозиція була нелегальною. Бухарін уже не боровся за свої позиції. Партія боролася проти нього. Сам він мовчав. Про його погляди ми довідувалися лише з полеміки офіційної партійної преси, скерованої проти нього. Пізніше, в часи інтенсивної колективізації, партійне керівництво змусило сільських комуністів до політики, що знищила фундамент російського землеробства. Мільйони селян загинули з голоду в 1931–1933 роках. Сільські комуністи, принаймні деякі з них, подавали голос перестороги, але кожного, хто намагався показати згубність партійної лінії на селі, виключали з партії як правого опортуніста, тобто бухарінця, й засиляли на Північ. Зовсім небагато часу знадобилося для того, аби примусити комуністів-аграрників замовкнути. Не стало хліба. Селяни лежали безпомічні у своїх халупах, опухлі з голоду, нездатні до праці. Але партійне керівництво продовжувало надсилати реквізиційні загони, щоб кон-

фіскувати останній, десь закопаний пуд збіжжя. Комуністи з міст досить швидко зрозуміли справжнє становище на селі, лиш не мали відваги для того, аби сказати правду. Поволі Центральний комітет втратив будь-який контроль над розвитком подій. Сталін знищував кожного, хто намагався донести до нього правду, незалежно від того, чи йшлося про реальне становище в Німеччині, Китаї чи українському селі. Комуністи навчилися мовчати, і диктатор втратив усі джерела правдивої інформації. Не рахуючись ні з чією думкою, він ішов далі шляхом, що вів до катастрофи. Відступив лише тоді, коли катастрофа вже настала. Результатом його політики на селі було 11 мільйонів селянських трупів. Сільське господарство втратило більшість поголів'я худоби. Коней залишилося ледве 17%, свиней та овець менше 10%. Чисельність великої рогатої худоби зменшилась до чверті своєї попередньої кількості. Найкращі господарі країни, які протестували проти непосильних податків, були заслані в тундру як куркулі, хоча в переважній більшості випадків вони були не куркулями, а середняками або бідняками. Кожен у країні знав, що сталося. Кожен у ті роки голодував і кожен мовчав. Спочатку ще велися розмови між близькими приятелями, пізніше, коли розпочалася «велика чистка», жодного слова про політику вже не можна було почути навіть у розмовах між близькими людьми.

Чи були бухарінцями всі ті, хто брав участь у цій політиці, протестуючи проти неї тільки в глибині душі? Звичайно ж, ні. А Микола Іванович Бухарін застерігав проти неї заздалегідь. Але його голос дуже швидко замовк. На пізніших пленумах Центрального комітету він уже, так само, як і всі інші, славив мудрість улюбленого вождя.

Якщо назвати виважену політику на селі бухарінською, то в глибині душі я завжди був бухарінцем, хоча формально ніколи не належав до жодної бухарінської організації, бо такої просто не існувало.

Німецька комуністична партія за вказівкою Сталіна починаючи з 1929 року, провадила політику, яка призвела до катастрофи німецький робітничий рух і до перемоги фашизму. За цю політику пізніше російський народ і все людство мали заплатити другою світовою війною. Далекоглядні товариші з обуренням протестували проти цієї політики. Комінтерн охрестив цих еретиків правими опортуністами й бухарінцями. Однак, права опозиція в німецькій та інших партіях Комінтерну не мала жодного організаційного чи ідеологічного зв'язку з Бухарінім. Праві в німецькій партії підносили голос засте-

реження проти курсу, що мав призвести до перемоги фашизму. Вони зовсім не торкалися російських справ на селі. Німецька партія виключила правих і продовжувала свою шалену політику. По всіх німецьких містах велася боротьба між комуністами й соціал-демократами, аж поки одні й другі після перемоги Гітлера не потрапили до концентраційних таборів. Чи права опозиція в німецькій партії була бухарінською? Кожен розумний чоловік, дивлячись не через окуляри схоластичної діалектики, повинен був протестувати проти політики партійного керівництва. Сам я ніколи не протестував, бо був би виключений із політичного життя. Багато членів партії інстинктивно відчували небезпеку, до якої вела їх політика партії, однак мовчали, аби уникнути виключення. В німецькому Рейхстазі будь-яку можливість утворення демократичного центристського уряду було торпедовано з правої сторони — гітлерівцями, з лівої — комуністами. Вибори до Рейстагу відбувалися одні за другими. Тяжка господарська криза призвела до глибокої кризи німецької політичної демократії. Ситуація підштовхнула середину, що вагалась, до фашистського табору. Комуністи сподівались, що криза скінчиться революцією. А вона скінчилася приходом до влади Гітлера.

Двома роками пізніше Сталін та Комінтерн зрозуміли, якого пива наварили. Німецький робітничий рух перестав існувати. Тисячі людей було замучено до смерті в концентраційних таборах та в'язницях гестапо. В особі нових німецьких збройних сил виросла смертельна загроза для Радянського Союзу. Тепер уже й Сталін відступив. 7-й конгрес Комінтерну влітку 1935 року зробив висновки з нещасної політики і дав ті самі директиви, за які три роки тому представники німецької правої опозиції були витурені з партії. Сам я ніколи не належав до правої опозиції, але, як і більшість німецьких комуністів, поділяв погляди правих. У 1931 році також і Троцький у своїй чудовій пророчій брошурі прилучився до поглядів правих і зажадав підтримки уряду Брюнінга, аби в останню хвилину врятувати країну від фашизму. Вже тоді не було для кожної розважливої людини ніякого сумніву, що офіційна політика партії веде до катастрофи. Лише Сталін не хотів цього помічати.

Чи хто-небудь із тих, хто сидів у в'язниці, міг те все забути? Голод на селі, знищення робітничого руху в Європі, знищення решток внутрішньопартійної демократії в Росії? Чи диктатор хотів ліквіду-

вати всіх, хто міг би нагадати його власні помилки? Дуже вже схоже було на те.

Але чи дійсно хтось хотів йому про те нагадувати? Чи не забули, або ще краще сказати, не придушили тієї пам'яті в собі? У Народному комісаріаті важкої промисловості та в інших державних установах мені часто доводилось зустрічатись із старими опозиціонерами, тобто людьми з оточення П'ятакова чи Бухаріна, і я знав їхні погляди.

З нашої свідомості витравили події 1931–1933 років. Ці події трактувалися як нещастя, подібне до стихійного лиха. Ми ніколи не могли подумати, що Сталін свідомо послав на голодну смерть мільйони. Хотів швидкої колективізації і не передбачив можливих наслідків. Хотів перемоги революції в Німеччині й не зміг передбачити перемоги фашизму. Відступив занадто пізно, але ж відступив. Голод на селі він обминув на звітних зборах 1933 року. Тріумфальний похід фашизму по Європі, здавалось, буде затриманий повстанням народного фронту у Франції та Іспанії. Здавалось, що партія йде своєю власною дорогою. Колишні опозиціонери вже не намірялись підіймати колишні суперечки. Кинулися у вир великої творчої праці. Сприйняли самодержавство Сталіна як необхідне зло. Сподівалися лише, що разом із господарським розвитком країни в міру зростання багатства й добробуту Сталін сам поступово ліквідує свій деспотизм і поверне до демократії, принаймні в партії.

У країні не було ніякої опозиції, у усякому разі — організованій. Жевріла лише глибоко прихована надія про повернення до свободи. Всі намагалися триматися подалі від усякої політики та концентрували всю свою енергію на розв'язанні господарських завдань.

Навіщо диктатор наказав в середині 1936 року заарештувати сотні тисяч? Навіщо він зрадив революцію, понищив старих революціонерів у великих процесах? Яка небезпека загрожувала йому після перемоги на селі? Я не міг знайти відповіді на ці питання.

Однак, не ці загальні питання непокоїли мене зараз. Я відчував смертельну небезпеку для самого себе. Я все більше починав розуміти, що НКВС хоче мене знищити як опозиціонера, а не як закордонного агента. Доки мені приписували троцькізм, моя справа мала вигляд зовсім невинний. Ідеям Бухаріна я, справді, симпатизував. Якщо вони дійсно вчиняють суд над ідеями, то моя справа може повернути на гірше.

Наступного разу мене було розбуджено опівночі й спроваджено до Резнікова. Перед ним лежав аркуш паперу:

— Сьогодні вже будемо писати, Олександр Семеновичу. Коли вступили до організації?

Я вирішив прикинутися дуриком.

— До Комуністичної партії Австрії я вступив 1 травня 1927 року. Але вже два роки перед тим під керівництвом Комуністичної партії проводив фракційну роботу в соціал-демократичному рухові.

— Іди до чорта зі своєю Австрійською комуністичною партією! Нас не цікавить, як ти маскувався. Ми хочемо знати, хто тебе завербував до нелегальної контрреволюційної бухарінської організації.

Я мовчав.

— Будеш говорити?

Він почав лаятись. Я прислухався в піввуха. Нарешті він скінчив лайку й запитав:

— Звинувачуваний Вайсберг, ви маєте намір саботувати слідство? Відмовляєтесь від зізнань?

— Я не відмовляюсь від зізнань, але вже десять разів відповідав вам на одне й те саме питання, і це було внесено до протоколу. Я ніколи не був членом жодної контрреволюційної організації.

— Вайсберг, учора ми влаштували вам екзамен. Була то, однак, лише невелика частина зібраного проти вас матеріалу, що знаходиться в цих протоколах. Якщо ми сьогодні скінчимо слідство й покажемо той матеріал воєнному судові, то не пізніше, як через місяць ви вже станете покійником. Бо немає в Радянському Союзі такого військового трибуналу, який би на підставі цього матеріалу виніс вам вирок, відмінний від розстрілу.

— Тоді чому не кінчаєте слідство?

— Бо хочемо знати все.

— Вам і так відомо все.

— Ми знаємо багато, але ти знаєш більше. Ми знаємо дев'яносто відсотків твоїх злочинів, а ти знаєш все. Ми не випустимо тебе доти, доки не довідаємося про ті десять відсотків, що залишилися.

— Повідомте мене, нарешті, конкретно, про те, що знаєте. Може, мені вдасться вас переконати, що все це є помилкою або наклепом.

— Нічого ми не будемо повідомляти. Тут ти звинувачений, ти й мусиш відповідати. Наші методи відрізняються від тих, що застосо-

вуються в капіталістичних країнах. Оскільки ми ще не знаємо всього, то всього й не кажемо, а вимагаємо від тебе повного зізнання. Якщо у своєму зізнанні ти повідомиш нас про дев'яносто відсотків відомих нам фактів, і ми побачимо, що ти склав зброю, тільки тоді зможеш розраховувати на нашу допомогу.

— У такому разі я не вірю, що моє слідство колись скінчиться, бо мені нема чого казати.

— Ти зрікаєшся навіть розмов з Андерсом?

— Ні, але з тих розмов зовсім не випливає, що я контрреволюціонер. Дійсно, я критикував у нашій розмові розподіл продуктів харчування та предметів першої необхідності. Але ж уряд потім сам скасував той розподіл. Я не можу зрозуміти, навіщо розглядати мою критику як державну зраду чи контрреволюцію.

— Ідеї, що слугували підставою твоєї критики, походили з арсеналу бухарінської контрреволюційної опозиції. Ти їх не видумав. Ти їх почув від своїх товаришів по організації. Ті ідеї для нас є те ж саме, що дим на горизонті в пустелі для мандрівника, який вказує на наявність людських осель. Прояв контрреволюційних ідей свідчить про наявність контрреволюційної організації. Випадковостей тут не буває.

— Я все менше розумію, куди ви хилите. Спочатку запевняли мене, що я є щось на кшталт закордонного агента, шпигуна ворожої держави. Тепер я маю бути опозиціонером. А чого ви хочете насправді?

— Тільки дурень не може зрозуміти цього зв'язку. Чи слідкував за процесами?

— Так.

— Чи читав, що Радек сказав про Бухаріна?

— Так, читав.

— А чи знаєш, що Бухарін створив третій контрреволюційний центр, що працював разом із троцькістським центром?

— Цього не читав.

— Ці люди зізналися, що зосередили всю діяльність своєї організації на диверсіях, терорі, шпигунстві та саботажній роботі. Таку директиву дав їм Троцький. Починаючи з 1931 року ці люди вже були не опозиціонерами, а закордонними агентами. В нашій країні під керівництвом Сталіна переміг соціалізм. Не маючи жодної мож-

ливості боротися власними силами, вони заблокувалися з фашистськими шпигунськими центрами.

Я мовчав, бо не вірив жодному його слову. Він дійшов до пункту, в котрому я в найліпшому разі мусив мовчати, хоч ця мовчанка й була небезпечною. Обережність вимагала, щоб я з ним погодився.

— Тепер ви зрозуміли зв'язок?

— Не зовсім.

— Якщо бухарінці викинули у своїх організаціях гасло шпигунської роботи та терору, то кожен член їхньої організації є для нас терористом і шпигуном. Якщо ви поширювали бухарінські ідеї, то це є для нас сигналом, що ви є членом цієї організації. А це означає, що ви знаходилися на службі в Бухаріна. Іншими ж словами, ви є закордонним агентом.

У мене запаморочилося в голові. Бачив, що, протестуючи проти деформованої логіки цієї дедукції, можна лише наклепати на себе тяжку небезпеку. Мені не залишалося нічого іншого як заперечити те, що поділяв бухарінські ідеї, а це було важко зробити.

— Ти будеш, нарешті, видавати організацію, чи ні?

— Я не знаю ніякої організації.

— Олександр Семеновичу, ви, мабуть, маєте невірне уявлення про нелегальні організації в Радянському Союзі.

Доки він це казав, я подумав: «...Як він сам собі суперечить. Вимагає від мене видачі організації, і тут же зізнається, що я уявлення не маю, який вигляд має така організація. І дійсно, уявлення я не маю».

— У нашій системі з обраним керівництвом і легальним членством контрреволюційні організації неможливі.

— Що ви в такому разі розумієте під контрреволюційною нелегальною організацією? — запитав я обережно.

— Пояснюю: якщо ви втрюх сидите в кімнаті й розмовляєте на якусь тему й заходить четвертий і ви міняєте тему розмови, то ви троє належите до організації, а той четвертий — ні.

— Але ж, можливо, ми дотримувались таємниці з приватних причин.

— Якщо ви проводили розмову політичну, то тут не може бути ніяких приватних таємниць. Добропорядний громадянин Радянського Союзу не повинен мати таємниць.

Поволі я починаю розуміти, до чого він усе це веде. Він хотів полегшити мені зізнання в належності до таємної організації. Якщо

я сприйму його визначення, то тоді вже можна зізнаватись, що мої приятелі в УФТІ створили нелегальну організацію, яка не хотіла мати сторонніх свідків при своїх розмовах.

Резніков ставав усе примирливішим і розмовляв зі мною до 6 годин ранку на різні теми з мого життя за кордоном, які мало стосувалися справи. До камери я повернувся дуже втомленим.

Той допит дав мені багато поживи для роздумів. Знов і знов я ставив перед собою питання:

1. Чи вони дійсно підозрюють мене й хочуть знати правду?

2. Чи, як це було у великих процесах, вимагають визнання фіктивної вини?

3. У разі, коли справді підозрюють мене, то що мають на думці? Чи вважають мене за німецького шпигуна, чи опозиціонера?

Резніков доклав старань до того, аби поняття нелегальної організації видавалось мені чимсь невинним. Хотів видурити з мене зізнання. Це означало, що його цікавило фіктивне визнання мною своєї вини. Але навіщо це їм треба? Відповідь, що викриття нелегальних організацій є їхнім обов'язком, примітивна. Передусім і досі не ясно, навіщо було їм, ні сіло ні впало, заарештовувати сотні тисяч людей? Нічого ж у країні не сталося, не було ніякої кризи на селі. Не існувало збільшення загрози війни. Все йшло добре. В усякому разі, все було значно краще, ніж чотири роки перед цим, а чомусь великомасштабні арешти розпочалися саме в 1936 році. Щось має за цим критися.

Наступний допит не приніс відповіді. Навіть навпаки, стер враження від попереднього допиту. Резніков був дуже агресивним і поводив себе так, наче був цілком переконаний у моїй вині. Розпитував про мої контакти з опозицією за кордоном.

— Чи знаєте яких-небудь троцькістів або бухарінців у Німеччині?

— Я не знав жодного троцькіста, але знав досить правих опозиціонерів.

— Назвіть їхні імена.

— Їх занадто багато. Ці товариші були разом із нами в одній партії і лише в офіційних дискусіях розвивали відмінні погляди на різні питання.

— Назвіть тих, кого виключили з партії або найзначніших із них.

— Найзначнішими з тих, кого я знав особисто, були Віллі Стейн та Карл Франк.

— Коли ви познайомилися зі Стейном?

— Я познайомився зі Стейном тоді, коли він був ще п'ятнадцятирічним хлопцем із соціалістичного руху учнів середніх шкіл Відня. Тоді ми обидва були гімназистами. Було це після революції 1918 року. Віллі приєднався до комуністів і відігравав там велику роль. Пізніше його було обрано до Центрального комітету. Після 15 липня 1927 року він перейшов на бік опозиції в партії. В 1928 році його було виключено. Навесні 1929 року я виїхав до Берліна і втратив з ним контакт.

— Чи доводилося вам зустрічатися ще з Віллі після виключення його з партії?

— Так. Я зустрічав його декілька разів у Відні, Празі чи Берліні й мав з ним розмови. Я також був добре знайомий з його дружиною.

— Підтримували стосунки з ворогом партії!?

— Я зустрічав його дуже рідко й завжди намагався довести йому хибність його позиції.

— Хто вас уповноважував розмовляти з ним? Чи кожного разу ви складали звіти для партії про ті дискусії?

— Ні, у нас не було такого звичаю. Члени партії не мали заборони на розмови з колишніми членами партії.

— Не розповідайте мені байок. Я знаю про закордонне життя не менше, ніж ви. Ви мене не умовите, що комуністам вільно було підтримувати нелегальні стосунки з ворогами партії.

— Про нелегальні стосунки не було мови. Я зустрічався з ним іноді в кав'ярні, ми обмінювались декількома словами з приводу якихось актуальних проблем. Я боронив свою політичну позицію, і то була позиція партії, а він боронив свою. Чи, може, я вже не повинен був вітатися зі своїм старим приятелем тільки з тієї причини, що його було виключено з партії?

— Той старий приятель був оскаженілим, небезпечним ворогом партії, а зараз, напевно, є явним фашистом.

— Як ви можете казати такі речі? Мені не доводилося чути, щоб він перекинувся до німецьких фашистів.

Він витягнув стос зелених зошитів і промовив:

— Оце інформативні бюлетені, присвячені ворожим рухам за кордоном, які ми отримуємо щотижня. Тут часто можна зустріти ім'я Віллі Стейна. То є один із найнебезпечніших ворогів світового робітничого класу.

— Я нічого про це не знаю.

— Коли ти бачив Віллі Стейна останній раз?

Завжди, коли Резніков переходив на «ти», його заносило на загострення тону.

— Улітку 1935 року я зустрічав його в Празі.

Резніков почав шаленіти.

— Що, навіть після переїзду до Радянського Союзу підтримував стосунки з ворогами?! Які матеріали передав Віллі Стейнові?

— Жодних матеріалів. Розмовляли про те, чи дійде в Абіссінії до війни чи ні.

— Яке невинне ягнятко! Випадково зустрічає в Празі під час подорожі небезпечного ворога й розмовляє з ним про Абіссінію. Хто в це повірить!?

— Можете мені вірити, або ж ні. Не було мови про Радянський Союз.

— Що робили в Празі?

— У той час штаб-квартира австрійської комуністичної партії знаходилася в Празі. Я хотів поспілкуватися з керівниками комуністичної партії.

— З ким саме?

— З Ернестом Фішером. Я дав йому знати про себе через одну приятельку, що я в Празі, але в ті дні він не знайшов для мене часу.

— Чого від нього хотіли?

— Збирався залишити Радянський Союз і хотів просити Центральний комітет моєї партії про дозвіл на це.

— Горіла земля під ногами? Вже тоді боявся викриття?!

— Я не мав чого боятися, громадянине слідчий. Однак, коли Давидович став директором, робота в інституті мені остогидла. На кожному кроці я почав зустрічатися з недовірою та перешкодами, от і вирішив, що з мене досить.

— Бідне ягнятко! Його образили недовірою! Організував в інституті в той час явний бунт проти військової тематики, то як вам можна було довіряти? Ми були просто ідіотами, що не заарештували вас ще тоді! Інститут зараз мав би зовсім інший вигляд.

Я не відповів. Сперечатися не було ніякого сенсу. Якби Резніков хотів довідатись про якісь факти, що призвели мене до війни з Давидовичем, то зробив би це вже давно.

— Чи Віллі Стейн давав у Празі якісь інструкції?

— Які інструкції він міг мені дати? Віллі Стейн молодший за мене. Наші стосунки мали такий характер, що він не міг давати мені поради.

— Не притворяйся дурником! Я питаю, чи дав він контрреволюційні інструкції стосовно шпигунської роботи чи диверсійної діяльності в Радянському Союзі?

Не було сенсу обурюватись. Я просто сказав: «Ні».

— Чи дав інструкції відносно організації терористичного замаху?

— О Господи! Як це ви собі уявляєте? Зустрів у Празі в кав'ярні давнього приятеля молодості, випив з ним та його дружиною по чашці кави. Й тоді він пропонує мені виконання терористичних актів, шпигунської роботи й тому подібне?! Я дуже погано уявляю, як подібні речі робляться, але думаю, що не так.

— Не вдавай із себе невинність! Які інструкції дав Віллі Стейн, коли ти повертався до Радянського Союзу? Які привіз від нього накази?

— Громадянине слідчий, повторюю ще раз із усією відповідальністю, що Віллі Стейн не давав мені ніяких інструкцій. Ми випили з ним по чашечці кави й поговорили на тему війни в Абіссинії. Не мав він ніяких листів до Радянською Союзу й нічого мною не передавав.

— Ми про це іншої думки. Ми знаємо, що Віллі Стейн був твоїм керівником у контрреволюційній бухаринській організації. Ми ще до цього повернемося.

Наступного дня настала черга Карла Франка. Я познайомився з ним у 1918 році. Тоді я був гімназистом, а він на той час уже був доктором. Він також вийшов із молодіжного руху, але вже в 1918 році став комуністом. Я любив його. То була чудова й дуже симпатична людина. Жінки його кохали, він їм відповідав тим же. У нашому середовищі було багато розмов про його романи. Карл Франк був добрим колегою. Незважаючи на його високе становище в партії, я ніколи не мав його за політика. Його виключення з партії, — здається, це було в 1929 році — заслуговує на увагу. Хоч він перед тим ніколи не перебував в опозиції, перед партійним з'їздом у Веддінгу Карл Франк відкрито виступив проти методів Центрального комітету і розповсюдив листівки відповідного змісту серед учасників з'їзду.

У них повідомлялося, що за наказом з Москви внутрішньопартійна демократія була цілковито придушена. Карл Франк протестував проти методів ліквідації опозиції в партії. Само собою зрозуміло, що того ж таки дня його самого було виключено з партії. Мені сподобалась його відвага. Більшість із нас потерпала від деспотизму партійного керівництва, але нам бракувало хоробрості виступити з протестом, бо ми боялися виключення з партії.

Допити стосовно Карла Франка нічим не відрізнялися від допитів щодо Віллі Стейна. Знов той же зелений зошит і знову твердження про те, що Карл Франк явно перекинувся до німецького фашизму. Знов питання про те, які він дав мені інструкції, чи завербував мене до контрреволюційної організації і так далі. А потім ще одна дуже характерна подробиця, яка залишилася в моїй пам'яті. Резніков запитав мене:

— Коли бачили Карла Франка востаннє?

Я відповів:

— Улітку 1932 року. Я шойно приїхав з Радянського Союзу й проводив відпустку на Грундзее в Австрії. Гуляв над озером у товаристві Фріца Гоутерманса і випадково зустрів Карла Франка, який ішов купатись.

Резніков мене перервав:

— Ви завжди зустрічаєте людей випадково. Але ми тут не віримо у випадковості, коли якийсь агент виїздить за кордон і там зустрічається зі своїм шефом.

Я оминув його зауваження мовчанкою і продовжив:

— Між нами розгорілася полеміка на політичну тему. Гоутерманс і я були товаришами по партії, Карл Франк — виключеним правим опозиціонером. Спочатку він кепкував з нас з приводу того, що вважав за помилки нашої партії. Пізніше він посерйознішав і запитав: «Алексе, ти шойно з Радянського Союзу. Мене цікавить, як там ідуть справи. Зайшов би до мене та розповів». Я на це відповів: «Розповім тобі про все з охотою, але коли хочеш від мене про щось довідатись, мусиш прийти до мене сам. Зайди якимось увечері до нас додому». Карл Франк обіцяв прийти, але не прийшов. З того часу я його не бачив.

— Чи не зустрічалися ви з ним таємно, чи не передавали йому шпигунських матеріалів?

— Ні, цього я не робив, — відповів я.

— На які політичні теми ви вели розмову?

— Я зараз уже не пам'ятаю.

— Пригадайте.

— Дійсно, не пам'ятаю. Минуло дуже багато часу.

— Ваша пам'ять підводить завжди, коли треба приховати контрреволюційні розмови.

— Я вже сказав, що ми полемізували між собою. Він займав позицію проти лінії партії, я — за. Уже з того можете робити висновок, який характер мала розмова.

— Ми маємо докази, а зізнання Андерса це підтверджує, що Карл Франк завербував вас до контрреволюційної організації правих.

— Якщо Андерс так говорить, то він наклепник.

Наступного дня після полудня, полишаючи кабінет Резнікова в супроводі солдата, я зіткнувся в коридорі з очікуючим там Фріцем Гоутермансом. Зблідлий від несподіванки, він витріщив на мене очі. Я подумав про себе: «Гарний же я маю вигляд». Інстинктивно я примусив себе посміхнутися, аби тим самим підняти дух мого приятеля по інституту. Якусь мить ми знаходились один перед одним, потім я мовчки пішов далі. Очевидно Резніков викликав Гоутерманса, щоб довідатися від нього про подробиці нашої розмови з Карлом Франком. Моя зустріч з ним у коридорі швидше за все не була випадковою, а організованою Резніковим. Він хотів тим «випадком» дати зрозуміти: «Кажі правду про своє попереднє життя, бо ми маємо можливість тебе перевірити!»

Наступний допит торкався конфлікту в інституті. Резніков розсіявся в кріслі, допитливо вперся в мене очима і почав:

— Олександр Семеновичу, тепер ми переходимо до розділу, в якому між нами не буде розбіжностей. Зараз не йтиметься про таємну роботу вашої групи, а лише про явний бунт проти керівництва інституту, проти партії та проти уряду. Маю надію, що ви не будете відмовлятися.

— На жаль, громадянине слідчий, я не можу з вами погодитись. Якщо маєте на увазі нашу війну з Давидовичем, то це був не бунт проти уряду, а лише боротьба з шкідником, який розвалив роботу в інституті.

...Я прибув до інституту навесні 1931 року. Директором на той час був Іван Васильович Обреїмов, учений старої школи з Ленінг-

рада. Інститут було створено за ініціативою організатора радянської фізики Абрама Федоровича Йоффе. Група молодих фізиків під керівництвом Обреїмова та Лейпунського покинула ленінградський інститут Йоффе й подалася до Харкова, щоб на прохання українського уряду створити там новий осередок науки. Це був час першої п'ятирічки, час великої реконструкції радянського господарства. Будувалися не лише фабрики, але й наукові інститути. Радянський уряд виділив великі суми для створення в країні мережі наукових закладів. У самому Харкові було засновано близько 20 нових інститутів. Найважливішим із них був наш УФТІ. Судячи з його розмірів, він був одним із найбільших науково-дослідних фізичних інститутів у всій Європі. Коли я прибув сюди в березні 1931 року, інститут ще знаходився, так би мовити в пелюшках. Адміністративний та партійний апарати в інституті були дуже малими. Основним предметом зацікавлення працівників інституту були наукові дослідження. Політичні проблеми не цікавили нікого, індустріальні — майже нікого. У наукових дискусіях панував дух свободи. Директором інституту був один з нас — науковець. У стосунках із ним не існувало жодних бюрократичних перепон. Дуже часто більшість фізиків вирішувала питання не так, як він того хотів, і директор Обреїмов мусив із тим погоджуватись.

Найбільшим авторитетом в інституті користувався Олександр Ілліч Лейпунський, заступник директора, молодий комуніст і дуже талановитий фізик. Сам Обреїмов був людиною старої школи й мав немало звичок, над якими ми, молоді, насміхалися. Зрештою, Обреїмов пішов у відставку, а владу взяв Лейпунський. Це був взірцевий керівник. Якщо хтось мав якусь справу, — відвідував директора в лабораторії, і той, маніпулюючи приладами, вирішував проблему. Лейпунському був притаманний теплий, сердечний спосіб спілкування з людьми. Навіть якщо йому доводилося відмовляти, ніхто не почувався скривдженим. Поза тим, мало займався адміністративними справами, полишаючи ініціативу людям, яким довіряв. Під його керівництвом інститут за короткий час досяг справжнього розквіту. Можна стверджувати, що інститут ріс у ширину і в глибину. Створювалися нові відділи. Було збудовано величезний генератор високих напруг для дослідів по розщепленню атомних ядер. У лабораторії низьких температур було запущено установку для зрідження гелію для досягнення найнижчих температур. Радіолабораторія працювала

над військовою тематикою по генерації ультракоротких хвиль, а також над проблемою бездротової передачі енергії на відстань. Руеман, Шубников і я намагалися спрямувати техніку низьких температур на службу азотної промисловості. Відділ теоретичної фізики під керівництвом Льва Давидовича Ландау встановив контакти з головними теоретиками світу, і в 1934 році провів у Харкові конференцію, в роботі якої взяв участь Нільс Бор, батько новітньої атомної фізики, та інші зарубіжні фахівці. Коротше кажучи, інститут вільно розвивався, і країна з того мала лише користь. Належало тільки дати людям спокій, а творчі досягнення не забарились би. Однак спокійно працювати їм не дали.

Процес уніфікації всього радянського життя, що розпочався відразу після завершення боротьби в партії та ліквідації опозиції, до початку 1935 року не зачепив інституту. УФТІ лишався островом свободи в морі сталінської деспотії. Тут не дуже цікавилися політикою, люди жили замкнуто у власному світі, мешкаючи разом у житлових будинках, розмішених на території інституту, і мало спілкувалися з людьми поза інститутом. Ця ідилія не могла тривати довго, і вона скінчилася в день приходу до керівництва інститутом Давидовича. Той день з інших причин був знаменним в історії ліквідації свободи в країні. Був то день 1 грудня 1934 року, коли студент Ніколаєв застрелив у Ленінграді члена політбюро Сергія Мироновича Кірова. Цей день став початком розвитку подій, які скінчилися «великою чисткою».

Давидович прийшов до інституту з бажанням показати себе. Хотів зробити інститут радянським. Йому здавалося, що в інституті було занадто багато свободи, а в директора замало влади. Належало з цим покінчити. Він спорудив собі новий директорський кабінет і написав на дверях: «Прийом по понеділках, середах та п'ятницях від 3 до 5». Люди дивувались тим бюрократичним замашкам і взагалі до нього не ходили. Немало справ можна було залагодити й без директора, тому на нього не звертали уваги. Якось він викликав професора Шубникова, керівника лабораторії низьких температур, на заздалегідь визначений час перед обідом. Шубников полишив лабораторію і пішов до директора, де мусив чекати цілу годину. Потім він зайшов до приймальні й попросив секретарку передати директорові, що коли тому щось треба, то нехай шукає його в лабораторії. З того й почалося. Своїм безтактним ставленням Давидович

виводив із себе наукових керівників. Був він незначною людиною з обмеженим світоглядом та великими амбіціями. Його підлеглими були відомі вчені, що знали собі ціну. Давидович хизувався своїм положенням, учені ХФТІ — своїми досягненнями. Він намагався завести в науковому інституті військові порядки, які останнім часом з'явилися в стосунках між директорами радянських підприємств та їхніми підлеглими. Але з цього нічого не могло вийти, бо люди в УФТІ були призвичаєні до свободи. Вони з ентузіазмом виконували свої обов'язки перед державою, але не могли дозволити пригноблювати себе нікчемному бюрократові.

Про науку Давидович не мав ніякого уявлення, і це також ослабляло його авторитет. Він робив одну помилку за іншою.

Іван Васильович Обреїмов був людиною старшою за віком і до того ж добрим фізиком. У вільні години він намагався прикрасити територію інституту, закласти квітники й т. ін. Садівник інституту отримував від нього вказівки, і все йшло добре. Ми були вдячні Обреїмову за те, що від перетворив територію інституту, спочатку схожу на будівельний майданчик, на сад та квітник. Але й тут Давидович захотів проявити свою ініціативу. Одного дня він викликав Обреїмова й наказав йому скласти звіт у садових справах. Аудієнцію він закінчив словами: «Поки я нікого не знайду, будете відповідати за цю ділянку роботи». Я зустрів Обреїмова, коли він повертався від директора. Був він дуже пригніченим, я мусів його заспокоювати.

Захмелілий від влади, Давидович почав порушувати засади радянських адміністративних взаємовідносин. Головним пунктом оголошених Сталіним у 1932 році з метою підвищення продуктивності праці «шести пунктів» була так звана «єдиноначальність». За кожне завдання мала відповідати лише одна людина. Кожен мав лише одного безпосереднього начальника. Робітник — бригадира, бригадир — керівника відділу, керівник відділу — головного інженера закладу, а той останній — директора. Згідно з тими засадами, директор не повинен був давати робітникові завдань, окрім службового ланцюга. Давидович свідомо порушував це правило. Він намагався налаштувати рядових керівників інституту проти наукових керівників лабораторій і тим самим посилити свій вплив. Керівники лабораторій — талановиті науковці — були для нього занадто незручними. Він шукав серед асистентів інституту людей, які б його підтримували, щоб зробити швидку кар'єру. Так, через голову керівника

лабораторії низьких температур професора Шубникова, він звернувся до асистента Юрія Рябініна й дав йому безпосередньо завдання для виконання секретної військової тематики. Робота над військовими замовленнями завжди користувалася в інституті пріоритетом у порівнянні з роботами, що мали чисто науковий характер. Дослідне виробництво інституту було невеликим, станків, верстатів, приладів, кваліфікованих робітників завжди не вистачало. Кожен керівник лабораторії повинен був планувати справедливий розподіл цих допоміжних ресурсів між роботами за різними темами. Як тільки Рябінін, не питаючи свого шефа Шубникова, хотів усе підпорядкувати роботі, про яку Шубников не знав, останній запротестував у директора й заявив: «Я ладен узяти на себе відповідну роботу та зробити все, щоб довести її до кінця якомога швидше, але я повинен знати, про що йдеться. Нemoжлива ситуація, коли в моїй лабораторії господарює один із моїх асистентів, а я навіть не знаю, що він робить, і не можу проконтролювати роботу». Власне, такий протест Давидович і хотів спровокувати. Він хотів довести групу наукових керівників до того, щоб вони вчинили дії, які можна було розцінити як боротьбу проти військових замовлень. Він провокував Рябініна до зухвалого ставлення до свого шефа й підтримував його в цьому. Те ж саме він чинив і в інших лабораторіях. Наслідком таких інтриг став цілковитий параліч наукових досліджень в інституті.

Певного дня Давидович прийняв пропозицію одного досить посереднього працівника інституту провести дослідження, що, будімо, мають важливе значення для оборони країни. Льва Давидовича Ландау, найавторитетнішого теоретика країни, було запрошено, як експерта. Ландау провів теоретичні обчислення й дійшов висновку про негативний результат. Незважаючи на це, Давидович віддав розпорядження виконувати роботу. Ландау запротестував, оскільки така робота коштувала дуже багато грошей. Дарма, Давидович хотів продемонструвати, як він турбується про оборону країни.

У кожному радянському інституті, на кожній фабриці, в кожній установі існував таємний сектор. Мав він подвійну функцію. З одного боку, контролював політичну лояльність усіх працівників означеної організації й складав для ДПУ відповідні довідки, а з другого, — наглядав за виконанням військових замовлень. У вогнетривких сейфах того таємного сектора зберігається, наприклад, мобілізаційний план. Кожен працівник, який хотів брати участь у роботах

для військового відомства або мати доступ до таємної кореспонденції, мав бути «просвіченим». Це значить, що таємний сектор складав для ДПУ довідку про таку людину й отримував згоду на допуск її до секретних робіт. Усі провідні науковці інституту мали допуск до таємних робіт. Мав його й Шубников. Таким чином, не було жодної причини для того, щоб Давидович обминав Шубникова й через його голову видавав вказівки його асистентові Рябініну. Він зробив те лише з метою посіяти незгоду й ослабити авторитет восьми керівників лабораторій, у яких він вбачав своїх ворогів.

Щоденно відбувалися нові інциденти. Нарешті, надійшла й моя черга. В інституті я мав незалежне становище — був керівником будівництва дослідної станції для охолодження до низьких температур. Цей науково-технічний комбінат мав служити безпосередньо потребам промисловості. Будівельний майданчик знаходився на відстані 20 кілометрів від інституту. Як начальник будівництва, я формально підлягав директорові інституту, але реально я отримував накази безпосередньо з Народного комісаріату важкої промисловості в Москві. Будівництво мало окремий рахунок у банку. Лейпунський дав мені повну самостійність. Іноді ввечері, під час наших з ним розмов, я інформував його про хід будівництва. Часом він давав мені дружні поради, іноді звертався до Центрального комітету, коли якась радянська інстанція нас кривдила. Після того, як я зміг організувати видання фізичного журналу, в інституті про мене склалася думка як про гарного організатора. Якщо поставала якась складна проблема організаційного характеру, викликали мене, навіть якщо та справа знаходилася зовсім поза сферою моєї діяльності.

Коли з'явився Давидович, я зробив візит ввічливості й розповів про призначення нового комбінату та стан справ у будівництві й монтажі устаткування. Незабаром справа дійшла до конфлікту. Дуже важко було отримати станки. Я енергійно пробивав у Москві питання про виділення нам восьми токарних та фрезерних станків і отримав їх. Адміністративний апарат інституту складався з поганих працівників і не зміг з достатньою наполегливістю представити московському начальству потреб інституту. Вони пожадливо й заздрісно дивилися на мій станочний парк. І тут Давидович показав, на що здатен. Він просто завимагав, щоб я віддав ті станки інституту. Це означало, що через кілька місяців, коли треба буде запускати дослідну станцію, я мав знову поїхати до Москви за новими

станками, причому не було ніякої гарантії, що я їх отримаю. Якщо ж станція не запрацює, то відповідатиму за це я. Природно, що я за-протестував. Давидович послався на військові потреби, і мій протест нічого не дав.

Давидович був лінивим. Він ніколи не завдавав собі клопоту продумати щось до кінця й потім крок за кроком знаходити необхідні засоби. Він просто командував і коли щось не було зроблено, то перекладав провину на інших. Мене він побоювався, бо бачив, що я часто буваю в Москві та що урядовці Народного комісаріату мене поважають. Він вирішив усунути мене з моєї посади і почав всіляко цькувати.

Було багато причин для тертя. Я поставив собі за мету зробити адміністративний апарат дослідної станції, по можливості, мінімальним. Тримав усього вісім чоловік у своїй конторі, у той самий час, як в інституті під керівництвом Давидовича на такій самій роботі сиділо тридцять душ. Я намагався своїх людей, якщо тільки це дозволяв закон, краще оплачувати, але й вимагав від них повновартісної роботи. Давидович мусив неодноразово вислуховувати в Москві неприємні для себе порівняння з дослідною станцією. Він будував гараж на території інституту, а я будував гараж в ДСГО на ту саму кількість автомашин. Будівництво інститутського гаража обійшлося в 87 000 карбованців, тоді як наш коштував лише 30 000. Давидович шаленів. Хотів змусити й нас до марнотратства. Зажадав від нас створення в ДСГО таємного сектора, запровадження посади звільненого партійного секретаря й підсилення охорони.

Проблему охорони, щоправда, придумав не він, а ДПУ. Охоронні залоги були хворобливим наростом на тілі радянського господарства. Охорона становила найчисленішу категорію робітників у державі. Гадаю, що в Радянському Союзі охоронців було більше, ніж металургів і шахтарів разом узятих. Наш інститут кілька років пильнував лише нічний вахтер і більш ніхто. Це виводило ДПУ з рівноваги. Вони неодноразово намагались змусити нас до зміцнення охорони в УФТІ. Коли ж Лейпунський і пізніше його наступник Гей від цього відмовились, гебісти пішли на хитрощі. Вони послали своїх людей до інституту і вкрали кілька інструментів. Наступного дня вони викликали до себе директора Гея, і зробили йому зауваження з приводу недостатньої пильності й на доказ показали вкрадені речі. Скоріше за все, ті речі принесли їм їхні інститутські аген-

ти. Зрештою, вони зажадали такого штату охорони, на утримання якого інститут мав витратити 8 000 щорічно. Для того, щоб вкрасти устаткування на таку суму, злодії мали заїхати до інституту на вантажному автомобілі. Охорона коштувала більше, ніж могла принести користі. Попередній директор зміг втлумачити це гебістам. Тоді вони висунули інший аргумент. В інституті ведуться таємні роботи. Може закрастися шпигун. В дійсності ж, таємний відділ інституту, де проводилися секретні роботи, мав сталеві двері і до того ж охоронявся. Окрім того, шпигун, навіть якщо б йому вдалося проникнути всередину, не взяв би нічого. Він би побачив лише переплетіння скляних труб та дротів, безліч насосів і двигунів, та всяку іншу апаратуру фізичної лабораторії. Те, що належало тримати в таємниці, а саме результати вимірів, знаходилося в головах фізиків. Навіть їхні нотатки не могли слугувати джерелом інформації. А тому шпигун, якщо він, навіть, був фізиком, у разі проникнення на територію не здобув би ніякої цінної інформації. Він мусив би пошукати наукових працівників, які не були під наглядом охоронців інституту. Однак, переконувати ДПУ було марною справою. Гаслом дня була «революційна пильність». Проголосив його сам Сталін. ДПУ його підхопило й почало застосовувати навіть там, де не було чого пильнувати. Кошти сплачувала держава, утримуючи величезний паразитичний апарат охоронців.

Втручання Давидовича в мою сферу діяльності відбувалося одне за другим. Кожне таке втручання зменшувало продуктивність праці, збільшувало адміністративні витрати. Але все це мало турбувало Давидовича. Адже я був занадто самостійним, і йому треба було замінити мене кимось іншим. І от Давидович проінформував мене про те, що не може більше утримувати мене на такій відповідальній посаді, та що я мушу передати справу комусь із російських комуністів, а сам продовжити працювати в ролі головного інженера та заступника директора. Він не хотів мене звільнити з роботи, бо бачив, що мене не було ким замінити. У країні було дуже мало добрих організаторів. Трести й комісаріати рвали їх прямо з рук. Якби я був росіянином, Народний комісаріат давно б уже довірив мені більш відповідальну роботу. Однак будівництво дослідної станції також було досить складною проблемою. Треба було вирішувати не лише технічні проблеми, які висуває кожна велика промислова будова, але й вести підготовку наукових досліджень. Давидович не мав ким мене

замінити. Він хотів поставити на чолі будівництва якогось відданого собі російського комуніста, а мене схилити до того, щоб я й надалі працював під його керівництвом. Я ж не погоджувався. Я пам'ятаю свою з ним розмову дуже добре. Він прийняв мене у своєму приміщенні пізно вночі. Помешкання мав добре умебльоване за рахунок інституту. Сам відібрав меблі. Були вони свідченням дрібноміщанської відсутності смаку. В останній роки увійшло в звичай, що директор обсталяє свою квартиру за рахунок підприємства. У нас в УФТІ той звичай ще не прищепився. Наші головні спеціалісти мали дуже скромно умебльовані помешкання.

Давидович повідомив мені про своє рішення. Я відповів:

— Товаришу Давидович, я не маю заперечень проти вашого рішення. Можливо, воно викликане політичними міркуваннями. Я з охоче передам свою адміністративну роботу й повернуся до технічної фізики. Вважаю недоцільним продовжувати займатись попередньою діяльністю на іншій посаді.

— Чи не означає це, що ви хочете полишити роботу на станції?

— Саме так.

— Це те ж саме, що взагалі відмовитися від роботи. Чи відомо вам, що це означає в нашій державі?

— Товаришу Давидович, при одному й тому самому завданні один поганий керівник краще двох гарних. Кожна робота витримує лише одного чоловіка, відповідального за її виконання. Якщо я маю продовжувати роботу, а новий директор буде нести за неї відповідальність, то обов'язково виникнуть конфлікти, які гальмуватимуть будівництво. Було б краще, якби цей чоловік призвичаївся за все сам відповідати. Я йому допомагатиму протягом місяця, щоб ввести його в курс справи.

Давидович боявся, що коли мене не буде, то будівництво зупиниться. Будувати в Радянському Союзі було дуже непросто. Бракувало всього. Якщо був цемент — не було дерева. Якщо було одне й друге — бракувало необхідного трансформатора. Або не було будівельників. Коли ж були й робітники, то бракувало кредитів і треба було їх «вибивати». Але ще більші труднощі очікуються при монтажі устаткування. Велика будова має функціонувати як оркестр, у якому не повинно бракувати жодного інструмента. Давидович сам був відповідальний за будівництво в інституті установки високої напруги. Те будівництво велося вже п'ять років, а його обсяги заледве сягали

однієї п'ятої від обсягів будівництва дослідної станції. Він розумів, що за застій на будівництві дослідної станції, спричинений моєю відставкою, відповідати доведеться йому і боявся цього. Саме з цієї причини він тягнув зі своїм рішенням цілих два місяці. Після цього він таки примусив мене по партійній лінії прийняти його пропозицію. Я погодився скласти з себе керівництво й продовжувати роботу при новому директорові.

Справи в інституті йшли все гірше й гірше. Нарешті, наукові керівники інституту вирішили, що далі так тривати не може. Вони зібралися й написали подання до Центрального комітету партії з проханням звільнити Давидовича й повернути до інституту Лейпунського, що був на той час в Англії і працював у лабораторії лорда Резерфорда. Центральний комітет та Комісія партійного контролю, один з найвищих органів Радянського Союзу, зайнялися цією справою. Членом Комісії партійного контролю, якому підлягав науковий сектор, був Модест Йосипович Рубінштейн, людина відкритого характеру й великої внутрішньої культури. Він об'їхав майже всі континенти, володів сімома мовами й належав до того типу російських марксистів, у яких дуже вдало поєднувалися найкращі традиції російської та західної культур. Я мав із ним розмову й пояснив стан справ в інституті. Він обговорив ситуацію з відповідальним працівником Центрального комітету й рекомендував поставити на чолі інституту вченого. Тим самим конфлікт в інституті було практично вичерпано, але ми в УФГІ впродовж багатьох місяців нічого не знали про прийняте в Москві рішення. Боротьба в інституті продовжувалася. Давидович пішов у контратаку. Він поінформував Харківське управління НКВС про те, що в інституті виникла таємна змова під керівництвом Ландау та Вайсберга з метою саботажу військової тематики. Не знаючи подробиць доносу Давидовича, посланого гебістам, ми чекали найгіршого. Товариші в партійному осередку інституту вагалися. Вони ще не бачили, з ким треба зберегти добрі стосунки: з директором, за яким, правдоподібно, стояло ДПУ, чи з провідними науковцями, які могли чекати на допомогу з Центрального комітету в Москві. Давидович був переконаний, що саме я, стоячи за кулісами, плету мережу змови проти нього. Насправді, Ландау та його друзі були досить самостійними, аби чекати від мене вказівок про те, що їм робити. Однак, протест нашої групи проти Давидовича був сформульований політично так грамотно, що директор відчув мою

руку. Він не міг повірити в те, що безпартійні могли так обережно взятися до справи. Для подання заяв до найвищих партійних органів у Радянському Союзі існував певний ритуал, котрий невільно було порушувати. Зокрема, подання групової заяви, підписаної вісьмома особами, являло собою завідому контрреволюцію. Це було б започаткуванням політичної організації, що в радянському розумінні дорівнювало контрреволюції. Тому ми направили до Центрального комітету різні подання у справі Давидовича, підписані, щонайбільше, двома або трьома особами. Групові вчинки і збір підписів дозволялися лише тоді, коли це організовувала партія, наприклад, коли колгоспники якогось села писали листа до улюбленого вождя, батька народів, великого Сталіна й дякували йому за щасливе життя. У такому разі партійна організація сама збирала підписи.

Вагалася не лише партійна організація УФТІ. Навіть харківській НКВС, який стояв на боці Давидовича, дуже обережно брався за справу. Давидович наполягав на тому, що когось треба заарештувати. Тоді ще не наважувалися підняти руку на самого Ландау, вченого зі світовим ім'ям, чи заарештувати мене — іноземця. (Двома роками пізніше із задоволенням заарештовували саме іноземців). Вони вишукали найбеззахиснішого в нашій групі, а саме молодого студента на прізвище Корець, який працював разом із Ландау. Корець боготворив Ландау і з великим азартом брав участь у боротьбі проти Давидовича. Давидович наказав для початку під будь-яким приводом виключити його з комсомолу. Наприклад, за приховування свого соціального походження. При оформленні до інституту Корець склав дві свої автобіографії: одну, дуже докладну, для комсомолу, куди вступив. Другу, коротку, — для відділу кадрів інституту. В першій автобіографії він зазначив, що його мати під час громадянської війни деякий час займалася торгівлею. Насправді, вона приносила на своїх плечах з села до Сімферополя картоплю та яблука й продавала їх на базарі. З того доходу самотня жінка утримувала двох своїх дітей. У короткій автобіографії, поданій до інституту, Корець цю деталь опустив. Зрештою, інститут був адміністративною одиницею, а не політичною. Давидович намагався через Кореця добратися до нашої групи. Він передав справу в партком, і Кореця було виключено з комсомолу як «класово ворожий елемент», що приховав своє соціальне походження. Цього Давидовичу здалося замало. Він хотів нас залякати. Через кілька тижнів Кореця було заарештовано. Це, дійс-

но, паралізувало ініціативу нашої групи. Ландау був єдиним, хто не зламався. Мої приятелі вважали, що тепер і я опинився в небезпеці.

Через кілька днів після арешту на загальних зборах працівників інституту розпочалася проробка Кореця. Люди підводилися один за одним і з глибоким обуренням говорили про прихованого ворога, шпигуна, який пробрався до інституту. Я довго вагався йти на збори чи ні. Комаров, як старий комуніст, добре знав настрої в партії, в глибині свого серця був на нашому боці. Він підмовив мене піти. Сказав:

— Алексе, якщо сьогодні не підеш, то тебе навіть можуть заарештувати, а в кращому разі ти будеш депортований із країни. Той конфлікт не буде вирішуватися в Харкові. Останнє слово матиме Центральний комітет у Москві. Немає жодного сенсу демонстративно триматися осторонь зборів. ДПУ розцінить це як провокацію, а Давидович тільки цього й чекає. Не роби йому цієї приємності.

Я послухався, пішов на збори і при голосуванні підняв руку, голосуючи за резолюцію, що засуджувала Кореця. Я ще й зараз, коли пишу ці рядки, палаю від сорому. За всі часи мого перебування в партії та Радянському Союзі я не здійснив більш ганебного вчинку і добре це усвідомлюю.

Арешт Кореця фактично поставив нашу групу поза законом. Усі ходили пригнічені, ніхто не відважувався сказати що-небудь відверто. Давидович тріумфував. Але наукова робота була паралізована. Я сам поінформував про це високі інстанції в Москві. Моя інформація була прийнята, але нічого не було сказано про те, яке буде рішення. Минув місяць, потім другий. Давидович набрався відваги й усунув мене з посади. Я мав якісь справи в Москві й зібрався туди поїхати. Давидович не дав мені дозволу на виїзд, якщо я не дам йому слова честі, що ні з П'ятаковим, ні з будь-якою іншою високою посадовою особою в Москві не буду говорити про справи в інституті. Я не дав йому такої обіцянки і відмовився від поїздки, але зателефонував до Москви та проінформував про справи людей в Народному комісаріаті. Через тиждень Давидович призначив нового керівника Дослідної станції. Я продовжував роботу. Якось пополудні, коли я саме повернувся з будівельного майданчика й відпочивав, до кімнати вбігла сяюча теща:

— Алексе, чи ти знаєш, хто повернувся?

— Я нічого не знаю.

— Корець!

— Його звільнили вранці за вказівкою з Москви. Значить, він уже ж таки шпигуном не був. У партійній організації декому буде соромно. Загальний настрій повернувся проти Давидовича. Центральний комітет виявився сильнішим від місцевого ДПУ.

Через декілька місяців Центральний комітет усунув Давидовича. Лейпунського було відкликано з Кембриджа й призначено директором. Я набрався сміливості й вирішив залишитися в країні. Була осінь 1935 року. Влітку, будучи за кордоном, я, було, вирішив полишити Радянський Союз. Потім змінив свій намір і пізніше дуже про це шкодував.

Ото й уся історія конфлікту в інституті. То було моє перше зіткнення з ДПУ. З того часу харківське ДПУ започаткувало течку «УФТІ» і течку «ВАЙСБЕРГ». З тієї хвилини до арешту мене вела пряма дорога. Гебісти не могли мені вибачити своєї поразки в інститутському конфлікті.

...Упродовж наступних допитів Резніков намагався примусити мене охарактеризувати конфлікт в інституті як змову контрреволюційної групи, спрямовану на саботаж військової тематики. Я опирався, як міг. Він кричав і шаленів. Наказував будити мене по шість разів упродовж ночі. Допитував мене по вісімнадцять годин без перерви. Я не здавався. Якось у п'ятницю ввечері він звелів мене відвести не до камери, а до лазні. Підлога там була волога й зовсім не було де сісти. Я провів там чотирнадцять годин. У кутку лежала дошка й я ліг на неї. У суботу мене викликав Резніков й запитав, чи я, нарешті, збираюся зізнаватись. Коли я відповів відмовою, він знов відіслав мене до лазні. Тим часом дошка зникла, а води було на сантиметр. Я мав надію, що на ніч повернуся до камери, бо в неділю допитів не було, але помилився. Мене було забрано аж у понеділок уранці. Лягти я не міг, щоб не підхопити запалення легенів. У понеділок мене напівмертвого припровадили до Резнікова. Він був у доброму гуморі:

— Що з вами, Олександр Семеновичу, чи не захворіли?

— Ні, я лише простояв 40 годин у лазні.

— Як це? Хіба в суботу вас не повернули до камери?

— Ні. Я стукав безперервно й намагався звернути на себе увагу наглядачів. Але вони казали, що не мали стосовно мене ніякого наказу.

— Слушно, я зовсім забув. Прошу вибачення.

Натурально, бандит вчинив це свідомо. А тепер ще й насміхався. Він так і не зміг змусити мене до зізнання щодо змови проти військової тематики. Тоді почав з іншого боку:

— Перейдемо до ваших приятелів. Усі вони люті вороги. Візьмемо, наприклад, Льва Давидовича Ландау. То є явний ворог народу і троцькіст. Сподіваюсь, що ви заперечувати не будете.

Я промовчав.

...Лев Давидович Ландау був складною й цікавою особистістю, «жахливою дитиною радянської фізики». У своїх зовнішніх проявах завжди поводив себе як Дон Кіхот. Це був тип «вічного юнака». Будучи найвидатнішим теоретиком Радянського Союзу, він був дуже далеким від церемоній та чинопоклоніння. В Академії наук сиділи шановні, як висловлювався Ландау, «мужі з борідками», яким було дуже далеко до нього. Молодий 27-річний Ландау був вищий за них усіх на голову, але в Академію наук його не прийняли. Йому було приємно дратувати «мужів з борідками». Він досконало володів своїм фахом, а шановні професори не завжди були певні себе. Якось після доповіді Йоффе він зауважив: «Те, про що розповів Йоффе, дуже цікаво, шкода тільки, що все це немає ніякого дотичності до науки». Всі вибухнули сміхом, але кількома формулами Ландау довів слухність своєї критики. Завжди був схильним до жартів, кривлявся як школяр, провокував кожного, хто хизувався своїм становищем чи іменем.

Комусь із радянського керівництва прийшла в голову блискуча ідея встановити ієрархію для науковців. Були створені урядова та регіональні комісії для надання кожному науковцеві відповідного статусу. Найвищим ступенем був ступінь «доктор наук». Нижчі ступені: «старший науковий працівник», «молодший науковий працівник» й так далі. Наш інститут, як провідний у країні, здобув право самостійно надавати ці ступені. Комісія під головуванням директора цілими тижнями займалася цим питанням. 1 квітня 1935 року на дошці оголошень інституту з'явився наказ директора, в якому кожному науковцеві присвоювалось наукові ступені. Результати роботи комісії були дивними. Якийсь незначний асистент у наказі став доктором, а видатний фізик мав задовольнитись званням молодшого науковця. «Понижені у званні» з обуренням і протестами побігли до директора. Директор же сказав, що він нічого не знає. Всі, опріч

Ландау, забули, що було 1 квітня. Виявилось, що це Ландау приніс наказ директорській секретарці для оголошення. Та бездумно поставила на документ печатку і вивісила його для ознайомлення. Ландау по-королівськи втішався, спостерігаючи реакцію самовпевнених «мужів з борідками».

Якось йому прийшла в голову ідея створення ерототехнічного інституту. Запитав мене:

— Чи не бажаєте стати секретарем нового інституту ерототехніки?

— Мені не дуже зрозуміло, про що йдеться та при чому тут я.

— Олександр Семеновичу, ви маєте у своєму інституті найбільш розвинену ерототехніку, її треба поставити на службу загалу.

— Як ви до того додумались, Лево Давидовичу?

— Бачу за результатами.

— Видимість оманлива, я живу тут як монах. Які завдання ви ставите перед новим інститутом?

— Треба відкрити закони статевого стосунку.

Потім він запропонував дати визначення стадіям зближення чоловіків і жінок: 1 — зустріч, 4 — знайомство, 8 — прогулянка, взявши за руки, 13 — перший поцілунок і так далі, 20 — стосунок.

Я запитав:

— І це все?

— Натурально, Алексе.

— Одрозумно видно, що ви новачок, Лево Давидовичу. Гадаю, що з 20-ої все тільки починається.

— Необхідно також класифікувати об'єкт дослідження, особливо жінок: 1 — ідеальна жінка, від якої неможливо відвести очей, коли вона трапляється в житті, 5 — щось таке на що не варто дивитись; між ними — всі інші ступені.

Я не прийняв його пропозиції. Він завжди знаходив час на такі дурниці. Ніхто не бачив його працюючим. А саме в той час він написав свої дуже значні наукові праці, котрі, як здавалось, давалися йому легше, ніж іншим їх читання.

Найліпша риса Ландау була та, що він не терпів ніякої брехні, ніякої облуди. Брехня, де б він із нею не стикався, викликала його іронічну посмішку. Було ясно, що така застава неодмінно призведе його до конфлікту з пануючою диктатурою. Ландау був відважним,

уголос говорив те, про що інші мовчали. Лише високий науковий авторитет оберігав його в той час від ДПУ.

...Я відмовлявся давати відповіді на питання Резнікова, які були для мене незручними. ДПУ виходило з положення, що кожна людина з критичним способом мислення є ворогом народу. Нема сумніву, що Ландау належав саме до цієї категорії.

— Громадянине слідчий, я не можу зрозуміти, чого ви від мене хочете? Ландау є настільки гідною уваги постаттю, що я впевнений, — ви знаєте про нього більше, ніж я. Навіщо ви вимагаєте від мене його характеристику?

— Хочемо вас змусити до зізнання, що всі ваші приятелі були ворогами народу.

— Якщо Ландау ворог народу, то чому ви його не арештуєте?

— Його ще оберігає світова слава, але це буде недовго.

— Ландау ніколи не був моїм близьким приятелем, хоча я завжди з охотою розмовляв із ним.

— У такому разі перейдемо до вашого сердечного приятеля англійського контрреволюціонера Мартіна Руемана. Що вам відомо про Руемана? Коли він став на службу до «Інтеллідженс Сервіс»?

— Перш за все, Руеман не є контрреволюціонером.

— Хто ж він, у такому разі, є? Може комуніст?

— Ні. Руеман є типовим англійським лібералом з великими симпатіями до соціалізму.

— Хочете засипати мені очі піском? Руеман не є контрреволюціонером!? По-вашому, виходить, що англійські буржуазні ліберали стоять на боці соціалістичної революції?

— Ні, не стоять.

— Це й означає, що вони проти революції. А хто не є на боці революції, той проти неї, а хто проти неї той і є, власне, контрреволюціонером.

— Я безсилий проти такої логіки. Контрреволюціонером, у моєму розумінні, є ті, хто активно бореться проти революції, а не британські демократи, які дивились на радянський експеримент з явною симпатією.

— Не вдавайте з себе невинність. Вам добре відомо, хто такий Руеман. Таємний ворог, який під дружньою личиною виконує брудну роботу для англійського шпигунського центру. Ну а зараз перейдемо до ватажка всієї банди — Олександра Ілліча Лейпунського. Нам неясна лише одна деталь — ви завербували Лейпунського, чи він вас?

— Завербував куди?

— Хіба не ясно — в контрреволюційну бухарінську організацію.

— Ні він мене, ані я його. Але якщо й далі так ітиме, то виявиться, що в інституті працюють самі лише вороги. Найвидатніший фізик Радянського Союзу Ландау — ворог. Олександр Ілліч Лейпунський, молодий комуніст, син робітника, шанований і поцінований партією, найкращий представник нової радянської інтелігенції є для вас також ворогом. Хто ж тоді для вас є другом?

Резніков підскочив і бебехнув кулаком по столу, аж склянка підскочила:

— Ти, сучий сину, закордонний бандите, брудний зраднику, що собі дозволяєш? Хочеш тут, у моєму кабінеті, проводити контрреволюційну агітацію? Може, набридло лежати!? Хочеш до лазні? Можу спроводити тебе туди хоч на тиждень!

У ту ж мить відчинилися двері й увійшов високий і товстий гебіст. Резніков зірвався на ноги. Підвівся і я. Був то новий керівник відділу, капітан Торнуєв. Азака вже не було. Пізніше я довідався, що після самогубства Мазо, начальника харківського ДПУ, Азака було заарештовано. Резніков відраптував:

— Доповідаю, товаришу капітане, що цей бандит, Олександр Семенович Вайсберг, є найбільш закоренілим ворогом, який будь-коли проходив через мої руки. Я просто не знаю, що з ним робити.

Торнуєв на це відповів:

— Не знаєте що робити? Переламайте йому кості, — і вийшов.

Капітан промовив ці грізні слова в такому доброзичливому з відтінком гумору тоні, що сказане мене не стурбувало. Та й сам Резніков змінив тон на більш дружній.

— Олександр Семеновичу, рано чи пізно ви зрозумієте, як багато я для вас роблю. Я намагаюся вберегти вас від тяжкої долі, а ви маєте мене за свого ворога. Я бачу, що ви сьогодні втомлені. Ідіть до камери. Можете поспати, а рано вранці спокійно напишемо першого протокола. Інакше ми не зрушимо з місця.

Я з полегшенням зітхнув. Перспектива повернутися до своєї камери замість вологої лазні була настільки приємною, що я відчув почуття вдячності до свого мучителя.

Ту ніч я проспав як убитий. Не розбудив мене й пташиний галас при сході сонця. Я встав лише тоді, коли наглядяч приніс чай. Голову мав ясну і почувався добре. Подумки я повертався до добродуш-

ного тону, яким капітан Торнуєв промовив страшні слова: «Раджу вам, лейтенанте, поламати йому кості». Новий начальник справляв враження селянина. Азак же був інтелектуалом.

Потім я ще раз обміркував ситуацію. Важко були стежити за перебігом думок Резнікова. Він безперервно міняв тактику. То хотів чогось зовсім невинного, чогось такого, що мене не зачіпало. Тепер я мав представити своїх приятелів як контрреволюціонерів. Навіщо йому це потрібно? Не знаю. Доведеться запитати.

Я зробив це при наступному допиті. Резніков був у доброму настрої і навіть дещо привітним.

— Чи ви справді вважаєте Лейпунського за ворога?

— І дуже небезпечного.

— Чому ж він користується загальною повагою в державі, обси-паний почестями, є членом Української Академії наук і так далі?

— Чи маєте ви уявлення про те, скільки людей носили ордени Леніна до того, як були викриті нами як вороги народу? Дуже часто провідні промисловці отримували від Верховної Ради найвищі відзнаки в день свого арешту.

Я хотів зауважити: «Погана співпраця керівних радянських органів», — але промовчав. Здається він здогадався, про що я подумав.

— Немає в тому нічого дивного. Щоб утримати нашу роботу в таємниці, ми інформуємо лише своїх керівників. Наш найвищий керівник — Генеральний комісар державної безпеки й Народний комісар внутрішніх справ Микола Іванович Єжов звітує тільки перед товаришем Сталіном. Тому іноді, на жаль, трапляється, що таємним ворогам народу вдається обдурити радянську владу й отримати ордени й інші відзнаки перед тим, як ми їх посадимо за ґрати. Але не кожного ми арештуємо відразу. Деякий час ми спостерігаємо, аби одним махом загребти всю організацію. Цього ж ми очікуємо і в справі Лейпунського.

— Громадянине слідчий, скоріше за все, ваша тактика є слушною, однак вона веде до того, що навіть вищі державні органи помиляються стосовно людей. Тож як ви можете очікувати від мене, щоб я викрив подвійне обличчя Лейпунського.

Він подумав хвилину й потім відповів:

— Ви були другом Лейпунського, його правою рукою, а можливо навіть його шефом. Ми ще й досі не знаємо, як були поділені між вами ролі.

Я хотів щось відповісти, але промовчав, бо це було безнадійною справою. Тон допиту почав загострюватися. Резніков знову почав лаятись, а я дивитися у вікно.

— Минулого разу ви скаржилися, що я вас мордую, не даю спати й так далі. В дійсності ж, то ви мене мордуєте. Я ще ніколи не мав справу з таким затятим в'язнем. Ви просто камінь. Я не можу з вами впоратися ні логікою, ні примусом. Таке враження, що ви нічого не відчуваєте. Сидите три місяці в одиночці. Інші вже давно б уже втратили розум, а ви навіть не скаржитесь.

Я наставив вуха.

— Як це можна скаржитися? З таким же самим успіхом я міг би оскаржувати свій арешт.

— То інша річ. Ваш арешт затвердив прокурор. А одиночна камера є загостренням позбавлення волі, й це питання вирішує начальник відділу. Можете написати подання до капітана Торнуєва й просити перевести вас до загальної камери, якщо хочете. Він може погодитись. Але за умови, що ви, нарешті, наберетеся розуму й припините саботувати слідство.

— Я ніколи не саботував слідства. Я лише захищав свою невинуватість і це є моїм законним правом звинуваченого.

— У цьому питанні я іншої думки. Але написання подання до капітана — то ваша справа. Я не буду протестувати проти його рішення. Можливо, перебування в одиночці заважає вам реально оцінити ваше становище.

— Чи можна попросити папір та ручку?

Він дав мені те й друге. Я написав коротке подання з проханням перевести мене до загальної камери. Резніков звелів мене вивести.

— Капітан Торнуєв задовольнить ваше подання. Сьогодні ввечері вас переведуть до загальної камери. Я застерігаю вас проти проведення контрреволюційних розмов із товаришами по камері. Інакше, ви будете повернені до одиночки, і, крім того, будете відповідати за це по закону. Під час допитів ви багато повідомили такого, що прокурор матиме підстави звинуватити вас за статтею 10, параграф 54 Карного кодексу України. Ви маєте знати, що наші закони поширюються й на іноземців.

Він подзвонив конвоїрові.

ПРОВОКАТОР

Я ледве стримував свою радість. Нарешті я знову побачу людей, довідаюся про те, що тут, власне, діється, та що діється поза в'язницею. Зможу обговорити свій арешт з іншими людьми замість того, щоб самому ламати голову в кутку! Кожен допит та кожен поворот слідства можна буде обміркувати з друзями по камері. Яке то буде для мене полегшення!

Мій суп стояв на столикові. Я був настільки збуджений, що навіть не торкнувся його. Підійшов до вікна і дивився на обидва дерева: те, що без листя, було всіяне птахами, те ж, що з листям, вони чомусь оминали. Я почувався щасливим.

Нагло закралася підозра. Що має на меті Резніков? Не можна ж допустити, аби що-небудь у цьому будинку діялося без його волі. Як сталося, що розмова торкнулася умов мого в'язничного побуту? Він сам її так спрямував. Щоправда, дуже делікатно, ніби випадково. Але «не віримо у випадки», — як завжди кажуть енкаведисти. Можливо, і я вчиню добре, якщо завжди буду дотримуватися цього правила.

Переводячи мене до загальної камери, Резніков, певно, мав якісь свої цілі. Те, що я мусив написати подання до Торнуєва, було лише камуфляжем. Він міг мене перевести до загальної камери й без Торнуєва, якби того захотів. А вибраний ним шлях мого переведення посяв у моїй душі подвійну підозру.

Можливо, він посадив у новій камері свого агента, який буде мене випитувати? Треба бути обережним.

Надвечір прийшов заступник начальника в'язниці з наглядачем і звелів мені роздягтися. Вони дуже ретельно переглянули мій одяг, потім дозволили вдягтися і наказали скласти речі та йти за ними. Повели мене до сусідніх дверей на другому боці коридору. Я потрапив у камеру, дуже схожу на ту, в якій довелося перебувати на початку слідства. З вікна відкривався краєвид на велике подвір'я. В камері

було три ліжка. Коли я зайшов, піднялися два в'язні й відрекомендувалися.

Молодий назався Дейніним. Він мав попелясте волосся, був середнього зросту зі слідами віспи на обличчі. По його руках можна було впізнати пролетаря. Він справляв враження дуже чемної людини. За фахом був електромонтером і працював у Харківському інституті вогнетривких матеріалів.

Другий заслуговував на увагу: високий, худий, трохи сутулий. Обличчя мав виснажене, чоло високе, волосся чорне, мав проникний погляд. Я подав йому руку й назвав себе. Він промимрив: «Рожанський», — і на мить затримав мою руку у своїй. Я глянув йому прямо в обличчя й кілька секунд не міг відірвати погляду — до того вразила мене демонічність його очей. Потім він почав говорити. По кількох словах мені стало ясно, що дух того чоловіка був адекватний його зовнішності.

Я відповідав лаконічно. Мене цікавило питання: хто з цих двох людей є провокатором. Вирішив, що Рожанський. Я поклав речі на порожнє ліжко й сів. Рожанський, спершись на підвіконня, розмовляв із Дейніним. Говорив довго. В камері запав морок. Я мовчав, цілком віддаючись відчуттю спокою, який приносив мені кожен вечір. Але я уважно стежив за темною фігурою під вікном.

Кого нагадував мені цей чоловік? Саме таким я завжди уявляв собі постать флорентійського єретика Гіроламо Саванароли. Він розмахисто й вайлувато розмахував руками під час розмови, і в його голосі вчувався непідробний фанатизм. Він оповідав Дейнінові історію французького Конвенту. Мій прихід перервав його розповідь, а тепер він її продовжував. Говорив про Робесп'єра і складалося враження, що він свідомо надавав трибунові великої буржуазної революції рис людини з Кремля, яка нас тут усіх тримала за ґратами. Я не дуже стежив за тим, що він говорив, мене зацікавила його особистість. Раз у раз мною опановувала думка, що якби він своє дрантя замінив на сутану монаха, воскрес би флорентійський єретик.

Розмови першого дня були обережними. Ніхто не розповідав про свою справу. Вірніше, ті двоє говорили про це обережно. Я дізнався багато про політичне становище в країні та у світі. Рожанський належав до найбільш освічених людей, яких я будь-коли зустрічав у своєму житті. У Радянському Союзі було мало таких, що освоїли західну культуру. Серед старих же партійців дореволюційного часу

їх було досить, але вони дивилися на світ дещо догматично, через окуляри марксової теорії. Здобутки мистецтва й літератури лежали поза їхнім обрієм. Рожанський був марксистом, але не обмежувався проблемами політики й соціології. Не було значної книжки чи то англійською, французькою, німецькою чи італійською мовами, яку б він не знав. Він однаково був ознайомлений з німецькою класичною філософією, англійською політекономією та французьким раціоналізмом.

У розмовах із ним мій голод на наукову та мистецьку тематику був повністю задоволений. Я був відрізаний від духовного життя Європи та Америки не лише після арешту. Мене повністю поглинули поточні справи. З того часу, як я змінив наукову роботу на організаційно-технічну, я не мав часу навіть на читання книжок. Новітня західна література була для мене майже недоступною. Радянська ж література знаходилася в той час під пресом диктаторського контролю. Уривками я звертався до російської класики. Але й то було дуже рідко. Як правило, після закінчення робочого дня я бував занадто виснаженим, щоб піти до театру, хоч театр у Росії ще був виключно гарний. Тепер же в розмовах з Рожанським я повернувся до уподобань моєї юності. Якось мова зайшла про великі постаті часів ренесансу, іншого разу — про Шекспіра. Ми перекидалися думками наче грали в якийсь інтелектуальний теніс, і ми обидва дуже тішилися вдалим ударом напарника. Я відпочивав.

Рожанський був убогим. Не мав нікого, хто приніс би йому харчі або гроші. Я ділився з ним тим, що мав сам. У перші дні ми не говорили про наші особисті справи. Обговорення загальних проблем відсунуло все на другий план.

Слідчий майже на тиждень полишив мене в спокої. Я прийшов до тям і почав дуже добре розуміти гарне висловлювання: «Люди-на тішить людину».

Через декілька днів після мого прибуття Дейнін і Рожанський прониклися до мене довірою й обидва розповіли мені свої історії. Історія Дейніна була дуже простою. Він був безпартійним і під тягарем злиднів часто робив зауваження, котрі його пильні колеги доносили до НКВС: не можна дістати хліба й сала, раціони дуже малі і так далі. Під кутом зору Карного кодексу це була контрреволюційна агітація, параграф 54.10. Не мало ніякого значення те, що критика Дейніна мала підстави — хліб на базарі весною 1933 року кошту-

вав у 50 разів дорожче, ніж весною 1927 року перед початком колективізації, натомість заробітки виросли лише на 60 відсотків. ДПУ мало за контрреволюційну агітацію навіть згадку відомих фактів, якщо це не подобалося властям. Невільно було казати, що колись взуття було краще, незважаючи на те, що теперішнє через місяць чи два геть розвалювалось. В очах НКВС мала значення не правдивість сказаного, а лише тенденція. Підслідні, як я пізніше міг переконатися на сотнях прикладів, не робили жодної спроби протесту проти такого правопорушення. У переважній більшості випадків вони лише зрікалися сказаного. Всі були переконані — так далеко зайшла енкаведистська діалектика — що людина, котра хвалить минуле, справді здійснює злочин контрреволюційної агітації.

Справа Рожанського була більш складною. Він був старим революціонером. У ході процесу над румунськими комуністами на початку двадцятих років його було заарештовано. Він стійко переніс тортури сигуранци й після закінчення покарання втік до Радянського Союзу. Тут він спочатку відігравав досить значну роль, але в 1925—1927 роках симпатизував троцькістській опозиції. Деякий час займав посаду політичного інструктора при Харківському НКВС і дуже добре розумівся на внутрішньому механізмі таємної поліції. Але говорив про це мало. Видно було, що його пов'яже військова дисципліна цієї організації. З ліквідацією опозиції його поступово понижували в посаді, аж поки він не став начальником відділу кадрів в одному з харківських трестів. Звідти й забрано було його до в'язниці.

Я так і не зрозумів, у чому ж його звинувачують. Говорив він про це дуже туманно. Ніколи не запевняв про свою невинуватість. У провини йому ставили лише розмови, в тому числі й розмови про розмови інших осіб. Про якесь конкретне звинувачення не йшлося. Однак Рожанський чомусь вважав, що звинувачено його слушно. Його позиція в камері була типовою позицією людини, відданої партії, урядові, соціалізові. Він вважав само собою зрозумілим, що й у своїй теперішній ситуації він повинен боронити радянську владу.

На третій день він запитав мене про мою справу. Я розповів йому все. Він запитав:

— У чому ви зізналися?

— А ні в чому. Бо нічого лихого я не зробив.

— Не розумію. Яку частину звинувачення ви визнали?

— Я ж вам кажу, що цілковито ні в чому невинуватий.

Вони обидва засміялися, після чого до розмови вступив Дейнін.

— А хто тут винний? Може, я?

— Я цього не розумію, — звернувся я до Дейніна. — Чи не хочете ви сказати, що визнали фальшиві звинувачення?

— Звичайно, а як можна інакше? Звідси ще ніхто не виходив невинуватим.

Я глянув допитливо на Рожанського, ніби просячи його про пояснення. Він почав:

— Скажіть, Олександр Семеновичу, як довго ви сидите?

— Більше трьох місяців.

— І досі такі наївні?

— Я зовсім не розумію ваших слів. Що мають спільного моя невинуватість і моя наївність?

— Олександр Семеновичу, — продовжував Рожанський, — ви ж доросла людина. Невже ви вірите, що ми вчинили злочин проти радянської влади?

— Судячи з того, що ви розповіли мені, не вірю.

— А тим часом і Дейнін, і я повністю підтвердили всі звинувачення.

— Так, але навіщо ви це зробили? Хто вас примушував до того, щоб визнавати щось, що не є правдою?

Рожанський глянув на Дейніна й повів у мій бік поглядом та кивнув головою з таким виразом, ніби хотів дати йому зрозуміти, що я не сповна розуму.

— Товаришу Рожанський, поясніть мені, що тут діється. Навіщо дорослі люди, такі як ви й товариш Дейнін, зізналися в злочинах, яких не здійснювали?

— Чи вам того й досі ніхто не пояснив?

— Ні, я сидів один.

— Я забув про це. Особисто я вважаю своїм партійним обов'язком робити все, чого вимагає від мене слідчий.

— Рожанський, ви збожеволіли! Визнати те, що не є правдою?

— Як давно ви в Радянському Союзі?

— Шість років.

— Шість років ви у нас. Будучи партійним, ви дотримуетесь буржуазної концепції правди та брехні, позбавленої всякого сенсу в застосуванні до наших відносин. Але я не хочу дискутувати з вами

на цю тему. Зрештою, то ваша справа. Мене лише дивує, як слідчий міг терпіти вашу позицію.

— А що він міг зробити? Я просто відмовлявся підписувати все те, що не відповідало правді.

Обидва витріщилися на мене з щирим подивом. Потім Рожанський повів далі:

— Олександр Семеновичу, я не знаю, як поведуть себе слідчі з іноземцями. Радянський же громадянин не міг би просидіти й двох місяців, не зізнавшись.

— О Господи, але ж я не маю в чому зізнаватись! Візьміть це до уваги.

— Ви говорите, немов дитина. Хто з нас має в чому признаватись? Існує певна політична необхідність, і партія має право вимагати від її членів підпорядкування цій необхідності.

Я відчув, що голова мені замакітрилась. Нарешті я натрапив на позицію російських товаришів, знану мені з великих процесів і зовсім для мене незбагненну. Спочатку мені здалася, що Рожанський мене просто розіграє. Але коли я глянув йому в очі, то зрозумів, що він говорив щиро.

— Товаришу Рожанський, ви вважаєте, що член партії зобов'язаний підписуватись під абсолютно неправдивими речами?

— Я вважаю, що громадяни комуністи мають підпорядковуватися на кожному етапі політичної боротьби вимогам цієї боротьби.

— Усе це, як на мій розум, дуже узагальнено. Як я маю зізнатися, що був шпигуном, коли я ним не був? Що матиме з того партія?

— Ви не повинні казати, що були шпигуном. Судячи з усього того, що ви мені розповіли, слідство цього від вас не вимагає. Ви повинні мати настільки загострений слух, аби вчути, чого саме потребує від вас слідчий. І повинні це визнати, не доводячи діло до того, щоб з вас роби́ли шпигуна.

— Усе, що ви говорите, є чистісіньким божевіллям. Мені бракує інших слів, щоб усе це охарактеризувати.

— У такому разі давайте не будемо говорити на цю тему. Скажу лише, що слідчий недовго терпітиме вашу позицію.

— А що він може зробити, коли я не підкорюся?

— Олександр Семеновичу, ви просто смішні. Якщо захочуть вас примусити, то протягом одного-двох тижнів зламаєтеся так само, як і всі інші, й визнаєте все, що треба. Я вважаю, що ви не повинні дово-

дити справу до того й вчасно все залагодити зі слідчим. Я вже сиджу довго, але ще не зустрічався з такою справою, як ваша. Ваша справа мене дуже нервує і я не хотів би про неї більше говорити.

Він розгнівано замовк, неначе я образив його. Я схопився за голову. Чи я дійсно потрапив до будинку божевільних? Ото сидять тут невинуваті люди й зізнаються в усьому, чого вимагає від них їхній гнобитель. Вони при цьому боронили не стільки інтереси радянської системи — я їх боронив також — вони боронили репресивні заходи, скеровані проти них самих. Тобто грали роль для мене просто неприйнятну.

Жорстке припинення розмови створило напружену атмосферу. Мій пізніший досвід переконав мене, що тюремна камера є дуже чутливим організмом. Настрій камери визначається настроєм її найбільш деморалізованих мешканців. Один неприємний чоловік може двадцятьом іншим обернути життя на пекло.

Я почав розмірковувати над тим, чому Рожанський так образився. Мені здалося, що я знайшов психологічне пояснення його поведінки. Він, будучи старим революціонером, не зміг протистояти фізичному й моральному натискові НКВС. Можливо, він соромився своєї слабкості, і кожен, хто чинив опір, нагадував йому його власну ганьбу, кожен діяв на нього в тому сенсі провокаційно. Все, що він сказав про вірність партії й тому подібне, було лише ідеологічною надбудовою для виправдання власної капітуляції.

Після обіду того ж дня Рожанський запропонував інтелектуальну гру. Вибиралась якась визначна історична постать — вождь, артист, учений чи державний діяч — і хтось із товариства мав відгадати прізвище цієї людини. Він мав зробити це за допомогою десяти запитань, на які можна було отримати відповіді «так» чи «ні». Ці питання стосовно часу, місця, й професії наближали гравця все ближче до відгадки вибраної постаті, аж поки таки він її не називав. Сама постановка питань залежала від рівня інтелекту.

Та гра дозволила мені впродовж наступного тижня добре запам'ятати оточення, в яке я потрапив. Власне, участь у грі брали лише Рожанський та я. Дейнін навряд чи коли чув більшість імен, якими ми користувались. З часом ми почали відшукувати далекі історичні постаті. Ми вивчали за допомогою цієї гри ступінь інтелектуального розвитку та освіченості партнера і з приємністю переконалися, що ми варті один одного. Нас турбувало сумління стосовно

Дейніна, бо ми не хотіли, щоб у нього виник комплекс неповноцінності.

Через декілька днів дійшло до голосної суперечки між мною та Дейніним. Він напав на систему відрядної роботи в радянському господарстві. Тим часом я боронив інтереси держави. Дейнін говорив:

— Колись ми боролися проти відрядної роботи й проти нормування праці, а тепер робимо те саме, але ще гірше. У нас уже взагалі немає погодинних заробітків, усі працюють на акорд і вимучуються до смерті. Колись бойкотували таких, що б'ють рекорди та змушують інших до роботи в такому самому темпі. Тепер же вони стали героями. Слабкіші не можуть їх наздогнати і здихають з голоду.

— Але ж, товаришу Дейніне, як ви не розумієте, що одне — працювати на капіталістів, а зовсім інше для власної держави?

— Що звичайний робітник має з того, що повинен працювати важче, не маючи змоги придбати собі навіть пари пристойного взуття?

— Товаришу Дейніне, надприбуток, який є результатом збільшення продуктивності праці, зараз іде до державної каси, тобто приносить користь усьому робітничому класу країни.

— У такому разі чому нам зараз живеться гірше, ніж раніше?

— У всякому разі не з приводу відрядної системи роботи. Додаткова вартість, що є наслідком збільшення продуктивності праці, не є тепер наслідком експлуатації. Але ми маємо завдання, яких раніше не мали. Маємо дуже замало часу для того, щоб наздогнати капіталістичні країни, мусимо створити велику промисловість, щоб постачати наше сільське господарство тракторами, сільськогосподарськими машинами й добривами. Мусимо озброїти нашу армію, щоб у разі нападу не бути безборонними. Зрозуміло, що за цих умов держава надає собі право використовувати велику частину громадського продукту, аби покрити інвестиції й видатки на озброєння. Ми не можемо витратити багато на споживання, оскільки будемо і озброюємося.

— Товаришу Вайсберг, я чую це вже десять років. Те ж саме каже нам кожен промовець з агітпропу на кожних зборах. Але спочатку нам казали, що маємо виконати п'ятирічний план і тоді матимемо все необхідне, будемо жити з прибутків великих заводів і жити добре. Але поки ми виконували цю п'ятирічку, вони приготували іншу. Її також виконали, а жити стало ще гірше, ніж перед обома п'ятирічками. Я розумію, що ми маємо витратити багато грошей на

інвестиції. Але ж ми вже повинні були б мати прожиток із грошей, заінвестованих у минулі десять років. У 1931, 1932 та 1933 роках я не міг купити за свій заробіток і п'ятої частини того, що міг купити впродовж 1924, 1925 та 1926 років. Щось тут не так, справи йдуть усе гірше.

Я подивувався тому, як цей робітник ясно бачить ситуацію. В минулі роки мені часто доводилося розмовляти з пролетарями. Дуже часто доводилося чути грікі скарги, але ніхто не аналізував ситуацію так гостро, як Дейнін. Можливо, всі думали так само, як і він, але уникали на цю тему висловлюватись. Здається, в'язничні камери в Радянському Союзі є єдиним місцем, де ще можливі вільні дискусії.

Після вечері наглядач повів нас до туалету. Дейнін пішов першим і швидко повернувся. Рожанський і я повернулися пізніше. За цей відрізок часу Рожанський встиг повідомити мені впівголоса:

— Олександр Семеновичу, будьте обережні. Не ведіть розмов з Дейніним. То людина непевна.

— У якому сенсі, я вас не розумію?.

— Я не маю доказів, але переконаний, що то шпигун НКВС. Я в цих справах маю дуже великий досвід, навіть інстинкт, котрий мене рідко підводив.

— Але ж зрозумійте, я не контрреволюціонер. Що може довідатись від мене шпигун? Я не веду контрреволюційних розмов.

— Товаришу Вайсберг, ви наївні й не знаєте відносин у нашій країні. Такий агент повинен доставити матеріал своєму шефу. Якщо такого матеріалу не буде, то він його придумає. Просто спотворить ваші відповіді так, що вони наберуть контрреволюційного забарвлення.

— Він може це вчинити навіть без розмов зі мною.

— Але без розмов з вами він не знайде за що зачепитись. Зрештою, робіть, як знаєте, але ж у ваших власних інтересах бути обережним.

Я довго розмірковував над цією розмовою з Рожанським. Я все ще не міг позбутися враження, що саме Рожанський виконує в нашій камері якісь завдання слідчого. Його особисте ставлення до «правдивості» зізнань залишалося для мене незрозумілим. Людина та була, однак, відмінною від пересічних людей. На його висловлювання наклали відбиток минулі переживання і певний тюремний невроз.

Мої підозри почали поволі згасати. Після того ж, як він застеріг мене стосовно Дейніна, він покорив мене повністю. Я почав шукати інше пояснення його поведінки. Можливо, він боявся агента Дейніна та його доносів слідчому? Можливо, саме з цього приводу хотів перед НКВС створити враження своєї суперлояльності? Однак, ця теорія не могла бути цілковито переконливою. Іноді він говорив з явним релігійним фанатизмом. Дивився на мене як на ворога, що підіймає руку на все найсвятіше. Людина не може маскуватися до такої міри, тим паче, маючи такий сильний темперамент, як у Рожанського.

Тієї ночі я довго не міг заснути. Мій мозок гарячково шукав орієнтації. Що діється? Чи дійсно Дейнін є агентом? Чи дійсно Рожанський його боїться? Навіщо йому треба було розігрувати комедію? Адже міг зачекати, поки Дейнін засне й відверто зі мною поговорити. А до цієї пори не вчинив жодної такої спроби. Можливо, він боявся мене так само, як і Дейніна? В атмосфері НКВС втрачалося відчуття дійсності. Навіть там, на волі, після великих процесів люди вже не розуміли, хто є переслідуваним, і хто переслідує. Щось подібне мало місце й тут. З іншого ж боку, Дейнін розмовляв так, що наче нічого не треба було тут боятись. Чи, може, його покривала домовленість із слідчим?

У мене розболілася голова. Я вже не знав, що й думати. Ясно було одне: Рожанський був мені симпатичним. Була то людина сильного темпераменту, а такі не бувають шпигунами. Що ж до Дейніна, то я його просто не терпів.

Я пролежав кілька годин, коли зауважив, що й Рожанський не спить. Він встав, підійшов до мене й сів на моє ліжко. Ми почали розмовляти пошепки.

— Товаришу Рожанський, Дейнін спить. Прошу, скажіть мені, чи ви справді вірите в те, що сказали мені позавчора?

— Так, безперечно. У цих справах я ніколи не жартую.

— Добре. Але скажіть, Бога ради, який сенс має складання фальшивих зізнань?

— Олександр Семеновичу, ніхто з нас достеменно не знає сенсу того, що зараз діється. Вся стара гвардія революції винищена. Зараз майже нікого немає на волі з тих, хто перед 1917 роком належав до партії. Ліквідовують не лише тих, хто належав до опозиції, не лише прибічників Троцького, Бухаріна, Зінов'єва, але й усіх партійців з великим стажем, усіх старих революціонерів, усіх колишніх мен-

шовиків та соціал-революціонерів. Коротше кажучи, усе, що мало політичне обличчя та пам'ятало дореволюційні часи. Неначе пройшло країною стихійне лихо. Чи питаються урагану, звідкіля він прийшов та куди йде? Чи дасть він вам відповідь? Ні, можете лише припишкнути, щоб не бути зметеним. Буря ламає і вириває старі дерева з корінням, лише трава витримує. Вона похилиться, а потім знову підведеться. Я раджу вам похилитися.

— Добре, але кому слугує той ураган?

— Цього не знаю. Можна лише сподіватися, що той, хто йде на чолі, бачить мету. Можливо, колись усі її побачимо, якщо перед тим не згинемо. Гадаю, що ми маємо підкорятися нашим обов'язкам. Обов'язкам щодо руху, і обов'язкам щодо нас самих.

— Чому щодо нас самих? Чому ми маємо ганьбити себе в ім'я мети, якої не знаємо?

— Олександр Семеновичу, ви боретесь за честь мундира, прибули до нашої країни з поняттями, що не відповідають нашій епосі. Так міг чинити Фердинанд Лассаль, коли дозволив румунському бояринові застрелити себе, аби порятувати гонор аристократки. Ми ув'язнення не маємо про буржуазний гонор. Знаємо лише мету, мету остаточну.

— Але ж, саме тієї мети я й не бачу.

— На повороті доріг ми втратили її з очей, але Сталін знає, де вона знаходиться. На наступному повороті ми побачимо її знов.

Я мовчав і дивився на цю людину. Він був худий як кістяк. Напевне, хворів на сухоти. Було малоймовірно, що він переживе ув'язнення й ще раз побачить цю мету. Здається, він відгадав мою думку, бо підвівся й сказав:

— Олександр Семеновичу, можливо я сам і не доживу до звільнення. Але відчуття того, що я повністю присвятив своє життя справі, яка була провідною зорею моєю молодості і що навіть найтемнішої ночі я не дав збити себе на манівці, дає мені спокій. Мета боротьби була варта того, щоб протягом багатьох років мільйони найкращих людей різних народів присвятили їй своє життя. Варта вона й того, щоб заради неї загинув такий собі Рожанський. Олександр Семеновичу, ваша позиція не має сенсу. Ми занадто слабкі, щоб пливти проти течії. Каміння, яке несе потік, змете нас, якщо ми спробуємо це зробити. Піддайтесь течії і ви знайдете спокій. Можливо, колись досягнете спокійного берега.

Він ліг знову. Я нічого не відповів. Мав відчуття, що після розмови з Рожанським у моїй свідомості затуманилися ясні й прості поняття добра і зла, правди і брехні, а також їх виміри. Я навіть почав сумніватися в слушності своєї позиції. Розумів, що в моїй ситуації немає нічого гіршого. Боронився від отрути, яка його словами капала по краплі до мого мозку. Однак, упродовж наступного тижня я відчув, що його вплив на мене сильніший за мою власну волю.

Двома днями пізніше мене викликав Резніков. Був він у доброму настрою.

— Ну, як почуваете себе в новому оточенні?

— Дякую, набагато краще.

— От бачите, ми зовсім не якісь потвори. Маю сподівання, що й ви перестанете знущатися з нас. Ми маємо врешті дійти згоди й довести вашу справу до кінця.

Він узяв декілька аркушів паперу.

— Повернімося ще раз до справи Андерса. Ви зізналися, що висловлювали перед Андерсом бухарінські погляди.

— Ніколи я того не визнавав!

— Олександр Семеновичу, чи хочете нас знову провокувати? Чи гадаєте, що ми все стерпимо? То є чистісінька правда, що ви провадили ті розмови з Андерсом. Це підтверджує Андерс та й ви самі раніше в тому зізналися.

— Я визнав, що розмовляв з Андерсом і що критикував деякі установи нашої держави. Я заперечую, що моя критика мала контрреволюційний зміст та якийсь зв'язок із Бухарінім.

— Значить, ви все придумували самі? Ні Лейпунський, ні Бухарін не давали вам жодних директив?

— Не давали.

— Чи знали Бухаріна?

— Бачив його кілька разів у Народному комісаріаті. Зрештою, він був нашим безпосереднім начальником.

— Хто познайомив вас із Бухарінім і за яких обставин?

— Лейпунський відрекомендував мене Бухарінові. Було це влітку 1931 року. Ми пішли до Бухаріна щоб дістати дозвіл на заснування журналу, присвяченого проблемам фізики в Радянському Союзі.

...Я прибув до Радянського Союзу навесні 1931 року. Тоді праці російських фізиків друкувалися в основному в іноземних часописи-

сах, у першу чергу — в німецькому журналі «Zeitschrift für Physik». Явно бракувало центрального органу російської фізики на якійсь із світових мов. Радянські фізики не хотіли друкувати своїх праць російською, бо в той спосіб ізолювали себе від європейського та американського наукового життя. Слід зазначити, що фізики всього світу — це одна родина і що науковий поступ досягається за рахунок інтенсивного обміну досягненнями. У Ленінграді, Пасадені, Кембриджі та Берліні люди працюють над однаковими проблемами. Кожне мале досягнення, здійснене тим чи іншим фізиком де-небудь у світі, після публікації його праці стає власністю цілого світу. Всі фізики світу знали німецьку та англійську, іноді французьку мови. Російської ж не знав ніхто. З цієї причини російські фізики публікували свої праці в англійських та німецьких часописах.

Я запропонував створити в Харкові центральний журнал російської фізики, котрий видавався б англійською та німецькою мовами. Мої приятелі з інституту схвалили мою пропозицію. Я мав разом із Лейпунським викласти справу в Центральному комітеті в Москві. На той час я пробув у Росії всього декілька тижнів і ще не знав жодного слова російською. Бухарін прийняв нас дуже привітно. Олександр Ілліч виклав йому нашу справу. Тоді Бухарін звернувся до мене й заговорив російською. Тільки коли Лейпунський звернув його увагу на те, що я не розумію цієї мови, він перейшов спочатку на англійську, а потім на німецьку. Я подивувався тому, як добре він знав ці мови. Бухарін на той час уже скінчив свою політичну кар'єру. Партія дала йому становище — як на його калібр — без значення. Він був керівником наукового сектора в Народному комісаріаті важкої промисловості. Адміністративна робота не дуже його захоплювала. Бухарін не був організатором, як П'ятаков. Був він мислителем і навіть артистом. Було для мене незрозумілим, як ця прекраснодушна людина могла витримати люту боротьбу, без якої ніхто не може дійти до керівного становища в партії. А перед цим Бухарін певний проміжок часу очолював партію разом із Сталіним. Поруч із ним він боровся проти опозиції Троцького і Зінов'єва. Після ліквідації троцькістської та зінов'євської опозиції, Сталін відсунув Бухаріна вбік. А до того часу Бухарін знаходився на другому місці в Радянському Союзі й на першому в Комінтерні. Після усунення Зінов'єва Бухаріна було обрано головою Комінтерну. Був він малий, делікатні риси його обличчя і спокійний, розважливий спосіб спілкування приваблюва-

ли до нього кожного, хто з ним розмовляв. Після декількох слів він погодився з моїм планом. Сів за письмовий стіл, написав листа до Центрального комітету і вручив його Лейпунському. Через два тижні Центральний комітет доручив нашому інституту видання журналу. Я став його редактором.

Пізніше я декілька разів зустрічав Бухаріна в Народному комісаріаті. Коли наш інститут чогось потребував, він завжди охоче допомагав. Складалося враження, що в тому будинку, де бився пульс промисловості, він був приблудою. Якось я зайшов до його кабінету і побачив на мольберті краєвид. Бухарін запитав, чи подобається мені картина, яку він сам намалював. Наскільки я пам'ятаю, та картина разом з іншою була виставлена в московській галереї. Крім того, Бухарін займався літературною працею. Писав статті про Гете й Гейне. З часу усунення його від влади перестав друкувати економічні та політичні публікації. Пізніше він покинув Народний комісаріат і став головним редактором «Известий». Улітку 1936 року в час, коли розпочалися великі процеси, Бухарін перебував за кордоном. Наскільки я знаю, він шукав відпочинку на французькій Рів'єрі. Плачек зустрів його в Копенгагені й перекинувся з ним кількома словами. Зараз, коли я пишу ці рядки, то думаю про те, як сліпо ці люди йшли до власної біди. Бухарін повернувся до Радянського Союзу, хоча в той самий час Сталін уже розпочав всілякі приготування для знищення давнього опозиціонера. Кількома місяцями пізніше, після того, як Радек у процесі проти П'ятакова, будучи свідком, назвав Бухаріна керівником контрреволюційної організації, останнього було заарештовано. Весною 1938 року Бухарін, як і всі інші, пішов на смерть. Він повинен був би знати Сталіна, бо був його приятелем і разом із ним в 1927 році громив опозицію Троцького і Зінов'єва. Чи сподівався він, що йому приписуватимуть такі злочини? Чи, може, зважав на сентименти свого старого приятеля? У московських партійних колах завжди розповідали про те, як то Сталін любив Бухаріна. Але диктатор не завагався принести його в жертву для зміцнення своєї влади. Багато інших вчинили так же наївно, як і Бухарін, і, будучи переконаними у своїй невинуватості, повернулися з-за кордону. В одному з перших процесів хтось згадав генерала Путну, — одного з видатних російських військовиків, як учасника змови й шпигуна. Путна на той час був військовим аташе Радянського Союзу в Лондоні. Почувши це, він негайно прибув до Москви, щоб очистити себе від такого

страшного звинувачення. Його було заарештовано разом із маршалом Тухачевським, Якіром та іншими й страчено разом із ними. Хіба винувата людина повернеться після її викриття? Чи Путна, коли вирішив повернутися, вірив у провину шістнадцяти інших, які були розстріляні? А якщо — й це правдоподібно — в неї не вірив, то чому в такому разі повернувся? Навіщо наразив себе на смертельну небезпеку? Чи, може, сподівався, що його лояльність стосовно держави й партії, роззброїть Сталіна та його катів?

Повернімося, однак, до мого допиту. Резніков занотував собі дати моїх зустрічей із Бухаріним. Я не розумів, навіщо він приділяв таку увагу тим зустрічам. Щораз сильніше наполягав на тому, аби я пригадав усі подробиці. За останні роки третина мого життя минула в будинку Народного комісаріату важкої промисловості в Москві. Тому було зовсім неможливо точно вказати дати моїх зустрічей з Бухаріним протягом кількох років.

Я все частіше говорив: «Я не можу собі цього пригадати, громадянине лейтенанте».

— Маєте добру пам'ять, коли йдеться про менш значні справи. У ваших власних інтересах докладно пригадати те, про що сьогодні йдеться.

— Громадянине лейтенанте, я мав кілька, зрештою, дуже рідких зустрічей із Бухаріним у то було кілька років тому. Я відвідував його в службових справах в той час, коли він керував науковою роботою в Народному комісаріаті. Після його усунення ми більше не бачились. Це було неможливим, бо я був іноземцем і не займав ніякої високої посади. З 1931 по 1934 рік Бухарін прийняв мене кілька разів, щоб підписати якісь папери чи розпорядження, які я йому приносив. Ото і все.

— Ні. Службовий характер ваших зустрічей мав на меті маскування вашої диверсійної роботи. Саботаж останніх років, що ледве не допровадив нас до руйни, в усіх комісаріатах мав форму службових доручень.

Я вже перестав відповідати. Дискусія не мала жодного сенсу.

— Визнаєте, що проводили боротьбу проти розподільчої системи?

— Ні, це занадто сказано. Я критикував цю систему і стверджував, що вона застаріла. В нашій країні з часів колективізації держава регулює прибутки населення. Зараз навряд чи є в нашому

господарстві джерело прибутків, яке не було б під контролем держави. Якщо ж це так, то, і я це часто казав, немає жодного сенсу регулювати розподіл добра іншими засобами, ніж тільки за допомогою грошей. Держава легко може визначити рівень споживання кожного, просто регулюючи кількість отриманих ним грошей. Коли загальна сума грошових надходжень відповідає загальній вартості вироблених товарів споживання у відповідних цінах, то карткова система не потрібна. Картки — це щось на зразок других грошей. Я вважаю їх непотрібними. Я це казав багато разів.

— Ви вважаєте непотрібним те, що уряд має за слухне? І ви, згідно зі своїми поглядами, агітували проти рішень партії та уряду?

— Дійсно, так було.

— У такому разі, чи зізнається в контрреволюційній агітації? Нарешті почали набиратися розуму!

— Я не можу вбачити в тому ніякої контрреволюційної агітації. Я виступав не проти революції, а лише проти карткової системи, яку вважаю шкідливою.

— Мене не цікавлять ваші мудрування. Чи не здається вам, що своєю діалектикою ви намагаєтесь спотворити прості факти? Це вам не вдасться, Олександр Семеновичу. Не вийде.

— До того ж сам уряд наприкінці 1934 року це зрозумів і скасував карткову систему.

Резніков почав шаленіти.

— З таким нахабством я ще не стикався ніколи в житті! Припхався сюди закордонний агент і хоче повчати нашу партію і наш уряд, як їм слід чинити. Я тут не для того, щоб з вами дискутувати. Маємо все це, врешті, скінчити. Моя справа викривати ваші злочини, а ваша — лише їх підтвердити та назвати речі своїми іменами. Уясніть собі це. Я не маю для вас більше часу, треба з вами кінчати. Наш терпець увірвався.

Він звелів мене відвести.

Я повернувся до камери. Розповів Рожанському перебіг допиту. Був я дуже обурений.

— Олександр Семеновичу, я сиджу тут кілька літ й знаю сотні справ. Історії, подібної до вашої, я не пригадую. При всьому тому ви стверджуєте, що буцімто проти вас немає ніякого матеріалу? Чи ви не знаєте, що сам факт підтримування стосунків з Бухарініним спро-

вадив до Сибіру тисячі людей? І матеріалу проти них було не більше, ніж проти вас. А ви ж навіть вели з ним розмови!

— Але вони мали зовсім інший характер!

— Чи не здається вам, що ви знаходитесь в французькій салоні й розважаєтеся літературною критикою? Зрозумійте врешті, що Резніков — більшовик. Його завданням є охорона партії та уряду. Якби він сприймав ваші витончені міркування про те, яку розмову слід вважати контрреволюційною, а яку ні, то вже давно сидів би разом з нами.

Я був у розпачі. Був переконаний, що стосовно розподільчої системи рацію мав я, а не уряд. Я вважав форми розподілу 1931, 1932, 1933 років чистісіньким безглуздям. Не дарма ж уряд у 1934 році сам ліквідував карткову систему. Чи ж було в 1933 році контрреволюцією те, за що 1 грудня 1934 року всі газети славили як мудру політику вождя, — а саме ліквідацію карткової системи? Я запитав Рожанського про його думку. Він різко відповів:

— У 1933 році ваша позиція була контрреволюційною і дуже небезпечною для стабільності країни. З 1 грудня 1934 року ліквідація карткової системи стала необхідністю для нашого народного господарства. Виходьте з того, що Центральний комітет стоїть на сторожі історичних інтересів нашої країни і світового робітничого класу. Коли потрібні якісь зміни, Політбюро вчасно видасть відповідні вказівки.

Мене це вразило і я хотів продовжити дискусію з Рожанським. Але він відмовився, киваючи крадькома на Дейніна. Зрозумівши наляк, став чекати наближення ночі.

...Отже, прибув я до Радянського Союзу в березні 1931 року. То був третій рік першої п'ятирічки і колективізації. Уряд цілком завадив імпорт споживчих товарів, щоб заощадити валюту для придбання техніки. Форсувався експорт російської сільськогосподарської продукції. Все це мало призвести до нестачі продуктів харчування та одягу. Але то була другорядна причина катастрофи голоду, яка впала на країну. Головною ж причиною було зниження сільськогосподарського виробництва в часи колективізації. Селяни вирізали худобу перед вступом до колгоспів. Після тяжкої праці перших жнив протягом цілого року селяни не отримали в колгоспі нічого, окрім пари непотрібних спортивних пантофель замість необхідних

їм чобіт з халявами, та трохи матерії низької якості. Селяни були тяжко розчаровані і взагалі перестали працювати. В перші роки в колгоспах панувала так звана система «від рота». Це означало, що кожна селянська родина отримувала свою частку урожаю залежно від кількості членів сім'ї — чи «ротів» — без врахування виконаної роботи. Коли весною почало припікати сонце, селяни прокидалися у своїх халупах і кожен міркував: нехай інший працює. Це призвело до цілковитої дезорганізації господарства. З кожним роком збір зерна зменшувався. Врешті, в 1932 році він досяг лише невеликої частини нормального збору. Але держава не дбала про ситуацію на селі й реквізувала безоглядно все, що було потрібне для міста та для експорту. Індустріалізація країни в ті роки частково фінансувалася за рахунок збільшення кількості грошей в обігу. Природно, що ціни на ринку почали зростати. Тоді держава встановила максимальні ціни і почала регулювати розподіл продуктів за допомогою карткової системи. В 1932 році вартість грошей на вільному ринку зменшилася в п'ятдесят разів порівнянно з 1927 роком. Насправді, інфляція була зупинена вже в кінці 1931 року, але застій у виробництві сільськогосподарською продукції зменшував товарообіг. Держава реквізувала сільськогосподарську продукцію за сміхотворно низькими цінами. Селяни йшли до міст, щоб купити хліба для себе і платили за кілограм його більше, ніж отримували від держави за центнер збіжжя.

У 1932 році процес колективізації дійшов до завершення. Кожна людина в Радянському Союзі почала отримувати прибутки з джерел, що безпосередньо контролювалися державою. Найпростішою на той час річчю було зрев'язувати ціни і встановити нові, зважаючи на низьке товаропостачання, і ліквідувати карткову систему, яка втратила будь-який сенс. Карткова система вимагала для свого існування величезного бюрократичного апарату. Чиновники з розподілу продуктів харчування розкрадали дуже велику частину карток. Люди, яким виховання не дозволяло красти гроші, без зайвих церемоній привласнювали чужі картки. Незліченні продукти споживання, вироблені ще нерозвиненою легкою промисловістю, витікали неконтрольованими каналами. Лише невелика частина продукції досягала рук працюючих робітників та селян. Розвинена система господарського протекціонізму спричиняла марнотратство. Я був переконаний, що ревізія цін зробила б можливим поворот до вільного ринку. Держава на тому тільки виграла б. Залишилось би еди-

не мірило продуктивності праці — гроші. І уряд мав би можливість розподіляти прибутки так, як вважав слушним. Міг дати інженерам, потрібним йому для індустріалізації, чи гебістам, потрібним для безпеки краю, заробітки вищі, ніж, наприклад, лікарям чи науковцям, праця яких на той період соціалістичного будівництва здавалася менш важливою.

А при картковій системі певні верстви були значно привілейованими. Тільки ці привілеї мали прихований, а тому корумпований характер. Гебісти за свої 500 карбованців місячної платні могли купити більше за вчителя з його 6000 карбованців на рік. Гебісти, oprіч карбованців, отримували ще й іншу валюту у вигляді спеціальних карток на продукти харчування, які вони отovarювали в спеціальних розподільниках за низькими цінами. В країні не було єдиної валюти, їх було дві: карбованці та картки. Оскільки кожна категорія товарів вимагала інших карток, існували пункти їх обміну. Ціни встановлювались адміністративно, тобто свавільно. Люди втратили критерії для встановлення розумних цін. Уряд не мав повної картини розподілу національного продукту. Грошові надходження перестали бути для працівників стимулом для підвищення продуктивності праці. У будь-якому разі заробляли невелику кількість грошей, які могли реалізувати за низькими цінами в кооперативах та державних магазинах. Усе, що зароблялось понад це, могло бути реалізоване на вільному ринку за цінами, що в п'ятдесят разів перевищували державні. Це робило всяку додаткову працю позбавленою будь-якого сенсу. Наведу лише один приклад: робітникові, який заробляє всього 50 карбованців щомісяця, цих грошей досить для того, щоб викупити за низькими цінами все, що йому належить за картками. Якщо ж він піднатужиться і заробить утричі більше, то це зовсім не означає, що він купить втричі більше товарів. Він мусив за додатково зароблені 100 карбованців купувати хліб за фантастичними цінами вільного ринку. Отже, навесні 1933 року за додатково зароблені 100 карбованців робітник отримував ту саму кількість хліба, яка в кооперативі коштувала 2 карбованці. Фактично він заробив би за трикратне збільшення продуктивності праці замість 50 карбованців не 150, а лише 52 карбованці.

При таких заробітках агітація за підвищення продуктивності праці залишалася без наслідків.

Після ліквідації карткової системи люди знов стали розуміти вартість грошей. Знов старалися їх заробляти, тим часом як раніше вони думали лише про картки на харчі. Дорога до грошей тепер пролягала через продуктивність праці, і виробництво почало зростати фантастично. Розпочалася стахановщина. Багато людей не зрозуміло зв'язку між цими двома явищами. Все йшло до того, щоб гроші стали мірилом російського господарства. Саме це стало підмурком руху раціоналізаторів, відомого світові під назвою стаханівщини.

У численних розмовах з економістами, партійними робітниками, науковцями та адміністраторами я обговорював питання ліквідації карткової системи. Частина комуністів — пам'ятаю, наприклад, розмову в домі економіста Євгеніуша Варги, молодий син якого гвалтовно мене атакував, — панувала думка, що повернення до вільного ринку, якщо навіть той вільний ринок був би державним, і вся торгівля залишалася в руках держави, означав би повернення до капіталізму. Ці комуністи вважали, що соціалізм означає прямий розподіл продуктів споживання між усіма обивателями, а не їх вільне придбання. Я не стверджую, що той хибний погляд був офіційною лінією партії. Це питання ніколи не дискутувалось. Центральний комітет ні тоді, коли запровадив карткову систему, ні тоді, коли її ліквідував, не цікавився ні думкою партії, ні, тим паче, думкою народу.

Про все це я розмірковував у своїй камері, з нетерпінням чекаючи приходу ночі, щоб дізнатися про правдиву думку Рожанського.

Наша нічна розмова почалася банально. Спочатку Рожанський повторив думку багатьох людей, не заглиблюючись у суть цієї справи, — про економічний контроль. До жнив 1933 року в країні було мало хліба. Карткова система дозволяла навіть малий урожай справедливо розділити. Без карткової системи і максимальних цін менш заможні залишились би без хліба. Навіть у буржуазних країнах у разі виняткового господарського становища, наприклад, на час війни, переходили до карткової системи. Я відповів:

— Рожанський, ви розумна людина. Чому ви не можете збагнути різниці між нами й капіталістичними країнами? Після закінчення колективізації уряд вирішує, хто має бути заможним, а хто ні. Уряд розподіляє грошові прибутки народу. Як він розподіляє — то його справа. Але навіщо мати два види банкнотів, призначених для купівлі продуктів споживання — карбованці й картки? Вистачило б одних грошей.

Ми довго сперечалися на цю тему. Він не хотів розуміти, що після завершення колективізації всі гроші були під контролем держави. Я все більше заганяв його в кут. Він щоразу знаходив інші аргументи. Нарешті мій терпець увірвався.

— Моя позиція в цій справі може бути або слушною, або помилковою. Я вважаю її слушною, але, можливо, що я помиляюся. Що це все має спільного з революцією та контрреволюцією? Треба, перш за все, мати можливість вільного обговорення тих чи інших економічних заходів у соціалістичній країні без небезпеки наразитися на конфлікт з таємною поліцією.

— Олександр Семеновичу, дивна ви людина. Живете тут усього сім років і пізнали наш господарський апарат так докладно, як його не знають радянські обивателі. Ви стали добрим адміністратором і уважно стежили за тенденціями нашого розвитку. Однак, про деякі сторони радянського життя ви, схоже, не маєте нінайменшого уявлення. Говорите про нашу країну так, наче це великомасштабний дискусійний клуб типу англійського Товариства Фабіана.

— Я дійсно не розумію, що ви маєте на увазі. Скажіть, нарешті, відверто.

— Є речі, про які відверто не говорять. Існує певна змова мовчання, яка пов'язує партійне керівництво з загалом партійної маси. Порушення цієї конвенції хоч би навіть задаванням незручних питань, є актом контрреволюції.

— Рожанський, говоріть, нарешті, без туману. Що маєте на думці?

— Олександр Семеновичу, чи не думаєте ви, що негативні сторони карткової системи та подвійних цін були відомі нашому урядові так само, як і вам? Чи дійсно гадаєте, що члени партії, з якими ви дискутували, не знали того всього так же достеменно, як і ви?

— Чому вони тоді робили вигляд, що не знають?

— Радянські партійці виховані в такий спосіб, що розуміють прихований зміст розпоряджень, коли явно не говориться, про що саме йдеться.

— Або ви перестанете загадувати мені загадки, або я перестану з вами розмовляти.

Він присунувся до мене ближче і продовжив:

— Олександр Семеновичу, весною 1933 року в нас згинуло від голоду 11 мільйонів селян. Реальний прибуток робітника в місті

зменшився до однієї десятої прибутку в 1926—1927 роках. Чи маємо ми право зараз це розголошувати?

— Як це стосується раціонування?

— Карткова система дозволила нам приховати той факт перед закордоном, а точніше перед власним народом. Номінальні ціни на продукти харчування, що їх видають у кооперативах взамін на картки, залишилися без зміни. Номінальні заробітки навіть зросли, і Сталін міг на пленумі Центрального комітету в січні 1933 року, на якому обговорювались підсумки першої п'ятирічки, спокійно стверджувати, що прибутки працюючих людей у порівнянні з 1928 роком виросли на 60%. Чи пригадуєте це, Олександр Семеновичу?

...Звичайно, я дуже добре пригадав своє обурення, з яким сприйняв це повідомлення з пленуму Центрального комітету. Криза дійшла свого апогею. Мільйони селян померли, решта опухла з голоду й лежала по своїх халупах. Навіть на базарі в Харкові селяни, які втекли сюди зі своїх охоплених голодом районів, помирили щогодини. Робітники в місті теж мали вигляд мерців. Коні падали на вулицях. А Сталін, тим часом, мав незбагненне нахабство стверджувати, що добробут зріс і що відносний річний прибуток підвищився на 60%. Але карбованці 1928 року мали певну вартість, карбованці ж 1933 року внаслідок девальвації стали легшими в п'ятдесят разів. Про це Сталін не сказав нічого. Існував надійний критерій визначення ступеню девальвації грошей — це була ціна так званого торгсин-карбованця. У 1930 році радянський уряд створив спеціальні магазини, в яких продукти харчування та текстильні вироби можна було купити за валюту або золото за світовими цінами. Спочатку магазини торгсингу обслуговували лише іноземців, пізніше голодні росіяни почали приносити туди свої останні коштовності. За золото видавались бони в одиницях, які були загальновідомі під назвою торгсинг-карбованців, і які пізніше навіть можна було купити на вільному ринку за звичайні карбованці. За один торсинг-карбованець можна було купити ту саму кількість товарів, що й за звичайного карбуванця до початку девальвації в 1927 році. Але вже наприкінці 1932 року плачено на вільному ринку в Москві чи Харкові за один торгсинг-карбованець від 50 до 70 паперових карбованців. У той самий час, коли реальний прибуток робітників і працівників розумової праці так фантастично понизився, Сталін на пленумі Центрального комі-

тету говорив про зростання добробуту в містах. Формально він мав право лише стверджувати, що робітники в 1933 році мали на 60% паперових грошей більше, ніж у 1927 році. Міг ще додати, що ціни залишилися ті самі, бо, дійсно, хліб у кооперативі не подорожчав. Проявом злиднів було те, що в кооперативах не можна було дістати нічого, окрім, як тільки на один день трохи хліба і раз на місяць кілограм цукру. Саме цим був обмежений раціон простих робітників, які не користувалися жодними привілеями. Якщо ж робітник хотів мати м'ясо, сало чи молоко, він мав іти зі своїми карбованцями на вільний ринок і платити там за все в п'ятдесят разів дорожче. Але в кооперативах не вистачало навіть хліба. Двічі на рік, з нагоди великих свят, 1 Травня та 7 Листопада видавалися додаткові раціони: трохи маргарину, мармеладу, риби й так далі. Решту часу кооперативні магазини являли собою дуже сумне видовище. На вітринах запилений, засиджений мухами портрет Сталіна. В середині — брудні та порожні прилавки, до яких тулилися десятки згорблених жінок, щоб узяти додому скупий хлібний раціон і трохи капусти. Було це втіленням злиднів і розпачу. Американська та європейська преса втратили весь запас слів для характеристики російської економічної ситуації: заробітки збільшилися, офіційні ціни в кооперативах лишилися без змін. Той факт, що нічого не можна було купити, залишався прихованим перед очима зарубіжних спостерігачів штучною системою привілейованих магазинів. Рожанський, мабуть, мав рацію: можливо, карткова система слугувала лише для маскуванню тих фактів і, з цим я погоджувався.

— Товаришу Рожанський, чи варто було дезорганізувати наше господарство заради закордонної пропаганди? Система подвійних цін спотворила всі ринкові стосунки між державними фабриками, трестами, розподільчими органами і так далі. Я міг би дещо про це розповісти як керівник будівництва. Все, що можна було придбати в держави за твердими цінами, коштувало фантастично дешево. Кожен намагався щось собі з цього увірвати. В результаті потрібен був наказ самого Народного комісара на отримання кожного двигуна, кожного станка, кожного трансформатора. Все це призвело до безглуздої централізації в господарстві й перевантаження керівництва. Звідки Орджонікідзе чи П'ятакову було знати, кому більше потрібні фрезерні станки: моїй станції чи якомусь машинобудівному заводу

десь на Донбасі чи на Уралі? Я отримував фрезерні станки, бо був моторнішим за керівника будови на Уралі й зміг краще представити Народному комісаріату потреби свого підприємства. Інший того не зміг, хоч станків потребував дужче.

— Подібні речі неминучі в централізованій економіці.

— Ні, це не так. З ліквідацією системи подвійних цін і відновленням вільного ринку під державним контролем на продукти виробництва, а також на машини й сировину зібрана машина мусила дуже подорожчати, і я мусив би тричі подумати, перш ніж купувати її для свого інституту, якщо вже зовсім не міг без неї обійтись. Натомість ті фрезерні станки придбав би уральський завод, оскільки вони добре порухали б зиск, який дасть їм та дорога автоматична машина. Мій заклад мав би задовольнитися дешевшою машиною і це було б добре для народного господарства. До того ж в обох випадках ми дали б спокій Народному комісаріатові та й собі, зекономили б час для вирішення технічних проблем. Зараз же директори всіх великих заводів у країні та керівники будов разом із постачальниками підприємств місяцями сидять у Москві, щоб «вибити» для свого підприємства машини, інструмент та сировину. Люди з Владивостока їздять по шість разів на рік до Москви, двісті тисяч народу постійно сидить у Москві у відрядженні. Кошти на ці подорожі покриває держава. Система розподілу спонукає її до створення розподільчої бюрократії на кожному підприємстві і в кожній установі. Всього того можна уникнути, якщо впровадити розумні ціни та вільний державний ринок.

— Все це є неважливим у порівнянні з іншими питаннями.

— Але ж, Рожанський, чому нас постійно обходить закордон? Чи треба було руйнувати господарство лише для того, щоб за кордоном не довідалися про те, як у нас погано?

— Ідеться не лише про закордон. Хоч і це є набагато важливішим, аніж ви собі думаєте. В той час боротьба в Комінтерні ще відігравала велику роль. Наша лінія перемогла там завдяки тому, що ми мали успіхи в будівництві. Ми не перемогли б, якби європейські робітники довідалися, що будівництво оплачене голодною смертю мільйонів.

— Але ж ця голодна смерть не була неминучою. Катастрофа значною мірою якраз і сталася через цю систему фальшивих цін. Саме ці фальшиві ціни спонукали уряд відібрати в селян продукти їхньої

тяжкої праці без оплати. Селянин же відповів на те так, як завжди відповідають на реквізиції: перестав працювати і на країну впала трагедія голоду. Тепер скажіть мені, де контрреволюція: правдиво вказати на дійсний стан речей чи довести країну до того стану?

Я з переляку замовк. У запалі дискусії я забув про те, де знаходжусь. Може, Рожанський провокатор?

— Олександр Семеновичу, те, що ви кажете є глибоко контрреволюційним. Добре, погодимось, що вождь зробив помилку, якої можна було уникнути. Чи повинні ми з цієї причини його дискредитувати та міняти керівництво державою? Чи нашим обов'язком є мовчати?

— Хіба я казав щось про зміну керівництва?

— Повторюю вам ще раз, карткова система слугувала приховуванню наших недоліків як від закордону так і — що важливіше — від власного народу.

— Як то від власного народу? Кожен чоловік сам докладно знає про те, голодує він, чи ні. І тут не допоможе ні преса, ні карткова система. Шлунок каже йому правду й коригує фальшиві повідомлення пленумів Центрального комітету.

— Помиляєтеся, Олександр Семеновичу. Факт сам по собі ще не є фактом для мільйонів. Він стає ним лише після офіційного проголошення. Ви не розумієте значення революційної пропаганди. Якби ми допустили до того, що факт голоду був би підтверджений офіційно і став предметом дискусій, ми не пережили б 1932 та 1933 років. Проголошений факт впливає мобілізаційно на маси. Селянське повстання в ті голодні роки змело б нас. Перша спроба створення соціалістичного ладу загинула б під натиском контрреволюції.

Я мовчав. Можливо, Рожанський і мав рацію.

— Зауважте ще одну річ, Олександр Семеновичу, яка здається мені ще важливішою. Карткова система зробила можливим у ті роки зробити привілейованими ті верстви населення, які мали особливе значення для існування режиму — і це не кинулося людям у вічі. При єдиних цінах все було б ясно. Гебістові треба було платити 5000 місячної платні, щоб він міг купити собі на вільному ринку те саме, що він отримував у закритому розподільнику за значно нижчими цінами. Це викликало б невдоволення мас. А так гебістам платили ті самі гроші, що й лікарям, а між тим, насправді вони отримували в десять разів більше. Лікарі ж не знали, скільки насправді заробляють гебіс-

ти. Робітники в Москві отримували за ту саму роботу втричі більше, ніж робітники в Харкові і в чотири рази більше робітників у Фрунзе чи в якомусь іншому малому провінційному місті. Провінція не знала, що достається Москві. Номінальні заробітки були ті ж самі.

— А навіщо це робилося? Чому московські робітники мали отримувати за ту саму роботу більше за інших?

— Московські робітники створюють оточення Кремля. Кремль мають оточувати люди задоволені, інакше може виникнути смертельна загроза. Якщо вибухне повстання десь у провінції — можна відрядити туди пару дивізій — і повстання буде придушене. Якщо ж Кремль потрапить до рук повстанців — то вже нікому буде відрядити ті дивізії. Справжній партієць завжди повинен пам'ятати про такі речі, Олександр Семеновичу. Намагання вчинити щось, що, врешті, створить загрозу існуванню першої революційної держави в історії людства, являє собою контрреволюцію.

Я збентежено замовк. Його слова справили на мене глибоке враження. Одне стало мені ясно: провокатором він не був. Слідчий ніколи не дозволив би йому висловлювати такі думки. В Радянському Союзі не було шпигунів, які мали завдання вести контрреволюційні розмови, щоб спровокувати свої жертви до того самого. Те, що Рожанський щойно розповів, як за змістом, так і за формою було — якщо навіть такий був таємний намір режиму й таємний сенс всього камуфляжу — в найвищій мірі нелегальним і антирадянським. Розмовою тієї ночі Рожанський віддавався в мої руки. Якби я передав далі те, що почув, — йому загрожувала б найтяжча кара. Якби навіть він виконував завдання слідчого, ці розмови не минули б для нього безкарно. Рожанський не був провокатором, я був неправий. В голові у мене все перемішалось, але я відчув полегшення. Мене заспокоювала думка, що можна вільно поговорити з розумною людиною.

...Натиск слідства, тим часом, наростав. Резніков став нервовим і нетерплячим. Він уже не давав мені можливості відповідати. Просто ні про що не хотів слухати. Кричав і лаявся, не дозволяв мені на допитах сидіти, велів стояти і робив усе, аби лиш мене деморалізувати. Через декілька днів після нашої розмови з Рожанським мова зайшла про мій виступ у клубі німецьких робітників 5 березня 1933 року.

— Тут лежать протоколи цієї справи чотирирічної давності. Чи визнаєте, що 5 березня 1933 року ви виголосили в клубі німецьких

робітників явно ворожу стосовно партії та радянської влади промову? В чиїх інтересах виступали?

— Керівництво клубу попросило мене виступити з доповіддю про політичну ситуацію.

— Не вдавайте з себе дурня. Яка контрреволюційна організація вас туди направила?

— Ніяка.

— Проститутко! Фашистська сволото! *Я тебе в рот выебу!* Скоро я з тобою поквітаюся! Думаєш, що можеш тут витворяти що завгодно? Або говори, або підеш до карцера! Я не таким скручував шию!

Я мовчав.

— Ставай обличчям до стіни!

Я мусив відвернутися. Резніков узяв аркуш паперу і щось писав впродовж близько 20 хвилин. Потім почав кричати:

— Підписуй негайно!

Я мав зізнатися, що використовував свою діяльність у німецькому клубі для підбурювання німецьких робітників проти держави та уряду. Я не захотів підписувати протокол. Резніков почервонів від гніву. Подер папір, кинув мені його в обличчя й закричав:

— *Пашел к ебаной матери, фашистська собако!* Підпишеш ще й не те! Зараз опинаєшся з нагоди кожної дрібниці, але прийде час, коли станеш нас благати, аби дозволили зізнатися. А зараз геть, не можу вже тебе бачити. Мені просто бридко. Востаннє попереджую: якщо не згодишся впродовж 48 годин підписати свої всі без винятку злочини, то пожалкуєш.

Ошелешений, я покинув кабінет. Не розумів, яка муха вкусила Резнікова? Я приписав той вибух його особистій нервовості. Тоді я ще не знав, що всі слідчі проходили акторську виучку і вміли регулювати вибухи своїх почуттів. Через якусь хвилину він без найменшого знервування міг весело і ввічливо розмовляти з колегою чи іншим підслідним.

Рожанський зустрів мене доброзичливо:

— Алексє, ще воюєте за честь мундира? Те, що ви робите, є лише антипартійним, але й зовсім безглуздим. Пожалійте самі себе. Те, чого слідчий жадає від вас, є лише смішною дрібницею. В основі тільки антирадянська агітація і боротьба проти військової тематики в інституті. Кожен із нас був би радий відбутися такою дешевою ціною.

— Я не зробив нічого проти радянської влади й не маю наміру вносити до протоколу фальшиві зізнання.

— Олександр Семеновичу, ви знаєте, що я іншої думки, але не хочу з вами сперечатись. Бачу, що ви знервовані. Я тільки закликаю вас припинити таку лінію поведінки. Якщо ви визнаєте незначні провини, що їх слідство вимагатиме від вас, то полегшите свою долю. Натомість чинячи опір, Ви наразите себе на велику небезпеку. Слідчий вимагатиме тоді від Вас все більше й більше. Саботаж, диверсії, шпигунство, а можливо, навіть і зрада держави. Ви не повинні до цього доводити.

— Може вимагати, що хоче. Сумління не дозволяє мені скласти фальшиві зізнання.

— Знов честь мундира.

— Не підпишу ніякої неправди. Що вони мені зроблять?

— Ви кажете як дитина. Є засоби тиску, яким ви не зможете противитись. Найсильніші ламалися і підписували все, чого від них вимагали.

— Їх катували, били?

— Навіщо так кажете? Бити у нас заборонено законом. Є інші засоби, щоб вас примусити.

— Які?

— Наприклад, можна не давати вам спати впродовж тижня.

— Як можна це зробити?

— Вас, попросту, будуть допитувати безперервно.

— У такому разі й Резніков не буде спати.

— Не так, Олександр Семеновичу. Приставлять до вас чотирьох слідчих і вони візьмуться за вас. Слідчі будуть змінюватись, а ви ні.

— Витримаю й це.

— Тоді вас замкнуть до карцеру № 3.

— А що це за карцер № 3?

— Тісний льох з десятками щурів. Замкнуть там, і ви будете безперервно відбиватися від них києм, бо вони будуть лазити по вас і не дадуть спати.

— О Боже, хіба це можливо в нас, у Радянському Союзі? Як можна у нас так поводитися з людьми?

— Люди, котрі чинять явний опір радянській владі, не є для НКВС людьми. То вороги, яких належить знищувати.

— Але ж я не є ворогом лише з тієї причини, що не хочу підписувати брехню. Складання фальшивих зізнань я вважаю провокацією. То не піде на добро ні мені, ні державі.

— Слідчий репрезентує тут державу, він за це несе відповідальність, а зовсім не ви. Ви маєте йому допомагати. Він для вас тут є командиром у тяжкій війні, котру радянська влада веде за свою безпеку. Ви повинні слухатися його наказів.

— Рожанський, усе це дурниці. Як у такому разі радянська влада зможе розібратися, чи я дійсний терорист, шпигун та контрреволюційний агітатор, чи фальшивий? У протоколах же не буде жодної помітки про те, щоб не брали цих зізнань усерйоз.

— То вже не ваше діло. Чи гадаєте, що ви такий один? Ви маєте невірне уявлення про стан справ, оскільки місяцями сиділи в одинокості, а зараз сидите лише з нами двома. Коли вас переведуть із внутрішньої в'язниці до великої тюрми на Холодній Горі, то побачите там сотні й тисячі таких, як ви. Всі вони спочатку боронились, але вже через місяць скорилися. А тих, що опиралися, було фізично знищено. Ніхто не питається про сенс цього всього, то не наша справа. Ми всі знаходимося в руках радянської влади, і вона веде нас вірним шляхом. У цілій країні є сотні тисяч людей, яких спіткала така ж сама доля, як мене та вас. Між ними є люди, що мають значно більші заслуги перед революцією і соціалістичним будівництвом, ніж ви. Сидять між ними також товариші з-за кордону, котрі відзначилися в повстаннях у Європі та Азії. Ніхто не борониться, всі йдуть однією дорогою.

Його слова вкрай пригнітили мене. Я зовсім не вважав себе слабкою людиною. Але якщо еліта найзавзятіших борців революції зламалася, то як я можу сподіватись, що дам собі раду? Мабуть, Рожанський мав рацію, адже у великих процесах виступали такі люди, як Муралов і Мрачковський, яких фізична відвага була знана далеко за межами країни. Але й вони капітулювали.

Скільки разів я не повертався з допитів, завжди бачив глибоку турботу мого друга про мене. Кожного разу він з надією випитував мене, чи зробив я щось, щоб залагодити стосунки з Резніковим. Відчував, як він переживав, коли відповідав негативно. Моя недовіра до нього цілковито зникла. Складалося враження, що він щиро стурбований моєю долею, і що він бачить для мене небезпеку, котру я ще не відчуваю.

Доки мої думки були ясними, я не міг сприйняти його висловлювань без спротиву. Але почав уже побоюватись, що його постійне наполягання може дати ефект. Мій спокій покинув мене, кожна нічна розмова позбавляла мене впевненості в собі. Все важче було витримувати допити. Рєзніков хотів мене зацькувати до смерті. Протягом 24 годин викликав по шість разів. Коли його не було, допит вели його заступники Вайсбанд і Шалит. Шалит був набагато гіршим за Рєзнікова. Мордував мене безперервно. Він до того мене вимучував, що сила мого спротиву слабла, і я поволі починав допускати думку, щоб заради забезпечення собі спокою підписати зізнання в будь-яких звинуваченнях. Але завжди в останні хвилини я приходив до тями. Рожанський був у розпачі. Іноді мені приходила в голову думка, що його зацікавленість моєю справою могла мати також інші мотиви, окрім симпатії до товариша по нещастю. Але кожна наша нічна розмова переконувала мене знов і знов, що мої підозри були безпідставними.

Чим далі, тим менше він говорив про лояльність до партії та народу, натомість усе виразніше малював переді мною жахи, які мене очікують, якщо не зміню своєї поведінки. Слідчий також робив натяки в тому самому напрямку. Якось він сказав:

— Треба вже вирішувати з вами.

Я не зрозумів достеменно, що він мав на думці, й запитав його про це. Він відповів:

— Є методи, котрі ми застосовуємо лише тоді, коли всі інші засоби не дали ефекту. Для їх застосування ми повинні отримати дозвіл начальника. Ще трохи почекаємо із зверненням до нього стосовно вас.

Коли я розповів про це Рожанському, його пройняв великий неспокій. Він був у розпачі.

— Алексе, я не хотів би ще раз пережити цього з моїм співкамерником. Сама згадка про справу Юреніва викликає в мене почуття холоду на спині.

— Хто такий Юренів і що з ним сталося?

— Я омину подробиці. Він опирався так, як і ви, і його піддали спеціальній процедурі. Через три тижні до камери повернувся зовсім зламаний старець, ми ледве його пізнали. Він захворів і за місяць помер у в'язничній лікарні.

— О Господи, що ж вони з ним зробили?

— Не буду вам цього розповідати. Не хочу навіть про те думати. Я став наполягати. В цей момент відчинилася «кормушка» і нагодач викликав мене на допит.

Цього разу Резніков був знову ласкавим. Він продовжив писати протокол, у якому я характеризував своїх колег по інституту. Розмова зайшла про Лейпунського. Він сказав:

— Олександр Семеновичу, те що ви робите, є не злочином, а самогубством. Повинні, нарешті, зрозуміти, що ми маємо проти вас дуже багато доказів. Багато з них виявилися цілком слухними, але й є багато неясного. Наприклад, ваша диверсійна робота на великих харківських заводах.

— Боже милостивий, а це що таке?

— Ви влаштували на великі харківські заводи групи іноземних працівників, давали їм завдання, щоб, у разі початку війни, вони повисаджували в повітря енергетичні установки цих заводів. Ми не знаємо цього вашого злочину в усіх подробицях і ще не зовсім переконані, чи все відоме нам цілковито відповідає дійсності, але Ваша позиція в цій справі є найтяжчим звинуваченням проти вас.

— Тобто?

— Перш за все, очевидністю фактів, що їх кожна неупереджена людина може підтвердити. Складається враження, що ви є брехуном за своїми принципами і закоренилим ворогом. Тому ми віримо кожному, хто вас звинувачує, навіть у тому разі, коли ці звинувачення потребують доказів.

— Нічим не могу допомогти. Я не робив нічого проти радянської влади і не здійснював ніяких злочинів. Усе, про що ви говорите, висмоктано з пальця.

Резніков був незвично лагідним.

— Олександр Семеновичу, здається, ми говоримо різними мовами. Те, що ви називаєте білим, для нас є чорним і навпаки. Візьmemo, наприклад, справу Лейпунського. Що ви скажете про людину, яка після викриття контрреволюційної банди шпигунів, шкідників та диверсантів у великих процесах заявила б про свою солідарність із П'ятаковим чи Зінов'євим? Чи вважали б такий вчинок контрреволюційним?

— Безперечно, але нічого подібного Лейпунський не вчинив, принаймні мені це невідомо.

— У такому разі трохи подумайте. П'ятаков був викритий завдяки пильності НКВС. І у вас, Олександр Семеновичу, НКВС також розпізнало таємного ворога народу. І що ж робить Лейпунський? Знаючи, що думає про вас НКВС, він стає на ваш бік проти НКВС, тобто проти радянської влади. Звертається у вашій справі до Мазо. Як директор інституту, мав сміливість висловити вам в одному з наказів подяку від імені інституту в той самий час, коли НКВС збирається вас заарештувати як контрреволюціонера. Тут стоїть радянська влада, — при цьому Резніков гордо вдарив себе кулаком у груди, — там, — показав на мене, — стоїть контрреволюціонер. І Лейпунський переходить на ваш бік проти радянської влади. Чи не є це контрреволюційним вчинком?

— Лейпунський знав, що в моїй справі НКВС помилився.

— Наступним кроком він мав повірити, що офіційна преса помиляється, та що Радек чи П'ятаков не були фашистськими бандитами. Ні, ми до цього не допустимо. Лише ми тут репрезентуємо радянську владу. Хто бореться з нами, той бореться проти радянської влади!

Мені забракло слів. Моя відповідь мала б бути такою: «Усе, що ви тут творите, є шахрайством. П'ятаков, Радек, Зінов'єв, Муралов та Бухарін не контрреволюціонери. Ви ж шахраї та вбивці, якщо сказати по правді. Займаючи позицію проти вас, я зовсім не борюся проти радянської влади, а борюся за вічні ідеали справедливості, свободи й правди, які радянська влада проголосила після перемоги Великої російської революції». Але цієї відповіді, єдино слухної, я не міг дати. Це був би явний бунт. Мене було б знищено в якомусь темному підвалі, а мій протест проти гебістів не був би почутий. Для людей із такою позицією не могло бути відкритого суду.

Половинчастість моєї самооборони нищила мою відвагу. Якщо я приймаю офіційне таврування П'ятакова як контрреволюціонера, то повинен сприйняти висновки Резнікова щодо Лейпунського, котрий, декларуючи, всупереч думці НКВС, свою солідарність з контрреволюціонером Вайсбергом, сам стає контрреволюціонером. Лейпунський не повинен був і не мав права вирішувати, що Вайсберг не контрреволюціонер, коли ДПУ стверджувало протилежне. НКВС затаврувало Вайсберга, так само, як і П'ятакова чи Зінов'єва, як контрреволюціонера. Якщо Лейпунський ставить під сумнів думку НКВС, то він є ворогом народу в тій самій мірі, як і Вайсберг.

Я вже не боровся за правду та справедливість, боровся за свою свободу, а, можливо, й за своє життя. Змушений боротися лише в тих межах, які дозволяло НКВС. З одного боку, агітація Рожанського, з другого, — межі можливостей зламали мій дух ще до того, як розпочався фізичний терор слідства.

Повернувся я до камери повністю апатичним і вже почав розмірковувати над тим, що можна було б визнати, аби зберегти собі життя.

Вплив Рожанського розклав мене повністю. Коли я подумки повертаюсь до тих часів, то одне мені ясно: по суті справи Рожанському нічого не вдалося. Я ніколи не міг погодитись, що моїм обов'язком у стосунках до партії є підкорятись натискові слідства. Я став боягузливішим і фізично слабкішим. Я просто боявся, що фізичний терор проти мене загостриться до такої міри, що я вже не зможу йому протистояти. Повірюв Рожанському, який, внаслідок мого опору, претензії слідства будуть зростати. Можливо, досить зізнатися в антирадянській агітації? Через два тижні Резніков додасть саботаж, а через місяць — терор, шпигунство й диверсії. Мене обіймав страх, коли я про це думав. Сама лише думка про те, щоб поставити свій підпис під документом, який стверджує, що я є агентом німецького фашизму, наповнювала мене жахом. Тільки не це! Агітація проти радянської влади — кожен за кордоном розуміє, що йдеться про агітацію проти тиранії Сталіна; тероризм — багато знайдеться в країні, а також за кордоном таких, хто в глибині серця був би радий замаху на вождя. Зізнатися в такій діяльності не присоромило б мене, можливо, навіть принесло б незаслужений ореол мученика й борця за свободу. А шпигунство? Та ще й на користь німецького фашизму?! Диверсійні акти заради того, щоб безборонну країну Рад видати фашистській інтервенції?! Це було найжахливіше. Тільки не це!

Я почав розмірковувати над можливістю компромісу зі слідчим. Мені слід прийняти декілька його звинувачень. Погодитися з його баченням боротьби в інституті, хоча воно й відрізняється від мого? Зізнати свій виступ у німецькому клубі антирадянською агітацією? На тім моя справа може скінчитися. Можливо, так буде краще. ДПУ ніколи не визнає, що заарештувало невинуватого. Мушу взяти на себе дрібниці, щоб уберегтися від чогось гіршого.

В одному з найближчих допитів Резніков повернувся до мого виступу в німецькому клубі. Але зробив це так, мимохідь. А потім повідав таке, що мене до глибини душі занепокоїло:

— Ми постійно отримуємо інформацію про ваше минуле. Якщо не будете таким упертим, то зможете говорити з нами про багато речей більш відверто. Ми ж не такі вже й безсердечні. У цьому разі ви могли б спростувати багато підозр. А так ви позбавляєте себе будь-якої можливості оборонятися. Все, про що ми довідуємося, ми змушені сприймати за чисту монету. Це торкається й останньої інформації, що ясно вказує на наявність злочину шпигунства. Ні, Олександр Семеновичу, часу ми більше не маємо. Або ви це швидко зрозумієте, або ви пропали. Ми передамо закінчену справу до спеціальної трійки, і ви будете засуджені до страти заочно й розстріляні протягом двадцяти чотирьох годин.

Його погрози не налякали мене. На тім етапі слідства я ще не боявся смертного вироку, страх прийшов до мене дещо пізніше. Мене занепокоїв неясний натяк на шпигунство. Чи не мав він на увазі креслення, які я, можливо, забув за кордоном? У наступні дні я думав про це безперервно. Але все ще не міг наважитись на обговорення цієї справи з Рожанським. Ми стали справжніми приятелями, але ще не перейшли останньої межі довіри.

Думка про рисунки, які я свого часу переслав собі за кордон через секретну пошту, та яких, здається, не привіз назад, не полишала мене ні на хвилину. Де я їх подів? Кому я їх віддав після свого повернення до Радянського Союзу восени 1933 року? Чи, дійсно, залишив їх за кордоном? Я вже все забув і не міг відтворити тогочасних подій. Читач має зауважити, що, незважаючи на запевнення Рожанського, я все ще не міг повірити в те, що від мене свідомо вимагають фіктивних зізнань. Я вірив, що те, про що розповідав Рожанський, відповідало дійсності, але вірив не до кінця. Я знав, що невідомими мені методами лідерів опозиції було змушено на великих процесах до визнання вигаданих провин. Недостатньо було тих людей, чиї імена ввійшли в історію революції, просто знищити, як політичних противників Сталіна. Хотілося їх ще й дискредитувати в очах народних мас як німецьких та японських шпигунів. Сталін ніколи не досяг цієї мети. Величезна більшість російського люду не вірила в правдивість визнання ними своєї вини. Окрім того, звинувачених у великих процесах огорнула атмосфера зневаги. Що вони не були шпигунами — про це більшість знала. Вони лише піддалися тискові тирана і навіть не спробували замінити явну розправу використанням трибуни проти деспота. Людські маси не могли бачити,

через які муки мали пройти ті люди, поки їх не було зломлено. Люди в Росії ще не знали, що всяка мужність має межі й що навіть старі революціонери були лише людьми.

Я бачив, що визнані опозиціонерами злочини були вигаданими байками. Але я не міг усе ще повірити в те, що подібні байки вигадувались для мільйонів незначних політичних в'язнів. Я не міг зрозуміти сенсу цієї акції. Люди, подібні мені, ні з якого боку не були небезпечними для режиму. Я був іноземцем. Якщо я був незручним, то мене можна було вислати з країни за два дні. Навіщо було обтяжувати апарат таким складним та довгим слідством? Ні, Рожанський не мав рації. Мабуть, такі були якісь реальні підозри стосовно мене. Але вони не роблять жодного натяку. Маю сам додуматись, звідки взялися підозри. Може, такі вся справа в тих кресленнях?

Чи не краще самому розповісти про цю справу слідчому? Було б дуже добре, якби моя здогадка виявилася слушною, то означало б, що вони не хочуть фіктивних зізнань. А якщо я помиляюсь, а слушність має Рожанський? У такому разі сам віддам себе в руки слідчого, бо сам дам йому чудовий матеріал.

Коли я озираюся назад, то дивуюся, як дуже я вже тоді заразився поширюваним НКВС психозом шпигуноманії. Боже мій, що то був за матеріал? Німці будували для нас азотне підприємство в Горлівці. Ми ж розбирали і фарбували обладнання. Креслення я забрав з собою за кордон, щоб проконсультуватись із знайомими фахівцями та дещо з'ясувати. Потім, скоріше за все, забув їх забрати. «Ну і що з того? — скаже кожна розважлива людина. — То ж ніякий не шпигунський матеріал! Не збирався ж ти передати німцям їхні власні креслення як російську державну таємницю? То було б нісенітницею». Незважаючи на це, цілих три роки я страшенно переживав з приводу тих рисунків, аж поки, нарешті, не пригадав куди я їх подів. (Пізніше я зустрів у в'язниці людей, які визнали значно дрібніші інциденти як шпигунство і були звинувачені та засуджені).

Я втратив будь-яку орієнтацію і сам уже не знав, чого хотів. Зголоситися опозиціонером чи стати шпигуном? Хочуть вони примусити невинувату людину до неправдивих зізнань проти себе, чи все ж таки мають на увазі перевірити свої підозри стосовно сумнівної особи? Треба мовчати, аж доки не виясню, чого хоче слідство. Треба терпіти.

У ті дні я втратив певність у собі. Безперервна агітація Рожанського, аби я врешті приніс собі полегшення, зменшувала мої сили опору. Слідчий посилював натиск. Я майже перестав спати. Тривалість допитів збільшилася до 18–20 годин на добу, завжди забираючи при цьому цілу ніч. А вдень не дозволялося лягати. Я міг сидіти на ліжку, але не міг спиратися на стіну. Якщо ж удавалося задрімати навсидячки, то мене негайно будили на черговий допит. Я мав враження, що наглядач спостерігав за мною через прозурку і завжди ловив ту хвилину, коли я починав дримати. До того ж мені годинами доводилося чекати в передпокою слідчого на початок допиту. Різнікову дали новий кабінет, до якого треба було заходити через кімнату, у якій сиділи його заступники Шалит та Вайсбанд. Дискусії зі слідством припинилися. Часом вони обидва безугавно кричали на мене, аж голова мені розколювалася від болю. Я обмежувався односкладовим «так» чи «ні», частіше «ні», не роблячи спроби щось вияснити, чи пояснити. Відчував, що довго так не витримаю і з прикрістю бачив, що їхні претензії зростають. Може, Рожанський мав слухність. Можливо, я втратив час, і треба було кінчати раніше, доки не зажадали від мене зізнань у шпигунстві та диверсіях. Такі спроби вже робилися.

Тиждень мене допитували, не даючи повернутися до камери. В перервах між допитами я мав перечікувати то в підвалі, то в лазні. Читач, котрий ніколи не був ув'язнений, можливо, не зрозуміє, що це значить бути відпущеним «додому». Пізніше я знаходився у в'язниці на Холодній Горі в жахливих умовах, коли в камері, площею 8 квадратних метрів, містилося 26–28 осіб, але навіть те жахливе помешкання в'язні називали «своєю домівкою». Бути викликаним на допит і не мати змоги повернутися після його закінчення до звиклого оточення було для кожного великим нещастям. Доводилося спати на голому цементі, не вистачало місця, щоб лягти навznak, але чоловік любив те своє звикле місце і впадав у розпач, якщо не міг до нього повернутися.

Цілий тиждень мене вислуховували, а в неділю дозволили повернутися «додому». Рожанський був вражений, коли я зайшов до камери. Навіть Дейнін, з котрим я мав слабкий контакт, виявив свою симпатію. Вони відкладали для мене хліб, оскільки я продовжував отримувати свій раціон. Я ліг на ліжку, і наглядач дозволив мені виспатись.

Увечері Рожанський знову розпочав зі мною розмову. Цього разу він не був агресивним і не намагався прищепити мені свої політичні

погляди. Він лише переконував мене в тому, що зараз найбільш підходящий час закінчувати.

— Ваша справа нагадує мені справу чеського робітника на прізвище Крофта. Він був заарештований у зв'язку з важкими звинуваченнями в шпигунстві. Я просидів разом із ним три тижні на Холодній Горі. Він був металургом на паровозобудівному заводі. Зрештою, він зізнався, що натворив щось із продукцією. Я мало розуміюся на техніці, аби міг це повторити. Звеліли йому потім підписати «двохсотку» й депортували. Під охороною його було доставлено на кордон у Шепетівку й там його було передано чеському консулу у Варшаві. Можливо, що й стосовно вас є такі самі наміри.

— Що таке двухсотка?

— В українському кримінальному кодексі є параграф 204, але в'язні звичайно азивають його скорочено: «двохсотка».

— Що той параграф означає?

— Він регулює процедуру закінчення слідства. Слідчий, згідно з цим параграфом, після закінчення останнього допиту зобов'язаний показати вам весь наявний матеріал. А це ваші власні протоколи, протоколи очних ставок і зізнання свідків проти вас. А також інші доказові матеріали, висновки експертів і тому подібне. Мусите все це прочитати і маєте право внести до підсумкового протоколу свої зауваження. Той підсумковий протокол зазвичай називають «двохсоткою».

Я задумався на деякий час. Щось у його розповіді викликало мою недовіру, але я був занадто неуважним, щоб розібратися у своїх враженнях. Рожанський продовжував далі:

— Мусите зрозуміти, Олександр Семеновичу, що коли навіть НКВС хоче когось звільнити чи депортувати, вимагає визнання якоїсь малої вини. Ці люди не можуть визнати, що заарештували невинуватого. Якщо ж ця людина є іноземцем, то це може стати причиною дипломатичного протесту або навіть скарги про відшкодування. НКВС обезпечує себе від того протокольним визнанням вини.

Очевидно, на той час моє сприйняття ослабло. В іншому разі, мали б виникнути підозри: звідки Рожанський міг так докладно знати справу Крофти? Як він міг бачити, що було в Шепетівці? Я пізніше чув про такі депортації. Поширювалися також чутки про дипломатичні втручання. І завжди то були вигадки. Але люди, які їх повторювали, стверджували, що мають відомості з перших рук.

До розмови встряв Дейнін. Він також не бачив жодного іншого для мене виходу, як тільки поступитися. Обидва всебічно обговорили мою справу. Я ж, тим часом, апатично сидів у кутку. Думка про наступний допит жахала мене, і я вже був на порозі капітуляції.

Я й досі пам'ятаю психічний процес, який передував моєму зламу. Я хотів піти на компроміс із слідчим, але мені важко було подолати звичку, що виробилася протягом багатьох років, коли я вважав свою особисту гідність вищу за все, що є на світі. В той момент агітація Рожанського падала на підготовлений ґрунт. Я шукав психологічного виправдання для своєї слабкості і знайшов її в думці про підпорядкування партійній дисципліні. Але я не міг себе умовити. Єдиним мотивом, що спонукав мене до капітуляції, був виключно страх перед наслідками, до яких могло призвести продовження опору. Переїняття від Рожанського думки про партійний обов'язок, дисципліну та вірність справі революції служило лише засобом виправдання перед самим собою власної слабкості й мало в собі щось заспокійливе для моїх пошарпаних нервів. У такій спосіб, у заляканого єретика з'являвся спокій, коли він повертався в лоно церкви. Я вирішив стати на шлях капітуляції.

Наступного вечора мене викликав Резніков. Я почав:

— Громадянине слідчий, якщо це потрібно для революції, я готовий підписати все, чого від мене хочете.

— Що ви хочете цим сказати? Я не розумію вас.

— Пишіть що хочете, я підпишу.

— Що!? То ви, під кінець, ще й стали провокатором? Чи хочете запротоколювати якісь байки? Це ж чистісінька провокація. Маєте зізнаватися лише в правді. Мені не треба ніякої брехні!

Я нічого не розумів.

— А якщо ви хочете правду, громадянине слідчий, то я не робив нічого проти Радянського Союзу.

— *Пашел к ебаной матери*, сучий ти сину. Думав, що нарешті набрався розуму і скапітулював перед радянською владою, а ти тільки хочеш провокувати. Але ми доберемось до тебе.

Він перервав допит.

Рожанський розсердився, коли я розповів йому про те, що сталося.

— Ви з глузду з'їхали, Олександр Семеновичу? Як ви могли тільки подумати, що Резніков прийме зізнання, про які ви самі застерігаєте, що то байки. Люди хочуть байок, але ніколи в тому не

зізнаються, навіть самі перед собою. Слідчий, який хоч перед одним із своїх колег підкреслить фіктивний характер усіх цих зізнань, наступного ж дня буде розстріляний як контрреволюціонер. Усі грають ролі як у театрі. Чи пам'ятаєте казку Андерсена про голого короля? Кожен у ній поводить себе так, буцімто бачить чудові шати, бо не хоче, щоб його мали за дурня. Тут же всі вдають, що вірять брехні власного виготовлення, бо не хочуть бути розстріляними. Зрозумійте ж це нарешті Олександрє Семеновичу! Ви маєте скласти свої зізнання в такий спосіб, неначе самі в них вірите. В іншому разі це вам не вдасться.

Я все ще не йняв йому віри. Ніяк не міг повірити в те, що політичний апарат величезної держави керується принципи суцільної брехні.

Мені було сумно з того, що не вдалося скінчити справу. А з іншого боку, я знов набрався духу. Якщо вони дійсно дошукуються правди, то моя невинуватість колись стане явною і мене випустять. Мої думки знову повернулися до креслень. Можливо, в них і була причина всього нещастя, і я повинен, нарешті, все розповісти? Хотів запитати про це Рожанського, але мене стримали від того рештки недовіри.

Наступного дня Рожанського викликали на допит. Для нас і для нього це була несподіванкою. Його слідство було закінчене. Вже півроку минуло, як він підписав «двохсотку» і чекав на суд чи адміністративну висилку. Через годину він повернувся. Ми були заінтриговані, але він говорив мало.

— Треба було підтвердити зізнання одного товариша з Москви. Йшлося про розмову в 1931 році. Та справа не стосується мене безпосередньо.

Тієї ночі Рожанський був особливо настирливим. Радив мені, як досягти порозуміння із слідчим. Але я був такий вимучений, що не відповідав йому.

Увечері під час допиту Резніков знову скерував розмову на моїх колег в інституті. Він формулював мої зізнання в такий спосіб, щоб вони набрали антирадянською забарвлення. Я підписав, але все ще з застереженням. Так, наприклад: «Якщо так дивитися на справу, то можна розглядати ставлення Лейпунського до мене як ворожі до партії та радянської влади». Резніков пізніше викреслив це застереження. Характеристика ж залишилась. То був мій первородний гріх. Потім розмова перейшла на конфлікт в інституті.

— Чи визнаєте, що підбурювали людей проти військової тематики?

Я мовчав. Хоч я й прийшов з метою визнати свою фіктивну провину, але коли до цього дійшло, усе в мені запротестувало. Язык перестав підкорятися мені. Резніков підвищив голос:

— Вайсберг, встаньте! — узяв мій стілець й перетягнув його на три метри ближче до дверей. — Тепер сідайте, я більше не казатиму нічого. Даю вам три хвилини часу. — Він витяг з кишені годинника й поклав його на столі. — Через три хвилини мусите скласти зізнання своїми словами, без моєї допомоги.

Я корчився від внутрішнього болю, але нічого не міг вдіяти. Якби він поклав переді мною готовий протокол, я підписав би його без читання, але визнавати слово за словом у злочинах, яких я ніколи не здійснював, буде понад моїх сил, слова застрягнуть у горлі. Секунди збігали. Резніков підніс годинник угору:

— Лишилось 15 секунд!

Я не стримався:

— Громадянинне Резніков, усе це є чистим безглуздом. Я завжди був патріотом Радянського Союзу і радів кожному успіхові країни. Навіщо я мав організовувати змову проти армії? Червона армія була для мене символом революції. Я завжди пишався нею. Коли я бачив крокуючих вулицею солдатів з піснею на вустах, серце мені починало битися швидше. Чого ви хочете від мене? Не можете повірити, що я нічого не планував проти армії?

Резніков встав. Почав поволі наблизитися до мене. Витяг револьвера.

— Так ось ти який. Хочеш водити нас за ніс. Ти, блазню, фашистський брехун! Ти, курво, платний найманцю! Це вже кінець. Завтра ми заговоримо з тобою інакше. Ми переламаємо тобі всі кості.

Наказав мене спровадити. Я прийшов до камери й упав напівмертвий.

Дивна річ, але слідчий на декілька днів полишив мене в спокої, і я почав приходити до тями. Рожанський був сердитий на мене з приводу мого стану. Зненацька він почав говорити зовсім на іншу тему. Запитав:

— Що ви насправді сказали тоді в німецькому робітничому клубі?

— Ви маєте на увазі 5 березня 1933 року?

— Так.

— Було це ввечері після виборів до рейхстагу. Комуністи отримали 5 мільйонів голосів; вони втратили мільйон, але, зважаючи на те, що Гітлер уже був при владі, то був непоганий результат. Мене було запрошено виголосити промову в німецькому робітничому клубі. Зі мною пішов Артур Кестлер.

— Хто такий той Артур Кестлер?

— Артур Кестлер був колись лівобуржуазним журналістом і під моїм впливом зблизився з партією. Деякий час він був моїм гостем у Харкові й писав книжки про Радянський Союз.

...З Артуром Кестлером я познайомився на початку 1931 року в будинку моєї колишньої дружини в товаристві лівих інтелектуалів. Кількома днями пізніше я зустрів його на Курфюстендам. Він підійшов до мене:

— Пане інженере, я довідався, що ви є членом комуністичної партії. Я прагну вступити до цієї партії і хотів би з вами про це поговорити.

Я здивувався. Кестлер був відомий, як співробітник видавництва Улштейна. У своїй журналістській діяльності він ніколи не виявляв жодних революційних симпатій.

— Я хочу влаштуватися робітником на якийсь великий завод, — вів він далі. — Думаю, що не можна стати комуністом, не познайомившись докладно з життям робітників.

Я відповів:

— Але який це має для вас сенс, пане Кестлере? Напевно, ви не зможете стати кваліфікованим робітником, а партії краще зможете послугувати на своєму звиклому місці.

Кестлер тоді ще не був великим письменником, але вже був блискучим журналістом з усіма рисами, притаманними кращим представникам цієї професії. Симпатію викликали, перш за все, його живий темперамент та відвага. Він літав дирижаблем до Північного полюсу й підніс там прапор своєї газети. Коли де Бройль, великий французький фізик, отримав Нобелівську премію, Кестлер довідався про це раніше за лауреата. Він першим повідомив його про премію і в нагороду отримав інтерв'ю з ученим. Тим інтерв'ю він започаткував ланцюг популярних природознавчих публікацій, які прославили його ім'я в Німеччині. Під час громадянської війни

в Іспанії, як я про це довідався з газет набагато пізніше, Кестлер подався до самого лев'ячого лігва й оприлюднив факти доставки зброї та людей генералові Франко від німецьких та італійських фашистів. У Малазії він потрапив до рук військ генерала Франко і мав заплатити життям за сміливість. Лише в останню мить його врятувало втручання англійських парламентаріїв.

Улітку 1932 року Артур Кестлер приїхав до мене в Харків. Був він тоді вже членом Німецької комуністичної партії. Нас дуже тішило його товариство. В наше життя, присвячене виключно науці, він завжди вносив урізноманітнення.

Розпочалася зима, найтяжча з часів закінчення громадянської війни. Кестлер був у розпачі. Харківська електростанція раз за разом вимикала напругу. Потім почала подавати напругу лише вдень і то впродовж всього двох годин і, за кожним разом, в інший район міста. Що найгірше, ніколи не було відомо, коли з'явиться світло — вночі, вдень чи в сутінки.

Кестлер лаявся: «Найбільше обурює мене брехня преси. Понавидумували слів, які мають приховати найгіршу правду. Говорять про труднощі в постачанні енергії. Чого не сказати просто: «В Харкові взимку електропостачання обмежується двома годинами, які припадають саме на полудень». Кажуть про «труднощі в постачанні продуктів харчування». Належало би сказати просто: «Люди на селі вже три місяці не мають чого їсти й від того мруть як мухи». Казав, що ніде в світі не було катастрофи голоду такого масштабу. А ці ошуканці кричать про «труднощі з постачанням продуктів харчування».

Коли я тепер це пригадую, одне не сходить у мене з думки. Ніхто з нас не дав себе ошукати. Ми бачили, що робиться в країні, але мали це за втрати перехідного періоду. Переможе соціалізм, повернуться свобода і добробут. Ми бачили, що катастрофа була викликана хибною політикою Сталіна. Але ніхто не думав про його усунення, а тим паче про притягнення його до відповідальності. То, власне, було неможливим без політичної революції. Політична ж революція в такий момент могла привести до влади білу контрреволюцію при підтримці голодних селян. З'ясування стосунків зі Сталіним не повинно загрожувати безпеці революційної держави. Пам'ятаючи це, ми вважали, що в цих умовах жодна опозиція чи навіть найскромніша критика була неможливою. Можна було лише чекати й жити надією.

Кестлер усе це добре розумів. Незважаючи на свій критичний настрій, він писав книжки під назвою: «Країна Рад в очах буржуазії», в якій ішлося лише про політичні сторони будівництва соціалізму.

29 січня 1933 року в неділю ополудні ми втрьох разом із професором Шубниковим грали в карти. Шубников був відомий своєю флегматичністю. Ми вже кілька годин сиділи при картах, коли він нарешті зауважив:

— Цікаво. Рейхстаг горить.

Кестлер звернувся до нього:

— Шубников, про що ви говорите?

— Про німецький рейхстаг у Берліні.

— Так, але що діється з тим рейхстагом?

— Горить, — он радіо передає, — бо ще з ночі був підпалений.

Ми обидва зірвалися на ноги.

— Шубников, чи ви не збожеволіли? Сидите тут уже понад три години й досі нічого не сказали! Чи не розумієте, що це значить?

Обидва ми відразу зрозуміли, що той підпал був сигналом до фашистського перевороту в Німеччині.

Кестлер ще перебував у нас кілька місяців, він закінчив писати свою книжку й виїхав до Парижа. Я провів його до вокзалу й досі чую його докір:

— Алексе, чи пам'ятаєш сказані тобою слова, коли рушав потяг?

— Ні, вже не пам'ятаю.

— Ти кричав на все горло: «Кестлере, високо тримай за кордонном прапор Радянського Союзу!»

Ту сцену Кестлер намагався мені пригадати, коли ми зустрілися навесні 1948 року в Лондоні. Як би то не було, але це був вияв нашої обопільної позиції. Ми обидва знали, що робиться на батьківщині революції і, незважаючи на це, боронили державу і революцію.

16 березня 1933 року Кестлер і я були на зборах іноземних працівників Харкова в німецькому робітничому клубі. Я виголосив промову про поточне політичне становище. Темою була ситуація в Німеччині. Якраз радіо передало результати виборів, але ще не було коментарю «Правди». В такому разі радянські промовці тримали язика за зубами, бо вичікували, аби стати на твердий ґрунт і не відхилитися від лінії партії. Я відчував, що в європейській історії відкривається нова ера, був дуже схвильований і говорив те, що думав.

У своїй доповіді я прокоментував те, що сталося в Німеччині й охарактеризував події як тимчасову поразку німецького робітничого класу. Я також нагадав помилки, допущені партією, починаючи з 1929 року. Ті помилки були частково згадані на останньому пленумі Виконавчого Комітету Комінтерну. Під впливом подій у Німеччині, Комітет ухвалив рішення про зміну курсу. Пункт за пунктом була прийнята політична лінія виключеної з партії правої опозиції. Той процес закінчився в 1935 році на 7 світовому конгресі Комінтерну. Це був поворот на 180 градусів. Голова Комінтерну Георгій Дімітров у своїй головній доповіді на конгресі запропонував лінію, за котру три роки перед цим кожен член партії був би з неї виключений як контрреволюціонер. Але 6 березня 1935 року, коли я виголошував свою промову, нова лінія ще не перемогла. Тепер я мав спокутувати той свій виступ.

Я говорив тоді про боротьбу німецьких робітників. Я не мав на увазі результатів виборів, котрі були в тих умовах наслідком помилок комуністів. Я мав на увазі перерозподіл сил в німецькому революційному рухові. Саме тоді розпочинався процес, який закінчився цілковитим підпорядкуванням країни фашистській диктатурі. Ніякий успіх на виборах уже не міг затримати розвитку подій, розпочатих призначенням Гітлера канцлером держави, і пожежею Рейхстагу. Ніяка внутрішня революція вже не могла запобігти фашизму. Люди заплатять за перемогу Гітлера новою світовою війною. Ці думки вже тоді роїлися в моїй голові. Але я говорив про все це з великою обережністю. Я говорив про тимчасову поразку німецького робітничого класу, але й того виявилось забагато.

Наступного дня в «Правді» з'явилася передова стаття про велику перемогу німецьких робітників. Я був шокований. Маркс і Ленін застерігали проти «парламентського кретинізму». Чи дійсно редколегія «Правди» бачила лише формальні підсумки виборів і не помітила штурмових груп СС, які спроваджували активістів лівих партій в Німеччині до концентраційних таборів?

У дискусії після моєї доповіді 6 березня ніхто не виступив проти мене. Не було ще директиви з Москви. Та й партійці на зборах не могли навіть уявити собі, що я говорив із власної ініціативи й висловлював лише свій власний погляд. Кестлер підтримав у дискусії мою позицію. Коли ж з'явилася стаття в «Правді», всі від нас відсахнулися. Партійне керівництво і керівництво клубом розпочали проти нас справу. Ми мусили «зрозуміти свої помилки й розкаятися». Мені не

вільно стало виступати в клубі. Коли роком пізніше виявилось, що з Німеччиною трапилося щось гірше, аніж тимчасова поразка робітничого класу, це не змінило ставлення керівництва клубу й партії до мене. Кестлер тоді шаленів з приводу моєї поступливості. Але якщо я хотів залишитися в країні, то іншого шляху в мене не було.

У своїй розмові з Рожанським я висвітлив інцидент 6 березня. Він вислухав і дуже розважливо повів зі мною розмову про основні проблеми німецької політики. Він не намагався стати проти мене в опозицію. В глибині серця визнавав мою слухність. Коли ж мова зайшла про слідство, він мені порадив:

— Алексе, ви маєте чудову нагоду зіграти на руку слідчому без моральних втрат. Представте правдиві факти і змініть лише мотиви. Слідству потрібні лише факти. Нехай слідчий собі напише, що ви виголосили ту промову з метою контрреволюційної агітації проти радянської влади. Можете з легким серцем в цьому зізнатися. Історія визнає вашу правоту, а не його. Щоправда, при єдиній умові, що в результаті виявиться, що рацію мали ми, а не він.

— Хто є ми і хто є він?

Рожанський перелякано замовк.

— То також розсудить історія. Історичні події формують людей, а не навпаки.

Його слова видалися мені дещо темними, але він відмовився їх пояснювати. Я помітив, що після свого останнього допиту Рожанський був дещо виведений з рівноваги. Він часом зривався, потім знов демонстрував свою покірливість долі. Він говорив про речі, які здавалися мені загадковими, — як, наприклад, думка, що й досі тримається в моїй пам'яті: «Ми блукаємо в мороці, але скоро прийде хтось, відчинить важку браму і з'явиться світло, без якого людська особистість не може розвиватися».

Ці слова він промимрив сам до себе, і мені здалося нетактовним просити пояснень. Коли я спостерігав за ним того тижня, мені часто спадали на думку постаті народників, знані з повісті «Полум'я» польського соціаліста Брожовського — Желябов і Перовська, Соловйов і Бабушкін — усі ці звитязці революції, які посіли своє місце в революційному русі проти царського самодержавства. Рожанський добре б до них пасував. Він сам часто розповідав мені про Нечає-

ва, який у найглибшому льоху Петропавловської фортеці викликав страх у наглядачів. Рожанський розповідав:

Той Нечаєв був роздвоєною особистістю. Одні мали його за звичайного вбивцю, який звелів убити товариша по боротьбі як провокатора «охраники», лише за те, що той став йому в партії на заваді. Інші ж вважали його за витриманого, послідовного, але холодного, як революційна крига, що поклав себе самого і своїх приятелів на вівтар чистої ідеї боротьби за свободу. Багато місяців Нечаєв просидів у Петропавлівській фортеці прикутим до стіни. Тяжкі ланцюги пов'їдалися йому в руки й ноги, та в нього лишилося досить сили для того, щоб психічно тероризувати вартових. Вони вірили в його місію, вірили, що він має посісти царський трон і вшановували його як святого.

У розмовах з Рожанським я довідався про невідомі мені сторінки російської історії. Він висвітлив мені в новому світлі постать Івана Грозного. Раз за разом, не говорячи про це прямо, він порівнював його зі Сталінін. Можливо лише раз мовив прямо:

Він стоїть між Робесп'єром та Іваном Грозним. Він тримає свою державу жорстокістю і, водночас, мурує підмурки майбутнього.

Його лояльність до диктаторського режиму проявлялася навіть у дрібницях. Інтелектуалів взагалі важко втримувати в межах дисципліни. Рожанський же був найбільш дисциплінованим в'язнем серед усіх, кого я знав. З цього приводу часто доходило між нами до спалахів. Він сердився, коли я недбало застеляв ліжко, не був вчасно готовий до прогулянки чи креслив обчислення на стіні. Наглядач був для нього все одно що представник революційної держави.

Незважаючи на ті дрібні конфлікти, ми з Рожанським зближались все дужче. Єдине, що нас розділяло, — це була таємниця, яку я не відкривав слідчому: історія з кресленнями.

Якось Рожанського викликали до слідчого. Через пару годин він повернувся сірий як попіл, руки його тремтіли.

— О Боже, що з вами?

Він не відповів. Упав на ліжко обличчям у подушку. Його тіло конвульсивно здригалось. Мені було його дуже шкода. Я відчув до нього глибоку ніжність. Присів біля нього, обійняв.

— Що з вами, Якове Єфремовичу? Ради Бога, що сталося?

— Не питайте. Я вважав, що вже все позаду, що мої страждання скінчилися, бо вже все попідписував, а тепер вони чіпляються з но-

вою справою. Якесь група в Москві назвала моє прізвище і слідство починається спочатку. Я вже зовсім вибився із сил, Олександр Семеновичу. Гляньте на мене. Я вже не людина.

— Але ж, Рожанський, не впадайте в розпач, все ще поміняється.

Він раптом змінив тему розмови:

— Навіщо співається в «Інтернаціоналі»: «Ніхто не дасть нам визволення, ні Бог, ні цар і не герой»? А наші газети примушують нас щогодинно до ушавлення героя.

Це питання видалося мені небезпечним.

— Рожанський, у пісні маються на увазі не герої взагалі, а лише ті, хто вийшов із революційного класу і яких той клас вибрав собі вождями.

Рожанський відповів відсторонено:

— Бачу, що й ви говорите так, як і всі інші. Добре вас тут вишколили. Знаєте, що треба говорити.

Мені стало трохи соромно за свою тактовну обережність. У цю мить зникли рештки недовіри до мого товариша. Дейніна на той час не було в камері. Його було викликано до слідчого, і я відважився:

— Рожанський, я досі приховував від вас одну справу, яка мене дуже пригночує. Я, дійсно, невинуватий, але є підстави для мого звинувачення.

Я розповів йому історію креслень. Він підвівся і слухав мене з величезною увагою. Коли я вже мав розповісти про те, що, ймовірно, забув креслення у Відні в помешканні моїх родичів його очі тріумфуюче зблинули. Слова застрягли мені в горлі. Тієї миті на мене зійшло просвітлення: ЦЯ ЛЮДИНА — ЗАПРОДАНЕЦЬ. Я продовжував щось говорити без зв'язку з попереднім. Мене немов розбив параліч. Говорячи, я з тривогою думав: «Що буде, коли він мене зрадить?! Як мені зрентися сказаного, чи хоч пояснити?»

— Скільки було тих креслень, Олександр Семеновичу? — запитав Рожанський.

Блискавично майнула думка дати йому невірну відповідь.

— Було їх 150 аркушів.

Насправді ж їх було лише 85. Ця дрібниця допомогла мені пізніше викрити Рожанського.

Починаючи від цієї хвилини я намагався гарячково реєструвати в мозку кожную дрібницю, аби віднайти підтвердження своєї підозри. Я запитав Рожанського:

— Порадьте мені, Якове Єфремовичу, чи маю розповісти всю цю історію слідчому? Насправді, то є дурниця й мене немає в чому звинувачувати.

— Ваш обов'язок — повідомити про все слідчому. Але не сьогодні, подумайте ще день, як краще це йому подати.

Його відповідь була для мене доказом. Я подумав, що він хоче утримати здобич і першим поінформувати слідчого, аби собі приписати заслугу мого викриття. Я підвівся й почав ходити, аби погамувати свої почуття. О 6 годині принесли вечерю. Я напружено спостерігав обох: наглядача й Рожанського. Мені здалося, що Рожанський зробив якийсь знак наглядачеві, але, можливо, то був лише наслідок мого нервового збудження. Однак, того самого вечора Рожанського було викликано ще раз. То вже не могло бути випадковістю. Я не спав цілу ніч.

Наступного дня обидва зауважили в мені зміни. Дейнін відверто спитав, у чому річ. Рожанський мовчав. Він відчував, що я його розгадав. Я чекав наступного допиту, бо вирішив одразу розповісти слідчому про все, аби його роззброїти.

Опівночі мене було викликано до Резнікова:

— Надумали нарешті, Олександр Семеновичу?

— Громадянине слідчий, я маю вам дещо розповісти, що само по собі не має значення, але, можливо, то є причиною вашої до мене недовіри.

Не встиг я ще розповісти, як Резніков перебив мене:

— Ту справу я знаю вже чотири роки. Все це записано в наших документах. Маєте значно більше на своєму сумлінні.

— Не маю нічого на сумлінні, і в цій справі також моє сумління чисте.

Резніков закричав:

— Де 150 креслень? Кому їх спровадили? Скільки за це отримали? Чи зробили це з чисто ідеологічних міркувань, чи з ненависті до Радянської влади?

Я поволі відповів:

— Громадянине слідчий, ваш Рожанський поганий шпигун. Копій було не 150, а лише 85. Я це встругнув, аби його викрити.

Резніков зірвався, на хвилину прикипів до паперів, потім рушив в моєму напрямку. Я не злякався.

— Ти, бандюго! Ти, професійний шпигуне й провокаторе, хочеш провокувати радянську владу? Розчавимо тебе, як отруйну гадюку!

Він задзвонив до солдата і продовжував на мене кричати, аж поки той не з'явився. Тоді він почав кричати до нього:

— Забери цю гадюку, щоб не отруювала нам повітря! — А потім до мене: — На ранок начальник вирішить твою справу. Вранці будемо вже з тобою кінчати!

Напівнепритомний, я поплентався за солдатом.

Мені важко відтворити події двох наступних тижнів. Я вичерпався нервово до такої міри, якої раніше не міг навіть собі уявити. Знаходився в стані цілковитого психічного розладу. Не був годен ні до чого, що вимагало навіть найменшої зосередженості. Коли хотів узяти до рук щось, що лежало біля мене на ліжку, моя рука починала обмацувати спершу зліва, потім справа, поки, нарешті, не знаходила те, що треба. Мій мозок став непридатним для керування органами тіла. Коліна перестали мене слухатись; коли мав намір ходити — заточувався і колеги повинні були мене підхоплювати. В'язні завжди знаходяться в стані великого сексуального збудження. Зі мною діялося щось протилежне. Я відчував, що остаточно втратив чоловічу силу. Не міг навіть їсти. Не торкався ні супу, ні хліба. Приносили мені з дому передачі. Керівництво в'язниці і слідчий дозволили навіть солодощі. Але ніщо не могло викликати мого апетиту. Мої думки втратили силу, вони безладно блукали навколо наміченого пункту, але не були придатні до аналізування фактичного стану крок за кроком, а тим паче до розумних проявів. Я знаходився в стані максимальної декомпресії. Зосередження всіх актів людської свідомості на єдиному вогнищі, яке в нормальному стані зветься «Я», зникло. Не стало вже людської особистості, зникла цілісність психіки, а лише окремі її прояви, вже не керовані з єдиного центру.

Перші два дні я сидів або лежав у повній апатії. Ні з ким не розмовляв. На третій день було забрано Дейніна. Залишився один Рожанський.

Він піклувався про мене так, як мати піклується про дитину. Ми уникали зустрічатися поглядами. Нарешті, я зібрався з духом і сказав йому все, що про нього думав. Спочатку він заперечував, що видав мене. Потім ударив себе в груди, розправив плечі й закричав: «Вважаю своїм обов'язком допомагати НКВС! Я пишаюсь своїм вчинком!»

То було опосередковане визнання, я більше його не зачіпав.

Перебував я у стані безмежного розпачу. Пізніше я проаналізував свій стан і причини нервового шоку. Попри все, Рожанський не видав нічого такого, що могло б мені загрожувати. То звідки ж розпач? Причини були очевидні:

Три місяці я жив у глибокому переконанні, що моя невинуватість буде визнана, й тоді мене випустять. Та надія надавала мені сили для опору. Справа з Рожанським переконала мене, що слідчому правда не була потрібна, він хотів фіктивних самозвинувачень. Але якщо це так, то я пропав. Ніколи не випустять за кордон людину, яка стільки всього бачила. Тому почуття приреченості паралізувало мене цілковито. З жахом я думав про відновлення слідства. Я ні в чому не зізнався, все відкинув, але був переконаний, що на найближчому допиті втрачу розум. Дяка Богові, що на деякий час мене полишили в спокої. Я мав враження, що за мною слідкували через охоронця, через лікаря, через Рожанського і рахувалися з моїм станом. Через півроку, коли почалися масові арешти, не було вже часу на такі тонкощі, але в той час я ще мав для них якесь значення.

Пригадуючи ті події, я не можу зрозуміти свого ставлення до Рожанського. Я бачив, що цей чоловік мене зрадив, що своєю диявольською грою спонукав мене до зізнання, кинувши на мене всю силу свого впливу, аби паралізувати мою волю і зробити мене нещасним. Але, незважаючи на це, я просто не міг без нього жити. Мене дуже турбувала думка про те, що його можуть від мене забрати. Одного дня його таки було забрано з речами.

Я був у розпачі й викликав лікаря.

— Громадянине лікарю, згляньтесь на мене. В моєму теперішньому стані я не можу бути один. Якщо полишите мене одного, я покінчу з собою.

— Це від мене не залежить, це справа слідчого. Я можу лише дати вам лікарську допомогу. Заспокойтеся, нарешті.

— Це саме те, чого я не можу зробити. Я не витримаю самотності, я прошу повідомити про це слідчого.

Лікар був розсудливий і очевидно зробив те, що я його просив. Через півгодини зайшло двоє наглядачів. Вони звеліли мені роздягтися і дуже ретельно перетрусили всі мої речі, шукаючи твердих предметів та всього того, з чого можна було б зсукати мотузок. Наглядач заглядав до мене у прозурку через кожні п'ять хвилин. А над-

вечір повернувся Рожанський. Мені його повернули. Я дуже стискав його в обіймах, коли він з'явився.

Незважаючи на те, що він мені зробив, я не почував до нього злості. Мені було його просто жаль. Я думав про те, через які випробування він мав пройти, щоб дійти до такого життя. Дивився на його запале обличчя і схудлі руки. То вже не людина, що має фізичну силу для подальшої боротьби. Якщо він хотів далі жити, то мусив іти шляхом найменшого опору і слухатися енкаведистів. Що вони могли йому за це дати? Може, трохи їжі, може, курива. Рожанський завжди мав цигарки. Палив їх одну за другою. Дуже нервував, коли йому їх бракувало. Він не отримував посилок з дому, бо не мав нікого, хто турбувався б про його долю. І, попри те, отримував раз на тиждень велику кількість цигарок від чоловіка, що розносив посилки. Тепер я звернув на це увагу. Раніше я цього не помічав.

Мій стан поволі поліпшувався, але я все ще не міг спати. Раніше ніч була для мене визволенням, тепер же без жаху не міг думати про її наближення. Рожанський дбав про мене і робив те з симпатією та співчуттям. Так лицедіяти не міг навіть він. Коли я не міг заснути, він приходив до мене, сідав на край ліжка і підіймав мені настрій. Його близькість заспокоювала мене. Він робив усе, аби я заснув. Ми вже не говорили про його зраду, не говорили й про слідство. Він робив усе, щоб змалювати моє майбутнє в рожевих барвах — і, з часом, йому це вдалося.

Той стан речей тривав майже два тижні. Потім до мене повернулася жадоба життя. Якимось я відчув, що в камері спекотно і висловив бажання знов ходити на прогулянку. Наступного дня прийшов комендант в'язниці й наказав збиратися.

— Рожанський, куди мене забирають?

— Думаю, що до Холодногірської в'язниці. Бувайте, Олександр Семеновичу. Вибачте мені все, що вчинив. Вірте мені, що ви мені дуже сподобалися.

Я обійняв його. Прийшов вартовий, щоб мене забрати.

Внизу мені видали з камери зберігання мої речі і всадовили до в'язничної машини. Я був сам. Навпроти мене сів озброєний гебіст, який не відповідав на мої питання. Через десять хвилин ми вже заїжджали на територію Холодногірської в'язниці, — центральної в'язниці Харківської області.

...Через два роки я довідався, що Дейнін також був провокатором.

ВЕЛИКИЙ «КОНВЕЄР»

Холодногірська в'язниця знаходиться на околиці Харкова. Я проїжджав повз неї мало не щодня по дорозі на роботу до дослідної станції. Ззовні завжди можна було бачити в'язнів, які попритулялися до загратованих вікон. Вони здавалися мені напівлюдьми, і я здригався, коли їх бачив. Тепер я вже не можу пригадати, які почуття тоді володіли мною, — напівприхованого страху чи сорому за те, що це коїться в країні соціалізму. У всякому разі, я завжди радів, коли авто проїжджало повз в'язницю й минала потреба відводити очі.

В'язниця була стара, побудована ще за царату. Наш фургон спочатку поминув металеву браму, потім ми вийшли й наблизились до невеликих дверей. Вартовий, який стояв біля них, перевіривши документи, впустив нас усередину. Мій ескорт відвів мене, як я довідався про те пізніше, в другий блок Т-подібної чотириповерхової будівлі. Уздовж вертикалі літери Т будівля мала п'ятдесят малих камер, у той час як у горизонтальній її частині розміщувалися двадцять великих. Мене ввели до малої камери розміром приблизно 2 на 4 метри. Здається, то була камера під номером 37. За царату вона використовувалась як одиночка, але тепер була облаштована трьома місцями для сну. До однієї з стін було прикріплено два відкидних ліжка, котрі вдень підіймалися. Ще одне таке ліжко знаходилося біля протилежної стіни. Коли ліжка опускалися, між ними залишався прохід завширшки 30 сантиметрів. Вікно розміром у квадратний метр знаходилося так високо, що виглянути в нього я міг тільки вхопившись за ґрати та підтягнувшись на руках або підставивши стільця. У камері були невеликий стіл та два стільці.

Коли мене залишили в камері самого, я відразу ж почав виглядати у вікно, щоб зорієнтуватися. В'язниця була оточена двома концентричними мурами. Власне в'язничні приміщення знаходилися всередині внутрішнього муру. Простір між внутрішнім та зовнішнім мурами належав охороні, тут же стояло декілька малих адміністра-

тивних приміщень, навколо яких було розбито невеличкий садок. Шовечора молоді дівчата й хлопці танцювали там під гармошку.

Знову я був сам, але тепер самотність не пригнічувала мене. Я мав відновити сили, й мені дозволялося цілий день лежати, що було величезним благом. Через декілька днів прибув інший в'язень, прізвище якого я забув, але пам'ятаю, що то був старий соціал-революціонер. Було йому близько п'ятдесяти років, але вигляд він мав не більш, як на тридцять. Був він широкоплечий, з добре розвиненими м'язами та густим темним волоссям. Міцно потис мою руку й запитав, як справи. Це було зовсім комічно, неначе він зустрів старого приятеля десь у ресторації. Я глянув на нього серйозно. Він мав широке чоло, гарні очі й приязне обличчя. То був пролетар. Гадаю, що його фахом була точна механіка. Він відчував велику повагу до культури й був дуже вдячний мені за наші розмови про літературу, мистецтво та історію. Він цілковито примирився зі своїм становищем, але був надзвичайно обурений хамством свого слідчого, який на допитах поводився дуже брутально, гидко лаявся та ображав його. Він просто таки виходив з себе, коли розповідав про це.

— Ви тільки подумайте, Олександр Семеновичу: ця людина матірно спілкується зі мною. Але ж це не просто Петро, Іван чи Семен. Це носій високого державного становища. Він же не повинен так себе поводити!

Його наївність зворушувала. Пізніше я зрозумів, що вживання матірщини на допитах не було випадковим явищем, це була система. Це робилося з метою принизити людську гідність допитуваного, позбавити його мужності і, зрештою, зламати його опір.

Я запитав цього соціал-революціонера про причини його арешту, але виявилось, що він їх не знає. Під час громадянської війни він воював у Червоній армії. З партії соціал-революціонерів вийшов ще в 1907 році під час заслання до Сибіру. Повернувшись із заслання в 1913 році, він полишив усяку політичну діяльність. Після громадянської війни став кваліфікованим робітником у Харкові.

— Мої давні друзі часів революції завжди відвідували мене. Через це, мабуть, мене й заарештовано, — пояснив він.

— Але ж це не злочин.

— Так, — погоджувався він. — Але вони, мабуть, думали, що ми говорили про якісь серйозні речі. Вони стали дуже підозрілими.

— Як ви думаєте, що з вами тепер буде?

— О, гадаю, що вони запроторять мене до Сибіру, але це не так уже й погано. Я ж там уже провів майже шість років. Якщо мене зашлють на поселення, то сюди я вже ніколи не повернуся, хоч би мене й звільнили.

Як на мене, то це було неймовірно: безвинна людина, що не скоїла ніякого злочину, вважає цілком нормальним своє заслання до Сибіру. Спочатку я подумав з жахом: це, мабуть, другий Рожанський, підсланий до мене для деморалізації, але скоро я облишив цю думку. Цей старий соціал-революціонер був найчеснішою і найпоряднішою людиною з усіх тих, з ким зводила мене доля.

Через декілька днів двері відчинилися і до камера зайшов мій давній знайомий професор Рашков. Уперше я зустрів його в 1931 році. Він був тоді професором соціології і викладав марксизм-ленінізм у вищих навчальних закладах міста Харкова. Він вступив до комуністичної партії в 1918 році, але перед тим був меншовиком. Чи не тому й опинився у в'язниці. Ми тепло привітали один одного, і він розповів мені історію свого арешту.

— У молоді літа я випадково потрапив до ДПУ. Вони були досить лояльні до мене, розпитували про мій світогляд та моїх друзів. Ніякого криміналу не виявили, я підписав звичайний за таких обставин протокол і забув всю цю історію. Взимку я провів декілька місяців у лікарні. І от мене покликали знов. Але лікар заборонив мені вставати і я отримав наказ з'явитись до ДПУ після одужання. Звичайно ж, я так і зробив. Пішов я до них і був прийнятий якимсь начальником, котрий колись уже мене допитував. Він знову почав питати мене про те ж саме, а я йому те ж саме відповідати. Все було б нічого, але цього разу мене заарештували. Через два тижні допитали знов. Це триває й досі. А сьогодні мене привезли сюди.

Рашков був євреєм, відданим радянській владі і вдячним їй за національну політику. Рівноправність усіх народів була одним із завоювань радянської політики, що допомогло схилити на свій бік усіх пригноблених. Наскільки я можу судити, в Радянському Союзі не було ніякого антисемітизму. Євреї користувались однаковими з усіма правами. У цій великій країні мешкало понад сотню національностей. Більшість мали свої власні народні республіки або автономні округи. Крім того, існували групи національних меншин, які проживали серед великих народів. В українських містах жили німці, поляки, євреї, вірмени, греки, латиші та інші. Людність була

призвичаєна до — як тоді казали — життя колоніями нацменшин. Перед війною і революцією становище євреїв у Росії було зовсім іншим. Православна церква та царський уряд навмисно розпалювали антисемітизм, і дискримінаційна політика уряду призвела до того, що євреї зосередилися саме в українських та польських містах. Ленінський інтернаціоналізм перших років революції призвів до повної ліквідації антисемітизму в Росії. Офіційно всі форми антисемітизму були заборонені, і ставлення до раніше пригнічених національних меншин змінилося на краще. Перед своїм приїздом до Радянського Союзу я не вірив у те, що таке зло, як расову ненависть, можна викоренити чисто адміністративними засобами. Вважав, що ліквідація антисемітизму потребує чогось більшого, ніж заборони. Але я не врахував тієї обставини, що справжніх антисемітів дуже мало, більшість просто йде за ними, як стадо овець. Якщо заборонити діяльність цієї активної меншості, то антисемітизм зникне, що, власне, й відбулося в радянській Росії.

Я часто обговорював расові проблеми з Рашковим і одного разу розповів йому про інцидент, що мав свого часу місце в інституті.

...Якось дев'ятнадцятирічна дівчина, на прізвище Семенова, яка працювала в інституті кресляркою, сказала подрузі: «Он іде Плискін зі своєю Хайкою». Плискін був євреєм і працював майстром в інституті, а «Хайка» була його дружиною. «Хайками» в Україні називають єврейок. Подруга Семенової повідомила про цю репліку в профспілковий комітет.

Реакція була бурхливою й зовсім несподіваною для мене. Негайно було скликано загальні збори. В інституті було кількасот працівників і лише небагато з них, не більш десятка, були євреями. Збори рішуче висловилися за те, щоб дівчину виключити з профспілки. Це означало б, що вона автоматично втратить роботу і вже ніде її не знайде, принаймні в європейській частині Росії, за винятком хіба що зовсім некваліфікованої роботи на будівництві. На жаль, я запізнився на збори, але коли зрозумів про що йдеться, негайно попросив слова.

— Товариші, — почав я, — я знаю Семенову по її роботі. Це сумлінна працівниця. Вона відмовляється від того, в чому її тут звинувачують. Але якби це й була правда то, чи варто її так жорстоко карати? Зважте, дівчині всього дев'ятнадцять років, невже ви гадаєте, що вона вже непоправна? Напевне, ми зможемо вплинути на неї,

і вона облишить свої хибні погляди. Але якщо ж ми її покараємо, то це може викликати зворотну реакцію — зміцнити теперішні її погляди. Я вважаю, що рішення зборів треба переглянути.

Розпочалася жвава дискусія, в якій деякі комуністи не погоджувалися зі мною, але, зрештою, збори обмежилися суворою доганою.

Я був задоволений результатом, але наступного дня був запрошений до парткому його секретарем Комаровим. Як партійний секретар, він стояв вище за мене, але в особистому житті ми були приятелями.

— Алексе, — почав він, — твоя поведінка на вчорашніх зборах була явно ворожою щодо партії та ще й до того ж антисемітською. Твій виступ на захист Семенової є не що інше, як антисемітизм.

Я здивувався.

— По-перше, я зовсім не захищав її позицію, — запротестував я, — по-друге, звинувачувати мене в антисемітизмі є цілковитий нонсенс, бо я сам єврей.

— Це нічого не міняє. Є досить євреїв-антисемітів.

— Але ж, Петю, чи насправді є якась небезпека в тому, що Семенова сказала: «На вулиці стоїть Плискін зі своєю Хайкою». Чи то є прояв невинного антисемітизму? Ти дійсно вважаєш, що Семенову зовсім уже не можна вибачити і що збори мають право ламати долю цієї молодій дівчини, яку ще можна настановити на вірний шлях? Так можна зайти дуже далеко. Саме тому я й попросив слова.

— Алексе, ти не розумієш. Відкритий антисемітизм заборонений у Радянському Союзі, тому класовий ворог використовує для пропаганди своїх ворожих поглядів приховані методи. Ця незначна, на перший погляд, репліка є виявом глибоко ворожої ідеології. Партія повинна душити її в зародку. Чи, може, ми маємо чекати, доки старі гасла «*Бей жидов, спасай Россию*» з'являться на вулицях Харкова?

Я пригадав ту розмову лише з тією метою, аби охарактеризувати пануючу в партії ідеологію. Позиція Комарова була обумовлена ідеологією партії в національному питанні. Він, власне, не мав ніякого інтересу до проблеми євреїв як такої. Для нього це була просто частина більш загальної проблеми встановлення гармонійних відносин між націями, що проживають разом на одній території.

Рашков, як і я, не мав ніякого уявлення про те, за що саме його було заарештовано, за винятком того, що колись він був меншовиком.

— Я цілком можу зрозуміти, що вони досі ще не довіряють мені, — бідкався він, — це вони хочуть ізолювати мене, як і вас. Але навіщо цей фарс? Якщо вони вважають нас небезпечними, нехай вишлють в адміністративному порядку до Сибіру, як то робив цар. Навіщо вони вимагають зізнань у злочинах, яких ми ніколи не чинили?

— Вони дійсно від вас цього вимагають?

— Так. Спочатку вимагали контрреволюційну організацію, а тепер ще й шкідництво. Запевняють, що я поширював троцькістські ідеї у своїх книгах та лекціях. Коли ж я послався на те, що всі мої книжки цензори дуже ретельно переглядали перед друком, то слідчий сказав: «Не ховайся за цензорів, вони твої спілники». Близько третини університетської професури заарештовано. Всі вони звинувачуються в тому самому, що і я. Багато з тих книжок були опубліковані давно і їх дуже хвалили в партійній пресі. А тепер виявляється, що все то була троцькістська пропаганда.

Рашков був уже старим і мав погане здоров'я. Однак, тримався, на диво, добре. Його знов і знов викликали на допити. На біду, з його сечовим міхуром щось було негаразд, і він на допитах кожні десять хвилин просився до туалету. Це розлючувало слідчих, бо вони мали переривати допити та супроводжувати Рашкова до туалету. Допити, тривали годинами, втрачали характер шантажу, оскільки постійно переривалися.

Через декілька днів після прибуття Рашкова мене взяли на перший допит після прибуття на Холодну Гору. Допити не проводяться у в'язницях, а тільки в резиденції ДПУ, й мене відвезли туди у фургоні. До кабінету слідчого я потрапив не відразу, а деякий час я прочекав у спеціальній камері, розміщеній у підвалі. Коли ми проходили довгими коридорами, у мене склалося враження, що камери вщерть заповнені. В'язнів із Холодної Гори, які прибувають на допит, звичайно привозять десь між сьомою та восьмою вечора, а буває, що й пізніше. Їх тримають у підвальних камерах, доки не настане час іти на допит. Звичайно, це буває тієї ж самої ночі, але іноді доводилося чекати в камерах по декілька діб. В'язничні фургони повертаються до Холодної Гори приблизно о шостій ранку. В'язні, яких не встигли допитати вночі, залишалися в підвалі. Траплялося, що

людину цілий місяць не пускають «додому». Для більшості це було нестерпною мукою.

Улітку 1937 року ДПУ ще тримало мене в цілковитій ізоляції від інших в'язнів. На це в моєму випадку, який вони вважали дуже важливим, витрачалося багато часу та енергії. Отож, коли мене возили на допити, то замикали в окрему камеру. Але через декілька місяців це стало вже неможливим, оскільки всі камери були переповнені. В'язні часто цілу ніч змушені були стояти, притиснувшись один до одного так, що камера нагадувала консервну банку з вертикально упакованими сардинами. Коли наглядач відчиняв двері, щоб запахнути до камери ще одного в'язня, він часто потім не міг їх зачинити, оскільки щільно втоптана маса людей трохи розширювалася. Ця камера для чекання у внутрішній в'язниці ДПУ звалася «брехайлівкою», що в перекладі англійською мовою приблизно означає щось на зразок «інформаційного клубу», оскільки в'язні з усіх камер Холодної Гори мали можливість тут зустрічатися. «Брехайлівка» була найважливішим проломом у стіні тюремної ізоляції. Саме «брехайлівка» пов'язувала між собою ізольовані групи в сотнях різних камер і перетворювала їх в однорідний тюремний колектив. Тих, хто поверталися з «брехайлівки», негайно оточувала вся камера й жадібно висмоктувала новини.

Я провів у підвалі ніч і половину наступного дня перед тим, як мене було забрано до Резнікова, котрий зустрів мене стоячи.

— Щойно отримали про вас інформацію з Луганська, — урочисто проголосив він, — від якої кров холодне в жилах. Ви зовсім не той, за кого себе видаєте. Ви зовсім не дрібний злочинець, за якого намагаєтеся себе видати. Ви один з керівників контрреволюції. Ось, читайте!

Я прочитав папір, що він мені його подав, потім запитав голосно:

— Громадянине слідчий, скажіть відверто, ви серйозно вірите в це, чи розігруєте мене?

— Звинувачуваний, — мовив Резніков майже побожно, — я застерігаю вас проти продовження вашої старої гри. Це дуже серйозно. Досі ми не знали ваших зв'язків і не розуміли, хто ви такий. Але завдяки зізнанням Влаха та його спільників, ми тепер виявили всю мережу створеної вами в Україні контрреволюційної організації. Усі ваші спільники вже перебувають під арештом. Влах — у Луганській в'язниці, Ступін — у Київській, Лессінг та Йоффе — тут, решта в Дніпропетровську та Харкові. Усі вони зізналися й усі звинувачують

вас. Ми маємо двадцять свідків, які звинувачують вас у тероризмі, шпигунстві та диверсійній діяльності. Досі ми мали лише підозри та здогади, тепер же ми тримаємо у руках усі нитки організації. Дрібниці, яких ми ще не знаємо, ви зараз розповісте нам самі.

— Громадянине Резніков, якщо так триватиме й далі, то я просто збожеволію. Все це не що інше, як суцільна фантазія.

...Влах був робітником з Відня, якого я вперше зустрів у Харкові 1931 року, коли він був керівником німецького клубу, де я часто виступав з лекціями. У перший період мого перебування в Радянському Союзі він дуже допомагав мені своїм знанням російської мови й російських умов життя. Це був славний хлопець, глибоко відданий справі побудови комунізму. Дбав про клуб як добрий господар дбає про свою родину. Протягом багатьох років він робив це безкоштовно. Працюючи ливарником на паровозобудівному заводі, він увесь свій вільний час віддавав клубові. Але, незважаючи на відданість роботі та безкорисливість, він часто ставав об'єктом злостивих інтриг. Я завжди його підтримував. Улітку 1933 року партія послала Влада до Кузбасу, де він працював близько року, а потім повернувся до Харкова. В 1935 році подався до Луганська. Відтоді я втратив його з свого поля зору.

Заарештовано його було на початку 1937-го і він, бідолаха, не забув мене, бо писав:

«...Вайсберг очолював нашу організацію. У 1934 році він виголосив промову про поточний момент, у якій закликав нас працювати у трьох напрямках, щоб прискорити падіння радянської влади. Наближалась війна, і з її початком ми мали висадити в повітря ряд важливих об'єктів у Харкові. На той же час треба було влаштувати на роботу в харківських заводах надійних людей із числа іноземних робітників, на яких наша організація могла покластися. Він також наполягав на важливості шпигунської діяльності. Наше головне завдання, наголосив він, — знищення керівників партії та уряду. Треба знищити Сталіна й Ворошилова. Вайсберг вибрав з нашого кола гідних довіри товаришів і звелів їм готуватися до того терористичного акту».

«...Після виступу товариша Маддалени ми ще раз зібралися в помешканні товариша Вайсберга. Маддалена детально розповів про процес Дімітрова. Того самого вечора Вайсберг повідомив змовників про те,

що настав час діяти. Він обрав двох гідних довіри товаришів і звелів їх озброїти. Вайсберг мав добрі контакти з Червоною армією і міг отримати потрібну зброю. Товариші мали податися на Кавказ до місцевості, яку він мав потім вказати. Сталін та Ворошилов проводять там відпустки. Вайсберг сказав, що ці два товариші повинні вбити їх так, щоб смерть мала вигляд нещасного випадку під час полювання...»

Я просто неспроможний був сприймати цю нісенітницю серйозно. Все це не мало аніякісінького стосунку до правди, і я не думав, що воно може являти якусь небезпеку для мене. Мені здавалося, що з цієї брехні неважко виплутатись.

Але Резнікову зізнання Влаха здавалися важливими.

— Якби Влах був єдиний, — мовив Резников, — то можна було б припустити, що він хоче вас обмовити, але ж Лессінг каже ті ж самісінькі речі, те ж саме робить і Йоффе. Та й Меренбах свідчить таки те ж саме цілком незалежно, будучи навіть у іншому місті. Уже близько двох десятків людей свідчать проти вас. Невже ви думаєте, що ми повіримо вам, ніби це нісенітниця?

— Громадянине слідчий, я не маю щонайменшого уявлення про те, що казати про ці свідчення, oprіч того, що все це — чиста фантастика. Усе це ніяк не стосується мене або моїх дій. Я знаю Влаха дуже добре, він простий, чесний хлопець, і я не вірю, щоб він зробив щось проти Радянського Союзу.

Резников підвівся. Кинув на мене лютий погляд, обличчя його запалало від гніву. Повільно й загрозливо він посунув прямо не мене. Я також схопився й позадкував перед ним. У кутку кімнати він зупинився переді мною й повільно промовив:

— Ти смієш звинувачувати органи радянської влади в підробці зізнань? Влах сам зізнався у своїх злочинах, а ти маєш нахабство заперечувати їх. Чого б він мав зізнаватися, якби це була неправда? Що твій злочинний мозок ще придумає?

Я зрозумів, що зайшов задалеко. Не міг же я сказати вголос усю правду про те, що такі заяви вибиваються катуваннями. Така правда могла коштувати мені життя. В майбутньому я маю бути уважним і при спростуваннях посилатися лише на свої власні зізнання в цій фантастичній справі. Я не повинен розписуватися за інших.

— Громадянине слідчий, я не знаю, до якої темної справи Влах дав себе вплутати. Що ж до мене, то я ніколи не повірю, що він на

це здатний. Одне я можу сказати з певністю: я до цього абсолютно не причетний. Сьогодні я вперше про це почув.

Ні, — заперечив Резніков, — цього разу ти вже не вивернешся. Ми знаємо, що ти вчинив, а ти знаєш про те, що нам це відомо. Нам більше не потрібні твої зізнання для притягнення тебе до трибуналу. Але вони потрібні нам для ліквідації всієї мережі твоєї організації. Ти повинен нам сказати, кого завербував і хто завербував тебе. Але перш за все — хто поставив перед тобою завдання організувати замах на життя вождів партії та уряду.

— Я ніколи не отримував такого завдання.

— Давай усі подробиці про цю зрадницьку організацію, створену тобою на радянській території.

— Я ніколи не створював подібної організації.

Те що сталося потім, було цілковито новою для мене тактикою. Він почав безупинно викрикувати одні й ті ж самі питання. Спочатку я давав йому одні й ті ж самі відповіді. Зрештою, я зовсім перестав відповідати, сподіваючись, що він також припинить кричати, але помилився. Резніков мав потужний голос і безперервно вигукував на мою адресу брудні лайки. Минуло не менше чотирьох годин, доки він трохи вгамувався:

— Я більш не маю часу для тебе.

Я висловив свій жаль з цього приводу, а він додав:

— Товариш Вайсбанд продовжить допит.

Мoje серце защеміло, незважаючи на те, що це був найменш агресивний серед помічників Резнікова. Вайсбанд почав свій допит батьківською порадою бути слухняним і зізнатися: це допоможе уникнути багатьох прикрощів. Коли ж він побачив, що його слова не дають бажаного ефекту, то облишив свої поради. Час від часу Вайсбанд запитував то про те, то про се. Я щось відповідав, а він тим часом читав газету або перегортав справи. Потім запитав, чи дійсно я збирався висадити в повітря Харківський тракторний завод. При цьому голос його був таким байдужим, немов він питав мене про плани щодо чергової відпустки.

«Допит» тягнувся далі. Настала ніч. Я був дуже стомлений. «Напевне вони скоро скінчать і відправлять мене «додому», — думав я. Але помилився. О десятій Вайсбанд передав мене іншому помічникові — Шалиту. Це був молодик віком ледь за двадцять і такий худий, що здавався хлопчиськом. Під час поневірянь по тюрмах дове-

лось мені бачити багато слідчих, але ніхто з них не викликав такої моєї ненависті, як той Шалит. Будучи марксистом, я завжди намагався аналізувати процеси об'єктивно та виявляти причини тієї чи іншої поведінки дійових осіб. Я добре розумів, що всі ці слідчі є просто маленькими зубчиками у велетенській машині поневолення. Я знав, що їх підганяють і що вони мають підганяти інших, щоб самим утриматися. Моє розуміння ситуації якось пригальмувало мою негативну реакцію на дії слідчих. Усю мою ненависть я намагався зосередити на головній пружині цього диявольського механізму — на самому деспоті та його найближчому помічникові Єжові — керівникові ДПУ. Коли я подумки повертаюся назад, то не відчуваю ненависті до своїх слідчих. До деяких із них, наприклад, до Азака та Торнуєва я навіть відчуваю щось подібне до симпатії. Але Шалит — виняток.

Цей безжальний і безсердечний кар'єрист мав дуже малий чин, щось на кшталт сержанта, але амбіції мав набагато більше. Шаблями, якими він мав дертися вгору, були тіла й душі в'язнів, довірених його владі. На відміну від інших слідчих, Шалит сприймав свою роботу серйозно. Він уважно читав газети і дуже добре знав, що контрреволюційне підпілля було вкрай потрібне в поточний момент, особливо після чергової промови Сталіна або Єжова. Я не був певен, чи він був настільки дурним, щоб вірити в ті звинувачення, які сам висував проти своїх в'язнів, але переслідував він їх із жахливою впертістю та логікою. Навіть Резніков був трохи людянішим і іноді дозволяв собі перервати допит жартом, але Шалит не робив цього ніколи. Резніков, бувало, виявляв симпатію до підслідного, Шалит же — ніколи. Він ненавидів в'язнів, бо вони чинили йому опір і не погоджувалися одразу з тим, що він від них вимагав. Кожне бажане для себе зізнання він сприймав як бойовий індіанець сприймає свіжий скальп. О, він негайно біг з ним до начальника відділу. Він був здатен варнякати одне й те ж питання протягом шести годин без будь-яких варіантів і без ніяких ознак нетерплячки. Якось він протягом цілої години кожні дві хвилини вигукував до мене таку фразу:

— Зізнавайся! Контрреволюціонер, троцькіст, фашист, терорист, диверсант, організатор шпигунської мережі на території Радянського Союзу!

Я змінював свої відповіді, сподіваючись, що він хоч трохи змінить запитання, бо своєю монотонністю воно могло довести мене до

божевілля, але це мені не вдалося. Він повторював те саме, тим самим голосом і з тим самим помахом руки сотню — ні, тисячу разів. Я використовував усе що міг, у тім числі логічні пастки та трюки. Яюсь я відповів:

— Громадянине слідчий, я уже давав відповідь на це запитання на початку червня.

Він завагався і... потрапив у пастку.

— Хто вів протокол?

— Лейтенант Резніков.

— І що ж ви йому сказали?

— Я сказав, що не створював шпигунсько-диверсійної мережі на території Радянського Союзу!

Подібна провокація була небезпечна, але ж він міг довести до божевілля. Я гадав, що мій трюк викличе його гнів, але замість цього він продовжував повторювати те ж саме запитання знов і знов. І робив це своїм гучним та деренчливим голосом. Іноді я дивувався — навіщо вони на такій монотонній роботі використовують людину, а не, наприклад, фонограф. Я гадав, що можу сам себе подумки посмішити подібними питаннями, але пізніше я довідався, що фонограф таки використовувався з подібною метою.

Я часто думав про те, чи справді Шалит такий дурний. Невже він не здатен щось сказати? То, може, за браком винахідливості боїться встрявати в дискусію з в'язнем, пустити в хід аргументи? Невже йому не соромно повторювати одне й те ж? Але з часом я дійшов висновку, що не такий він дурень, як я гадав. Мені стало ясно, що він зовсім не вірив у ті звинувачення, які сам висував, а тому вважав за непотрібне встрявати в будь-які суперечки, в яких не міг перемогти. Єдине, що він міг, — це виснажити в'язня фізично, і він використовував свою методу із залізною послідовністю та логікою і в цьому не мав собі рівних серед слідчих. З позицій ДПУ він мав рацію.

Яюсь у туалеті я знайшов брудний шматок газети, котрий, мабуть, залишив у цьому місці хтось з охоронців. Я витер його, як міг. Зміст газети був сенсаційний. Йшлося про арешт та звинувачення маршала Тухачевського й восьми високопоставлених генералів Червоної армії. На попередніх процесах звинувачені були лідерами якихось опозицій. Тухачевський та його генерали були аполітичними фахівцями своєї справи, хоча всі вони, звичайно, були членами партії й навіть Центрального комітету.

Після повалення Троцького і смерті Фрунзе Тухачевський розпочав реорганізацію Червоної армії. Офіційно він був заступником Наркома оборони, але ж Нарком оборони Ворошилов був просто нікчемою. Тухачевський реформував систему бойових навчань і ліквідував залишки пруських порядків в армії. За його ініціативою солдати вчилися воювати замість того, щоб займатися парадною муштрою, яку вони й так добре знали. Молоді селяни, які склали основу армії, проходили технічне навчання, необхідне для того, щоб опанувати сучасну техніку. Російський народ любив свою нову армію. Під час голодних років селяни валом валили до армії, де їх добре годували, одягали, давали гарні квартири та постачали всім необхідним. Популярність Тухачевського серед комуністів і некоммуністів була більшою, ніж будь-кого з радянських лідерів. Поки Тухачевський був на чолі радянського Генерального штабу люди відчували, що їхня безпека в надійних руках, і вони терпляче несли тяжке ярмо військових витрат.

І цю людину певного дня змістили з керівництва, перевели на підлегле становище в Поволжя і там заарештували. Мабуть, бракувало відваги для того, щоб узяти його серед відданих йому офіцерів та солдатів. Арешт маршала міг переповнити чашу терпіння. Незважаючи на всемогутність ДПУ та несамовитий переляк перед ним, локальний опір в центрі армії міг викликати повстання проти деспотії. Сталін був обережним. Ізольований десь в далекому Поволжі Тухачевський був безпечним, коли гебісти прийшли по нього. Разом із маршалом пішли на смерть його найближчі помічники: Корк, який був комендантом Москви, а потім начальником Військової академії Гамарник, начальник Головного політичного управління Червоної армії Якір, начальник Київського військового округу Уборевич, начальник Білоруського військового округу Ейдман, керівник протиповітряної оборони Примаков, Фельдман, Путна. То були найкращі люди в армії та країні. Якір, будучи ще 17-літнім студентом, відзначився в громадянській війні як в армії, так і в партизанах. В Україні любили чорнявого, молодецького головнокомандуючого. І його треба було під будь-яким приводом віддалити від вірних йому людей, аби без ризику заарештувати під час подорожі до Ленінграда.

Тухачевський та генерали — на відміну від лідерів опозиції — не були поставлені перед відкритим судом. Таємний військовий трибунал під головуванням Ворошилова оголосив їх німецькими та японськими

шпигунами, які видали неприятелям стратегічні плани. Тухачевський і Корк конспірували з німецьким рейхсфером, аби ліквідувати радянський лад. Серед членів трибуналу, які прирекли Тухачевського на смерть, були заарештовані й страчені військові як шпигуни.

У своїй ізоляції я не міг довідатись про те, як армія зреагувала на усунення своїх керівників, але помітив реакцію слідчих. Декількома днями пізніше Резніков викликав мене на допит. Був він зовсім розгублений і його полишив звичайний спокій. У ці дні працівники ДПУ навіть поміж собою розмовляли півголосом. Чи не добрався страх уже й до них?

Декількома днями пізніше мене допитував Шалит. Він почав:

— Тепер ми знаємо все: ваша організація не троцькістська й не бухарінська, як ми спочатку гадали. Вона ще небезпечніша. Ви маєте тепер нам докладно розповісти, хто вас втягнув у цю справу й було б непогано, якби ви дали нам імена одного або двох вищих офіцерів німецького рейхсферу.

Я тоді ще не знав, що Тухачевського звинувачували в таємних зносинах із рейхсфером. Ніхто з нас цього не знав аж до осені 1937 року. Тепер я зрозумів амбіційні плани Шалита. Безпосередньо після арешту Тухачевського він задумав розкрити напіввійськову таємну організацію на чолі з офіцерами німецького рейхсферу. Це могло, дійсно, зробити йому честь та належне визнання. Але Шалит був занадто дрібним пішаком, а його безпосередній начальник Резніков відмовився, — що було дуже мудро, — мати будь-що з цією справою. В усякому разі, Резніков мав свої особисті плани: я повинен був бути одним із основних свідків на процесі Бухаріна. На цю роль я дуже підходив. Організувати іноземного свідка проти Бухаріна було б для нього триумфом. Але вони ніколи цього не визнавали. Усі радянські лідери — шеф ДПУ, Генеральний прокурор та керівник військового трибуналу зважали на громадську думку. Сталін, Єжов і Вишинський стежили за іноземною пресою й дуже добре знали скепсис щодо так званих «зізнань». Генеральний прокурор і ДПУ робили все можливе і неможливе для того, щоб їхні звинувачення здавалися якомога правдоподібнішими.

Коли німецький інженер на ймення Сюклінг з'явився серед звинувачуваних на кемеровському трибуналі, який передував ї, власне, підготував процес П'ятакова, — це справило враження сенсації. Кожен за кордоном і в Радянському Союзі гадав про те, як це вдалося

зробити. Люди в Радянському Союзі вже не дивувалися, коли «свої» зізнавалися в злочинах, яких вони не чинили. «Свої» були абсолютно беззахисними проти гепоушної машини, і їхні дружини, діти та близькі родичі ставали заручниками. Якщо звинувачувані під час суду спробують звернути з наміченого слідством шляху і розкрити завісу брехні, вони всі та їхні рідні можуть чекати смерті. З іноземцями була інша справа. Іноземець може покликати на допомогу своє посольство. Якщо до нього застосують радянські методи добування зізнань, і це викриється під час суду, може вибухнути великий міжнародний скандал. Отже, чого ж він усе-таки зізнався? Щось таки за цим було.

Випадково я зустрів цього головного кемеровського свідка звинувачення через декілька років у гестапівській в'язниці. Його теж, як і мене, видали. Так от він розповів мені, що його зізнання були фальшивими від початку й до кінця і що він зробив їх під тиском, хоч і відмовився повідомити якого саме гатунку тиск до нього застосовували. У мене склалося враження, що були використані якісь інтимні обставини його життя.

Наявність іноземного свідка або підсудного в публічному процесі одразу надавала цьому процесові ваги та викликала до нього довіру. Ось чому ДПУ так довго зі мною возилось у перші шість місяців 1937 року.

Резніков ніколи не казав мені чесно, що в нього в голові. Робив він це лише натяками.

— Знаєте, Вайсберг, ви смішні, — сказав він якось. — ви визнаєте свої ворожі думки щодо держави, але хочте заставити нас повірити в те, що ви самі прийшли в контрреволюцію. Цього не може бути. Нам треба знати про всю вашу організацію. Ви не дрібний amator, а визначна фігура. Ви й тепер маєте відіграти свою роль.

— Тобто?

— Ви повинні допомогти нам спіймати дійсно велику рибу в Москві і тим самим знищити останнє велике гніздо контрреволюції в нашій країні. У такому разі ви зробите нам велику послугу і не будете про це шкодувати.

— Ви вірите, що контрреволюція тоді припинить своє існування? — запитав я з напускною наївністю.

— Аби я не вірив, я не був би тут, — відповів він серйозно. Ми знищимо клас ворогів і, тим самим, захистимо фундамент безкласо-

вого суспільства. Наша партія підвищує свою пильність щодо класових ворогів, і ми розтрошимо їх озброєним кулаком, у який би спосіб вони не намагалися підняти свою голову. Водночас дамо цій країні найдемократичнішу у світі конституцію.

Мені часто доводилося страждати від ораторського мистецтва Резнікова. Він лише повторював те, що читав у газетах, а я злився на себе, що боявся відповісти йому так, як думав. Я почувався як той нещасний колгоспник у голодному 1933 році, який, відкривши газету, читав про добробут, що його принесла селу сталінська політика, а сам тим часом гриз кору з дерева.

...Після шести годин допиту Шалит підвівся й натис кнопку. Я вирішив, що, нарешті, мене відведуть до камери. Але ні: за кілька хвилин увійшов Резніков — свіжий та гладенько виголений. Я ж був напівнепритомний, бо сидів уже на стільці чотирнадцять годин без дозволу підвестися й розправити ноги. Стояти біля стіни годинами, звісно, погано, але сидіти ще гірше. Коли ти стоїш, — то можеш хоч змінювати опорну ногу, а коли сидиш — тиск ніколи не послаблюється. Пахвини починають набрякати й з'являється нестерпний біль.

Резніков звелів мені зайти до його кабінету.

— Громадянине слідчий, я фізично неспроможний продовжувати цей нескінченний допит. Прошу його перервати і дати мені хоч трохи спочити.

— Ні, — пролунало у відповідь, — ми й так змарнували дуже багато часу. Ми повинні довести слідство до потрібного кінця, але це станеться не швидше, аніж коли ви підпишіте зізнання.

І тоді все почалося знову. Дві години Резніков безугавно кричав на мене. Я майже не відповідав. О восьмій годині ранку він викликав охоронців.

— Відвести до камери, — звелів він.

Я йшов за охоронцями немов у сні, вдячний за те що, нарешті, йду «додому». Мене відвели вниз, де дозволили зайти до туалету. Потім мені дали їсти. Дали трохи більше, ніж звичайно. Коли ж я скінчив — а це сталося хвилин через десять — двері камери відчинилися: допит.

Резніков звелів мені знову сидіти на стільці і перестав звертати на мене будь-яку увагу: приймав своїх підлеглих, вів телефонні розмови, переглядав папери. Час від часу запитував: «Коли почнемо

зінання?» Коли він говорив, я підводив на нього очі, але не відповідав, і моя голова падала знов. Коли ж я починав куняти, Резніков будив мене своїм гучним криком:

— Прокидайся! Ти з глузду з'їхав? Спати в кабінеті слідчого? Чи знущаєшся з радянської влади? І де тільки ти цього навчився? Зізнавайся, тоді й спатимеш.

— Це ж уже не допит, громадянине слідчий, — бурмотів я, — це шантаж. Прошу дати мені папір і олівець, я напишу прокуророві про катування.

— Упродовж допиту ти повинен відповідати на питання та робити зізнання. Після цього пиши прокуророві скільки влізе.

— Коли скінчиться допит?

— Як тільки визнаєш свою вину, не раніше.

— Я не можу визнати свою вину, бо її немає. Чи означає це, що допит ніколи не скінчиться?

— Не турбуйся, ти зізнаєшся. Слідство нині увійшло в нову фазу. Ти звинувачуєшся не просто в контрреволюційній агітації шляхом розмов, але й у фактах терору, терористичних замахів, диверсійної діяльності та шпигунства.

— Громадянине слідчий, я цілком певен, що вам відома правда про мене. Ви добре знаєте те, як ці звинувачення фабрикуються від початку й до кінця. Який вам інтерес змушувати мене зізнаватися в неправді?

Резніков знову вибухає гнівом. Він гатить кулаком по столу й верещить:

— Ти, купо гівна! Фашистський провокаторе! Ти виступаєш проти радянської влади навіть тут? Смієш стверджувати, що ми намагаємося витягти з тебе вигадані зізнання? Скажи це ще хоч раз — і я відправлю тебе до начальства і ти негайно опинишся в карцері № 3.

Я промовчав. Рожанський просвітив мене щодо покарання карцером № 3. Я сидів на стільці напівмертвий, сподіваючись на те, що, нарешті, коли настане вечір, вони відправлять мене на Холодну Гору. Протягом дня слідчі змінювали один одного кожні чотири години. О шостій годині мене знову відвели вниз на десять хвилин. Камери в підвалі мають цементну підлогу і вони були на той час майже порожніми. Тільки-но двері за мною зачинилися, я впав додолу і вмить заснув. Розбудив мене охоронець, який приніс їсти. Я волів би не їсти, а краще трохи поспати, але він цього не дозво-

лив. Він також заборонив мені лягти на підлогу. Я підкорився, бо не смів чинити відкритого опору наказам. Через десять хвилин був знов у Резнікова.

Я все ще сподівався, що коли настане ніч, допит буде припинено й мені дозволять спати. Я не міг собі уявити, що це буде тривати доти, доки я не підпишу. Рожанський казав, як довго це може тягтися, але після його зради я більше йому не йняв віри. Сидячи перед Резніковим, я з жахом пригадував свою з ним розмову. Звичайно, він був агентом ДПУ, але, можливо, він бажав мені добра. У всякому разі все, проти чого він мене застерігав, справдилося досить швидко. Спочатку вони вимагали визнання дрібних провин: антирадянська агітація, опозиція до запровадження в інституті військової тематики і так далі. Тепер уже тероризм, диверсійна діяльність, шпигунство. Мабуть, після всього прийдеться зважити на пораду Рожанського і все підписати. Але яка користь думати про це тепер — уже пізно. Нема нічого гіршого за диверсійну діяльність та шпигунство. Вони не могли підняти планку вище за це. Час для компромісів минув і все, що я зможу тепер зробити, — це здатися.

Опівночі Резнікова змінив Шалит. Нова фаза допиту явно розпочалася! Нескінчений допит! Я дізнався пізніше, що це дуже популярний засіб ДПУ. В'язні назвали його «конвеєром» — нескінченна рухома стрічка. Ув'язнений допитується день і ніч, аж поки не зламається. Оскільки слідчі мають можливість поновлювати свої сили, це може тривати без кінця. У 1936–1937 роках ДПУ ще рідко використовувало прямі фізичні катування. Як я дізнався пізніше, фізичний вплив на в'язнів було санкціоновано згори. Коли почалися масові арешти в серпні 1937 року жорстоке поводження з в'язнями набуло масовості. А до цього саме «конвеєр» був головним засобом фізичного впливу. Його, як правило, вистачало. Він не такий болючий, як інші катування. Пізніше виявився його головний недолік — короткочасність дії. Поки я не відчув його на собі, я не вірив, що людина з міцним характером та при здоров'ї може капітулювати перед простим допитом. Були в'язні, які могли витримати будь-які катування. Але «конвеєр», наскільки мені відомо, витримав лише один. «Конвеєр» працює автоматично й тихо. Після кількох днів людина починає пухнути. М'язи поблизу пухлин починають нестерпно боліти і ця агонія триває весь час.

Шалит під час «конвеєра» постійно й не без задоволення кричить на свою жертву, але це зайве. Всі інші слідчі просто терпляче чекають, бо час — їхній спільник. Для в'язня, який знаходиться на «конвеєрі», виходу немає. Якби був хоч якийсь строк «конвеєра», то в'язень, мабуть, зміг би мобілізуватися й протриматися до кінця. Але ж такого строку ніхто не визначає. Я міг би витримати ніч, другу, а що далі? Та й що з того? Вони ж можуть продовжувати це скільки завгодно. У якийсь момент я все одно фізично не витримаю і здамся.

Другої ночі Шалит кричав на мене вісім годин без перепочинку. Це був рекорд навіть для нього. Я не робив ніяких спроб його перервати. Мої очі перетворилися на згустки болю, голова неначе розкололась. Здавалося, що вона охоплена металевим розпеченим обручем, котрий стискується все дужче й дужче. Чотири години Шалит беззавгодно повторював:

— Кажи мені про троцькістсько-фашистську контрреволюційну шпигунську й диверсійну організацію, яку ти створив на території Радянського Союзу.

Наприкінці четвертої години допиту він викликав охорону й покинув кімнату на короткий час, мабуть, подався до туалету. Коли ж повернувся, то все почалося знову. Але текст мого зізнання він змінив. Я точно його не пам'ятаю. Наприкінці він уже кричав:

— На коліна перед радянською владою, ти, фашистський пес!

Коли Вайсбанд замінив Шалита о восьмій ранку, я був уже майже непритомний. Вайсбанд дозволив мені постояти декілька хвилин. Це було фантастичне полегшення. Я не лікар і погано розбираюся у патології, тому мені важко описати зміни в організмі, що мають місце під час «конвеєра». Уже перші кілька годин нерухомості страшенно виснажують організм, а потім з'являється біль у всьому тілі. В цьому стані будь-яка зміна положення приносить полегшення.

Мене не водили вниз аж до дев'ятої. Туалет, умивання, сніданок — усе було скінчено не більш як за десять хвилин і мене знов було повернуто до кабінету. Вайсбанд дружнім тоном почав наставляти мене на праведний шлях:

— Ви довго не витримаєте, Олександр Семеновичу. Кому з того буде користь? Ви тільки загубите своє здоров'я. А кінець буде той же самий. То чому б не зробити це зараз?

— Що я можу зробити, громадянине Вайсбанде? Не можу ж я зізнатися у злочинах, яких не вчиняв! Навіщо вводити в оману радянську владу? Кому з цього користь?

Вайсбанд не став сперечатись і здавалося, що він погодився зі мною. Він виконував свої обов'язки, але не мучив мене понад міру. Він навіть — а це вже було цілковите порушення інструкцій, бо ніхто цього більше не робив — час від часу дозволяв мені вставати на декілька хвилин, щоб розім'ятися і тим самим зменшити муки.

Після обіду прибув Резніков, був він у чудовому настрої.

— Доки будете нас мучити? — почав він весело, — горе нам, що дісталися такому бандитові, як ви. Дайте нам, нарешті, спокій.

Я промовчав. Йому хтось зателефонував. Я прислухався до розмови. Схоже, що на другім кінці дроту був який начальник з ДПУ, котрий щойно прибув до Харкова й ще не мав де жити.

— Та залиш ти свою бабу там, де вона зараз, а сам рушай до готелю. Там знайдеш доволі молодих дівчат, — радив йому Резніков.

Я здивувався, що він так відверто розмовляє в моїй присутності, але потім зрозумів, що я для нього вже не людина. Я просто матеріал, з яким він працює. Він продовжував розмову, це було схоже на підняття кришки параші. Резніков був міцний, мав добре здоров'я, напевно, любив випити й попоїсти й не цурався жінок. Чого він переді мною мав критися? Він умів радіти життю по-своєму. Погано було лиш те, що він вибрав собі таку професію, де мав ламати людські життя, якщо сам не хотів бути знищеним. Однак не було видно, щоб ця обставина його дуже турбувала. Він виконував інструкції, а відповідальність полишав на тих, хто ті інструкції йому давав.

Ще мав прийти час, коли багато із слідчих ДПУ опиняться у своїх же власних камерах, і я матиму можливість познайомитися з ними досить близько та впевнитися в тому, що їхня психіка дуже близька до Резнікової.

Резніков завжди намагався мати від своєї роботи задоволення. Винаходив нові лайки, і всі вони мали сексуальне підґрунтя. Коли йому вдавалося придумати нову лайку, він бував дуже задоволеним. Уся ця повинь бруду виливалася на мене та інших в'язнів у той самий час, коли партія та уряд вживали заходів боротьби проти матірщини, як пережитку капіталізму. Свідомий пролетаріат не повинен лихословити. Засобом боротьби з матірщиною була грамота — людей навчали читати й писати. Ця кампанія мала досить великий успіх, і,

часом, найвідсталіші елементи піддавались агітації та полишали свої погані звички. Але тільки не ДПУ. Лайка й матірщина щодо в'язнів вживалися систематично й цілком умисно. Робилося це із задоволенням. Це був засіб залякування та приниження. І це робили люди, ранг яких дорівнював рангові генералів Червоної армії.

Але ця метода на мене не діяла. Вони принижували не мене, а себе, мені ж це навіть подобалося, бо вносило в моє життя якусь різноманітність. Подобалося спостерігати, як Резніков намагався відшукати нові вершини, які він зміг би здолати, а також нові прірви. Біда була з Шалитом. Він, дійсно, був гидким створінням без фантазії. Міг повторювати одну і ту ж бридку лайку сотню разів без жодної варіації, а також сотню разів повторювати все інше, що спало йому на думку.

На третій день «конвеєра» мій стан погіршився настільки, що став нестерпним. Біль у нижній частині живота був жахливий. Час від часу, будучи не в силах терпіти, я підхоплювався. Настав час, коли погрози вже перестали на мене діяти. Вайсбанд був найгуманнішим із усіх трьох слідчих і він дозволяв мені час від часу постояти. Навіть Резніков іноді дозволяв це, коли бачив, що я на межі непритомності.

Харчі, якими мене годували в цей період, були значно кращими, аніж звичайно, принаймні, були жирнішими. Починаючи з четвертого дня, мене перестали водити вниз. Їжу почали мені приносити, я вживав її, не сходячи з місця. Таким чином, я втратив дорогоцінні десять хвилин перепочинку та прогулянки вниз і нагору. Коли я йшов до туалету, слідчий супроводжував мене з годинником у руці. Мені не дозволялося зачиняти двері туалету й слідчий весь час стовбичив переді мною. Декілька тижнів тому одному з в'язнів удалося повіситися в туалеті.

Час від часу, коли я приймав їжу, до кімнати заходив начальник відділу капітан Торнуєв і своїм густим, веселим голосом заохочував мене з'їсти все.

— Не залишай нічого в мисці, — казав він. — Якщо щось залишиться, ми будемо змушені годувати тебе примусово. Але це не сподобається ні тобі, ні нам.

Я не міг зрозуміти, нащо він мене лякає. «Конвеєр» зовсім не позбавляв мене апетиту. Я їв з охотою, і до того ж це була якась перерва в допиті. Пізніше я дізнався, що турбувало Торнуєва: в'язень

може скоротити свої муки, відмовившись їсти й пити. Через день або два він упаде зі стільця в блаженному безпам'ятстві. На жаль, я до цього не додумався. У подальшому я не раз оголошував голодування з різних більш або менш важливих причин.

На четверту ніч мене почало судомити. В цей час чергував Вайсбанд, який дуже перелякався.

— Що з вами, Олександр Семеновичу. Вам недобре?

— Я, мабуть, помираю.

— Встаньте і розімніться, Олександр Семеновичу. А я дам вам почитати заяву Влаха та інших. Коли прочитаєте, дам вам олівця й паперу, а ви напишете Торнуєву, що ви про це думаете.

Він, дійсно, дав мені олівець і шмат паперу. Я із задоволенням сів за стіл і почав писати спростування на це безглузде звинувачення. Я писав уже півгодини і став почуватися значно краще, коли, раптом, з'явився Резніков. Він одразу все зрозумів, вирвав з моїх рук папір і звелів іти за ним. Ми залишили Вайсбанду в стані великого здивування й перейшли до кабінету Резнікова. Він, будучи великим майстром «конвеєрної справи», розумів, що всяка перерва в процесі є великим полегшенням для в'язня і що вона може перекреслити «працю» декількох днів.

— Слухайте сюди, Вайсберг. Я зовсім не звір, але ми повинні довести справу до потрібного завершення. Доброта в даній ситуації полягає в тому, щоб сильніше на вас натиснути з тим, щоб швидше з цим покінчити. Це добре для нас, бо ми виграємо час, а також для вас, бо збереже вам здоров'я.

— Ви ж знаєте, що я ні в чому не винен. Ви користуєтеся проти-законними методами, щоб змусити мене зізнатися в злочинах, яких я не скоював.

Він схопився на ноги й забігав по кімнаті, як кінь на прив'язі. Але я вже проходив цей номер і не піддався залякуванню.

— Громадянине слідчий, — вів я далі, — ви сказали все, що думаете, але я не вірю, що прокурор схвалить ваші методи. Якщо ви доведете мене до стану цілковитого морального й фізичного занепаду і я підпишу вашу брехню, то я відмовлюсь від неї при першій же нагоді. Чому ви дієте незаконно? Викличте прокурора, хай він подивиться мені у вічі й скаже, чи законні ваші методи ведення слідства.

Ми обидва були надзвичайно збуджені й просто кричали один на одного. Нарешті, Резніков підхопив склянку й пожбував її в ме-

не. Як завжди, він схибив, і склянка розбилася на друзки об стінку за моєю спиною. Тоді він почав дзвонити. Зайшов вартувий.

— Викличте коменданта і двох здорових хлопців, — наказав він. Після цього він раптом заспокоївся. — Ми не можемо без кінця терпіти ваш опір радянській владі. Застосуємо тепер фізичну силу.

Я сів і також спокійно відповів:

— А я вівмвляюся від будь-яких зізнань, доки не побачу прокурора.

Резніков вийшов із кімнати. Він, мабуть, відмінив свій попередній наказ, бо ні комендант, ані його дужі асистенти так і не прийшли. Повернувшись, він сів на своє місце. Десь із годину я не почув жодного слова. Він зайнявся своїми справами так, ніби мене не було зовсім.

— Попереджаю вас, — сказав він, нарешті, урочистим тоном, — ви ризикуєте життям. Ви обмірковано саботуєте слідство. За це ми покараємо вас в адміністративному порядку.

— А якщо я підпишу те, що ви вимагаєте, то буду позбавлений життя.

— Не будьте таким дурним. Ми не знищуємо потрібних людей. Ви фахівець, і ми використаємо вас. Ми довели вашу провину і ви отримаєте свої п'ять років. Якщо ж будете добре поводитися, то зможете вийти через два роки. У таборі ви працюватимете за своїм фахом. Скоріше за все ви не пробудете там і двох років до того, як вас повернуть працювати туди, де ви працювали, але вже під наглядом. Як Рамзіна, який визнав свою провину на високому суді й тепер став великою людиною в Радянському Союзі.

— Якби було в чому зізнаватися, я б зізнався, — але ж немає в чому. Я не скажу більш нічого, доки не викличете прокурора.

Резніков не був простаком. Він зрозумів, що загнав мене далеко. А цього він якраз і не хотів робити. Найгіршим на допиті є мовчання, коли в'язень думає лише про те, як довго він протримається.

Він почав шукати вихід.

— Ви мабуть вважаєте, що варто мені свиснути й прокурор негайно з'явиться. Де я його знайду?

— Гарзд. Дозвольте, я напишу йому листа.

— Пишіть.

Він дав мені олівець та папір, я сів за стіл і почав писати:

«Громадянині прокуроре, я повністю не винен у тому, в чому мене звинувачують. Слідчий постійно застосовує до мене засоби фізичного впливу. Зараз я сиджу на стільці вже майже сто годин без сну. Є межа всякому терпінню. Якщо я зламаюсь морально й фізично протягом наступних днів і підпишу те, що вимагає слідчий, то прошу вас узяти до уваги, що то все вигадки. Якщо ж я стану перед судом, то відмовлюся від усього. Прийдіть до кабінету Резнікова. Будьте ласкаві, зробіть це негайно по отриманні мого листа, бо я в такому стані, що довго не витримаю».

Я підписав листа, поставив дату і вручив його Резнікову. Лист я написав німецькою мовою з тим, щоб Резніков не порвав його відразу.

Він тямив по-німецьки мало і, звичайно, в разі потреби, запрошував перекладача. Хоч тут постійно порушуються закони, в ДПУ поважають деякі формальності. Зокрема, заява, підписана в'язнем, не може бути знищена. З неї треба зробити копію і вкласти в справу. Це був один із пунктів інформації, що її дав мені Рожанський. Якщо буде запрошений перекладач, то він уже буде свідком того, що я робив заяву й Резніков не посміє її знищити. Та Резніков теж не був дурнем і одразу розгадав мої хитрощі. Замість того, щоб гукнути перекладача, він звелів мені самому прочитати той лист російською мовою. Я зробив це, ризикуючи тим, що може статися вибух його гніву. Але коли я скінчив, він лише докірливо глянув на мене.

— Ви, дійсно, занадто високої думки про себе, Вайсберг. Не думайте, що ви розумніші за всіх нас. Ви хочете авансом відмовитися від того, в чім будете змушені врешті зізнатися. Але це вам не допоможе. Ми взяли вас зараз у роботу і не відпустимо доти, доки не капітулюєте.

Однак, він не знищив те, що я написав, а поклав заяву разом із іншими паперами.

— Чи буде заява вручена прокуророві?

— Звичайно, — відповів він.

— А коли чекати на відповідь?

— Найімовірніше, ви її не отримаєте зовсім. Він знає вашу справу не гірш за мене і також знає, що за ворог ви є. Гадаю, що він не захоче мати з вами справу.

Наступного дня я відчув, як несамовита втома розповідається по моєму тілу, і спробував спати з відкритими очима. Через п'ять хвилин мені це майже вдалося, але голова моя негайно впала на

груди, я прокинувся. Я дуже ослаб. Стало здаватися, що я ось-ось можу впасти. Але почуття втоми було ніщо в порівнянні з корчами, що напали на мене ввечері. Все тіло боліло неймовірно, мої сідниці розпухли. Навколо пахвин усе понабрякало, і я почувався неначе в обценьках, які стискали мене все дужче й дужче. Я з жахом почав думати про те, що можу втратити контроль над собою і підписати все, що кому буде завгодно. Якщо ж зізнаюся тепер, то ще зможу внести до своїх зізнань неправдоподібні речі, від яких потім можна буде відмовитися, довівши, що вони фальшиві. Але коли дійде до колапсу, то я вже не зможу цього здійснити. Схоже на те, що треба зізнаватися тепер.

Уночі знов з'явився Шалит. Знущався наді мною, як хотів. Кожну фразу він викрикував, починаючи словом «протитутка» і закінчуючи словом «організація».

— Ти, протитутко! Ти, курво! Ти, зраднику! Ти підняв свою брудну руку на найсвятіше, що є в нашій країні. Видавай негайно всіх своїх спільників і свою о-р-г-а-н-і-з-а-ц-і-ю.

Це останнє слово завжди супроводилося жахливим довготривалим вереском. Спочатку мені бракувало фантазії, щоб зрозуміти, що він має на увазі під «найсвятішим у нашій країні». Потім я зрозумів, що мова йде про замах на життя улюбленого вождя, батька всіх народів, світоча світового пролетаріату Йосипа Віссаріоновича Сталіна. Тут до мене тільки дійшло, що не буде нічого страшного, якщо я зізнаюся в організації такого замаху. З часом спроба такого замаху почала мені здаватися не криміналом, а героїзмом. Але з двох причин я вирішив ще потриматися. Звичайно, я ненавидів деспота, котрий ніс відповідальність за всі злочини його таємної поліції, але я все ще був на боці революції, а тому інші звинувачення — шпигунство на користь іноземних держав та тероризм — мені не подобалися. До цього ж я знав, і Шалит постійно нагадував мені про це, що коли я зізнаюся, то тим самим видам усіх тих, хто, на їхню думку, мене підтримував. Вони будуть вимагати свідчень, наприклад, про Лейпунського та інших друзів, яких я любив та поважав. Думка про можливість цього мене жахала. Але що робити? Хіба вони відчепляться від мене, поки я не зізнаюся? Я вже був шматком пухлого м'яса, що безперервно боліло. В моїй голові щось постійно гуло, а перед очима ходили вогняні кола. Я зможу протриматися не більше двох днів. А потім?

Шалит продовжував повторювати одні й ті ж речення по декілька годин. Була, мабуть, третя година ранку. Тіло боліло нестерпно, і я відчував, що маю щось робити. Але що? Те, що вони роблять зі мною, є порушення закону. А як я почну відверто опиратися, що буде? Я вирішив ризикнути.

— Громадянине слідчий, — заявив я, — прошу припинити допит. Я напівмертвий і не можу більше тут сидіти.

— Підписуй зізнання, курво, тоді припинимо.

— Я не можу, громадянине слідчий.

І тут я підводжуся і падаю на підлогу. Шалит настільки вражений, що від несподіванки не знає, що робити. Він не може полишити мене одного, а в кабінеті на той час більш нікого не було. Він підбіг до дверей і почав гукати, але ніхто не приходив. Шалит кинувся назад і став телефонувати до коменданта. Я не чув, що він йому казав. Я почувався цілком добре, розтягнувшись на підлозі. Біль умить вгамувався, тільки-но я ліг та простягнув ноги. Через кілька хвилин я вже відпочив так, як за нормальних умов можна відпочити лише протягом декількох годин. А тим часом ніхто не приходив. Шалит знов пробує дзвонити, але йому ніхто не відповідає. Тоді він хапає графин і виливає з нього на мене воду. Холодна вода освіжила мене, чого Шалит, мабуть, зовсім не передбачив. Тут я почув кроки в коридорі й підвівся з підлоги.

Зайшли троє охоронців з комендантом на чолі. Двоє тримали в руках батоги, а третій ніс гамівну сорочку.

— В'язень продовжує опір? — запитав комендант.

— Я не можу навіть стояти, — відповів я. — Я в напівнепритомному стані. Тепер я трохи відпочив і можу сісти.

Комендант послався на якийсь параграф внутрішнього розпорядку і пригрозив карою. Потім вони пішли, залишивши Шалита продовжувати допит. Було видно, що він втратив частину своєї впевненості.

Цей короткий струс освіжив мене. Правда, біль повернувся, але мій загальний стан покращав. Я відкинув усілякі думки про капітуляцію. Шалит продовжував питати про організацію, і тепер я почав йому відповідати, вказуючи на те, що вся ця справа є дурницею. Але він не хотів чути ніяких моїх аргументів.

— Повернись до стіни, курво!

— Послухайте, громадянине слідчий, я не міг мати розмову з Влахом у серпні 1935 року, оскільки в цей час був за кордоном.

— Повернись до стіни, проститутко!

— Але ж, громадянине слідчий...

— Повернись до стіни!

Я послухався і почав промовляти до стіни. Шалит був незворушний. Він не дуже уявляв, що має чинити далі. Було схоже на те, що ситуація видавалася йому комічною, бо він ледь стримував сміх. Цей епізод скоро став відомий усім. Коли декількома місяцями пізніше мене допитували інші слідчі, я чув, як один з них сказав другому: «Це той самий Вайсберг, що говорив до стіни».

Вранці Шалита змінив Вайсбанд. З Вайсбандом мені було і легше, і важче. Було приємно відчувати його симпатію. Але, з другого боку, його одноманітна поведінка пригнічувала. Я більше ні про що не міг думати, як тільки про те, коли нарешті настане кінець мукам, бо тепер біль не переривався ніякими рухами.

Після обіду знову з'явився Резніков.

— Прокурор прочитав вашого листа, — проінформував він, — і дуже гнівався на нас за те, що передали йому таку контрреволюційну заяву. Він звелів нам ужити всіх заходів для того, щоб примусити вас зізнатися.

Я не повірив жодному його слову, але не втратив надії побачити прокурора до кінця цього допиту. Ввечері знову була черга Шалита. Він придумав нову розвагу:

— Що подумують ваші друзі, коли довідаються, що мали справу з брудним зрадником? — спитав він.

— Хто мене знає, той не повірить.

— Ми розстріляємо вас, а потім оголосимо про вашу справу в усіх іноземних газетах. Ваша мати довідається, що народила зрадника для Радянського Союзу.

Він був занадто дурний, щоб сприймати його серйозно, але згадка про матір стривожила мене і сльози виступили на моїх очах. Шалиту ж здалося, що він натрапив на вірний шлях і він чотири години підряд вів балачки про мою матір. Це ледь не зробило мене хворим, а що вже розізлило, — так це незаперечно.

Аж раптом відчинилися двері й з'явився капітан Торнуєв. Він помітив мій гнів, підійшов до мене і дружньо обняв за плечі.

— Не турбуйся, — сказав він, — все буде, зрештою, гаразд. Ходімо до моєї кімнати, бо я маю до тебе справу.

Я пішов за ним у кімнату, яку добре знав із тих часів, як у ній сидів нещасний Азак під час своєї короткотривалої слави. Торнуєв замовив чай для нас обох.

— Олександр Семеновичу, — почав він приязно, — ви мусите зізнатися. Зараз ви як риба на гачку. Чим більше будете смикатись, тим гірше для вас. Вам же не обов'язково визнавати всі звинувачення, від неправдивих ви можете відмовитись.

— Усі вони неправдиві, громадянине капітане.

— Щось же в них має бути правдивим. Зрештою, НКВС не арештовує безвинних людей, які дійсно нічого не зробили. Проти вас дали свідчення багато людей і вас належить покарати. Будь-який суд повірить двадцяти свідченням проти одного звинувачуваного.

— І все одно, громадянине капітане, все то вигадки. Нема там ані слова правди.

— Ви з цим не підете, Олександр Семеновичу. Чимось маєте поступитися. Ви ж культурна людина. Напишіть, що треба, і я постараюся, щоб це не мало для вас поганих наслідків.

Хоч як би там було, а я був задоволений комфортабельним шкіряним кріслом капітана і чудовим відпочинком. На жаль, тільки-но ми випили чай, він одвів мене до Шалита.

— Вайсберг хоче зізнатися, — сказав він перед тим, як полишити кімнату.

— Дати папір і олівець? — запитав Шалит.

— Ні, дякую. Мені нема чого писати.

Муки почалися знову. Це була шоста ніч, а я занадто заслаб для того, щоб продовжувати боротьбу з болем. Шалит лютував і шаленів, кожне його слово було немов удар по голові. В очах мені миготіло, але найтяжче було зносити біль у пахвинах. При сидінні на стільці в стані напруження постійно перебуває якийсь комплекс м'язів, і всі вони нестерпно болять. Варто трохи послабитись — і я впаду. Важко утримати ці м'язи в напруженні впродовж шести днів та ночей, коли вони заявляють свій протест нестерпним болем. Я не певен, що це пояснення фізіологічно досконале, але в цю, шосту ніч я знаю, що стояти я уже не здатен. Я почав боятися, що коли тут залишуся, то таки підпишу що завгодно, навіть смертний вирок собі.

Опівночі знову зайшов капітан Торнуєв.

- Ну як, — звернувся він до Шалита, — написав?
— Ні, — відповів той, — усе ще шиє нас у дурні.
— Добре, я зробив з боку гуманності все що міг, по-доброму.

Пора з цим кінчати.

І з цим темним для мене натяком він покинув кімнату.

— Ти чув, що сказав капітан? — спитав Шалит. — Ти хоч утопав, про що йдеться?

— Так, я чув, але не зрозумів, що він мав на увазі.

— Боюсь, що скоро ти про все дізнаєшся, але буде вже пізно. Ти обернешся на шмат сирого м'яса і перестанеш бути людиною. Ми маємо досить засобів примусити такого негідника, як ти, заговорити. Послухай моєї поради й не доводь до цього! Зрештою, це твоя справа, а не моя.

Після цього інтермецо він знову почав допит. Коли він кричав, я намагався не звертати на нього уваги і думав про щось інше. Він це помітив і почав мене штовхати. Але, незважаючи на його стусани та вереск, на зовсім нестерпний біль у пахвинах та інших місцях, на зростання тиску на мою голову, — я примушував себе думати спокійно. Мені було ясно, що я наближаюся до фіналу свого опору. Але що я маю писати? Якщо визнаю тероризм, то чи зможу тоді відмовитися від диверсійної діяльності та шпигунства? Я був уже досить досвідченим, щоб зрозуміти, що ніякого компромісу тут не буде, бо вони його відкинуть з обуренням. Вони вимагатимуть повного визнання без будь-яких торгів. Я ж не зможу сказати, що все це від початку до кінця є брехнею, а я тільки збирався вбити Сталіна. В останньому я вже не бачив нічого безчесного, але шпигунство та диверсії мені зовсім не підходили. Мабуть, я мушу сказати, що визнаю тероризм. А диверсіями та шпигунством займався хтось інший у нашій організації.

Але ж це означало, що я видам когось із моїх вигаданих співників. «Хто завербував тебе в організацію? Кого завербував ти?» Зрештою, я міг назвати свого ворога Давидовича, або ж Кравченка. Вони обидва були відомі в інституті як люди ДПУ. Але це може бути розцінено як провокацію. Вони можуть завимагати ще когось. Напевне, вони вже мають перелік прізвищ, які хочуть від мене почути. Це, мабуть, Лейпунський, ймовірно, Шубников, а також іноземці, які працюють в інституті. Ні, хоч би що там не трапилось, я цього не зроблю.

А щодо самої організації? Була вона бухарінською чи троцькістською? Я більше симпатизував Бухаріну. То хай вона буде бухарінською.

Під ранок Вайсбанд замінив Шалита, який був блідий, мов крейда й мав такий самий зморений вигляд, як і я. Навіть його залізни нерви не витримали шестигодинного вереску та шаленства.

Біль у пахвинах усе посилювався, але вже не стало кому кричати й заважати мені думати. Я вирішив приготуватися до капітуляції заздалегідь і не чекати, поки мене до неї примусять силою. Але я маю протриматися, стільки, скільки зможу. Я вирішив визнати тероризм і, ймовірно, контрреволюційну агітацію та конфлікт в інституті. Але буду всіляко зрікатися шпигунства та диверсійної діяльності. Моя організація мала бути бухарінською, а не троцькістською.

Бажання встати й розправити ноги, лягти додолу та розслабити всі м'язи маячило переді мною немов марево перед спраглим мандрівником на обрії в пустелі. Правда, я міг зробити це реально. Після того, як я вирішив капітулювати, мої сили неначе повернулися до мене. Я знав, що рано чи пізно доведеться здаватися, то навіщо ж тоді страждати?

Вранці прийшов Резніков, свіжий та веселий. Я сказав рішуче:

— Громадянине слідчий, я вже знаходжусь перед повною втраченою сил і фізично не в змозі продовжувати допит. Те, в чому ви мене звинувачуєте, — фантазія, але я вже готовий її визнати.

— Зізнання з таким застереженням не є зізнання, — відповів він. — Якщо це неправда, то ви не маєте права підтверджувати її. Це буде провокація проти радянської влади.

— Але я не можу далі терпіти. Що маю робити? Ви змушуєте мене до визнання тортурами і не хочете приймати моїх зізнань. Якби я не був під тиском, я б ніколи цього не зробив і не чинив би провокацій проти радянської влади.

— Ми ведемо наше слідство цивілізованими методами. Ми не застосовуємо фізичних засобів впливу, лише вимагаємо від вас тільки правди. Ви повинні зізнатися тільки в тому, що ви дійсно зробили проти радянської влади. Ми не бажаємо приймати ваші умовні зізнання, котрі ви заздалегідь відкидаєте, як такі, що не відповідають дійсності.

Легко було йому це казати. Він пішов, помився, поголився, смачно поснідав і вже готовий для денної роботи. Мені ж не давали спати

сто сорок годин, і моє тіло перетворилося на один суцільний біль. Він прекрасно бачив, що я вже дожджу. Мої плоть та кров більше не витримують. Він знає, що може запропонувати мені будь-які умови. Тиждень тому він прийняв би умовне зізнання, а тепер же він повністю тримав мене у своїх руках.

Однак, я ще не вважав за можливе здатися. Слова зізнання застрягли мені в горлі, коли я намагався вимовити їх. Я не міг робити зізнань, яких вимагав від мене слідчий, та ще й вважати, що це серйозно. До того ж я не був упевнений, що вони на цьому зупиняться. Резніков не раз натякав мені, що я «подвійний агент», тобто я засланий до Радянського Союзу якоюсь політичною опозицією і, водночас, — гестапо. Та обставина, що коли я прибув до Радянського Союзу в 1931 році, Гітлер ще не був при владі в Німеччині й гестапо ще не було, — їх мало турбувала. Мало цікавили їх закони логіки та хронологічна послідовність подій. Якщо я виявлю свою слабкість, слідчий штовхатиме мене далі. Він вимагатиме свідчень проти всіх моїх друзів, але цього я ніколи не зроблю.

З такими думками в голові я збирав свої останні сили для подальшого опору, але сил тих було вже небагато. Моє бажання — то було одне, а біль у тілі — то зовсім інше. Я випростав ноги й намагався звільнити свої сідниці, піднявши себе на руках над стільцем, але був уже настільки слабким, що міг протриматись лише декілька секунд. Резніков раз чи два не звернув уваги на мої вправи, та коли він побачив, що я почав робити це систематично, то заборонив. Навіть Вайсбанд, який змінив його, не виявляв до мене своєї звичної прихильності. Мабуть, він отримав відповідні інструкції. Я намагався трохи випростатися, повернувшись в один бік, але трапилось так, що, коли я це робив, то впав зі стільця й вивихнув пальця на руці, яку механічно простягнув, щоб захиститися. Коли тебе б'ють — скрипи зубами й терпи, скільки змога, а не можеш терпіти — неприємний. Але коли ти сидиш на стільці, то свідомість втратити не так легко, і мукам немає кінця. Я корчився від болю. М'якосердний Вайсбанд уже не міг дивитись на мене й відвернувся до вікна. Опівдні його замінив Шалит. І тут я зриваюся зі свого стільця й біжу в кабінет Резнікова. Він саме сидів за столом і, мабуть, подумав, що я збожеволів.

— Громадянине слідчий, — закричав я, — захистіть мене від цієї людини. Проведіть слідство самі. Робіть зі мною що хочете, але не допускайте до мене Шалита.

— Шалит чинить добре, — відповів він холодно, — він виконує мої вимоги. Ми ще за вас візьмемося, я вам це обіцяю. А зараз ідіть і пишіть зізнання.

Я не насмілюся чинити опір і був у розпачі від болю та зневаги. Шалит же сяяв і, буквально, потирав руки від задоволення.

— Ну це вже, мабуть, кінець, — радів він. Якщо ти сьогодні знаєшся — то завтра зможеш поспати. А якщо ні — то запам'ятай моє слово: ми взагалі ніяких зізнань від тебе не приймемо. Ще будеш повзати по підлозі й благати, аби ми це зробили.

Як він уже мордував мене після обіду — важко описати. Він зрозумів, що я вже близький до цілковитого виснаження і безперервно посилював свій тиск. Він хотів, щоб я зізнався саме завдяки його зусиллям, а не його колег чи начальника. Він грався зі мною, як кіт з мишею, і при найменшому моєму рухові, щоб від катування хоч трохи зменшити біль, підвищував свій голос. Раз я дозволив собі не звернути на це увагу і деякий час протримав своє тіло на руках над стільцем. Шалит підбіг і вдарив мене по руці. Я підхопився.

— Ви не маєте права до мене доторкатися, закричав я йому. — Якщо я навіть здамся й підпишу вашу брехню, то вам особисто я не підпишу нічого, громадянине Шалит. Я вам це твердо обіцяю.

Його мало стурбувала моя ненависть, але думка про те, що я можу зізнатися перед Резніковим або Вайсбандом, а він залишиться ні з чим, — занепокоїла його.

— Викличте громадянина Резнікова, — закричав я впевнено, — бо вам я не скажу й слова. Я зроблю свою заяву тільки громадянину Резнікову.

— Резнікова сьогодні не буде. Я офіційний слідчий. Викладай мені про свою троцькістську фашистську контрреволюційну шпигунську та диверсійну організацію. Давай імена твоїх співників. Хто допомагав тобі передавати за кордон інформацію про нашу країну? Робив ти це через німецьке консульство в Харкові чи через німецьке посольство в Москві? Де ти дістав зброю, якою намірився вбити товариша Сталіна?

— Я не скажу вам ані слова, громадянине Шалит.

— Якщо ви будете саботувати допит, ми застосуємо фізичну силу. Капітан Торнуєв дав нам на це згоду.

— Я буду говорити тільки з Резніковим.

Він зрозумів, що зайшов дуже далеко й ні під яким тиском не змусить мене зізнатися саме йому і почав шукати компроміс.

— Якщо не хочете мати справу зі мною, то напишіть Торнуєву. Ось папір і олівець.

— Ні, викликайте Резнікова.

— Я тобі вже сказав, що його немає. Якщо хочеш, пиши йому, фашистський гаде! Ти ще будеш ставити нам свої умови? Скоро захаркаєш кров'ю. Ми ще викинемо тебе пацюкам.

Я намагався більше йому не відповідати. Вогненні кола палахкотіли перед моїми очима, мій мозок перестав функціонувати. Кімната почала плавати. Біль усе посилювався і вже заповнив усе тіло. Шия боліла незалежно від того, як я тримав голову. Я все-таки дочекався приходу Вайсбанда, який замінив Шалита.

— Олександр Семеновичу, — мовив він до мене, як завжди, приязно, — пора вам закінчувати. Інакше ви збожеволієте.

Я вже не міг навіть відповідати. Кімната взялася плямами, а гудіння в голові посилювалось. Електричне сяйво різало мені очі, і я заплющився. Двічі я падав додолу й Вайсбанд допомагав мені сісти на стільця. Коли біль став зовсім уже нестерпним, я попросився до туалету і Вайсбанд дав згоду, хоч знав, що я там недавно був. Прогулянка до туалету та назад принесла полегшення, але досить було мені сісти, як біль повернувся знов. Я чекав приходу Резнікова, але замість нього знову з'явився Шалит, який його підмінив.

— Я, брате, пробуду з тобою всю ніч, — сказав він з глумом, — і обіцяю тобі, що ми приємно проведемо час.

Перспектива мучитися з Шалитом приголомшила мене. Я твердо вирішив не робити йому ніяких зізнань. Краще дам собі ампутувати дві ноги. Я продовжував сидіти, а він почав свою звичайну лайку. Те, що він казав, уже не досягало мого мозку. Я майже зовсім утратив свідомість, мої очі вже нічого не бачили. Шалит маячив як у мареві, тиск у голові посилювався. Він стеріг мене, немов хижак здобич, і робив зі мною що хотів, правда, не торкаючись мене руками. Це було заборонено. Я бачив, як у ньому піднімається скажена лють, мій спротив доводив його до шаленства. В ці години він перевершив сам себе. Він кричав і лаявся з такою ненавистю, що інші слідчі час від часу забігали подивитись, що тут робиться. Я був на останній стадії агонії, і лише моя зневага до Шалита та бажання не допустити його тріумфу давали мені насагу триматися. Він це від-

чував і скаженів ще більше, все ще сподіваючись, що йому вдасться зламати рештки мого опору. Відразу після півночі я почав відчувати, що остаточно слабну і що кінець уже дуже близько.

— Громадянине Шалите, — промимрив я, — зателефонуйте Резнікову. Я маю йому щось сказати.

— Не раніше, ніж зізнаєшся в усіх своїх злочинах, — загарчав він, — давай, виригуй.

Я встав і захитався. Кімната пішла обертом, я впав. Шалит кинувся до мене, почав підіймати і при цьому продовжував верещати над самісіньким моїм вухом. В цей момент відчинилися двері й зайшов Торнуєв.

— Що тут робиться? Що за гармидер?

— Цей злочинець знущається з радянської влади, товаришу капітане, — пояснив Шалит. — Дайте дозвіл кінчити з ним зараз.

Я віддано подивився на Торнуєва.

— Громадянине капітане, я вирішив підписати зізнання, але хочу це зробити тільки вам.

Він повернувся до Шалита, який стояв навитяжку перед ним.

— Де лейтенант Резніков? — запитав він.

— Він буде тут через декілька хвилин, товаришу капітане.

— Зачекай, доки він прийде, й тоді приводь до мене Вайсберга.

— Слухаюсь, товаришу капітане.

Не встиг Торнуєв вийти з кімнати, як прийшов Резніков. Шалит увів його в курс справи.

— Ви готові зізнатися зараз?

— Так.

— Давайте його на канапу в мою кімнату.

Тон його змінився. Він став цілком нормальним і навіть дружнім. Трапилось це опівночі сьомої доби мого «конвеєра». Я боровся, доки вистачило сил, але тепер мене перемогли. Нічого, окрім капітуляції та зізнання, мені не лишилося.

«ЗІЗНАННЯ»

Входимо до кабінету начальника відділу. Капітан Торнуєв, який розсівся за столом, доброзичливо вітається. Ліворуч від столу сидить Резніков і переглядає справи. Торнуєв запрошує мене до розкішного шкіряного крісла по другий бік від столу. Позад мене — столик з вином та іншими напоями, якими мене щедро пригощатиме Шалит. Він обслуговуватиме мене так, як кельнер обслуговує грошовитого клієнта, сподіваючись на добру подачку. Протягом декількох хвилин приготувань я зосереджуюся на тому, щоб розслабитися, відпочити та встановити душевну рівновагу й усіляко намагаюся не думати про те, що буде. Поступово біль вщухає, і я заспокоююся.

Резніков час від часу перегортає папери й передає їх капітанові. Капітан їх також переглядає, роблячи час від часу якісь позначки олівцем. Врешті, звертається до мене:

— Олександр Семеновичу, як я й казав, усе буде добре. Тепер давайте викладемо все на папері, а почнемо з вашої організації. Ви повинні з'ясувати нам її характер, розповісти про ваші дії в плані боротьби проти радянської влади. Розкажіть нам, наприклад, чи робили ви це все за власними переконаннями, чи під впливом друзів. Не поспішайте, добре подумайте перед тим, як занести щось до протоколу. Ми хочемо, щоб усе було гаразд.

Прийнявши своє рішення, я не збирався багато вигадувати. Виступлю як послідовник Бухаріна, схильний до тероризму та контрреволюційної діяльності. З іншого боку, буду всіляко заперечувати шпигунство та диверсійну роботу. Одну тяжку проблему я все ж ніяк не міг вирішити, а саме: хто завербував мене і кого завербував я. Кожне зізнання в ДПУ починається саме з цих питань. Відповісти на перше було досить легко. Я можу назвати осіб, які були в безпеці за межами Радянського Союзу. Фактично слідчі не раз казали, що я прибув до Радянського Союзу як іноземний агент бухарін-

ців чи троцькістів — з одного боку, і гестапо, — з іншого. Отже, моє вербування мало місце за кордоном.

Резніков завжди проявляв стурбованість відносно моїх зв'язків з Бухаріним. Як він уявляв собі виникнення цих зв'язків, я не знаю. Можливо, він хотів зізнань у тому, що німецька права опозиція послала мене до Бухаріна і що мені були дані інструкції провадити контрреволюційну роботу в Україні. ДПУ ніколи не відкривало мені секретів про те, як ці уявні контрреволюційні організації діяли на практиці. Гепеушники робили лише натяки, тож я ніколи не знав напевне, яких саме зізнань вони від мене хочуть. Можливо, вони й самі того не знали. А причиною було те, що в Радянському Союзі на той час не було ніяких контрреволюційних організацій і, дійсно, важко було уявити, як подібні організації повинні діяти. ДПУ ніколи не могло розв'язати проблему різниці між тим, що воно хоче, і дійсними фактами.

Друга проблема була важчою. Резніков вимагав прізвищ людей, яких ДПУ могло б заарештувати, та, без сумніву, він мав на увазі моїх друзів по інституту: Лейпунського, Шубникова, Ландау, Руемана та інших. Але тут я не збирався поступатись: заперечуватиму. Впродовж наступних трьох годин я диктував свої зізнання й весь час дивувався, чому від мене не вимагають прізвищ «спільників». Якщо пощастить, то Торнуєв, який повинен скоро втомитися, задовольниться половиною моїх зізнань і відішле мене спати. А добре виспавшись, я зможу витримати ще тиждень «конвеєра».

Моєю метою було виграти час. Я дуже добре знав історію німецької та австрійської комуністичних партій і повів мову про їхню внутрішньопартійну фракційну боротьбу. Я почав розповідати про розбіжності, які виникли в центральному комітеті й назвав людей, які проводили опозиційну політику в Комінтерні. Це було просто зробити, і це нікому не загрозувало безпекою.

— Боротьба проти керівництва партії, нарешті, призвела до утворення згуртованої фракції, — продовжував я, — і партія відповіла виключенням лідерів опозиції.

Торнуєв перервав мою лекцію запитанням:

— Коли права опозиція в Німеччині стала нелегальною?

Я витрищився на нього з робленим здивуванням:

— Я не розумію запитання, капітане Торнуєв. Опозиція ніколи не була нелегальною. Принаймні, доки існував Веймарський режим.

Пізніше, звичайно, після приходу до влади Гітлера, вона стала нелегальною разом з усією партією.

Настала черга Торнуєва дивуватися.

— Чи не хочете ви сказати, що опозиції було дозволено розводити контрреволюційну та антирадянську пропаганду? — запротестував він.

— Але ж, громадянине капітане, ви маєте пам'ятати, що це мало місце в Німеччині та Австрії, де влада не дуже цікавилася внутрішньопартійними дискусіями комуністів. Її зовсім не обходило, чи та опозиція контрреволюційна та антирадянська, чи ні.

Простодушний капітан хотів ще щось заперечити, та Резніков, який мав якесь уявлення про те, що робиться за межами Союзу, перервав його:

— Це питання специфіки умов, що існують в капіталістичній Німеччині, товаришу капітане.

Капітан милостиво дозволив витягти себе з плутанини свого світогляду. Завдяки своєму невігластву, Торнуєв переносив умови, що існували в Радянському Союзі, на інші країни. До 1927 року існувала відкрита боротьба в Російській комуністичній партії. Згодом Троцького та його прибічників було вигнано, а опозицію оголошено поза законом. Саме в цей час ДПУ почало втручатися в партійну боротьбу. Оратори на партійних з'їздах та конференціях ще зверталися до часів, коли опозицію було загнуто в підпілля, і саме з цих причин Торнуєв міркував так: спочатку опозиція, потім контрреволюційна організація. Це був природний шлях його мислення і він вважав, що німецька права опозиція розвивалася таким же шляхом. От йому й захотілося дізнатися, коли саме відкрита опозиція перетворилась у нелегальну контрреволюційну організацію.

Я продовжив свою лекцію. Не без задоволення я пояснив різницю між офіційною партією та опозицією. Зробив я це в такий спосіб, щоб мої зізнання мали вигляд апологетики політики німецької правої опозиції. Я описав з'їзд правого крила опозиції, що відбувся в центральній Німеччині 1929 року й гепеушники, а особливо Торнуєв, слухали мене з роззявленими ротами.

У такій манері, не впадаючи в суперечності з фактами, я продовжував близько двох годин. Це був простий опис боротьби ідей в німецькому робітничому рухові. І ні слова про контрреволюцію. Обидві групи — партія та опозиція — хотіли революції, диспути то-

чилися лише навколо шляхів до неї. Обидві групи захищали Радянський Союз і підтримували будівництво соціалізму. Але, звичайно, опозиція щодо керівництва офіційної партії та Комінтерну, тобто щодо політики Сталіна, — то була вже неприкрита контрреволюція для Торнуєва та його команди. В цей час уже з моєї голови вивітрилися рештки туману, навіяного спілкуванням з Рожанським. Я почав міркувати згідно зі здоровим глуздом та законами логіки, а не за правилами діалектики ДПУ. Протягом першої частини моїх «зізнань» мій мозок працював відмінно, моя голова була напрочуд ясною. Прийшло друге дихання й зникла втома. Мене тішило, що в такому місці, в серці в'язниці ДПУ, я мав можливість солідаризуватися з ідеями правого крила німецької опозиції, якій я завжди симпатизував. Торнуєв сам вів протокол. Приблизно через дві години він спинив мене:

— Я думаю, що час нам чим-небудь закусити, Олександр Семеновичу. А потім ми перейдемо до другої частини ваших зізнань, а саме до вашої особистої участі в усьому цьому.

Він дав вказівку приготувати для всіх нас те, що мені вдалося воістину розкішною вечерею. Поки ми їли, Шалит уважно слідкував за тим, щоб моя склянка не була порожньою. А тим часом я вирішив, хто ж таки мене «завербував».

...Віллі Стейн був цікавою особистістю. Він був лідером правого крила опозиції в Австрії і моїм другом. Окрім того, я ще придумав Гришу, якому на час мого вербування мало бути близько чотирнадцяти років. Навіть ДПУ важко буде повірити в те, що він зміг завербувати тридцятирічного чоловіка в контрреволюційну організацію. Пізніше, коли прийде час відмовитися від своїх «зізнань», я використаю цей пункт для того, щоб довести невірогідність своїх свідчень.

Коли скінчили вечеряти, я продовжив свої «зізнання».

— Коли ви приєдналися до опозиції?

— Гадаю, що влітку 1929-го.

— Що привело вас на шлях боротьби з партією?

— Моя невіра в сили революційного пролетаріату та в успіх будівництва соціалізму в Радянському Союзі.

Звичайному читачеві, незнайомому з жаргоном комуністичної партії, і на думку не спаде, наскільки моя відповідь була актуаль-

ною. Адже починаючи з 1936 року й пізніше, вся офіційна комуністична преса завжди проголошувала, що це головні аргументи опозиційних сил. Після процесу П'ятакова з'явився новий мотив — бажання реставрувати капіталізм. Я не міг зрозуміти, навіщо людям, які ризикували своїм життям у боротьбі проти капіталізму, тепер забажалося його реставрувати. Гадаю, що це було таємницею і для ДПУ. Однак, гебеушників мало турбувала логічна послідовність: вони мали за порядок усе, що узгоджується з офіційною доктриною партії, якою б ідіотською вона не була.

Хоч намір «реставрувати капіталізм» ставився вище за мотив «невіри», останній ще також цінувався. Упродовж своїх «зізнань» мені не раз доводилось обґрунтовувати свої дії та наміри, що досить нелегко було зробити. Я мав, наприклад, знайти резони, прийнятні для ДПУ, щодо причини своєї ненависті до Сталіна, якого я, буцімто, хотів убити. Я не міг викласти правдоподібні причини такої ненависті, бо то була б контрреволюція у в'язниці. Не міг же я сказати про те, що він поклав край свободі в партії; що він несе особисту відповідальність за смерть понад 10 мільйонів нещасних селян; що його політичні помилки сприяли приходові до влади німецького фашизму; що він холоднокрівно винищив майже всю стару революційну гвардію. Лекції Рожанського не минулися мені даремно. Він передбачив різні ситуації і навчив мене, які саме зізнання й коли треба давати: я мав казати, що ненавиджу Сталіна за те, що під його керівництвом у Радянському Союзі успішно будується соціалізм і тому боротися з радянською владою нелегальними засобами стало неможливо.

Отже, мої друзі в Німеччині та Австрії з правого крила опозиції, особливо Віллі Стейн і, звичайно, молодий «Гриша» «завербували» мене. Я, дійсно, зустрів Віллі Стейна в кафе у Празі, коли був у відпустці. Цю випадкову зустріч я навмисне зобразив як домовлену, на якій він дав мені інструкції щодо організації вбивства Сталіна та Ворошилова. Але тут я допустив суттєву хронологічну неузгодженість, яку також міг би використати в разі відмови від своїх «зізнань». Ця зустріч мала місце влітку 1935 року, тоді як, згідно з заявою Влада, приготування до вбивства були зроблені ще в 1934 році.

Так, виконуючи інструкції мого шефа Віллі Стейна, я проінструктував декількох німецьких робітників поїхати на Кавказ та вбити Сталіна і Ворошилова, коли ті полюватимуть і випадково опиняться поза охороною ДПУ. Я намагався, щоб мої «зізнання» були

якогого далі від змісту заяви Влаха та тих, хто її підписав, і це було нелегко зробити. Але ця заява дала мені можливість назвати людей в Радянському Союзі, яких я «завербував» в мою контрреволюційну організацію. Оскільки вони вже самі «зізналися», ніякої шкоди я їм не заподію. Таким шляхом я сподівався обійти фатальне питання викриття «своїх спільників».

Зрештою, я був фізиком і водночас марксистом і, отже, мав мислити логічно, тому, за винятком хронологічної непослідовності, моя історія була цілком логічною й вірогідною. Все було б добре, якби не декілька важливих моментів, про які я нічого не знав. Наприклад, чому план не вдалося здійснити? На якій стадії його викрито? І як саме? Одне було ясно — план не вдався, оскільки замах викликав би масові арешти. Я був стурбований цим, але не дуже.

— Але є одна річ, про яку я не можу сказати нічого певного, — заявив я з невинним виглядом, — чи замах було вчинено?

Торнуєв вибухнув реготом, до якого приєдналися інші.

— Якби це сталося, — пояснив Резніков, — або навіть якби мала місце лише спроба, розстріляні були б не ви, а ми. Саме для цього ми існуємо: ми в зародку знищуємо плани класових ворогів.

Як усе було просто! Я зробив ще одну спробу щось заперечити, але Торнуєв перервав мене:

— Хай у вас голова про це не болить, Олександр Семеновичу. Відповідайте на запитання, що ми їх перед вами ставимо з усією правдивістю. Але я бачу, що ви вже стомилися. Давайте сьогодні закінчимо, і ви трохи відпочинете. Завтра ми перейдемо до вашої диверсійної та шпигунської діяльності.

Мені не дуже сподобалося почуте, але думка про нічний сон була чудовою. Отже, я поздоровив сам себе з успіхом.

— Дуже добре. Ми закінчимо сьогоднішнє слідство таким записом: «Я зроблю додаткову заяву про диверсійну та шпигунську роботу моєї організації та мою в ній участь завтра». Підпишіть ось тут.

Він вручив мені ручку й тим поставив мене перед складною дилемою: що робити? Протестувати чи підписати мовчки? Якщо я запротестую, все може розпочатися знову, і замість жаданого сну — знову «конвеєр», якому я не в силах буду протистояти. Мені конче потрібно сном відновити свої сили, щоб потім ще тиждень вистояти на «конвеєрі», якщо доведеться. Я підписав.

Торнуєв підвівся й кивнув Шалиту налити мені ще одну склянку вина.

— Пийте, Олександр Семеновичу, — промовив він весело, — ви сьогодні заслужили. Ви зробили добре діло й дуже нам допомогли.

— Що тепер зі мною буде, громадянин капітане? Мене розстріляють?

Я підвівся й підійшов до розчиненого вікна. Вже давно стемніло, й свіже повітря принесло приємну прохолоду. Мабуть, Торнуєв подумав, що я хочу викинутися з вікна, бо підскочив до мене й схопив за руку.

— Розстріляють? Облиште ці думки. Ви дістанете декілька років, потім повернетеся й станете великою людиною. Дивіться, наприклад, на Рожанського.

— Що з ним?

— Дістав свої три роки й уже в дорозі до табору. Але скоро він повернеться.

Двома роками пізніше я довідався, що Рожанський усе ще знаходився у внутрішній в'язниці Харкова.

Торнуєв зателефонував до гаража й викликав авто. Різніков спровадив мене до Холодної Гори. Повернувшись у свою камеру я знайшов її порожньою. Зняв черевики і, в чім був, ліг на ліжко. Дивився на зорі крізь вікно і не міг заснути.

Настав ранок, а я все ще не склепив очей. Охоронець мене не підіймав. Пізніше через «кормушку» подали хліб і чай. Я намагався не згадувати про минулу ніч. Думав про Європу, про свою дружину та друзів. Мабуть, я нікого з них уже не побачу. Чи можуть мене розстріляти? Якщо вони сприймають мої зізнання серйозно, то можуть. Після вбивства Кірова були прийняті спеціальні закони проти тероризму. Навіть замах карався смертю, а все слідство мало бути скінчено протягом десяти днів. Потім вирок і негайна страта. Я звинувачувався в організації замаху на Сталіна, тож чого ще слід було чекати? Але чогось ці думки мене не лякали. За весь трирічний термін мого перебування в ув'язненні був лише один період приблизно протягом шести тижнів, коли я, дійсно, повірив у те, що мене можуть розстріляти.

Це було восени 1937 року, коли трійки — Надзвичайні комісії з трьох осіб — почали засідати й засуджувати людей до страти, навіть не вислухавши їх. Ні, я не боюся вмерти, боюся лише наступ-

ного допиту. Я сповнений рішучості відмовитися від усього, лякає тільки те, що станеться опісля. Чи почнуть знову свій «конвеєр», чи придумують щось гірше? Я пролежав увесь день і тільки надвечір заснув.

Десь опівночі «кормушка» відчинилася і голос запитав:

— Ваше прізвище?

— Вайсберг.

— На допит.

Моє серце почало скніти. Що я скажу Резнікову? Що він розпочне? Я намагався про це не думати.

У внутрішній в'язниці мене спочатку запроторили до камери, але пробув я там недовго і був приведений до кабінету Резнікова.

— Перш за все, Олександр Семеновичу, — почав він, коли я сів, — займемося питанням вашої диверсійної діяльності. Після цього, якщо вистачить часу, перейдемо до шпигунства.

Я зібрав свою мужність.

— Громадянине слідчий, ви дійсно вірите бодай слову з того, що я підписав учора?

Спочатку він ніби не зрозумів, про що йдеться.

— Не розумію, що ви маєте на увазі, Олександр Семеновичу, висловлюйтесь точніше.

— Учора під тиском фізичних тортур, після того, як мені тиждень не давали спати, я зробив зізнання, які від початку до кінця вигадані. Тепер я вважаю за свій обов'язок від них відмовитися.

— Що? Ти, курво, провокаторе, контрреволюційний бандите! Хочеш вчинити провокацію проти радянської влади? І ти смієш казати мені це в очі? Та ми розстріляємо тебе як скаженого пса!

— Робіть що знаєте, але я ніколи не був контрреволюціонером. Я ніколи не діяв проти радянської влади. Я ніколи не організував замаху на життя Сталіна й ніколи не мав нічого спільного з диверсійною або шпигунською діяльністю. Все це вигадки. Я сказав це, бо не міг фізично більше терпіти. Ви змусили мене зробити фальшиве зізнання протизаконними засобами.

Резніков схопився й забігав навколо столу.

— Який негідник! Ти смієш казати, що ми щось вимагали від тебе? Ти зізнався, бо зрозумів, що викритий, і марно далі замикатися. Та ти знаєш, що я зроблю з таким негідником? Триматиму тебе на стільці доти, доки не зізнаєшся в усіх своїх злочинах. Нічого, ми ще маємо

час. Писатимеш відтепер усе сам, доки пальці на руках не повідсихають. Не може бути жалю до ворога народу. Єжов тут цілковито має рацію. Раз нас можеш ошукати, другий раз це тобі не вдасться.

«Конвеєр» розпочався знову. Решту дня я якось протримався. Резніков, Шалит та Вайсбанд змінювали один одного по черзі. Шалит репетував те саме, що й раніше. Біль у пахвині відновився, і через двадцять чотири години все знов понабрякало. На третій день я попросив олівець та папір, щоб написати лист Торнуєву.

«Громадянине капітане, — написав я, — я не винен, але коли моє тіло не дає змоги мені більше терпіти, я змушений знову робити фальшиві зізнання. Але ж через день я відмовлюся від них. Нема такої сили, яка б змусила мене підтвердити ці зізнання перед судом або прокурором».

Резніков прочитав лист.

— Це все не допоможе, — сказав він. — Ви капітулюйте. На суд ви все одно ні в якому разі не потрапите. Вистачить із вас «трійки».

Я почувався нездатним витримати другий «конвеєр» так само довго, як перший. Уже на четвертий день після обіду я попросив олівець та папір і написав нові «зізнання». Я не пам'ятаю, в чому саме я «зізнався» цього разу. Шалит вивів мене в сусідню кімнату, де працював незнайомий мені слідчий. Я дістав кілька хвилин перепочинку й трохи оклигав. Коли потім по мене прийшов Резніков, я завимагав від нього повернення написаного мною паперу для того, щоб його знищити.

— Це все неправда, громадянине Резніков, це дика вигадка і нічого більше. Я не зміг витримати болю. Так довго сидіти нестерпно, але якщо я вже підвівся, то від усього відмовляюся. Віддайте мені протокол. То все брехня.

Я й тепер дуже добре пам'ятаю вираз його обличчя. Він потримав шмат паперу з моїми «зізнаннями» в руках, а потім, мовчки, осудливо хитаючи головою, заховав його в теку. Згодом відвів мене до свого кабінету.

— Ми маємо тепер усі потрібні нам документи, — проголосив він. — Заяви свідків, ваші зізнання та ще один-два речових докази. Цього цілком досить для «трійки», щоб винести смертний вирок. І це станеться, якщо не дасте правдивих свідчень. А будете чинити опір та заперечувати — помрете не пізніше, як за десять днів. Будете продовжувати свої зізнання чи ні?

— Ні, громадяниніне Рєзніков.

— Слухай, твоя відмова від зізнань — відома тільки нам. Ми ж надішлемо ці зізнання до «трійки», і в неї не виникне ніяких питань. Смертний вирок тобі забезпечений. Чи будеш і далі заперечувати?

— Так.

— Тоді сидітимеш на тім стільці, доки не згниєш. *Мы тебя в рот поедем, блядь.* Хто ти такий, щоб ми з тобою стільки панькались? Ми поламаємо тобі всі ребра! Ти ще приповзеш до нас сам і будеш благати прийняти свої зізнання перед тим, як ми покінчимо з тобою. *Пошел к ебаной матери.*

Він сердито запхнув мене в кімнату, де був Шалит. Тепер вони почали горлати на мене вдвох, утрюх, а то вчотирьох одразу. Шалит привів на допомогу своїх друзів. Протягом наступної доби я пройшов через десяток слідчих. Однак, це вплинуло на мене дуже мало. Я пересильовав свій біль і тримався з останніх сил. На п'ятий день я ще тримався. В цей час я ще відхиляв капітуляцію й не відчував страху перед тим, що могло статися.

На п'ятий день по обіді до кімнати зайшов наглядач і вручив Шалиту записку. Він прочитав її й підвівся.

— Ми знайдемо інші засоби зламати тебе, — сказав він, але голос його звучав напрочуд непевно. — Заберіть його.

Я було подумав, що це звичайна десятихвилинна перерва для відвідання вбиральні або прийняття їжі. Але замість того мене було забрано на Холодну Гору. «Великий конвеєр» скінчився.

ХОЛОДНА ГОРА

Наступили спокійні тижні. Ніщо не порушувало моєї самотності. Мені було вільно лежати, ізоляція вже втратила свою суворість. Я не нудьгував за людьми. Інстинктивно відчував, що після тиску й страждань минулих тижнів мій організм потребує миру й спокою. Поволі поверталася рівновага. Я був певен, що мине небагато часу, поки мене знову почнуть викликати. Єдиним завданням, яке постало переді мною, було домогтися олівця й паперу, щоб написати протест у високі партійні та урядові інстанції аж до Генерального прокурора включно. Однак, мені в цьому було відмовлено, і я тимчасово заспокоївся.

Більшу частину дня я лежав у ліжку та дивився у вікно. Вікно було квадратне зі стороною десь близько метра. Знаходилося воно високо, і для того, щоб виглянути на світ, я мусив послуговуватись стільцем, а це було заборонено.

Був липень. Я вже втратив звичайне відчуття часу і за його вимір брав не положення сонця, а силу світла. Я міг годинами лежати, втупившись очима в квадрат вікна й спостерігати, як з надходженням вечора змінюються барви світла. Самотність мене більше не пригнічувала. О шостій відбувалася зміна в'язничного персоналу. О тій порі в смужці садочку, що знаходився між зовнішнім та внутрішнім мурами, збиралася група наглядачів разом із своїми дітьми та дружинами, канцеляристи та молоді дівчата з кухні. Один із молодих хлопців грав на гітарі, другий на гармошці. Дівчата співали й танцювали. Деякий час я дивився з вікна на них, але без заздрості, лише зі смутком. Потім я повертався й знов вкладався в ліжко. Поволі в камері западав морок. Я вдивлявся у віконну пляму, що змінювала свій колір з лазурового на пурпуровий. До пізньої ночі до мене долинали сумні мелодії українських пісень. Я думав про гарні речі: пригадував свою юність, гру в м'яч у Рамберзі, прогулянки терасами

над Грюндзее з чудовим краєвидом на виблискуючу в сутінках скелю Бакенштейну, про чудове життя за кордоном.

Ми не мали багато грошей, але досить для того, щоб відчувати красу природи й займатись мистецтвом. Ми тяжко працювали, самовіддано займались спортом і кохали дівчат. Навіщо треба було міняти те життя? Звідки взявся той неспокій у крові? Можливо, від почуття солідарності з тими, чиє життя було гіркою боротьбою, хто не мав досить свободи, аби брати участь у тому щасливому житті? Я пригадував звичайних робітників серед своїх приятелів. Вони також мали свої вихідні, свої відпустки, мали мотоцикли чи моторні човни. І вони займалися гірськими лижами в Альпах. А тут? Загнаність і брак свободи в щогодинному (неполітичному) приватному житті. Навіть відпочинок заорганізований. Дуже мало що люди можуть вчинити на свій власний розсуд. Зустрічаються ввечері під деревами, грають на гармошці та співають. Але й це було доступне лише невеликій частині молоді цієї країни. Таку картину я вперше побачив за внутрішніми мурами в'язниці. Решта ж чимось зайнята. Звичайно, вони вчаться, домагаючись наукових та технічних ступенів. Але чи будуть вони щасливими? Для того, щоб бути щасливою людиною, перш за все, потребує свободи й безпеки.

Я примушував себе думати лише про приємні речі. Тікав подумки до своєї молодості, пригадував свої подорожі по Італії: Флоренцію, Венецію і Рим, скарби Ватикану, розмови з Робертом Планським, з яким разом ходив по залах і якому казав: «Я вважаю помилкою, що вся ця краса сконцентрована в Італії. Решта світу позбавлена цього всього. Коли ми прийдемо до влади, ми розділимо ці речі більш справедливо».

Я часто звертався до моїх тогочасних настроїв.

На жаль, з'явилася обставина, яка почала мене наvertати з приємних спогадів до неприємної дійсності, і це був голод. Уже деякий час я послуговувався лише в'язничними харчами. Мої гроші скінчилися, і я нічого не міг придбати в «лавочці». Передача посилок була заборонена і я втратив будь-який зв'язок з Оленою. Але це ще не все. На Холодній Горі супи стали давати не двічі на день, а лише один раз. Увечері приносили трохи сухої вівсяної каші — неповну ложку. Коли я вперше побачив ту порцію, то не втримався, й спитав наглядача:

— Що, це все!?

— Тут тобі не санаторій, — була відповідь.

Добре, що він цього разу хоч щось відповів. Звичайно ж, він тільки мовчки кивав головою й замикав «кормушку».

Якось мені довелося розмовляти з комендантом в'язничного блоку. Я попросив у нього паперу. Він повідомив мені, що не має на це права, але передасть моє прохання слідчому. Комендант був дебелим офіцером із довгим світлим волоссям. Він мені відразу сподобався. При всій суворості режиму, він умів розмовляти з в'язнями спокійно й доброзичливо. Ніколи не погрожував. Я відчував його симпатію до себе. Коли якийсь в'язень порушував в'язничний режим, він просив його змінити свою поведінку аби він, комендант, не мав труднощів. Я не раз дивувався відвазі цього чоловіка. При поширеній системі шпигунства його позиція не могла довго бути таємницею. Через три місяці він зник, а на його місце з'явився інший, який знущався з в'язнів. Того ж було заарештовано. Як я довідався пізніше, він відбував покарання в концентраційному таборі поблизу Архангельська. Табір будував верф для військових кораблів. Як політв'язень, він був бригадиром і самовіддано виконував свою роботу. Часто сам допомагав, коли хтось із його бригади не міг виконати завдання. Я довідався про це від одного кримінальника, котрий повернувся з того табору до в'язниці.

Увесь час я був голодним. Мої фізичні запаси, з якими я прийшов до в'язниці, були давно вичерпані, я дуже гостро відчував голод. О шостій ранку ми отримували свою пайку хліба. Був він чорний і глевкий, як глина. Я завжди ділив її на шість частин і з'їдав протягом дня за певною системою. Останній шматок відкладав на вечір. Але моя воля була дуже слабкою. Вже об одинадцятій я залишався без хліба. Увечері мене діймав голод. Лежачи в ліжку, я дивився на ясну пляму вікна і марив прекрасною їжею минулих днів. Я намагався відновити в пам'яті вигляд торта «Сахара», запах біфштексів і смак віденських пончиків. Я подумки поїдав ті ласощі й мені трохи ставало легше. Коли ставало темно й умикалося світло, я відганяв свої денні марення й підводився з ліжка.

Потім настали дні, коли наглядач, який розносив їжу, почав давати мені другу миску супу. Через якийсь час після першої миски, коли щось лишалося на дні, рештки ділилися серед в'язнів, які нічого не отримували з «лавочки». В такі дні я не марив про їжу. Лежачи чекав, доки на небі з'являться перші зорі. Мене заколисували туж-

ливі мелодії й повертали душевний спокій. Муки слідства лишалися десь далеко в минулому, і я втрачав почуття реальності. Я дуже добре пам'ятаю настрої тих вечорів. Це був тихий смуток, велика любов і, водночас, жаль до всього світу, а також жаль до самого себе.

...Якось через три тижні після мого повернення до порожньої камери відчинилися двері і зайшов новий в'язень. Він став посеред камери й озирнувся довкола:

— Це свинство, — мовив він німецькою.

— Що саме?

— Вони стверджують, що я шпигун.

— Як ваше прізвище?

— Рейбіш.

— Ви німець?

— Ні, я з Чехословаччини. Моя мати — чешка, батько — німець.

— Де працювали?

— На ХПЗ.

ХПЗ означало: Харківський паровозоремонтний завод, один із найбільших заводів в Україні.

— Я був механіком, — додав він.

— Як довго перебуваєте в Радянському Союзі?

— З 1921 року.

— Чи прийняли радянське громадянство?

— Ні.

— Член партії?

— Ні, членом партії я ніколи не був.

— А як сюди потрапили?

— Я перебував у Росії як військовополонений, а в 1920 році повернувся в Чехію. Але там зіткнувся з певними труднощами й повернувся до Росії. Бачив, що тут потрібні фахівці й одразу дістав роботу.

Як я пізніше довідався, ті певні труднощі полягали в дрібному злочині, який Ребіш вчинив за кордоном. Тому він і втік до Радянського Союзу. Довгий час він чесно трудився на великих харківських заводах. Мав дружину росіянку.

— За що вас забрали?

— Беруть усіх іноземців, а також росіян, котрі перебували за рубежем. При цьому не має ніякого значення — були вони російсь-

кими військовополоненими, що повернулися 15 років тому, чи інженерами, котрих послано було за кордон для навчання і які щойно повернулися.

— Звідки ви це знаєте?

— Я сам маю очі. На нашому заводі працювало 20 000 народу, тож неважко було про щось довідатись. Іноземці позникали один за другим, як і всі ті, хто мають або мали контакти з зарубіжжям.

— Що роблять з тими людьми?

— Два місяці вони сидять тут, а потім їх етапують до таборів.

— Звідки ви це знаєте?

— Найчастіше від дружин, які діставали звістки про необхідність принести теплу білизну та одяг. Кожному тоді ставало ясно, що це означає.

— Іноземців також висилають до таборів?

— Про іноземців не чути нічого. Але росіян — усіх. Ще жоден не повернувся.

— Коли вас забрали?

— Два тижні тому.

— І що про все це кажуть люди?

— Вони не знають, що й думати, і всі мовчать.

То була обмежена людина, і я мало про що зміг від нього довідатись. Я почав нудьгувати за самотністю, оскільки він порушив мої вечірні марення. Через десять днів прийшов ще один, котрий мені більше сподобався. Був це молодий чоловік, кульгавий. Звичайно він ходив з ціпком, який у нього тут відібрали.

— Як вас звати?

— Бондаренко, я напівполяк, напівукраїнець і походжу з околиці Борислава в Східній Галичині.

— А як потрапили до Росії?

— Мій батько, робітник-нафтовик, був прихильником комуністів. Я сам з дитинства вже працював на партію. Двічі з партійними дорученнями перетинав російсько-польський кордон. Проїшов тут курс навчання й мав повернутися до Польщі, але поляки схопили мене на кордоні. Я намагався втекти, вони почали стріляти і я був поранений у коліно. Саме тому я кульгаю. Рік я провів у в'язниці. Після цього я нелегально працював для партії і був посланий до Росії через Данциг.

— А за що вас заарештовано?

— Не знаю. Забирають усіх.

— Що за дурниці? Не можна забрати весь народ?

— Звичайно, весь народ забрати не можна. Але нас, польських іммігрантів, беруть буквально всіх. На початку березня було забрано керівника нашого клубу. Через два тижні — секретаря партійного осередку, потім ще п'ятеро товаришів з керівництва клубу, а потім уже пішли всі один за другим. Я був одним із останніх і рахував свої години. Приготував для себе навіть сухарі. Ходили поміж нами чутки, що в тюрмах дають мало хліба.

— Чи були на слідстві у внутрішній в'язниці?

— Лише два дні. Слідчий повідомив, що я контрреволюціонер і шпигун польської дефензиви. Потім вимагав від мене, аби я визнав, що наша організація хотіла відірвати Україну від Радянського Союзу й прилучити її до Польщі Пілсудського. Насправді ж все було навпаки. Ми боролися завжди за відокремлення від Польщі Західної України і приєднання її до України радянської.

— Підпишете?

— Не знаю. Чи треба? — наївно запитав він.

— Ні, ні. Треба боротись.

— Мені казали, що Карп'юк підписав, він був керівником клубу. Потім назвали цілий ряд моїх приятелів, котрі вже, буцімто, підписали.

— Думаєш, то правда? Чи, може, брехня?

— Брешуть дуже часто, але, може, що хтось не витримав і підписав.

Бондаренко був щирою і ввічливою людиною. Мав 22 роки. Він відрізнявся від більшості українців, котрих я знав, які були потайними й пригніченими. Щодо них, то в більшості випадків я не знав, чи можна їм йняти віри. Стосовно ж Бондаренка, я не мав найменших сумнівів. Невдовзі пов'язала нас сердечна приязнь. Він розповів мені все про революційний рух у Східній Галичині. Говорив просто й виразно. Описав становище робітників на нафторозробках.

— Із самого заробітку не можна жити, особливо, коли маєш кілька дітей. Наша вода багата на сіль. Робітники випаровують її й добувають сіль, яка осідає на дні. Щоправда, це заборонено, бо існує державна соляна монополія. Дехто вже на цьому спіймався.

Я раз по раз задавав собі питання: навіщо ця людина сидить у в'язниці? Був пролетарем, тобто походив з класу, проголошеного в

Радянському Союзу пануючим. З дитинства брав участь у комуністичному русі й прострелене коліно було доказом його відданості. Мав провести в Радянському Союзі два роки, скінчити партійну школу й повернутися з тим, щоб продовжувати революційну роботу в Польщі Пілсудського. Чи такі люди, як він, являли собою небезпеку для країни? Чи тільки для режиму Сталіна? Важко зрозуміти, що творить НКВС. Те, що вони роблять, — не просто кримінал, а велика дурість. Бондареко був таким наївно щирим, що без особливих труднощів можна було розпізнати всю його ідеологію. Мені й у голову не приходило, що він може бути законспірованим опозиціонером. Його не цікавила російська політика. Всі його думки належали країні, з якої він походив, та до завдань, які перед ним стояли. Сталін був для нього чужим володарем, на якого він зважав, але який мало його зачіпав.

Чого хотіли від нього й навіщо він був їм потрібний?

Через декілька днів Рейбіш подався на допит і його не було три дні. А тим часом Бондаренко зблизився зі мною настільки, що почав говорити відверто.

— Скажіть, Генріку Павловичу, що, власне, думають люди? Як пояснюють собі масові арешти?

— Люди мовчать. А коли говорять, то не кажуть того, що думають. Кажуть лише, що високопоставлені опозиціонери наварили пива, а тепер цілий народ має його пити.

— А ти що думаєш?

— Я один із тих, хто мовчить.

Мовчали ми обидва, але кожен знав, що інший має на думці.

— Чи не думаєш ти, Генріку, що скоро має надійти перелом?

— Після промови Сталіна ми всі на це сподівалися, але потім трапилася та історія з Тухачевським, яка страшенно стривожила російських товаришів. Після повідомлення про страту генералів, усі були шоковані. Кожен говорив: «То дуже небезпечно, що такі зрадники могли стати на чолі армії. То щастя, що їх своєчасно викрито. Тепер треба міняти стратегічні плани, щоб ліквідувати наслідки зради». Так говорять люди.

— Чи справді в те повірили?

— Не знаю.

— А ти сам у те віриш?

Він подивився на мене, потім опустив очі.

— Власне, ні — сказав він пошепки. — Але навіщо все це діється? Ти ж повинен краще все те розуміти, Олександр Семеновичу. Ти ж перечитав стільки книжок.

— Я розумію рівно стільки, як і ти.

Я був задоволений з того, що в усіх питаннях Бондаренко мислив так само, як і я. Однак, ми обидва уникали виразного висловлювання своїх поглядів. Боялися говорити. Стіни могли мати вуха.

— Олександр Семеновичу, чи ви чули про справу Мазо?

— Ні.

— Мазо зачинився в кабінеті й всадив собі кулю в лоба. Секретарка застала його мертвим за столом і знайшла його листа. Гебісти увірвалися до кабінету й прочитали того листа. Потім прийшов заступник Мазо, забрав листа, а кабінет опечатав. У листі були страшні речі. Більшість із тих, хто знав про лист, забрано. Мазо напередодні вислав декілька копій того листа до високопоставлених товаришів у Києві та Москві. Тому багато хто знав його зміст. Зрештою, багато людей довідалось про зміст листа й цьому неможливо було запобігти.

— Що ж було в тому листі, Генріку Павловичу?

Він понизив голос:

— Небезпечно про це говорити.

— Можеш мені вірити. Хто тобі про це розповів?

— Один російський товариш, який працював у канцелярії ДПУ. Тепер він уже заарештований.

— Що було в листі?

— Не повіриш, Олександр Семеновичу. Не забувай, що він був старим чекістом й начальником Харківського обласного НКВС. Тисячі були заарештовані за його наказом. І от він кінчає життя самогубством і лишає цього листа.

— Що було в листі?

— Мазо написав, що сумління не дозволяє йому брати участь у тому, що діється. Не для того він брав участь у революції, аби прикривати своїм іменем жадливе ошуканство і масові вбивства. Він не бачить іншої можливості для протесту, як свою смерть.

Генрік говорив пошепки. Коли ж у той самий момент до прозурки підійшов наглядач і заглянув до камери, мій співбесідник був вражений. Довго не міг заспокоїтись.

— Мабуть, нас підслуховували?

— Генріку, не сміши мене. Ми розмовляли так тихо, що ніхто не зрозумів би жодного слова.

Тієї ночі я довго думав про Мазо. В лютому Мазо пообіцяв Лейпунському, що випустить мене з країни. Але я був заарештований 1 березня. Чи Мазо обдурив Лейпунського, щоб заспокоїти мене фальшивим почуттям безпеки? Мабуть, ні. Йому це не було потрібно. Через рік я зустрівся в іншій камері з арештованим чекістом і той мене просвітив. У кінці лютого Мазо було зміщено з посади начальника Харківського обласного НКВС і викликано до Києва. Той час був використаний моїми недоброзичливцями з НКВС для здобуття підпису заступника Мазо під ордером на мій арешт. Мазо, однак, не залишився в Києві, через два тижні він повернувся, але мене вже було заарештовано. Мазо не міг скасувати рішення про мій арешт без слідства. Проте, методи мого слідства, як я тепер можу бачити ретроспективно, були досить ліберальними. Полевцький був янголом у порівнянні з Рєзніковим та Шалитом. Може, Мазо дав йому спеціальну директиву в моїй справі? Було схоже на те. Полевцький вів слідство в такий спосіб, ніби збирався скінчити його звільненням, або, в гіршому разі, депортацією.

— Дубового також заарештовано.

— Це неможливо! Генріку! Коли це сталось?

— Відразу ж після арешту Тухачевського і Якіра. Можливо, його вже розстріляли.

Я й сам не знаю, чому ця звістка так приголомшила мене. Генерал Дубовий був командуючим Харківського військового округу. Червона армія територіально була поділена на декілька військових округів. Наскільки я пам'ятаю, ціла Україна з її 45 мільйонами людності мала лише три військових округи. Начальник такого округу був одним із найвищих за званням в армії. Дубовий був знаний як талановитий воєначальник. Його ім'я ніколи не згадувалось у зв'язку з якою-небудь опозицією. Як і більшість вищих генералів, він виявляв свою зацікавленість виключно військовими справами. За що його заарештовано? Що про це думає армія? Я поцікавився тим, як на цю подію відреагував Харків.

— Ніхто й пальцем не поворухнув. Щоденно заарештовують сотні офіцерів.

— Зрушити армію є справжнім божевільям. А що будемо робити, коли на нас нападуть німці?

— Тухачевський та Якір були більш значними, ніж Дубовий, але й вони пішли в небуття. За тиждень до мого арешту вже знімали зі стін портрети Будьонного, Блюхера та Єгорова. Можливо, що й вони вже за ґратами. А що ти думаєш про справу Тухачевського, Олександр Семеновичу?

— Уявлення не маю, але я певен того, що зрадником він не був. Не варто було присвячувати все своє життя революції, як це зробили, наприклад, Якір та багато інших, щоб потім передати військові плани залятому ворогові революції Гітлеру. До того ж, Якір був євреєм і добре знав, хто такий Гітлер. Але якби ж то йшлося про поодинокий випадок. Зрадники були виявлені в кожній армії, щоправда, не при такому високому становищі. Схоже на те, що нас хочуть заставити повірити в те, що весь Генеральний штаб складається зі шпигунів.

— Щось же мали вони зробити. Я не можу повірити, що весь Генеральний штаб було заарештовано без причини. Може, Тухачевський готував заколот проти Сталіна?

— Усе можливо. Разом із ним було взято Корка, а він був начальником Московського гарнізону. Дуже важко все те збагнути.

...З часу «конвеєра» в мене погіршився стан здоров'я. Я мав катар кишок, і він загострився. А тим часом нам давали дуже кислу капусту. Я мав понос і мусив по два десятки разів на день бігати до туалету. Це, врешті, розізлило наглядачів, і вони мені це заборонили. Тоді я зголосився хворим, і лікар приписав мені лікарню. Минуло кілька днів, мій стан продовжував погіршуватись, але до лікарні мене не переводили. Я хотів написати до коменданта. Цілими днями вимолював папір та олівець, але мені того не давали, бо боялися, що я напишу листа до прокурора.

У радянському законодавстві функцією прокурора є не лише звинувачення, але й контроль за дотриманням органами влади законодавства. Це означає, що він якраз є тією особою, до якої громадяни мають звертатися зі скаргами. В кожному коридорі в'язниці висіла особлива скринька, до якої в'язні могли опускати листи до прокурора. Слідчі не мали права контролювати ці листи. Таке було правило. Колись, можливо, його й дотримувались, однак, «велика чистка» надала в НКВС право контролю слідчим. Хоч скринька прокурора продовжувала висіти на своєму місці, в'язнів до неї біль-

ше не підпускали і також не давали їм паперу. Якось мені вдалося роздобути папір нелегально. Мене було покликано до в'язничної канцелярії для надання якоїсь інформації стосовно моєї персони. При тій okazji я поцупив аркуш паперу, а прихованого олівця мав раніше. Я написав листа до прокурора, описав мої одинадцять днів без сну (з перервою лише в один день) і відмову від зізнання. Коли мене вели на вулицю на прогулянку, я вибіг з групи в напрямку скриньки прокурора. Наглядач виявився проворнішим і вирвав у мене з рук листа.

— Ви не маєте права перешкоджати мені писати до прокурора!

— А ви не маєте права без дозволу виходити з колони.

— Нащо тоді тут висить скринька, коли я не можу опустити в неї листа?

— Ви маєте право писати листи, але не можете виходити зі строю.

— А як же я тоді дістануся до скриньки, якщо не можу вийти зі строю?

— Попросіть начальника, щоб вам було дозволено підійти до скриньки, може, він дозволить.

Але цього не було дозволено. В такій справі ще нікому не довелося стати перед лицем начальника.

На Холодній Горі наглядачі були більш говіркими, ніж у внутрішній в'язниці. Посеред подвір'я, на якому ми здійснювали свої прогулянки, була розбита грядка, на якій росли жовті квіти. Одного дня ми побачили, що грядка розкопана, а квіти зникли. Я запитав наглядача:

— Навіщо ви це зробили? Чим провинилися квіти?

— Вони тут не потрібні.

— Але ж вони нікому не заважали!

— Але й не допомагали.

Я замовк. Квіти дуже тішили нас, коли опівдні ми виходили з будинку й бачили їхнє яскраве забарвлення. Але Сталін видав гасло: «В'язниця — в'язницею!» Це спричинило до започаткування нової ери в російській в'язниці. В роки 1924, 1925 та 1926-й в'язниці Радянського Союзу були чи не найгуманнішими у світі. Пізніше, в часи «великої чистки», їх було ґрунтовно перебудовано. Через кілька місяців в'язничне життя стало нестерпним. Одна обставина докорінно відрізняла в'язниці Радянського Союзу від в'язниць німець-

ких фашистів: тут в'язнів не били й вони могли вільно розмовляти з начальством, коли перед ним поставали. Фізичні знущання над в'язнями чинилися виключно в кабінетах слідчих ДПУ. В тюрмах в'язні були недоторканими. Також їх особиста гідність не принижувалась до тієї межі, як це було в гітлерівських катівнях.

Моя кишкова хвороба все погіршувалась, але не видно було ніяких ознак того, що, згідно з розпорядженням лікаря, мене заберуть до лікарні. Я взагалі перестав їсти. Ділив свій хліб між своїми двома співкамерниками. Капусняк погіршував мою хворобу, я його також не їв. Нарешті, мені вдалося побачити коменданта. Я пояснив йому своє становище. Він порадив звернутися до слідчого. Без його дозволу він не міг, незважаючи на припис лікаря, помістити мене до шпиталю. Я вирішив, що коли до шостої години ранку не буде ніякого рішення, оголошу голодний страйк. Об 11 ночі мене було переведено до лікарні.

З першої ж хвилини я був вражений пануючим там брудом. Дуже багато хворих було саме на понос. Давали нам беладонну, харчі там були трохи кращі. Нас годували сухарями та бульйоном. Мій стан відразу став поліпшуватись, але минуло 22 дні, доки я зовсім одужав і мене було виписано з шпиталю.

На сусідньому ліжку лежав понурий безпартійний службовець. Хтось із його відділу, будучи заарештованим, зізнався в шпигунстві, й оголосив усіх своїх колег співниками. Всі були забрані. Я запитав його:

— У чому ви зізналися?

— А в усьому, що мені шиють, і, в першу чергу, в шпигунстві на користь німців.

— Не розумію! Якщо хтось береться до шпигунства, то мусить, перш за все, передавати якісь таємниці, важливі для закордонного військового апарату. Хіба вам такі таємниці відомі?

— Ні. Я працював плановиком у будівельному тресті, що будував димарі на нових фабриках.

— Коли ви зізналися в шпигунстві, то хіба не мусили розповісти конкретно: кому і що передавали?

— Так, я написав, що доставив матеріал Смирнову, який контактував нашу організацію з німецьким консулом у Харкові. Таємним матеріалом були наші плани будівництва на наступне півріччя.

— Чи це справді є таємницею?

— Ні, кожен мав можливість проглянути той план. До дійсно таємних паперів я не допущений.

Був ще один «шпигун» із Таганрогу, який працював у рибальському кооперативі. Він інформував німецьку розвідку про те, скільки риби виловлював кооператив щомісяця.

Я розповів сусідові про свою справу. Він зробив дуже поважну міну.

— Чи вам відомо, що з початку серпня знов працює «трійка»?

— Чув про це, але подробиць не знаю.

— «Трійка» має право в адміністративному порядку розглядати важливі справи, і, не вдаючись до військового трибуналу, виносити смертні вироки. Боюсь, що ваша справа належить саме до цієї категорії.

— Нічого сказати, заспокоїли. А чому ви так вважаєте?

— А що ДПУ має з вами робити!? Якщо ви раз за разом відмовляєтесь від зізнань, то треба вас покарати в адміністративному порядку, де є лиш одне — розстріл. Щоправда, «трійка» може також направити справу в ОСО, і в такому разі ви отримаєте п'ять років. Не знаю, чи ОСО компетентне стосовно до іноземців.

— А чи не думаєте ви, що мене можуть звільнити?

— Чи ви збожеволіли, Олександр Семеновичу? Після всього того, що підписали? Акт терору проти Сталіна і Ворошилова!

— Я відмовився від своїх свідчень на другий же день.

— Відмову вони викинули, а зізнання залишили.

— Я напишу до прокурора.

— Не допустять до цього. Не думайте про звільнення. Якщо вас звільнять, ви поїдете за кордон. Але ж чи ДПУ випустить когось, хто все бачив своїми очима?

Я мовчав. Його слова пригнітили мене. Я побачив майбутнє в темних барвах.

— Ніхто звідси не вийде живим, а тим паче ви.

Він розізлив мене. Я завжди намагався підняти дух своїх колег, які втратили відвагу. Він же чинив навпаки. Його просто обурював мій оптимізм. Його понурі пророцтва досягли зворотного ефекту. Я сказав йому:

— Я ще не знаю точно як, але переконаний, що полишу не тільки в'язницю, а й Радянський Союз. Я запам'ятаю ваше ім'я і не пізні-

ше, як через два роки, передам вам плитку шоколаду із Швейцарії. Коли отримаєте таку плитку в таборі, то знайте, що я на волі.

Але я забув його прізвище. Та й моя плитка шоколаду все одно не дійшла б до нього.

Коли мені стало краще, я отримав дозвіл вставати. Я почав приглядатися до оточення. Наше відділення мало декілька кімнат і було вільно переходити з однієї до іншої. Хворі в сусідній кімнаті були кримінальниками. Вони багато розповідали про життя в таборах на Півночі, яке, з їхніх слів, було не таким уже й поганим. Були вони там уже по кілька разів, їх то звільняли, то знову забирали. Наш відділ знаходився на першому поверсі. В підвалі під нами містилися хворі на шкірні та венеричні хвороби. Були то переважно повії. Опівдні вони прогулювалися по подвір'ю перед нашими вікнами. В'язні починали розмови із ними. Були то молоді, свіжі селянки. Вони нічим не нагадували дівчат, яких можна було зустріти на вулицях європейських міст. До тієї пори я сам не мав уявлення про те, що і в Радянському Союзі існує нелегальна проституція. Я пам'ятав розмову в готелі «Метрополь» у Москві, в якій брали участь німецький композитор Ганс Айслер, режисер Ервін Піскактор, письменниця Ганна Гмейнер та австрійський інженер-фізик на прізвище Мелзер, який жив у Росії з 1920 року і добре знав місцеві звичаї. Хтось висловив твердження, що в Радянському Союзі немає повій. Мелзер заперечив. Ганс Айслер почав його жартівливо й добродушно провокувати. Мелзер піддався й зголосився показати нам живу повію. Ми пішли на Тверську, потім звернули в темний провулок, який, як стверджував Мелзер, був центром проституції в Москві. Наше товариство пройшло з одного кінця вулиці в інший, але ніяких дівчат ми так і не побачили. Та і взагалі там не було нікого. Ми були дуже розчаровані. Ганс Айслер висловив наші почуття:

— Мелзер, не розігруй нас. У житті не бачив нічого пристойнішого, ніж ця вулиця.

Пізніше я змінив думку. Я помітив, що у великих московських готелях до чужоземців часто телефонують жінки під виглядом, що шукають у цьому помешканні іншого чоловіка. Часто з тих вигаданих помилок виникало близьке знайомство. Але ніколи не було ясно, чи то молоде дівча шукало знайомства в сенсі «штуки для штуки», чи виконувало завдання НКВС.

Молоді дівчата на наших очах провокували в'язнів не випадково. Чоловіки місяцями й навіть роками не мали жодних стосунків з жінками. Дівчата співали звичайних пісень і поставали перед в'язнями в спокусливих позах. Цікаво, що наглядачі не втручалися. Можливо, все це їх розважало. Жінки не звертали найменшої уваги на політв'язнів. Їхні серця належали кримінальникам, котрі обмінювалися з ними масними дотепами, які неможливо відтворити.

Обидві нянечки нашого відділення також були ув'язненими. З однією з них я часто розмовляв. Звали її Дашею. Вона отримала два роки за нелегальне проживання в місті. Була це сільська дівчина, міцно збудована, з гарними очима й високим бюстом, яка прийшла до міста, щоб улаштуватися прислугою. Із впровадженням паспортів уже було невільно поселятись у великих містах без дозволу міліції. Дівчина не змогла отримати такого дозволу і, незважаючи ні на що, залишилась у місті. Вона працювала в якійсь родині й сподівалася, що через шість місяців буде прийнята на тракторний завод і тим самим отримає дозвіл на проживання. Але була викрита й отримала два роки ув'язнення. Вона трохи піклувалася про мене, часто приносила мені свіжу білизну та щось із їжі. Це збудило заздрощі в одному кримінальникові, якому вона перед цим приділила свою увагу. Він почав погрожувати і їй, і мені. Але інші кримінальники стали на мій бік. Немов малі діти вони хотіли вечорами слухати байки, новели й повісті. Мені пригодилося моє знання літератури, я розповідав їм усе це годинами. Тим самим я купив їхні серця і, врешті, залагодив справу навіть з тим заздрісним неприятелем.

Близькість жінок неймовірно збуджувала в'язнів. Їх дуже пригнічувало власне становище, посилювався неспокій стосовно своєї долі й долі родини, і вони шукали полегшення в статевих фантазіях і — де тільки це було можливо — в статевих стосунках. Незважаючи на найтяжчі покарання, у концентраційних таборах півночі не вдавалося запобігти статевим зносинам між ув'язненими чоловіками й жінками.

У в'язницях це було зовсім виключено, в шпиталях — можливо лише з великими труднощами, і то випадково. Даша відзначалася винахідливістю. Одного разу після обіду вона попросила мене допомогти їй на складі білизни. На підлозі лежала купа свіжовипраних простирал. Вона замкнула двері, ми провели разом кілька хвилин.

Я пробув у шпиталі двадцять два дні. Уже через два тижні я почувався здоровим, але лікар був ліберальним і дав мені ще тиждень на зміцнення. Потім довелося повертатися.

Мої товариші тим часом змінили камеру, і мене також поселили разом із ними. Прибув новий, якого звали Григорієм Македоном. Якщо не згадувати Шалита, то ніхто так мені не досаджав упродовж трьох років ув'язнення, як той Македон.

Мав він близько сорока, але на вигляд був молодшим. Був міцно збудованим, відзначався силою, зросту був середнього і, роздягнувшись у лазні, мав вигляд юнака. Взято його було декілька днів тому. Я так і не дізнався ні про його справу, ані про його походження, бо він приховував усе, що стосувалося його особи. Натомість намагався дізнатися все про чужі справи. Пожирала його велика амбіція, він був хворобливо чутливим. До того ж мав схильність до авантюр. Був він неосвічений, але не позбавлений інтелігентності. Іноді робив заяви, що були смішними і це ставало зрозумілим після двохвилинної дискусії, але він завжди був напоготові воювати проти будь-яких зауважень стосовно своїх висловлювань. Коли приносили до камери хліб — він завжди був першим й вибирав найкращу порцію (кухня не могла точно розважити хліб на 12 000 персон, пайки завжди були різними). Займав найкраще місце в камері, послуговуючись, у разі потреби, силою. Інші були значно слабкіші фізично за нього, і він без вагань використовував цю перевагу. Неписаним правилом усіх в'язнів було не вплутувати наглядачів до своїх суперечок. Македон на це зважав і тероризував інших. Коли ж його самого якось скривдили, він одразу ж поскаржився начальникові в'язниці.

Товариші по камері ненавиділи його більше, ніж своїх слідчих. Коли роком пізніше він полишив нашу камеру, всі з полегшенням зітхнули. То було для нас свято.

Коли я зайшов до камери, Бондаренко й Рейбіш привітали мене аплодисментами і представили мені Македона. Оскільки всі три ліжка були зайняті, я попросив у наглядача матрац і вклався на підлозі. В той час у в'язницях ще існувала така розкіш, як матрац. Роком пізніше, у такій самій камері, призначеній для трьох, нас поміщалося 29. За царату то була одиночка, в яких тримали лише одного в'язня. Того року умови ув'язнення погіршали до такі міри, що ми боялися, що довго їх не витримаємо. Але в серпні 1937 мені ще дали матрац.

Македон на той час ще не був допитаний. Він розповідав, що був керуючим трестом і шість місяців тому його виключили з партії. А ще раніше він відігравав значну роль. У громадянську війну він воював з Врангелем та звільняв Крим. Брехав навмання. Що зі сказаного ним було правдою — ніколи не можна було довідатись. Усе, про що він розповідав, змінювалось від розповіді до розповіді. Лише одна розповідь завжди лишалася незмінною і, можливо, вона й була єдино правдивою. Ідеться про дискусію у справі української армії 1918-1919 років у Харкові — чи має вона бути окремою армією, чи підрозділом Червоної армії. Македон розповідав про дебати між ним, П'ятаковим та Ворошиловим. П'ятаков, буцімто, на той час вагався, натомість він, Македон, енергійно виступав проти української армії за єдність Червоної армії. Той спогад щоразу фігурував у його розповідях.

Кількома днями пізніше забрали Рейбаха, а потім і Бондаренка. Я залишився наодинці з Македоном.

У в'язниці людина пізнається швидше, ніж на волі. Тому є дві причини. По-перше, ви завжди разом, без перерви, удень і вночі. Маєте досить часу, аби спостерігати один за одним. По-друге, спостерігаєте його в особливих умовах, які рідко коли трапляються на волі. Там, де люди живуть у достатку, важко зауважити їхній егоїзм. Тут же, у в'язниці, шматок хліба, трохи краще місце в камері відіграють велику роль. Більшість позбувається тут усіляких моральних обмежень і не приділяє жодної уваги тому, аби якимось маскуватись. І характери виступають виразно.

Македон був типовим сталіністом, і то був перший, якого я зустрів у в'язниці. Опісля я зустрічав таких доволі. Можливо, що після смерті Леніна прибічники Сталіна й Троцького згрупувалися згідно зі своїми ідеологічними поглядами, але я думаю інакше. Я вважаю, що антагонізм між цими двома видатними лідерами Радянського Союзу після смерті Леніна був виключно обумовлений боротьбою за владу. Вони боролися за успіх, а не за шляхи, якими мала йти революція. Однак, могло бути, що прибічники цих двох керувалися якоюсь мірою ідеями, а не голим інтересом. Такою була ситуація в 1924 році. Через 10 років усе змінилося. «Сталіністами» в 1935 році я називав тип людей, для яких ідеї великої революції не значили нічого. Були то люди, котрі виразно бачили розклад сил й ставили собі єдину мету: зайняти в пануючій ієрархії якомога вище місце.

Вони повивчали напам'ять останні гасла партії й послуговувалися ними механічно, не цікавлячись їх сенсом. Щоправда, вони мали дуже чутливі вуха стосовно всіляких ухилів, на всяку «троцькістську контрабанду» чи найменший голос критики. Трималися від того подалі й викривали безжально всіх товаришів, у яких помічали якісь вагання. Кожне викриття усувало конкурента до найкращих місць в ієрархії. У тридцятих роках почалося привілеювання значних верств партійного апарату. Великі начальники отримали службові автомобілі, привілейовані можливості здійснення закупок за низькими цінами, відпустки за рахунок держави. Їм давалися меблі, квартири й навіть вілли. Чим вище вони підіймалися по щаблях ієрархії, тим більші мали привілеї. Але підійматися вгору вони могли лише за рахунок людей слабкіших. У якомусь сенсі ця система спричиняла селекцію найбільш безжальних людей. Сталін знав про те, що йому знадобляться безжальні люди, які будуть виконувати свої обов'язки без роздумів і сумнівів. Людина з серцем була б на той час поганим директором фабрики. Його турбували б злидні некваліфікованих робітників і він намагався б за рахунок держави поліпшувати їхній побут. У всякому разі, він відмовився б від визиску останніх сил з тих голодних людей. Партійний секретар на селі не зміг би реквізувати збіжжя, коли б переймався турботою про конаючих селян. За ті жорстокі літа виробився тип радянських керівників, які йшли по трупах. Слово диктатора було для них законом. Вони не розмірковували, а лише підкорялись. Ідеї світової революції, соціалізму, безкласового суспільства набрали в їхніх устах зовсім іншого значення. Вони цікавилися лише розв'язанням організаційних питань, що перед ними ставили партія та уряд, боротьбою з політичними відхиленнями і за свій власний добробут.

Саме до таких людей належав Македон. Як же він сюди потрапив? Досі я не зустрічав у в'язниці людей його типу. Навіть провокатор Рожанський був іншою людиною. Він просто зламався й став знаряддям ДПУ лише завдяки своїй слабкості. В глибині свого серця він, напевно, ненавидів Сталіна. Ідеї гуманізму, за які бореться соціалізм, не були йому чужими. Інші ж, із ким я зустрічався у в'язниці, були або випадковими жертвами, як Рейбіш, або людьми типу меншовика Рашкова, комуніста Бондаренка чи старого соціалреволюціонера, ім'я якого я забув. Вони всі були поборниками свободи і ненавиділи всі форми пригнічення. Македон міг потрапити

до в'язниці лише завдяки якомусь нещасному випадку. Заарештовувати таких людей, як він, під кутом зору Сталіна не мало ніякого сенсу. Македон повинен був займати місце не в камері для в'язнів, а з іншого боку, у кріслі слідчого.

Я ще не розумів тоді механізму ув'язнення. Не знав ще, що ДПУ без розбору арештовувало кожного, на кого інші арештанти вказували, як на свого контрреволюційного спільника. Кількома місяцями пізніше вже тисячі македонів з'явилися в камерах. Прибували вони з різних політичних та економічних установ Радянського Союзу, а під кінець почали прибувати навіть з лав НКВС. Майже всі наші слідчі в 1938 році виявилися заарештованими. Апарат НКВС у середині 1939 року вже нічим не був схожий на той, що розпочав 1936 року «велику чистку». Лише приблизно 10% давніх чекістів лишилося на своїх постах. Інші ж зникли. Частина з них осіла в наших камерах. Їхні місця в апараті НКВС посіли молоді комсомольці, які дуже швидко опанували ремесло утиску.

Македон боронив політику Сталіна і необхідність масових арештів. Якщо ж при цьому були присутніми більше, ніж один свідок, робив це вкрай запопадливо. В його розумінні всі, хто сидів у камері, були винними, лише він один потрапив до неї внаслідок помилки. Спочатку мене обурювала його дурість. Але пізніше я зрозумів, які його поведінка обумовлювалась почуттям самозахисту. Македон боявся не лише товаришів по камері, як потенційних свідків, які можуть виступити проти нього за необережні слова, він був переконаний, що в камері вмонтовано підслуховуючий пристрій. Півроку пізніше — ми лишилися самі в камері, а він уже пройнявся до мене довірою — він зтяг мене в куток і пошепки розповів про свої справжні погляди. Я тоді з жахом довідався, що навіть такі знаряддя режиму, як Македон, розуміли, що були інструментом злочинної політики. До того часу я був переконаний, що ці люди тупі й сліпо виконують дані їм доручення без роздумів і вагань. Потаємні розмови з Македоном вивели мене з омани. Апатичні сталіністи дуже добре бачили, що робили, не згірш за гітлерівських есесовців. Вони лише не бажали дискутувати на цю тему, розуміючи, що будь-яке вагання може виявитись для них фатальним. Коли повинь масових арештів почала розливатися все ширше й забирати свої жертви також і з їхніх лав, вони повернулися проти диктатора. Але не тому,

що він запроторив до тюрем мільйони невинуватих, а тому, що він зачепив їх власне, доти безтурботне, життя.

Минав серпень. Давно я вже не мав ніяких відомостей з «брехайлівки», бо нікого не викликали на допити. І тоді забрали Македона. Повернувся він лише через три дні. Вигляд мав вимучений, провів у «брехайлівці» три доби. Він так і не потрапив до слідчого. Спочатку він не хотів нічого казати. Потім підсів до мене на ліжку й пошепки почав:

— Олександр Семеновичу, діється щось погане.

— Що саме?

— У «брехайлівці» вже не можна вночі спати. Цілу ніч чути крики жінок, яких б'ють.

— Не може цього бути! Я чую про таке вперше.

— Це діється впродовж всієї ночі, аж до шостої ранку. Ми затикали собі вуха хлібом.

— А чому тільки жінки?

— Били також і чоловіків, але ті не кричать так голосно.

— Коли це почалося? Раніше про щось подібне я навіть не чув.

— Люди з «брехайлівки» казали, що почалося це два тижні тому. Вчора приїхав з Москви Фролов, він має дати свідчення проти Дубового. Так він сказав, що і в Москві почали бити в той самий день, 18 серпня. Складається враження, що то була загальна вказівка з центру.

— Я не можу в це повірити. Чи ви бачили когось побитого?

— І не одного, а дуже багато. Вчора вранці принесли побитого до «брехайлівки», він не міг навіть ходити.

— Можливо ви провокатор і хочете мене залякати?

— *Пошел к ебаной матери*, думаєш, що я дурю тебе? Довідаєшся сам, коли прийде час.

Але я не міг йому повірити. Я знав, що у виняткових випадках ДПУ застосовує фізичні катування. Рожанський мені розповідав, що в кожному такому випадку треба мати спеціальний дозвіл начальника обласного управління НКВС. Натомість Македон розповів, що зараз б'ють майже кожного другого.

— Олександр Семеновичу, не можеш собі уявити, який вигляд має «брехайлівка». Щоночі в підвалі чекає декілька сотень людей. У більшості — це нові арештанти, котрих прямо з вулиці, мимо в'язничних камер, тягнуть до підвалу. Розповідають фантастичні

речі. В кожному помешканні щоденно буває НКВС. Люди сплять одягненими і мають при собі спаковані речі. Кожен приготував торбинку з сухарями. Ніхто не знає, за що взято сусіда, але кожен чекає своєї черги. Причому не лише комуністи, а й люди, які ніколи не були в партії.

— Чи ДПУ збожеволіло? Коли це скінчиться?

— Не говори так голосно. Тут стіни мають вуха. І не провокуй мене до таких розмов.

Він боявся, що при якійсь okazії я його зраджу.

Наша камера знаходилася на четвертому поверсі. У дворі був невеличкий майданчик, на якому в'язнів прогулювали. Вони ходили колом один за другим. З нашого вікна ми могли спостерігати лише протилежний відрізок кола. В такий спосіб ми змогли полічити кількість арештантів у кожній камері. Природно, що виглядати з вікна було суворо заборонено і спійманий на тому негайно йшов до карцеру. В серпні 1937 року впродовж тижня чи трохи більше ми були в камері вдвох з Македоном. Якось перед обідом Македон вартував біля дверей, а я виглядав через вікно. Раптом я помітив людину, хода якої привернула мою увагу. Так ходив лише Марсель. Я не міг побачити його обличчя. Голова його була, як і в усіх нас, пострижена. Вбрання і сандалі були схожі на його.

— Македоне, гадаю, що внизу Марсель, мій найліпший приятель.

— То тобі лише здається. Ти не можеш з такої відстані його впізнати.

— Я певен, що то він. Лише він так ходить.

Македон почув кроки наглядача, і я відійшов від вікна. Кількома хвилинами пізніше, коли я повернувся до вікна, внизу прогулювалася вже інша камера. Македон порадив мені:

— Коли вранці вийде та сама камера, закричи «Марсель» і дивися, чи підведе голову. Потім відійди від вікна.

Я так і й зробив. Вдалося. Той чоловік одразу підвів голову. Дійсно, то був Марсель.

Мое серце забилося частіше. Все, що було пов'язано з життям до арешту, навіть незначні факти, збуджували мене. Марсель був найближчою мені людиною на всьому світі. Слідчий сказав мені в травні 1937 року:

— То зовсім інша людина. Ми його навіть звільнемо. Він не такий, як ви.

Я був переконаний, що Резніков говорив щиро і мав сподівання, що Марсель вийде на волю. А він ще й досі був тут.

Наступного дня, коли ми йшли до вмивальні, я помітив слово «АЛЕКС», написане латинськими літерами крейдою на чорній стіні. Спочатку я подумав, що то я сам його написав і, будучи, як завжди, неуважним, забув про це. Крейду я завжди мав при собі. Але коли я виходив у двір, то помітив те ж саме слово над дверима. Це вже не було випадковістю. Марсель сидів в одній із камер на нашому поверсі. Я був вибитий із рівноваги. Увечері я написав на тих самих місцях крейдою слова: «МАРСЕЛЬ — ВІКНО». Камера Марселя ходила до вмивальні після нашої. Ми взагалі ходили першими. Цілу ніч я думав, що йому написати. Контакти поміж арештантами були суворо заборонені, навіть коли йшлося про нейтральні теми. Якщо ж ДПУ викривало нелегальні контакти у справах слідства, то це могло мати небезпечні наслідки. Тому я мав надати своєму посланню невинну форму.

Я дістав свої потаємні скарби: великий шмат паперу, залишений мені в спадок одним із в'язнів, розділив його на дві половини і написав на обох однакові подання до прокурора, в яких протестував проти методів слідства. Описав докладно перебіг слідства і заперечив своє визнання фіктивної вини.

Одну копію, що мала вигляд чернетки, я вклав у коробку від сірників і заховав її під підвіконням в умивальні, прилаштувавши в щілину між цеглинами з зовнішньої поверхні стіни. Коли б навіть робили обшук умивальні, то нікому не прийшло б у голову виглядати за вікно, а з боку подвір'я коробку неможливо було помітити. Якщо ж вона випаде сама, то я міг би сказати, що хотів приховати в надійному місці копію мого подання до прокурора.

Експеримент вдався. Марсель знайшов коробку і через двадцять чотири години я мав відповідь. Ми листувалися в той спосіб понад два тижні. Потім контакт перервався. Я не знаю, що сталося з Марселем.

5 листопада 1937 року я чув про нього останній раз. Увечері щось зіпсувалося в електромережі. В усій в'язниці погасло світло. В темноті ми були безкарними. І тут я почув з боку великих камер крик: «Алекс!» Я пізнав голос Марселя. Я відразу відповів. Але галас

стояв такий великий, що годі було щось зрозуміти. Невдовзі було ввімкнено аварійне світло.

Пізніше я довідався від одного з арештантів, що в кінці листопада Марселя було вислано етапом. Він дістав десять років концентраційних таборів.

...На початку вересня Македон виглянув через вікно на подвір'я й закричав до мене:

— Олександр Семеновичу, швидше йди сюди! Дивись, що робиться!

Я підійшов до вікна й побачив: на подвір'ї, куди нас виводять на прогулянку, цілий натовп колгоспників, можливо, декілька сот чоловік. Вони поскладали свої вузли на землю й самі посідали біля них. Більшість із них була віком від 30 до 50 років. Були серед них також старі селяни з довгими бородами і виглядом патріархів. Македон повернувся до мене:

— Може вони йдуть етапом?

— Не думаю. Зверни увагу, всі вони виголені. Це щойно заарештовані.

— Але ж це забагато для одного дня!

— Для них нема нічого неможливого. Я хотів би знати, що з цими людьми буде. Чому їх не відправляють до камер?

Селяни мусили чекати на подвір'ї аж до вечора. Потім їх було розведено по камерах. Нам дістався лише один із них, звали його Семеном. Був то стрункий, жилавий шатен років 30-ти.

— За що вас забрано?

— Не знаю. Але гадаю що за історію чотирирічної давності.

— А що сталося чотири роки тому?

— Узяли мене й повідомили, що буцімто я вкрав на залізничній станції мішок зерна. Але я не мав тоді жодної зернини. Моя дружина спухла з голоду, а потім померла. Тримали мене три місяці, аж поки не виявилось, що то якийсь міліціонер украв той мішок. Потім мене випустили.

— Але ж, Семене, не могли ж тебе арештувати зараз за те, за що тебе було помилково арештовано в 1933 році?

— Може, вони вважають, що я на них гніваюсь?

Я засипав його питаннями. Він не відповідав. Був це спокійний, привітний чоловік, який дотримувався чистоти і рідко встрявав

до наших розмов. Значно пізніше я зрозумів, що той селянин мав слухність. Було заарештовано сотні тисяч людей лише за те, що їх колись упродовж останніх 10 років радянська влада скривдила. Наступного дня Семена було викликано на допит. Він був відсутній 24 години й повернувся наступного вечора саме в той час, коли ми були в туалеті. Був він явно засмученим. Я співчутливо звернувся до нього:

— Семене, як справи?

— Недобре. Мене били металевою лінійкою. Ось поглянь.

Він підняв холошу. Його литка була в ранах та синцях. Було видно, що слідчий бив його важким предметом. Я був прикро вражений. Досі я не сприймав всерйоз оповідання Македона. Тепер же мав живий доказ його правоти.

Семена викликали двічі. З самого початку слідчий накинувся на нього з вимогою:

— Видавай свою організацію, ти, контрреволюційний бандите! Хто тебе завербував? Кого завербував ти?

Коли Семен не дав ніякої відповіді, слідчий накинувся на нього разом із своїм заступником і вони почали його бити. Вибирали найчутливіші місця. Було видно, що селянин витримав безмежний біль. Через півгодини його відтягли до підвалу і вкинули до «брехайлівки». Там він прийшов до свідомості. Через шість годин його було викликано знову. Цього разу слідчий уже не мав з ним ніяких труднощів. Як свого вербовщика він назвав голову колгоспу, а як завербованих — п'ятеро селян, з якими працював в одній бригаді. Я був вражений.

— Боже милосердний! Семене, що ти накоїв? Тепер їх усіх заарештують.

— Ні, вони вже арештовані. Саме цього й домагався слідчий.

Очевидно, селян того колгоспу було заарештовано без будь-яких проти них свідчень. Тепер же слідчий мав оформити справу. Йому були потрібні свідчення, за допомогою яких заднім числом можна було б узаконити здійснені арешти. Я не міг зрозуміти, на підставі яких міркувань були заарештовані саме ці селяни. Можливо, донос котрогось із агентів ДПУ в цьому селі був у цій справі вирішальним. Можливо, протягом року ДПУ отримувало якісь підозрілі свідчення. А може, було забрано всіх, кого спіткала коли-небудь якась кривда. Напевно, слідчими буде створена організація, до якої вони всі

мали належати. Основою легенди будуть самозвинувачення та очні ставки.

Від селян вимагали небагато. Лише зізнання в контрреволюційній агітації та саботажу. Намірялися отруїти колодязі, щоб повиздохала худоба, підпалити ожереди сіна. Звісно, проклинали Сталіна й агітували проти натуральних податків. Іноді були більш серйозні звинувачення. Близько двадцяти селян було заарештовано за те, що вони планували на крадених колгоспних конях вчинити напад на адміністративні центри провінції й підняти там збройне повстання проти радянської влади. Край мав повстати сигналом дзвонів на сполох. Але ніде до цього не дійшло. Джерел не отруїли, худоба не повиздохала, ожереди не згоріли, коней не було покрадено, дзвони не дзвонили і народ не повстав. Все це було суцільною вигадкою, але не селян, а чекістів.

Наступні дні вся Холодна Гора була переповнена селянами. Годинами сотні їх чекали до самого вечора на тюремному подвір'ї, доки з ДПУ не приходило розпорядження про їх розміщення.

Другим прийшов до нас Бойко. То був селянин, який мав вигляд міського чиновника. Був він атеїстом, прихильником колективізації й у вільний час займався астрономією. Я полюбив його. Він мав свіжу й живу манеру розповідати. В колгоспі працював бригадиром. Був неодноразово відзначений, бо його бригада завжди перевиконувала норми. Бойко був активістом колективізації. Будучи позапартійним, він виконував більше партійної роботи, ніж деякі комуністи. З агрономом, приятелем із районного центру, обговорював теоретичні проблеми агрокультури. Часто ходив до машино-тракторної станції, що знаходилася поблизу, й добровільно допомагав ремонтувати трактори, щоб підвищити свою технічну кваліфікацію. В таких людях, як Бойко, ідея соціалістичного перетворення села знайшла своїх свідомих піонерів. Ці люди були на селі в меншості, але від тієї меншості залежала доля колективізації. І саме таких людей захопила хвиля масових арештів.

Бойко був гарним товаришем по ув'язненню. Був він дуже охайним і тому приємним як сусіда під час сну. Перед сном я цілими годинами розповідав йому про закордонну техніку. В такій же мірі він цікавився історією. Мене це втішало, і я був радий стати комусь у пригоді у в'язниці.

Кількома днями пізніше прийшов Сатін. Коли наглядач впустив його в камеру, він на мить зупинився, поклав свій клунок на землю, перехрестився й поклонився. Він був малий, посивілий і мав теплі лагідні очі. Говорив тихим голосом. У ньому почувалася самоповага, притаманна інтелектуалам. Був то селянин із давніх часів, який ще пам'ятав панщину, покірний своїй долі, віруючий і дуже ввічливий. Ніколи не висувався на перший план і намагався з усіма зберегти добрі стосунки. Завжди був останнім до хліба й до супу, ніколи не сперечався з іншими стосовно місця для ночівлі, латав усім білизну та одяг, навіть коли його про це не просили. Коли місяцем пізніше мене почали часто викликати на допити, а камера була повна, за час моєї відсутності багато хто користувався моєю пайкою. Сатін звернув на це мою увагу. Я був занадто знервованим, аби тим займатись, і, тим паче, забирати свою пайку на допити. Сатін ховав її для мене від інших. Сам же ніколи нічого не чіпав.

— Ви повинні дбати про свою силу, Олександр Семеновичу, бо маєте перед собою довгу дорогу. Ми ж добре привчені до нестатків.

Усе це він говорив спокійно, рівним голосом. Мені ж було трохи незручно. Я відчував, що його увага до мене бере свій початок ще з традицій його молодості, з часів патріархальних відносин між паном та його молодими селянами.

Починаючи з серпня 1937 року й до 1 грудня 1938 року в кожній камері на Холодній Горі домінували селяни. Про їхню долю нема чого багато писати — завжди було те ж саме. Спершу було забрано голів колгоспів, які повидавали всю колгоспну адміністрацію, а та, у свою чергу, бригадирів, а ці останні — рядових селян. Рідко траплялося так, як із Семеном. Спочатку було забрано велику частину колгоспників, а вже потім зібрано на них звинувачення. То був виняток.

Селяни приходили й відходили. Жоден із них не сидів довше, ніж три місяці. Жоден не протривав катуванням і вже в жовтні всі вони, навіть новоприбулі, знали свою долю. Вони розуміли, що сила, яку вони завжди називали «владою», тепер вимагає від них зізнань у контрреволюції. Раніше від них вимагалася колективізація, натуральні податки, худоба й таке інше. Ніколи вони не боронилися. Не обурилися також і зараз. Лише в очах Бойка я побачив сльози, коли він мусив іти етапом.

— Я не найгірший, — скаржився він. — Значно гірші залишилися в селі при своїх дружинах.

Я намагався його втішити:

— Бойко, через два роки повернешся. До вас будуть прихильними, бо ви неполітичні. Ваші руки потрібні в колгоспі.

— Ще дужче вони потрібні на Півночі, — відповів він, і мав рацію.

— Ходи здоров, Бойку!

— Бувайте здорові, Олександр Семеновичу! Ніколи я вас уже не побачу.

Двері за ним замкнулися. Серце мені рвалося з жалю.

Протягом вересня в камері ставало все тісніше. В кінці місяця в ній вже сиділо 14 чоловік на площі у вісім квадратних метрів. Треба було попритулювати ліжка до стіни й спати на підлозі. Ми, старожили, мали привілей користуватися матрацами. Новоприбулі його вже не мали. Щоденно селян забирали на допити, але щонайбільше після трьох допитів слідство закінчувалося. Слідчі в «брехайлівці» мали своїх провокаторів, які повчали селян, у чому ті мають зізнаватися. Бито було лише тих, які заперечували свою провину. Але це обмежувалося лише одним вечором. Потім вони капітулювали і провокатори з «брехайлівки» складали для них «зізнання». Провокаторами були переважно в'язні, котрі самі вже зізнались. Це були, в першу чергу, голови колгоспів, які добре знали психологію селян, або партійні секретарі з сільських районів. Двічі на тиждень подавався транспорт для тих, хто відбував до північних таборів. Після закінчення слідства селяни не повинні були довго чекати. Переважно через два-три тижні вони вже вирушали.

Сільські інтелектуали — а їх у вересні прибуло ще декілька — часто обговорювали політичний сенс арештів. Ніхто не розумів того, навіщо забирають селян. Потім з'явилася теорія, що Сталін планує великі роботи на Півночі, залізниці в Сибіру, канали. Коротко кажучи, освоєння Арктики. Не знайшовши добровольців, які бажали б там працювати, Єжов через НКВС мобілізував робочу силу примусово. Старий анархіст, звався Зарюк, висловив цю теорію. Я заперечував:

— Який це може мати сенс? Це можна було б зрозуміти, якби йшлося лише про селян, але ж відривають від роботи директорів фабрик, інженерів, кваліфікованих робітників і тягнуть їх на Північ, де вони мають лопатою колупати землю. Держава витратила ве-

личесні кошти на створення технічної інтелігенції, а тепер цю інтелігенцію та найбільш висококваліфікованих робітників використовують на будівництві доріг, дезорганізують роботу в Донецькому басейні, аби викопати Біломорський канал. Чи не занадто дорого це коштуватиме?

— Можливо, ті роботи мають важливе стратегічне значення? — заперечував Зарюк.

— У такому разі можна було знайти вільних робітників. Треба тільки платити їм значно більше, ніж на Півдні.

— Це багато коштуватиме. Єжов зробить те саме дешевше.

— Це вийде значно дорожче, товаришу Зарюк. Примусова праця є найменш продуктивною формою людської праці. Якби примусова праця була більш продуктивною в порівнянні з вільною, то ніколи не дійшло б до ліквідації кріпаччини.

Розмови на тему політичного сенсу масових арештів не кінчалися. Кожна нова група арештантів розпочинала дискусії заново.

Сам Зарюк був старим анархістом. У революцію 1905 року він став інвалідом. Під час повстання козаки стріляли в натовп і вцілили йому в ногу. У в'язничному шпиталі йому цю ногу відрізали. Потім його було вислано до Сибіру. В 1913 році він був амністований, повернувся додому і став учителем. Ніде й ніколи не висловлював своїх анархічних поглядів. Ніколи не був членом комуністичної партії. Був лояльним радянським громадянином. Ми сиділи разом до січня 1938 року. Він критикував режим НКВС значно гостріше, ніж інші. Робив це з щирим обуренням і застерігав мене від «гнилого комунізму».

У кінці вересня мене знову почали викликати на допити. Перший раз я потрапив до «брехайлівки».

У підвалі внутрішньої в'язниці було дванадцять великих камер. Були ці камери зовсім голі й мали цементну підлогу. Деякі з них були переповнені, а в інших можна було сісти. Я зустрів у «брехайлівці» найрізноманітніших людей, але — дивна річ — до середини 1938 року не зустрічав нікого з нашого інституту, хоч декілька провідних науковців були вже заарештовані. Це було звичною справою. Адже більшість в'язнів належала до «контрреволюційних організацій», що склалися приблизно з 50 чоловік. Слідство над усіма учасниками «організації» проводив один і той же слідчий за допомогою двох чи

трьох заступників. Тому дуже рідко траплялося, щоб люди з однієї «організації» зустрічалися в камерах чи «брехайлівці». Вони дізнавалися про долю своїх друзів лише від третіх осіб.

Виняток з правила складали в'язні, арештовані колективно, наприклад, селяни з одного колгоспу, вірмени Харкова й тому подібні групи.

Я просидів у «брехайлівці» декілька днів, поки мене викликав слідчий, і встиг там познайомитися з різними людьми. В пам'яті ж залишилось лише декілька з них.

Сиділи там двоє єврейських 18-літніх хлопців. Їх було звинувачено в належності до контрреволюційної сіоністської організації. Вони, однак, уявлення не мали про сіонізм. Їх мав завербувати їхній шкільний товариш, який, напевно, був сіоністом. Вони випитували в мене про те, що таке сіонізм. Їх незнання не було вдаваним. Сіоністська організація була заборонена на початку двадцятих. Її члени переслідувались нарівні з анархістами, меншовиками, соціал-революціонерами тощо. Комуністична партія мала в державі монополію. Всякі інші політичні організації вважались контрреволюційними і тому були заборонені. Внаслідок цього сіоністська пропаганда зовсім згасла в єврейських масах Радянського Союзу. А ці 18-літні хлопці, які народилися після революції, не знали нічого про минулі часи. Поза тим, були вони асимільовані й ні слова не розуміли єврейською. Питали мене про історію сіонізму. Я став їм відповідати. Тоді до розмови втрутився сусід, капітан Червоної армії:

— Навіщо їм про це розповідати? Для них буде краще, коли нічого того не знатимуть.

— Чому?

Капітан потягнув мене до іншого кутка.

— Як ти не розумієш? Хто не знає нічого про сіонізм, той не може ні в чому зізнатися. Якщо ж ти їм щось поясниш, то вони вже будуть здатні щось сфабрикувати. Ти хочеш допомогти слідчому? Лише ці двоє в усій камері мають шанс вийти на волю, і ти хочеш від них це відібрати?

— Чому ти думаєш, що вони вийдуть на волю?

— По-перше, їм по вісімнадцять, а в нас арештовують у віці від 30 до 50 років. Школярів взагалі не арештовують. По-друге, вони сидять тут обидва. Хіба не знаєш, що такого не буває. Уже шість

тижнів, як я буваю тут майже кожен другий день, і ще ніколи не зустрічав людей з однієї організації. Обидва вийдуть на волю.

Капітан мав рацію. Через два тижні було звільнено обох «сіюністів».

Зустрів я ще одного в'язня, який мав вийти на волю. То був німецький комуніст із Лейпціга. Рослий, стрункий чоловік із шляхетними рисами обличчя, що привертала до себе увагу. Я місяцями не чув жодного німецького слова. Був він істориком, у Союзі з'явився недавно. Взято його було під час подорожі з Дніпропетровська до Харкова. Взяти його випадково. Увагу енкаведиста, який їхав із ними, звернула та обставина, що він говорив виключно німецькою. Він повідомив про це черговому на вокзалі в Харкові й молодого німця було ув'язнено. Слідчий на двох перших зустрічах шив йому шпигунство, на третій дав йому знати, що невдовзі його звільнять. Справа була ясною: ніхто в Харкові не знав молодого німця, отже, ніхто не міг його завербувати. Не вдалося його вмонтувати в жодну «контрреволюційну організацію». Був він для слідчого дуже незручним.

У «брехайлівці» в ті дні я довідався про подробиці функціонування так званої «трійки». То був надзвичайний адміністративний суд, що складався з трьох осіб. Суд той міг скарати на смерть підсудних, які не були готові визнати свою вину перед військовим трибуналом. Я боявся, що ДПУ може в моєму випадку послугуватися цією процедурою. Вони мали у своїх руках кінцевий протокол, підписаний мною після першого «конвеєра», коли я визнав свою вину. Вони могли організувати зникнення документів, у яких я відмовився від своїх попередніх зізнань. Якщо «трійка» не заслухає мене особисто, то ніхто не знатиме про мою відмову. Мене можна буде розстріляти і навіть кіт за мною не заплаче. Я не бачив ніякого іншого виходу для ДПУ, і це мене дуже непокоїло.

Хоч я походив з родини дуже ортодоксальної, сам я був глибоко атеїстичним. Я ніколи не міг зрозуміти, як можуть інтелектуали, що знають досягнення науки, кокетувати вірою в Бога з дитячого віку. Не міг я також зрозуміти, як люди можуть вірити в загробне життя. Я присвятив частину свого життя боротьбі за соціалізм, однак, соціалізм ніколи для мене не був справою далекого майбутнього, а лише справою нинішнього покоління. Тепер же вперше мене огорнув не знаний до тієї пори метафізичний настрій. Мені вже було не байдуже, що думатимуть про мене за кордоном мої друзі після моєї

смерті. Я почав боятися, що буду розстріляний і тим самим втрачу можливість очиститися від наклепів ДПУ. Я обговорив це з моїм німецьким другом.

— Моє ім'я Олександр Вайсберг, я з Відня. Прошу, пообіцяй мені, що повідомиш моїх приятелів у Комінтерні та в австрійській партії, що я ніколи не був контрреволюціонером. Я не знаю, чи переживу наступний місяць, але не хочу відійти з думкою, що мої товариші будуть мати мене за ворога.

Німець пообіцяв.

Коли я зараз думаю про те ретроспективно, дивуюся своєму марнославству. На той час у Радянському Союзі вже були заарештовані мільйони. Поміж ними ціла стара гвардія революції, найближчі соратники Леніна, герої громадянської війни та соціалістичного будівництва, а я боявся, що люди за кордоном не побачать сталінського ошуканства. Вони, дійсно, довго його не бачили, але згодом світова громадська думка змогла розшифрувати таємниці «великої чистки». Але ще й досі до кінця ці таємниці не розгадані. Інакше я не писав би цю книжку.

Ночі в «брехайлівці» були дуже важкими. Навіть коли було місце лягти, заснути не вдавалося. З вікон навпроти кімнат, де проводилися допити, долинали крики катованих. Найчастіше доводилося чути зойки жінок. Ми зачиняли вікна, щоб нічого не чути, але тоді повітря в переповненому підвалі ставало нестерпним. Безперервно відчинялися й зачинялися двері підвалу. То забирали на допит сусідів. Чекаєш своєї черги, а думки переповнені страхом перед тим, що чекає.

ДПУ досягало своєї мети страхом перед катуваннями і лише в рідких випадках самими катуваннями. З побиттями вони були дуже стриманими. Тим і відрізнялися від гестапівців, як я міг в тому через шість років переконатися під час мого перебування в Павіаку, — центральній в'язниці варшавського гестапо. До другої половини серпня 1937 року, як правило, били лише в окремих, виняткових випадках. Найліпшим засобом натиску був «конвеєр». Але зараз для «конвеєра» не було часу. Почалися масові арешти і в'язниці були переповнені. Прагнули якомога швидше закінчити справу і вислати арештанта етапом. «Конвеєр» був дуже ефективним засобом натиску, але він потребував упродовж тижня шодня чотирьох слідчих, щоб

допитуваний «розколовся» й підписав протокол. На кожного в'язня при застосуванні «конвеєра» витрачалось від 100 до 200 годин. За той же самий час биття дозволяло закрити не одну, а сто справ. Допити селян потребували часу не більше, ніж два сеанси по 60 хвилин.

Роком пізніше прибуло до Харкова багато людей із в'язниць інших міст для складання зізнань та проведення додаткових слідств. Усі вони говорили одне й те ж. В один і той же день, а саме 17 чи 18 серпня 1937 року, в усіх в'язницях країни від Негорелого до Владивостока і від Одеси до Архангельська почали бити. Чи не було то виконанням наказу з Москви? Дуже було на те схоже. Пізніше я довідався від арештованих гебістів, що в цій справі ніколи не було з гори письмового наказу. Існувала лише мовчазна змова, що йшла від Народного комісара Єжова аж униз, до останнього слідчого. Але про це пізніше.

У передостанній день вересня мене викликали на допит. Конвоїр не відвів мене, як завжди, до кабінету Резнікова під номером 222, а спровадив до кабінету керівника відділу Торнуєва. В капітана був інший гебіст у цивільному. Його криваві очі одразу привернули мою увагу. Він справляв враження істерика. Обидва розмовляли деякий час, потім незнайомиць звернувся до мене. Я став у кутку.

— Тебе вже били?

Я мовчав.

— Підійди!

Я ступив крок.

— Ще ближче!

Він люто дивився на мене. Я витримав його погляд.

— Підпишеш, собако!?

— Мені нема...

Я ще не встиг скінчити свою звичну відповідь, як він з усієї сили вдарив мене кулаком в обличчя. Я похитнувся і після другого удару опинився на підлозі. Він продовжував бити мене ногами. Я підхопився. Страх зник і мене огорнула лють. Я закрив обличчя руками й заволав до нього:

— Ви не маєте права мене бити!

Він скипів:

— Опустити руки! Йди сюди, собако!

Він сам рушив до мене. Я почав кричати й помітив, що Торнуєв відвернувся і став дивитися у вікно. Від інших я вже знав, що треба

робити, коли б'ють. Треба по-пороссячому верещати, бо вони цього дуже не люблять. Я почав кричати так голосно, як тільки міг. Незнайомець явно хотів мене залякати, але я помітив, що мій крик був дуже йому неприємним. Відчинені вікна виходили на вулицю і перехожі, безумовно, все чули. Він почав бити мене кием. Не звертаючи на нього уваги, я підбіг до вікна і почав просто верещати. Капітан поклав край цій сцені, і незнайомець полишив кабінет. Я заспокоївся. Торнуєв підійшов до мене:

— Пора кінчати цю неприємну справу. Тепер будеш зізнаватись?

— Мені нема в чому зізнаватись.

Він схопив мене за руку й викрутив її так, що я впав на підлогу. Я встиг помітити, що вся ця справа йому дуже неприємна. Він не був явним садистом. Торнуєв не почував до мене ніякої ненависті. Це було видно. Тому він скоро полишив своє заняття й гукнув охоронця, який відвів мене до якоїсь канцелярії, де за столами сиділи три чиновники ДПУ.

— Ось Вам Вайсберг. Це той самий, що говорив до стіни.

Ті розсміялися. Було видно, що відомості про епізод з Шалитом уже поширилися по всіх кабінетах і зробили мене відомим. Вони про мене чули й багато що про мене вже знали. Я став під стіною. Минуло кілька годин, поки до кімнати ввійшов Резніков. Він засміявся, коли побачив мене.

— Привіт, Олександр Семеновичу. Як справи? Чи слідство вже скінчилося?

Я не відповів.

— Не дивись на мене так криво! Я вже не твій слідчий.

— А хто ж тепер мій слідчий?

— Зараз ти тимчасово безпритульний. Сам капітан займеться твоєю справою. Можливо, йому допомагатиме Шалит.

— Тільки цього мені бракувало!

— Не кажи так. Ми зовсім не якісь там потвори. До того ж, ми потребуємо тебе, як спеціаліста.

Я дивувався з того, що Резніков перестав бути моїм слідчим і що він розмовляв зі мною таким приятним тоном. Розмова з ним підняла мій настрій. Чи, може, таким був його таємний намір? Чи, може, хотів утруднити своєму наступникові справу?

Через декілька місяців Резніков зник. Казали, що був засланий до таборів.

Я стояв під тією стіною цілу ніч і весь наступний день. Опівночі мене забрав Шалит. Ми йшли коридором. З обох боків, з усіх кабінетів лунали жажливі зойки. Я вже не знаю, чи то дійсно так тих людей мордували, чи то все було показухою для залякування інших. Кабінет Шалита знаходився в самому кінці коридора й мені здалося, що дорога туди не має кінця.

Шалита було підвищено до рівня самостійного слідчого. Під стіною стояв стілець, з якого було прибрано сидіння. Шалит запропонував мені на нього сісти. Я сів. Гострі кути тут же в'їлися мені в стегна. Подумалось, що на цьому стільці другого «конвеєра» я не витримаю. Шалит підійшов до мене.

— Зізнаєшся?

— Мені немає в чому зізнаватись. Але я взагалі не скажу жодного слова, доки не побачу прокурора.

Шалит підскочив до столу, схопив довгу лінійку з латунним ребром і почав бити нею мене по голові. Але б'ючи, він трохи побоювався мене. Він був слабкішим від мене фізично й не знав достеменно, чого від мене можна сподіватись. Але я не дав себе спровокувати й вичікував. Через кілька хвилин до кімнати увійшло четверо чи п'ятеро чекістів. Вони обступили мене довкола. Один з них приніс корону з золотого, блискучого паперу, оздоблену великими свастиками. Вони схопили мене за руки й наділи ту корону мені на голову. На мої груди повісили велику свастику з паперу. Потім вони відступили від мене й почали насміхатися. Я не витримав, зірвав ту корону й закричав:

— Ви за це відповісте. Партія не могла дозволити вам робити свастики!

Шалит, тим часом, ударив мене по голові плоскою стороною лінійки. Але, схоже, мій аргумент справив на них враження. Бо вдруге вони вже не стали надівати корону на мою голову і невдовзі полишили кабінет.

Розпочався новий «конвеєр». Був то останній «конвеєр», через який я мав пройти. Ніхто мене не бив. Мене лише змушували сидіти на тому стільці без сидіння. Час від часу мені дозволяли вставати. Я поклав собі витримати це випробування до 8 жовтня, дня свого народження. Я почував себе міцніше, ніж улітку. 4-го жовт-

ня ввечері допит було раптово припинено без будь-якого результату. Я з полегшенням зітхнув. Мав відчуття, що ця спроба скінчилася.

На Холодній Горі мене галасливо привітали співкамерники. Прибуло багато нових, кожен мав що розповісти. Мені було дозволено лягти на ліжко на цілий день. При перших же звуках кроків наглядча в коридорі мене затуляли від його очей. Я відпочив.

Наступного дня, десь близько півночі, відчинилася «кормушка»: — На літеру В?

Крім мене в камері були ще троє на літеру В. Кожен мав стати під дверима й пошепки повідомляти солдатів своє прізвище. Я був останній. Він забрав мене з собою й відвів до кабінету Торнуєва. Перед столиком, спиною до мене, сидів в'язень. Торнуєв звелів мені зайняти місце з іншого боку стола. Охоронець з києм у руці став у мене за плечима на варті. Я пізнав того в'язня як тільки він заговорив. То був то Шубников.

Торнуєв тримав у руках уже підписаного Шубниковим протокола і звелів йому повторити свої зізнання. Шубников почав:

— ...Вайсберг прибув до інституту в 1931 році з Німеччини. Був завербований гестапо. Мав організувати в нас саботажну та шпигунську роботу. Хотів мене завербувати. Оскільки я ще з 1924 року був агентом німецького шпигунського відомства, то відмовився. З того часу ми працювали паралельно без будь-яких контактів.

Шубников не наважувався глянути мені в очі, коли мимрив ті зізнання. Що вони зробили з цим сильним і самостійним чоловіком? Він мав вигляд надломленої людини, хоч на ньому не було видно ніяких слідів катувань. Навіщо він підписав ту нісенітницю? Шубников був, поза всякими сумнівами, видатною особистістю. В інституті цінували його силу волі й енергію. Людиною він був непоступливою. Яким чином їм вдалося так його зламати? Торнуєв звернувся до мене:

— Підтверджуєте зізнання підслідного Шубникова?

Минаючи Торнуєва я звернувся безпосередньо до Шубникова:

— Лево Васильовичу, чи ви збожеволіли? Як ви могли підписати цю брехню!?

Я не зміг продовжити, бо Торнуєв перервав мене ревищем роздратованого бугая:

— Не маєте права розмовляти зі звинувачуваним! Можете лише відповідати на мої питання. Так чи ні?

— Ні! Я заперечую!

Торнуєв почав формулювати свої питання більш детально. На всі я відповів негативно. Він не намагався тиснути на мене, а лише записував мої відповіді. Потім подав мені протокол для підпису і подзвонив. Коли Шубникова виводили, я набрався рішучості й закричав:

— Шубников, ради Бога, відмовтесь від своїх зізнань!

Наглядач, який стояв позад мене, завдав мені сильного удару по голові. На тому й скінчилася очна ставка.

Наступного вечора я знову був у Торнуєва. Перед столиком сидів малий чоловічок. Я сів.

— Знаєте цю людину?

— Ні, — відповів я.

Торнуєв звернувся до мого візаві.

— Чи знаєте звинуваченого?

— Так, це Олександр Семенович Вайсберг. Я знаю його сім років.

Я витріщився на нього, але не міг упізнати. Згодом усе-таки впізнав його лише тоді, коли Торнуєв назвав ім'я.

Цю людину я бачив лише один раз у житті. Було це 29 березня 1931 року, в день і час мого прибуття до Радянського Союзу. Я перетнув українсько-польський кордон у Шепетівці. Мав квитка до Харкова й не мав жодного карбованця в кишені. Кондуктор у вагоні вимагав від мене 5 карбованців за постіль. Мій попутник на прізвище Фленнінг, учитель німецької школи в Харкові, позичив мені ті 5 карбованців. У Харкові я послав йому ці гроші, але його самого вже ніколи не бачив. Тепер же той Фленнінг сидів проти мене. Він і тоді не був вгодованим, а зараз же був як привид.

— Звинувачуваний Фленнінг, — почав Торнуєв, — повторіть своє зізнання.

— Я познайомився з Вайсбергом у потязі Шепетівка-Харків. Він мені сказав, що їде з дорученням гестапо до Харкова, щоб там створити шпигунську мережу. Запитав мене, чи не хочу я працювати в його організації й запропонував мені великі гроші. Я відмовився.

— Як ви мотивували свою відмову, звинувачуваний Фленнінг? — запитав Торнуєв.

— Я сказав Вайсбергові, що вже віддавна працюю на гестапо.

— Вербовка Вайсберга не досягла мети лише тому, що ви були вже завербовані з іншого боку. Чи не це ви хочете сказати?

— Так, саме це я й хотів сказати, громадянине капітане.

— Чи мали ви пізніше якісь стосунки зі шпигунською групою Вайсберга, чи ваша робота здійснювалася в інших напрямках?

— Саме так, я працював у іншому напрямку, громадянине капітане.

Торнуєв звернувся до мене:

— Вайсберг, чи підтверджуєте зізнання свідка звинуваного Фленнінга?

Я не міг так швидко прийти до тями. Мені багато чого довелося пережити у цій будівлі. Знаю з власного досвіду, як тут роблять очні ставки. Знав немало гротескних подробиць із історії слідств проти моїх товаришів по камері. Але досі я не стикався з подібним випадком.

— Отже, ви підтверджуєте зізнання Фленнінга, звинувачуваний Вайсберг? — ствердив Торнуєв з усією серйозністю.

— Громадянине капітане, скажіть чесно: ви дійсно сподіваєтесь, що я підтвержу цей ідіотизм?

— Вайсберг, ти здурів!? Знов занудьгував за стільцем? Як ти зі мною розмовляєш? Хто тут має ставити питання: ти чи я?

Доки він кричав, я задумався, бо побачив шанс скомпрометувати протокол усієї очної ставки. Належало бути обережним і не видавати заздалегідь своїх намірів.

— Вайсберг, питаю востане — чи визнаєш, що у швидкому потязі між Шепетівкою та Києвом здійснив спробу завербувати звинуваченого Фленнінга до своєї шпигунської організації?

— Перед тим як відповісти, я хотів би задати Фленнінгу два питання. Чи дозволяєте, громадянине капітане?

— Що за питання?

— По-перше: коли мала місце ця спроба вербування?

— Фленнінг, відповідайте на запитання звинуваченого Вайсберга! — звелів капітан.

— Я не пам'ятаю точної дати. Було це наприкінці березня 1931 року. Я повертався з Німеччини до Харкова й зустрів Вайсберга в Шепетівці. Він позичив у мене 5 карбованців на постіль і при тій okazji зв'язалася розмова.

— Прошу це запротоколювати, громадянине капітане.

— Протокол буде написано після закінчення слідства.

— Громадянине капітане, — в цьому разі, який я вважаю дуже важливим, — вимагаю, щоб свідчення Фленніга були записані відразу, щоб відібрати в нього можливість потім від них відмовитись.

Резніков щось би запідозрив, але Торнуєв був простодушнішим. Або не помітив куди я гну, чи, може, просто хотів мені допомогти спростувати безглузді звинувачення. Він записав відповідь Фленнінга.

— Моє друге питання полягає ось у чому: чи свідок Фленніг бачив мене коли-небудь до зустрічі? Чи знав про моє існування? Чи отримав від когось відомості про мене?

Фленнінг відповідав поволі, очі його неспокійно забігали.

— Ні, я ніколи Вайсберга перед тим не бачив й нічого про нього не чув.

— Мені цього вистачить. Я не підтверджую зізнань свідка Фленнінга. Вони цілковито висмоктані з пальця. Такої розмови ніколи не було.

— Чи наполягаєте на своїх зізнаннях, звинувачуваний Фленнінг?

— Наполягаю, громадянине капітане. — Фленнінг трохи потягнув час зі своєю відповіддю.

Торнуєв дописав протокол до кінця й дав його нам підписати.

Перед тим як підписати, я заявив:

— Громадянине капітане, я наполягаю на тому, щоб протокол цієї очної ставки залишився в моїй справі. Без нього я не підпишу «двохсотки».

— Не давай нам наказів. Ніхто тут не буде красти протоколи зі справи. Ми не шахраї.

Торнуєв звелів спровадити Фленнінга. Мене ж затримав.

— Ну й що ти тепер скажеш? Тільки те й робиш, що кричиш, що ми не маємо проти тебе доказів. Тепер же маєш уже двох живих свідків. Ти застуканий на вербовці двох шпигунів до своєї організації. Невже й після цього будеш заперечувати свою вину?

— Громадянине капітане, чи можна говорити з вами відверто?

— Зі мною завжди можеш говорити відверто, але не дуже мудруй, бо це шкодить здоров'ю.

Почалася розмова, яку в той час не можна було провести з жодним слідчим, не наражаючись на небезпеку бути побитим до крові. Але я знав Торнуєва. Знав, що буде проклинати, але дозволить ска-

зати все, що я захочу. Часом я навіть мав підозру, що в глибині душі його тішило те, що мої аргументи розбивали брехню НКВС як мильні бульки.

— Громадянине капітане, ви також маєте своїх агентів за кордоном. Що ви подумали б про радянського агента, який, наприклад, їдучи до Німеччини, першого ж дня, через півгодини після перетину кордону, незнайомій людині розповість про себе, що він приїхав до країни за завданням НКВС, та почне його питати, чи не хоче той співпрацювати? Такого ідіота розстріляли б відразу ж після його повернення. Чи неправда? Можете підтвердити, громадянине капітане, що ДПУ ніколи не послало б такого дурня за кордон. Але прийємо найменш імовірну ситуацію, що якийсь шкідник із вашого апарату таки послав подібну людину за кордон. Та людина перетинає німецький кордон і звертається до випадкового подорожнього з запитанням, чи він не безробітний і чи не хоче зайняти місце в ДПУ. І тут же трапляється інша, зовсім неймовірна, річ. Він випадково натрапляє на другого агента ДПУ. Громадянине капітане, існує 70 мільйонів німців. Хай 700 із них будуть радянськими агентами, тобто, один із 100 000. Допустімо, що ваш агент мав щастя, як і всі дурні, і натрапив на того одного зі ста тисяч. І тут трапляється третя неймовірна річ: той другий, радянський агент, також є безмозким дурнем. Усупереч звичаям радянських людей, він не лише не поставився до іноземця з підозрою, не лише не подумав про те, що той може бути агентом гестапо, який хоче його спровокувати тому, що він, по-перше, ідіот, а, по-друге, дуже наївний і довірливий. Цих двох рис досить для того, щоб він ніколи не став таємним агентом, чи не правда, громадянине капітане?

— *Пошел к ебаной матери*, сучий сину! Як ти говориш про наших людей? Чи вважаєш, що все це можеш собі дозволяти, оскільки я намагаюся спілкуватися з тобою як людина культурна? Не провокуй мене, бо я можу бути зовсім іншим!

— Громадянине капітане, я ж не кажу, що щось подібне можливе в апараті НКВС. Я дав лише приклад, аби довести, яким неймовірним є все те, що розповів Фленнінг. Мали збігтися три неймовірності, а математика вчить нас, що ці неймовірності перемножуються одну на одну.

— Що це значить? Знову якась нова вигадка?

— Громадянине капітане, це не вигадка, я фізик й вивчав свого часу теорію ймовірностей.

Я пояснив йому цю теорію на прикладах, яким неймовірним має бути результат, якщо всі складові, які приводять до нього, самі мають малу ймовірність.

— Олександр Семеновичу, здається мені, що ти спритний, але насправді дурніший за хуторянина. Ти зі своєю математикою нічого тут не досягнеш. Ми просто не посилаємо за кордон таких дурнів, як це робить гестапо. Отож, наших агентів не ловлять, німецькі ж агенти сидять у нас цілими сотнями.

— Громадянине капітане, не знаю, яких людей шлють німці за кордон. Можливо, й дурнів. Я лише показав вам, що твердження Фленніга є неправдивими, навіть якщо йдеться про пересічних німецьких агентів, які — хай так і буде — можуть бути дурнями й саможубцями. Але йдеться не про людей пересічних, адже я маю бути одним із тих агентів! Але ж я не є дурнем. Це не раз казав Резніков.

— Ти дурень! Лише начитався багато книжок, але це тобі тут не допоможе. Раджу тобі, — і це добра порада, — давай кінчати цю справу. Дійсно, мені стає тебе просто жаль.

Торнуєв подзвонив. Прийшов конвоїр і випроводив мене. В дверях я обернувся й додав:

— Громадянине капітане, одну річ я забув сказати: в березні 1931 року в Німеччині не було ніякого гестапо. Гітлерівці прийшли до влади двома роками пізніше.

— Забирайся звідси, *ебаный в рот!*

Цілий тиждень я із задоволенням пригадував ту абсурдну очну ставку й був вдячний долі за те, що проводив її саме Торнуєв. Шалит взагалі не визнавав ніяких інших відповідей окрім «так» чи «ні». Резніков одразу спостеріг би, до чого я хилю, і змусив би мене замовкнути. Почав би тероризувати мене карцером і не допустив би до викладення моїх аргументів. Вони з самого початку зрадували б зізнання Фленнінга в такий спосіб, щоб прибрати з них найяскравіші дурниці. Торнуєв же був прямолінійним і добродушним. То був старий і зовсім не злий солдат. Він з охотою вів зі мною розмови. Якимось він наказав привести мене о третій ночі. Секретарки в приймальні не було, в коридорах також не було живої душі. Торнуєв замовив для мене чаю й задав кілька питань стосовно опози-

ційних груп у Німеччині. Я спочатку гадав, що ця та інформація була потрібна йому для протоколу. У ході розмови я зрозумів, що він хотів лише задовольнити свою особисту цікавість. Хотів довідатись про робітничий рух за кордоном, про що не можна було нічого дізнатися з офіційної преси, хіба що в спотвореному вигляді. Він послуговувався в розмові зворотами й термінами з партійного жаргону. Сам не бажаючи того, я завжди відкривав його потаємні наміри.

— Чи в Німеччині мають на робітників вплив троцькісти та бухарінці?

— Не мають щонайменшого впливу. То дуже малі секти.

— Але чому? Якщо ті сучі сини лають нашу партію і ніхто їм того у вас не забороняє, то чому робітники їм не довіряють? Кажі правду!

— Я кажу правду. Якщо робітники перестають вірити партії, то йдуть до соціал-демократів або до фашистів, але не до опозиції. Робітники, як правило, не розуміють, чого хочуть опозиціонери.

Я потім довго розмірковував про ту нічну розмову. Чи означала вона, що люди в самому серці сталінського апарату сумнівалися в слушності політики свого вождя?

Наступної ночі після очної ставки з Фленнінгом Торнуєв знову викликав мене.

Він прочитав мені зізнання товаришки Лессинг, яка була керівником німецького робітничого клубу після Влаха. Її зізнання перегукувалися з твердженням Влаха, що, буцімто, після доповіді німецького комуніста Маддалени я запросив до себе провідних членів німецької колонії в Харкові й дав при тій okazji трьом людям завдання виїхати на Кавказ і вбити там Сталіна й Ворошилова під час полювання. Торнуєв читав:

«Під проводом троцькісто-фашиста Маддалени зібралася ця терористична група Вайсберга в його помешканні. Троцькісто-фашист Маддалена виголосив політичну промову. Він сказав, що після перемоги партії на господарському фронті, треба переходити до інших методів боротьби. Що немає іншого способу здобути владу, як тільки усунувши вождів партії і держави, а в першу чергу, — Сталіна. Вся група погодилася з ним. Було вирішено приступити до практичних кроків з метою підготовки терористичного акту. Керівництво було довірено Вайсбергові, який вибрав трьох товаришів, яким можна було довіряти, для виконання замаху. Говорив, що використає свої стосунки з

Червоною армією з метою дістати зброю. Потім замкнувся з трійкою в іншій кімнаті і видав їй таємні інструкції. Ні про що більше мене не повідомляли».

Торнуєв відклав папір набік і втупився в мене очима.

— Підтверджуєте зізнання Лессинг, чи знову захочете очної ставки?

— Я заперечую зізнання і відмовляюся від очної ставки.

— Чому заперечуєте зізнання?

— Бо вони неправдиві, а також іще з іншого приводу.

— З якого саме?

— Я зробив би вам погану послугу, якби їх підтвердив.

— Мені? Ти що, здурів?

— Громадянине капітане, чи ви знаєте, хто такий Маддалена?

— Один із вас, сучих синів з німецької партії, яких сюди наслано, щоби зрадили нашу країну. Але ми й не таких уже викрили.

— Громадянине слідчий, товариш Маддалена був одним із найкращих товаришів у німецькій партії. Він був депутатом німецького Рейхстагу. З приходом до влади Гітлера, він прибув до Москви і працював у Комінтерні. Потім, якщо не помиляюсь, він був заступником голови Червоного інтернаціоналу профспілок. Коли ж виникла потреба надіслати досвідчених організаторів на допомогу нелегальній німецькій партії, що вела тяжку боротьбу, було вибрано саме Маддалену. Він був добре знаний у Німеччині. Він знав, на яку небезпеку йде, але відгукнувся на заклик партії. Та не встиг він прибути до Німеччини, як гестапівці його розпізнали й заарештували. Робітники всього світу влаштовували демонстрації з вимогою його звільнення. Радянська преса місяцями друкувала статті під заголовками: «Звільнити Тельмана, Оссіцького та Маддалену!» Проте все це не допомогло, фашисти повідтинали їм голови. Якщо я підпишу цей протокол, і це колись дійде до Москви, то як там на це зреагують? Партія й Комінтерн шанують Маддалену як мученика німецького робітничого класу, а НКВС у Харкові таврує його як троцькісто-фашиста. Чи тепер ви розумієте, капітане Торнуєв, чому я не хочу підписувати цей протокол?

Торнуєв підвівся. Я вперше бачив цього флегматика схвильованим.

— Вайберг, не виключено, що в даному разі Лессинг набрехала. Можливо, вона зробила це з контрреволюційних міркувань, щоб нас

скерувати на фальшивий слід. Але це не міняє твоєї ситуації. Маєш, нарешті, скласти зізнання. Проти тебе є свідчення понад двадцяти свідків. Пора вже кінчати. В чомусь мусиш зізнатися.

— Мені нема в чому зізнаватися. Я невинуватий.

— Вайсберг, як це може бути? Чи НКВС арештовує невинуватих? Чи тримає їх у в'язниці по сім місяців? Хто в це повірить? Наберись спочатку розуму. Чому два десятки людей свідчать, що ти контрреволюціонер? Щось же в тому має бути? Чимось маєш поступитися. Головою муру не проб'єш. Ти просто дурень, коли гадаєш, що це тобі просто так минеться. Твоє безумство може мати для тебе небезпечні наслідки. Вже місяць працює «надзвичайна трійка». Чи ти знаєш про це?

— Не знаю, що це значить.

— Якщо зізнаєшся, то станеш перед військовим трибуналом і отримаєш свої три роки. Якщо ж будеш продовжувати з нами боротьбу, то ми будемо змушені передати твою справу трійці. Лише вона може виправдати або скарати на смерть. Зважаючи на вагу звинувачень, не може бути й мови про твоє виправдання. Зізнання двох десятків свідків та п'ять очних ставок — то певна смерть.

— Чи зможе трійка розглянути мою справу без мене?

— Звичайно. Трійка є адміністративним судом. На її рішення нема апеляції, лише Верховна Рада може помилувати. Але апеляція про помилування буде направлена лише тоді, коли звинувачуваний визнає свою провину й попросить про помилування. Таким чином, якщо тебе присудять до смертної кари, ти маєш зізнатися, якщо хочеш залишитися живим. Але краще зізнатися відразу.

— Мені немає в чому зізнаватись.

— Це твоє останнє слово?

— Так.

— У такому разі я нічим не можу тобі допомогти.

Він наказав мене відвести. Більше я капітана не бачив. Моє слідство було перерване. Повнене воно було через два місяці вже в Києві.

ВІДЬОМСЬКИЙ ШАБАШ

Восени 1937 року прорвало всі греблі й повинь репресій затопила всю країну. Прокурори республік санкціонували з дня на день, ба!, з години на годину стоси наказів про арешти, не читаючи навіть прізвищ звинувачуваних. Чекісти, звільнені від усяких химер розуму, моральності та інтересів народу, розкривали змови одна фантастичніша за іншу. З запалом та запопадливістю, гідними кращої справи, вони винаходили нелегальні організації. Готували у своїх протоколах державні перевороти й приписували нічого не підозрюючим людям керівні ролі в збройних повстаннях. Арештовані навіть не пробували боронитися. Загальне безумство перейшло й на них. Вони не лише охоче склали вигадані зізнання, але й оздоблювали їх фантастичними подробицями. Та обставина, що майже всі народні герої пішли до в'язниць, заспокоювала їхнє сумління й надихала фантазію. Гаслом стало «чим гірше, тим краще». Вигадувалися злочини, від яких волосся ставало дибки на голові. Усунення найкращих людей з армії, народного господарства, науки, політики й техніки призвело до загальної катастрофи — може, то й був шлях довести до абсурду політику диктатора та його таємної поліції. Арештовані перестали боятися смерті за підготовку замаху на вождя, бо вважали, що мільйонів не можна розстріляти. Вони вже не вважали ганьбою зізнання в шпигунстві на користь Гітлера, який уже мав мільйони своїх шпигунів у країні, принаймні, у камерах НКВС. Вожді народу, герої Жовтневої революції зрадили країну на користь гестапо — того вимагало ДПУ. Найкращі голови в країні — винахідники й дослідники — цілими днями сушили свою голову над тим, як досягти рівня капіталістичної науки та техніки, а вночі складали плани, як повернутися назад і повисаджувати свої лабораторії в повітря. Саме цього вимагали від них чекісти.

Чекісти жили своїм життям, яке, однак, підпорядковувалось законам конкуренції. Кожен ревниво слідкував за успіхами свого ко-

леги й намагався його переплюнути. Кожен відділ НКВС змагався з усіма іншими відділами. Кожне провінційне місто — з Москвою. Не мала значення кількість заарештованих, ішлося про якість роботи. Слідчі, якщо хотіли зробити кар'єру, або навіть утриматися при своєму становищі, мусили викривати все небезпечніші змови. У їхніх протоколах заводи летіли в повітря, горіли зерносховища, потяги сходили з рейок, помирали від отруєння цілі полки Червоної армії. Та цього всього було замало. Хотілося чогось значнішого, а головне оригінального. Гарячково вишукувались якісь контрреволюційні дії, — бо звинувачувані могли подати лише наміри, лише змови і ніяких повстань, лише накази про здійснення терористичних актів і ніякого застосування зброї, яку можна було б побачити й узяти до рук. Брак подібних зізнань пояснювався не впертістю звинувачуваних, а радянською дійсністю 1937 року. Окрім суцільної ненависті до диктатора, не було на той час у країні жодної нелегальної організації. Не було повстань, таємних складів зброї, замахів на провідних керівників країни. А люди з Політбюро не мали наміру стрілятися, аби тільки дати ДПУ речові докази.

Чим менше контрреволюційних дій могли виявити чекісти, тим більше вони викривали контрреволюційних намірів. Вже кожне село мало дві або три незалежних терористичних групи, кожна з яких жала крові диктатора, у кожному промисловому підприємстві сиділи диверсанти, які прагнули замінювати електростанції. По всій країні залізничники тільки те й робили, що чекали нагоди пустити під укіс військовий транспорт. Бактеріологи винаходили нові хвороби, щоб знищити людей та військові підрозділи. Колишні партизани часів громадянської війни знову почали збиратися в лісах і хапатися за зброю. Політики готували передачу частини території давнім ворогам держави. Національні меншини виношували плани свого виходу із Союзу і приєднання до фашистської батьківщини, якщо навіть ця батьківщина була віддалена від них на 3 000 кілометрів, — наприклад, гітлерівська Німеччина від Німецької республіки Поволжя. Такий вигляд мав Радянський Союз у головах чекістів наприкінці 1937 року.

Та все ж не всі в'язні піддалися психозу. В камерах сиділи найкращі патріоти країни, п'ятдесятилітні люди, які колись на своїх плечах винесли революцію й громадянську війну. Тепер вони з сумом та неспокоєм спостерігали руйнацію їхньої справи. Вони не поділяли

оптимізму молодих людей і не вірили в те, що «чистка» суперечить волі вождя і що вона є вибриком оскаженого апарату ДПУ. Вони також не поділяли ілюзій інших стосовно того, що сам процес масового знищення призведе до знищення самого апарату знищення, що «чистка» мала сама собі остаточно покласти край. Ці люди чинили опір до самого кінця. Проти них був спрямований безжальний терор гебістів. Вони гинули під тортурами, але помирали без слова скарги.

У жовтні в «брехайлівці» сидів старий керівник партизанського руху. Людина геркулесової статури. Воював на Далекому Сході під проводом Лазо проти японців і проти білогвардійських генералів — Колчака та Унгерн-Стернберга. Тепер же він мав зізнатися, що був японським шпигуном, який видавав ворогам своїх соратників. Їм не вдалося зламати опору старого партизана, але вони добре відчували на собі його ненависть. Через тиждень його принесли непритомним до «брехайлівки». Лікар оглянув його й відправив до шпиталю. Співкамерник пізніше повідомив нас про його смерть. Лікарі та інші хворі питали його про те, що йому пороблено. Спочатку він мовчав, а потім, уже перед самою смертю, повідомив, що впав зі сходів.

На той час ми в камерах знали все, що діялося на волі. Ізоляція була порушена. Щогодинно прибували сотні нових в'язнів. Були вони живою газетою, але приносили нам більше, ніж це могла зробити піддана цензурі преса. Приходили вони з країни мовчання, де ніхто не смів відкрити рота, і лише в камерах починали говорити, бо вже не боялися арешту. Приходили з торбинками сухарів. Вони місяцями очікували на арешт. Коли ж та хвилина наставала, зникало напруження, і вони з полегшенням зітхали. Вони розповідали нам, що сталося з партією. Партійний секретар запитував кожного комуніста: «Скільки ворогів народу ти викрив?» І не приймав відповіді, що жодного. Реакція була стереотипною: «Ти хочеш сказати, що в вашому осередку немає ворогів народу чи, може, тебе не торкається сталінське гасло «революційної пильності»? Якщо хочеш залишитися в партії, видай ворогів». Хто тримався — був виключений, а це було запорукою арешту. Найчастіше, вже наступної ночі по виключеного приходили чекісти.

Знов і знов поставало питання: який політичний сенс того всього? Й не знаходилося жодної відповіді. Кожне нове пояснення вже наступного дня спростовувалося новими фактами. Одне не виклика-

ло сумніву: якими б не були справжні задуми диктатора, якою б не була задумана ним політична мета ліквідації, діяльність ДПУ досягала зворотних результатів. Скоріше за все, тут об'єдналася божевільна ідея з божевільною і жахливою технікою її виконання, внаслідок чого було розхитано фундамент людського суспільства. Ми не відали провідної ідеї, але ми добре бачили божевільну техніку її втілення. То була техніка ВЕРБОВКИ.

Розповідають, що перський шах, будучи в захопленні від нової гри в шахи, викликав автора винаходу гри, щоб якось його винагородити. Шах пообіцяв виконати будь-яке його бажання, хоч би це й коштувало йому половини царства. Винахідник же виявився напрочуд скромним: «Поклади мені, царю, одне пшеничне зерно на першу клітинку шахової дошки, на другу клітинку — дві зернини, на третю — чотири й так далі. Цієї винагороди з мене буде досить». Шаха обурило безпретензійність знаменитого винахідника і він звелів доставити мішки з пшеницею. Невдовзі стало зрозуміло, що палац не вмістить тієї кількості пшениці. Тоді він покликав мудреців, аби вони підрахували, скільки ж треба того зерна. Коли ж вони, нарешті, підрахували, то виявилось, що врожаю всієї держави за ціле тисячоліття не вистачить для того, щоб задовольнити вимогу винахідника.

Щось подібне трапилося і з Сталіним, коли після трьох років «частки» він збагнув її масштаби. Тоді й лише тоді він дав команду зупинитися. Але було вже занадто пізно. Звільнити масу невинуватих людей уже було небезпечно. А полишити їх гнити в таборах далекої Півночі та інших місцях означало скомпрометувати російську революцію.

Перед кожним ув'язненим ставилося два кардинальні питання: «Хто тебе завербував?», «Кого завербував ти?» Спочатку він заперечує свою провину, але після кількох днів фізичної наруги розколюється і називає від 5 до 10 своїх спільників. Найпізніше як через місяць після арешту вербовщика до в'язниці прибували завербовані ним люди. Кожен із тих 5 вказував 5 нових. У наступний місяць до в'язниць прибувала третя генерація, чисельністю в 25 змовників. Через півроку потомство першого заарештованого вже складалося з армії в 15 000 контрреволюціонерів, якщо знехтувати поправками на ту обставину, що деяких змовників вербувало одразу кілька осіб.

Коли пізніше я буду послуговуватися термінами «вербовщик» чи «завербований», то це не треба розуміти в тому сенсі, що в дійсності мала місце якась вербовка. Коли хтось із нас казав: «Лебедев «завербував» Кіндратенка», — то це лише означало, що Лебедев, так само як і Кіндратенко, був відданим радянським громадянином, який ніколи не належав до жодного контрреволюційного руху. Однак він зламався під катуваннями й зізнався до протоколу: був контрреволюціонером і завербував Кіндратенка до своєї контрреволюційної організації. На нашому ж жаргоні це означило, що Лебедев був ВЕРБОВЩИКОМ, а Кіндратенко — ЗАВЕРБОВАНИМ.

У харківських в'язницях того часу можна було прослідкувати той процес вербування, але не згори, а знизу. Ми спостерігали лише розгалуження дерева й не бачили його стовбура. Ніколи, за винятком дуже рідкісних випадків, не можна було встановити початку ланцюга. Кожен, хто прибував, уже був завербованим, але ж повинні були існувати люди, які започаткували той стовбур. Де залишилися перші камені, що своїм падінням започаткували схід лавини? Тих уявних предків-засновників наших організацій ми називали «архіввербовщиками».

Масові арешти розпочалися наприкінці літа 1937 року. Але архіввербовщики пройшли через тюремні камери ще в 1936 році й могли їх уже вдруге позаростати травою. Спочатку ми мали підстави для припущення, що всі наші організації походять від великих опозиціонерів, ліквідованих у московських процесах. Аналізи справ сотень моїх товаришів довели мені, що це було не так. До весни 1937 року ДПУ брало не лише завербованих, вказаних безпосередньо чи опосередковано звинуваченими у великих процесах, але також усіх інших, чиє ім'я потрапило колись до їхнього досьє внаслідок підозри. Ці люди також відіграли роль архіввербовщиків і стали родоначальниками декількох поколінь арештованих. Щоправда, вони мусили послуговувати на великих московських процесах. Одного з опозиціонерів вони мали вибрати собі як «вербовщика».

Мене дуже непокоїло питання: чи забирає ДПУ всіх завербованих без розбору, тобто тих, кого інші окреслили як своїх спільників? Так робилось лише на початку. Пізніше чинилися спроби надати вербовці певного напрямку. Весною 1938 року постала ситуація, за якої велика частина російської людськості фігурувала в актах ДПУ як «підозріла» з тієї чи іншої причини. Послуговуючись звичайною

таблицею множення, можна було вирахувати, коли весь російський народ буде завербованим. Чекісти знали цю арифметику краще за інших, але не так легко їм було звернути з обраного шляху. Їм здавалося неподобством не заарештувати чоловіка, про якого було заявлено, що він гітлерівський агент чи терорист. Слідчі, звичайно, бачили, що все то є не що інше, як нісенітниця, але не могли це визнати навіть поміж себе. Чекісти, які висловлювали б свої сумніви, були б негайно заарештовані. Тому вони мусили грати комедію і не лише перед в'язнями, а також і самі перед собою. Вони дуже нагадували байку Андерсена про «нові шати короля». Король був голий, але кожен, хто не бачив його одягу, вважався за дурня. В'язні були невинуваті, але кожен, хто сумнівався в їхній провині ставав ворогом народу і підлягав знищенню. Чекісти не хотіли бути розстріляними, отож мусили вірити в провини звинувачуваних.

Були спроби обмежити вербовку. Але вони, в багатьох випадках, наражалися на опір підслідних. Улітку 1938 року в'язнів огорнула надія, що чим більше вони завербують, тим швидше прийдуть переміни. Гасло «чим гірше, тим краще» знаходило все більше прихильників. Тепер уже виказували не приятелів і не тих, хто був близький ідеологічно, а з особливим задоволенням робили це стосовно ортодоксальних сталіністів та таємних агентів ДПУ. Слідчі були в таких випадках безпорадними, бо в'язень наполягав на своїх свідченнях і відхиляв намагання слідчого викреслити те чи інше ім'я.

Навесні 1938 року в Харкові було заарештовано одного лікаря, який був головою товариства харківських лікарів. Той чоловік мав надзвичайну пам'ять і знав усіх харківських лікарів не лише за прізвищами, але й за іменами. Він потрапив до «брехайлівки» і декілька днів спостерігав відьомський шабаш. Потім прийняв рішення. Одному з моїх товаришів по камері, якого на той час щоденно допитували, він розповів: «Наварив їм такого пива, що довго його питимуть!» На першому ж допиті він визнав свою вину. На запитання слідчого про те, кого він завербував, він відповів:

— О, багатьох!

— Назвіть усіх.

— Треба їх пригадати. Дайте мені папіру та олівець. Я напишу всіх у камері.

Йому дали папір і дозволили повернутися до камери. Наступного дня він приніс список, куди заніс усіх харківських лікарів — було їх декілька сотень. Слідчий витріщився на нього:

— Чи ви здуріли? Ви не могли завербувати всіх харківських лікарів.

— Ні, зміг. Організація поставила переді мною таке завдання, і я день і ніч працював над його виконанням. Мені це зовсім неважко було зробити, бо я був головою медичного товариства.

— Ви ніколи мене не переконаєте, що всі харківські лікарі є ворогами народу!

— Харківські лікарі завжди сповідували антирадянські настрої. Багацько з них є вихідцями з класів, які вороже ставились до революції. Решту переконала моя пропаганда.

Слідчий був у розпачі. Порадився з начальником. Наступного дня викликав його знову.

— Напиши провідних членів вашої організації. Трьох або чотирьох.

— Усі були провідними.

— Не мели дурниць. Мусило ж бути у вашій організації якесь керівництво?

— Керівником був я. Всі інші були рівними. Я розділяв контрреволюційну роботу в такий спосіб, щоб ніхто не був виділений.

Слідчий хотів його примусити до виділення кількох осіб, як особливо важливих. В'язень не погоджувався. Тоді слідчий написав протокол, до якого вніс п'ять лікарських прізвищ, як керівників організації, і запропонував в'язневі його підписати. Він відмовився. Бити ж його наче не було за що. Він же не відмовлявся від своєї вини, лише звинуватив багатьох інших. Слідчий назвав його провокатором і почав погрожувати репресіями. Потім відіслав його до «брехайлівки», хай, мовляв, помізкує над цією справою. Повернувшись до «брехайлівки», лікар роздобув папір і написав листа до начальника харківського ДПУ, де висловив каяття з приводу своїх злочинів проти радянської влади і щиро визнав свою провину. «Однак — писав він — слідчий чи не з контрреволюційних міркувань силує мене приховати членів контрреволюційної організації». ДПУ не знало, що діяти з тим чоловіком. Арешт усіх завербованих означав би позбавлення Харкова лікарів. А вони не могли собі цього дозволити.

Через кілька днів ми довідалися, що того лікаря спроваджено до Москви. Спочатку я мав всю цю історію за вигадку, бо ніколи того чоловіка не бачив. Однак той, хто приніс нам цю історію, був старим соціал-революціонером на прізвище Кушнарєнко, якого ми знали як надзвичайно правдиву й гідну довіри людину. Невдовзі й інші в'язні підтвердили його розповідь. Чоловік, який прибув до нас двома тижнями пізніше, сидів в одній камері з лікарем. Описав його нам. Цілу годину я просидів у кутку, переповнений думками. Потім розповів історію з часів переслідування відьом у Німеччині. В одному малому містечку, якщо не помиляюсь, у Люцбургу чи Бамбургу, інквізиція вчинила натуральну оргію. Але цей шабаш припинився, коли було взято одного молодого теолога. Він не приховував своїх зв'язків з дияволом, а як співників назвав усіх членів Високої духовної комісії, у тому числі й головного інквізитора міста. Його не можна було брати на катування, бо зізнався ж. Справу було передано архієпископові, котрий прийняв рішення заборонити діяльність інквізиції в тому місті. Мешканці зітхнули.

Знайомство з середньовічною історією надихнуло цього чоловіка піти саме тим шляхом. Але ДПУ виявилось більш наполегливим, ніж інквізиція.

При доскіпливому погляді виверти «великої чистки» нагадували відьомські процеси середньовіччя. Видавлені катуваннями зізнання були цілковито висмоктані з пальця. Слідчі не чинили перепон фантазії звинувачуваних і допомагали їм лише тоді, коли підслідний був занадто тупий або настільки несвідомий, що не міг що-небудь зметикувати, або в тому разі, коли зізнання членів однієї організації занадто різнилися між собою. Лише в поодиноких випадках турбувалися вони про те, щоб вигадки звинувачуваних хоч якось стосувалися дійсності. Пізніше я опишу такий випадок — це справа Кушнарєнка про таємний склад зброї.

Існує багато людей, схильних виправдовувати злочини «великої чистки». Вони вважають, що Сталін та його ДПУ були вимушені знищити дуже потужну п'яту колону, проте зробили це трохи круто: «Але ж, — милий Боже, — де дрова рубають, там тріски летять». Вони не хочуть зрозуміти того, що полетіли не лише тріски, а й дерева. Кажуть: «Не може бути того, щоб усі ці люди були невинуватими. Щось таки мало бути. Диму без вогню не буває». Найчастіше в таких випадках я відповідав запитанням на запитання: «Чи ви вірите у

відьом? Ні? У такому разі візьміть до уваги, що впродовж трьох віків тисячі жінок зізналися в тому, що були відьмами й згоріли за це на вогнищах. Їхні зізнання, що зберігаються у великих бібліотеках, зараз доступні кожному. Вони майже не відрізняються від зізнань часів «великої чистки». Але ж відьом ніколи не було насправді. Так само й злочинів, у яких зізналися мої товариші».

Кожен новий день приносив нам новий матеріал. Ми, старші в'язні, знали механізм слідства настільки досконало, що могли передбачити розвиток кожної нової справи. Ми вже знали закони, за якими наростала та гігантська лавина вбивств. Щоденно довідувалися про її нові жертви. Але для нас ще був таємницею двигун цього вражаючого механізму. Ми раз по раз запитували себе: яка провідна ідея цього нищівного процесу? Чого хоче Сталін? Яких саме людей він хоче ліквідувати? Чи має та вербовка на меті якийсь потаємний план? Чи слідчі вимагають від в'язнів зізнань проти якихось визначених груп людей? Без сумніву, така тенденція існувала, але лише до 1938 року. З 1938 року гебісти почали хапати всіх, хто лише траплявся їм під руку. Хто були архіввербовщиками, яких заарештували ще в 1936 році і яких уже не було у в'язницях? Чи був арешт родоначальників усіх організацій, створених пізніше ДПУ, свідомим актом і чи малося на меті очистити державу від активних ворогів режиму?

Восени 1937 року ми ще не могли відповісти на ці питання. Але роком пізніше заарештовані гебісти розвіяли той морок. Цілий рік я реєстрував випадки, збирав статистику, вираховував, які саме групи людей — йдеться про вік, національність, класову належність — були серед в'язнів найбільш репрезентовані. Обговорював зі своїми товаришами найімовірніші інтерпретації, аж поки восени 1938 року не створив свою власну теорію.

Уже навесні 1937 року мої товариші почали рахувати кількість арештованих. Кожен новоприбулий до Холодногірської в'язниці мав при собі трохи грошей і якісь предмети, які не вільно було брати з собою до камери. Наприклад, підтяжки, кишенькові ножики, металеві гребінці й тому подібне. При оформленні всі ці речі треба було здати до канцелярії й отримати навзамін дві квитанції: одну на гроші, другу на речі. Ті квитанції мали поточну нумерацію. Якщо до нас прибували два в'язні з інтервалом у місяць, то за різницею номерів ми могли встановити, скільки людей було арештовано в тому місяці. Холодна Гора була центральною в'язницею харківської

області. Це означало, що всі в'язні, навіть якщо слідство велося десь у провінції, виходили етапом з Холодної Гори. Вони обов'язково затримувалися тут бодай на день. У цій центральній в'язниці формувалися групи для відправлення до далеких таборів. Ми рахували заарештованих і порівнювали свої підрахунки з загальною кількістю населення. Коли 20 лютого 1939 року я полишав Харків, було встановлено, що понад 5,5% людності міста й харківської області за два роки було заарештовано.

Харківський регіон є досить значним за розмірами, тому на основі своїх даних ми вже могли зробити висновки стосовно всієї країни в цілому. Але ми тим не обмежились.

Ми довідалися від в'язнів, які прибували з інших міст як свідки, або з таборів на додаткове слідство, що наш метод підрахунків використовувався в усіх центральних в'язницях країни. І скрізь в'язні приходили до того самого результату, який коливався між 5,5 та 6% загальної кількості людей у країні. Беручи для обережності менше число, маємо 9 мільйонів заарештованих.

Від цього числа треба відняти приблизно 2 мільйони, що припадають на кримінальників. Навесні 1938 року Народний комісар внутрішніх справ Єжов міг із задоволенням стверджувати, що без особливих труднощів йому вдалося поповнити трудові табори мільйонами нових примусових робітників. Апетити його зростали. Але в цей час уже було небезпечно арештовувати нові мільйони політичних в'язнів. Господарському життю країни загрожувало повне знекровлення, якщо будуть забрані рештки висококваліфікованих робітників. Тоді Єжов видав наказ про арешт усіх кримінальників. Новоарештовані у своїй більшості були саме кримінальними злочинцями. Були серед них і ті, що колись, можливо навіть 20 років тому, конфліктували з законом і чий прізвища з того приводу фігурували в міліцейських архівах. Я зустрів бухгалтера, який у 1923 році, тобто 15 років тому, отримав за якийсь недогляд незначне покарання. Від того часу він сумлінно працював, а зараз мусив разом із іншими йти до табору, хоч йому не пред'явили нічого нового.

Кримінальники не поставали перед жодним судом, бо проти них не було звинувачень. Вони мали справу з спеціальною комісією, котра розглядала по кілька сотень справ щоденно на підставі міліцейських списків і щоденно висилала їх по етапу сотнями. Вони завжди отри-

мували від трьох до п'яти років «виправних таборів». Я ніколи так і не зміг дізнатися, чому одним давали п'ять, а іншим лише три роки.

Начальники міліції районів щомісяця отримували вказівки згори стосовно контингенту кримінальників. Москва визначала плани областям, а ті роздавали їх по районах. Однак часто траплялося, що якийсь нещасний начальник міліції не міг знайти у своєму районі досить злочинців, зазначених у квотах. Злочинці, котрі були зазначені в спущеному згори переліку як такі, що належать до його району, фактично давно вже той район полишили. У такому разі начальник міліції заради дотримання квоти під різними вигаданими приводами арештовував цілком невинуватих людей. Добре розуміючи, що для західноєвропейця це звучить дико, я наведу конкретний приклад.

Наприкінці літа 1938 року я знаходився разом із 130 іншими людьми в загальній камері в умовах, які важко описати. Важливо зазначити, що завдяки такому життю протягом довгого часу в умовах голоду, я захворів на щось подібне до цинги, внаслідок чого в мене виявилася хвороба шкіри. Увесь мій живіт покритися болючими виразками. Голодування я домігся переведення до шпиталю. Лікар мене оглянув, призначив мазь і спровадив до приміщення, один вигляд якого привів мене в розпач, настільки неймовірно погані умови там були. Вся підлога була вкрита старими мішками, які злипалися від бруду. На тих мішках лежали голі тіла, вимашені товстим шаром мазі. Я не захотів там лягати й почав вимагати лікаря, який виявився людиною доброї волі. Він погодився з тим, що кімната має жахливий вигляд, але й заспокоїв тим, що все це лише має вигляд бруду, а насправді не являє собою ніякої небезпеки. Бруд, який я бачив, був маззю, якою були спеціально просякнуті мішки для стерилізації кімнати. Все це мало вигляд досить таки огидний, але було, буцімто, корисним для мого здоров'я. Я сприйняв його пояснення — мені просто більше не було чого робити — роздягся і ліг на мішок. Біля вікна стояв циган із сином і обидва вони плакали. На той час вікна наших камер уже були позабивані бляхою, і ми не могли бачити неба. Тут, у шпиталі, вікон не чіпали. Я підійшов до вікна і став дивитися. Було видно велике, густо вкрите листям дерево. Його вигляд радував моє серце. Я вже рік як не бачив зеленого листя. Цигани плакали. Зав'язалася розмова:

— Чому плачеш?

— Сидимо вже два місяці.

— Я сиджу вже двадцять місяців і не плачу.

— Так, але ви завжди замкнені, а ми звикли до волі, ми вміємо жити лише на волі.

Виявилось, що він мав на увазі: ми, городяни, сидимо завжди в будинках, тобто завжди замкнені. Натомість вони, цигани, живуть під відкритим небом.

Я познайомився з його сином.

Він і його родичі були грабарями. Мандрували разом зі своїми кінями, жінками та дітьми по всьому Радянському Союзу з заходу на схід і з півдня на північ. Скрізь, де траплялася якась велика будова, вони зупинялися і декілька тижнів виконували земляні роботи. Будували фундаменти й впорядковували територію. Чоловіки копали, а жінки вивозили землю на малих тачках. На більшу відстань вивозили землю кінями. Їхня артіль складалася приблизно з 25 чоловіків та 50 жінок і дітей. Після закінчення роботи отримували гроші і їхали далі. На радянському жаргоні їх називали «працюючими циганами».

Улітку 1938 року вони закінчили якусь роботу в Криму й подалися на північ. Увечері зупинилися в якомусь колгоспі в районі Мелітополя. Запитали голову про дозвіл поїхати коней, він дозволив. Коні паслися, цигани танцювали. Прийшла колгоспна молодь і танцювала разом із ними. Потім циганки ворожили селянкам на картах. Наступного ранку вони хотіли їхати далі. Але з'явилася міліція, випрягла коней і арештувала всіх чоловіків.

— У Мелітополі міліція не захотіла з нами розмовляти, — скаржився циган, — вони хотіли лише з'ясувати, як ми називаємося та де народилися. Ми ж були настільки дурними, що повідомили їм це. Троє з нас не знали, де народилися. Їх відпустили. Ми не хотіли виходити з кабінету, доки нам не буде сказано, який злочин ми вчинили. Один із них повідомив: «Ви паразити. Ви пограбували колгоспну власність». Ми працюємо так само тяжко, як і люди в містах або селах, а що мандруємо, так то не злочин, а наш звичай. До того ж у нашому становищі ми не можемо дістати в жодному місті постійної роботи.

Через тиждень після арешту циганів відправили до Харкова. Там вони постали перед «трійкою». Мій циган, навчений досвідом Мелітополя, відмовився від названого раніше прізвища, доки йому не

повідомлять, у чому він провинився. Нарешті, керівник «трійки» заглянув у папери й сказав:

— Ви скоїли злочин стосовно колективної власності. Ваші коні потравили колгоспну траву.

— Але ми запитали дозволу пасти коней й отримали його. Скрізь, куди ми приходили, нам дозволяли пасти коней. Люди в колгоспах не такі злі, як ви.

— Ви ворожий елемент. А ваші жінки — ворожки.

І тут йому цей простий чоловік дав відповідь, на яку ми, інтелектуали, не спромоглися додуматись упродовж декількох років.

— Коли жінки ворожать на картах, то чому забираєте нас, а не жінок? Де написано, що ми маємо відповідати за своїх дружин?

У цих кількох простих словах цигана було неприйняття глибоко антидемократичного принципу, який виключав будь-яку правову безпеку. Це принцип групової відповідальності.

Взагалі конституція й законодавство Радянського Союзу не мають того людиноненавистницького принципу, і лише один раз він був формально впроваджений до законодавства (було це в 1938 році) коли радянські люди, які втекли за кордон, були звинувачені в порушенні статті 58 радянського кримінального кодексу — зраді батьківщини. Лише одне покарання було впроваджено радянським законодавством за втечу з раю — смертна кара. У цьому разі радянське законодавство визнало родичів втікача відповідальними за його злочин. Якщо не помиляюсь, то згідно зі статтею 58 1а, вони можуть бути покарані на строк від 10 до 25 років таборів посиленого режиму. Поза тим нема жодного права в Радянському Союзі, яке б знало поняття колективної відповідальності. Формальне застосування цієї засади в карному кодексі також дуже обмежене. Але на практиці вона проникла в радянське життя. Та суперечка з правом панувала вже під час революції та громадянської війни — не була вона знахідкою сталінської епохи, — але тоді вона обмежувалася застосуванням до членів родин капіталістів та землевласників. Французька революція так само чинила з поваленою аристократією. Під пануванням Сталіна той принцип змінив свою функцію. Тепер кожна особа — робітник, селянин чи інтелігент, безпартійний чи комуніст, — була відповідальною за все, що діялося в її оточенні. Загальне партійне гасло забов'язувало кожную радянську людину до революційної пильності. А це означає, — якщо перекласти на звичну мову простих

людей, — до доносів на всіх «ворогів народу», які жили поруч. «Ворогом народу» був кожен, кого можна було запідозрити в тому, що в глибині душі він вороже налаштований стосовно диктатора. Оточенням, за яке людина несла відповідальність, вже не був громадянський клас або родина, а місце роботи й коло приятелів. Якщо на якомусь заводі забрано велику кількість інженерів як «ворогів народу», то з партії виключали директора заводу і секретаря парторганізації. У 1937 — 1938 роках наступної ночі їх уже забирали.

На жаль, ми, комуністи, ніколи не виступили проти принципу колективної відповідальності, як такого. Ми навіть захищали його необхідність для захисту революції. Я так призвичаївся до того принципу, що навіть не спромігся виступити проти нього у в'язницях ДПУ. Лише історія з циганом вжахнула мене й змусила до ревізії моїх поглядів.

Циганові не допомогли протести. Він дістав п'ять років, а його 16-річний син — три. Вони були неповинними жертвами системи «квот», чи «планів» щодо арештів.

Я описав цей випадок так детально, щоб показати, як під час «чистки» порушувались людська гідність і права, навіть коли для цього не було ніяких політичних мотивів.

Більшість кримінальників, які підпали під указ Єжова, були справжніми професійними злодіями. Багато з них щойно повернулися з північних таборів після відбуття багаторічних покарань. Їх було забрано й повернено до таборів ще до того, як вони встигли щось накоїти. Можливо, то був засіб покінчити з поширенням злочинності. Однак, моє відчуття права обурювалося.

На Холодній Горі ми мали можливість докладно визначити кількість кримінальників. Вона ніколи не перевищувала 15–20 відсотків від загальної кількості в'язнів.

Описана раніше методика визначення кількості в'язнів не була єдиною. Ми знали, скільки людей знаходиться в Холодногірській в'язниці в будь-який час завдяки кримінальникам, які працювали на кухні. Від них ми довідалися про кількість нарізаних хлібних пайків. В'язні, які потрапляли до «брехайлівки», довідувались про кількість в'язнів у кожній камері та в кожному в'язничному корпусі. Ми також знали тривалість життя в'язня на Холодній Горі. Я маю на увазі час від арешту до відправки його по етапу. Звідси ми знали

кількість людей, які проходили через Холодну Гору щомісяця по дорозі до таборів. Ми отримали той самий результат.

Уже сам факт, що цей загальний метод підрахунку застосовувався в різних кутках країни і дав ті ж самі результати, є надійним свідченням правильності методу та отриманих за його допомогою даних. Наші підрахунки підтвердили й енкаведисти, які почали прибувати до камер уже в ролі в'язнів у все більшій кількості, починаючи з літа 1938 року.

Адміністрація концентраційних таборів підлягала спеціальному відділові НКВС, так званому ГУЛАГу. Влітку та восени 1938 року багато керівних працівників цієї організації було заарештовано. Вони подавали дещо вищі числа. Етапний транспорт з усієї країни збирався в кількох центральних пунктах — Сизрані, Котласі й т. п. Там в'язнів сортували і звідки вже розсилали в різні концентраційні табори. Працюючі там чиновники ГУЛАГу мали докладну інформацію про ті рухи. Я зустрічав у Києві та Москві кількох товаришів, котрі сиділи разом із ГУЛАГівцями. Їхні свідчення перевищували наші підрахунки на 10-15 відсотків.

Якщо від загальної кількості в'язнів вилучити 2 мільйони кримінальників, отримуємо кількість арештованих за період 1937—1938 роки в 7 мільйонів. До того ще треба додати 1 мільйон заарештованих у 1936 році. Для встановлення кількості арештованих у 1935 та 1936 роках мені бракувало якихось даних, тому я покладаюся на свідчення енкаведистів. Після першого січня 1939 року вже не брали нікого. Більш того, було звільнено понад 100 000 чоловік. Наш спосіб підрахунків треба трохи скоригувати, беручи до уваги такі обставини: траплялися випадки, коли один і той же в'язень потрапляв на Холодну Гору двічі, й він двічі нами рахувався. Були на Холодній Горі люди, яких забирали на слідство до внутрішньої в'язниці й після його закінчення повертали до центральної в'язниці. Траплялося, що до нас прибували в'язні з центральних в'язниць інших областей, які вже були там, згідно з нашою методикою, зараховані. Врешті, були навіть і такі, яких випускали на волю, а через кілька тижнів або місяців забирали знову. Але всі ці поправки не були значними. Вони врівноважувалися тією обставиною, що в Харкові та інших обласних центрах існували спеціальні в'язниці, звідки люди безпосередньо відправлялись до таборів. Це були в'язниці для залізничників, які сподобилися мати спеціальний статус в очах НКВС.

Беручи все сказане до уваги, доходимо до цифри у 8 мільйонів політв'язнів часів «великої чистки». Інші вважають нашу оцінку заниженою. Але ми воліли б бути обережними.

Коли 1 січня 1940 року я полишив Росію, вісім мільйонів моїх товаришів залишилися в таборах. Серед них не було жодного, хто намагався повалити режим. У країні залишилося 152 мільйони, які в глибині серця так само ненавиділи диктатора, як ненавиділи його вісім мільйонів за колючим дротом. Перед тим у Росії не було «п'ятої колони». Впродовж цієї грандіозної «чистки» впродовж майже трьох років ДПУ вдалося приготувати ґрунт для «п'ятої колони», що охоплювала майже цілу країну. Сталінові не вдалося досягти того ні нещасною колективізацією, яка спровокувала 11 мільйонів селян на той світ, ані політикою стосовно Комінтерну, яка видала німецьких робітників до лап фашизму, і тим самим кинула Європу в другу світову війну. Народні маси Радянського Союзу внутрішньо порвали з режимом під впливом двох подій: московських процесів та «великої чистки».

«ВОРОГИ НАРОДУ»

Наприкінці першого тижня листопада я повернувся з «брехайлівки» на Холодну Гору. У мене склалося враження, що на деякий час моє слідство буде припинене. Я був дуже депресивним у серпні, бо був певен, що мене адміністративно чи через суд буде скарано на смерть. Вони ще в липні мали мої зізнання й могли просто викинути на смітник мою від них відмову. Ще в серпні я довідався, що такі зізнання, як мої — терористичний замах на Сталіна та Ворошилова — не є чимось надзвичайним. Минулі два місяці вивели мене з омани. Десятки тисяч зізналося в набагато гірших речах і, що важливіше, не відмовлялися від них. Той факт, що після мого зізнання слідство продовжувалось, заспокоїв мене. Упродовж трьох минулих місяців мені не раз вдавалося здобути шматок паперу і послати листа до прокурора чи Центрального комітету партії. Два останні листи були адресовані безпосередньо Сталіну. В тих листах я відмовлявся від свого зізнання й описав фізичний тиск, якому був підданий. Щось із того всього мусило дістатися до мого слідства. Іноземця в адміністративному порядку не розстріляють. Я перестав боятися, що постану перед «трійкою».

Хочу тут описати інцидент, який я вже не можу точно зорієнтувати в часі, але який припав на кінець літа 1937 року.

Після моїх безперервних домагань прокурора якимсь викликав мене Торнуєв.

— Ви хотіли бачити прокурора. Він скоро тут буде й зможе вас вислухати. Зачекайте за дверима.

Кілька хвилин я просидів у приймальні. Потім прийшов хтось у білому, незнайомому для мене мундирі, а за ним цілий натовп слідчих. Вини зникли в кабінеті начальника. Пізніше туди було запрошено й мене. Той, що в білому мундирі, сидів від Торнуєва праворуч за окремим столиком.

— Я прокурор, — почав він, — чого від мене хочете?

— Я до вас про це писав. Мене змушено фізичними засобами до вигаданих зізнань. Я зовсім невинуватий, але вже не міг далі всидіти на стільці без сну.

— Не звинувачуйте державні органи. Я знаю вашу справу дуже добре. Мало підслідних винуватих більше за вас. Лише поблажливості НКВС ви завдячуєте тим, що досі живете. Я пропонував поставити вас перед військовим трибуналом ще в липні.

Я був збитий з пантелику. Чи дійсно переді мною сиділа людина, від якої я чекав допомоги? Втрутився Торнуєв:

— Товаришу прокуроре, я хотів надіслати вам двадцять ордерів на арешт на затвердження. Але оскільки ви вже тут, то можете забрати їх з собою.

Він подав стос паперів. Прокурор пообіцяв розглянути їх до наступного дня.

У той момент я на мить обернувся й помітив, що слідчі, які оточували нас півколом, задоволено посміхалися. Торнуєв навіть стримався, щоб не розсміятись. Я задумався. Потім блискавично зміркував: це комедія. Навіщо Торнуєву говорити з прокурором про ордери на арешт якраз у моїй присутності? Він бачив його перед цим у своєму кабінеті. Енкеведисти мають за звичай не обговорювати державних справ в присутності в'язнів. То фальшивий прокурор, яким Торнуєв послуговувався, аби зламати мою волю до боротьби. Роком пізніше я отримав підтвердження своєї підозри. Один із слідчих, який був тоді в кімнаті, опинився на той час у сусідній камері й розповів там історію з Вайсбергом та псевдопрокурором, яку за допомогою перестукування було передано мені.

Коли я на початку листопада повернувся з «брехайлівки» до своєї камери, то застав там велику кількість селян. Прибуло також декілька нових людей із міста. Мене дуже сердечно привітали, як блудного сина, що повернувся до родини. Представили новоприбулих

Один із них був Комаровський, мудра і спокійна людина, комуніст із високим партійним становищем. Він сумно поглядав довкола, бо давно вже був позбавлений ілюзій. Перебував на своєму посту в сподіванні, що колись буде краще. Люди з його становищем не мають можливості полишити роботу. Вихід із партії розглядався як контрреволюційна демонстрація й означав вірний арешт. Але інший вихід із становища також був закритий — виключення з партії з причини поганої роботи. З літа 1937 року беззастережно арешто-

увалися всі виключені з партії. Навіть люди, які були виключені з партії давно, тепер підлягали ліквідації.

Комаровський був мовчазним і пригніченим. Нудьга гризла його серце. Він не отримував з дому ні білизни, ні грошей. Чи, може, його дружина також була заарештована? У такому разі хтось із рідних повинен би турбуватися про них обох. Ні, його нудьга була викликана чимось іншим. Можливо, дружина зреклася його прилюдно? Багато жінок вчинили саме так після арешту своїх чоловіків, щоб не розділити їх долю. Македон лаявся:

— Комаровський, не журись за ту дівку. Якщо вона полишила тебе в біді, то не варто за неї турбуватись.

Комаровський промовчав, але пізніше, коли трапилася нагода, розповів мені:

— Моя дружина не така. А що їй було робити? Вона також комуністка й член міського комітету партії. Напевно, від неї вимагали заяви. Хіба вона могла відмовитися? Була б виключена з партії і наступного дня заарештована. Хто б турбувався потім про дітей? Ймовірно, написала в газету що зрікається мене, «ворога народу», що проклинає годину, коли мене зустріла й тому подібне. Власне те, що читає щоденно в газетах. Вісімнадцять років ми були разом. Шістнадцятирічною дівчиною вона була в моїй партизанській групі, коли ми боролися проти Петлюри. Будучи пораненою під час атаки, вона залишилася на полі бою. Вночі, всупереч наказу, я прокрався до неї й два кілометри ніс її до своїх. Потім ми взяли шлюб. Ніколи не лаялись. А тепер усе скінчено.

Не варто було його втішати. Публічне звинувачення близьких осіб було ганебним й безсоромним. Багато жінок прокляли своїх чоловіків і зреклися їх прилюдно, пообіцяли з подвійною енергією працювати на будівництві соціалізму, аби спокутувати злочини своїх чоловіків, цих ворогів народу, цих шпигунів. Ув'язнені чоловіки дуже потерпали з цього приводу. Деякі зовсім втратили розум. Як тільки до них доходила звістка про зречення дружини, вони оголошували її вербовщицею. Наступного дня занадто запопадлива баба йшла за ґрати й отримувала можливість у концентраційному таборі працювати з «подвоєною енергією» на користь побудови соціалізму. Зрештою, такі публічні виступи припинилися. Гадаю, що партійні організації отримали згори директиву припинити цю ганебну практику.

Другим «ворогом народу» був Каганович, сільський єврей із України. До революції такі люди були візниками або корчмарями. Дебелий, присадкуватої статури, з татарською вилицюватою головою на міцних плечах він був найлагіднішим й найвеселішим товаришем по камері, якого собі можна було тільки уявити. За моєї відсутності його було обрано старостою камери. У ній уже було стільки людей, що хтось мав пильнувати лад і дисципліну. Каганович лявся, як візник, або слідчий, але завжди лише від обурення безладом. Ніколи не ображав своїх співкамерників. Селяни його поважали. Вони мали його за свого. Він розмовляв із ними їхньою рідною мовою, чистою мовою українських селян. Навіть Македон, котрий усіх тероризував, робив для нього виняток. У Східній Галичині я часто зустрічав сільських корчмарів-євреїв, дуже схожих на Кагановича. Був він передусім добрим господарем — *хозяином* — як кажуть росіяни. Був комуністом ще з часів громадянської війни, виконував різні партійні обов'язки й завжди жив на селі. Знав душу українського селянина краще, ніж власну кишеню. Часто розповідав про колективізацію та великий голод 1931–1933 років. Він був відвертим і докладно розповів нам про те, як безглузда політика партії зруйнувала село. Я цікавився цими питаннями ще тоді, коли був на волі. Тут, у камері, я познайомився з усіма сторонами життя в радянському селі. Балачки про форсовану колективізацію не припинялися. Всі в'язні були переконані, що біди «великої чистки» були спричинені бідами колективізації.

Перед арештом Каганович був керівником політвідділу машинно-тракторної станції (МТС). Політвідділи при МТС були впроваджені Центральним комітетом після 1932 року, коли на селі все сходило на пси. Десять мільйонів селян уже померло з голоду. Жнива дали лише третю частину нормального збору збіжжя. Не було хліба. Не було зерна для посіву. Селяни з голоду втратили сили, опухли, були нездатні обробляти землю без попередньої відгодівлі. В кожній халупі лежав, щонайменше, один покійник. Не було кому ховати померлих з голоду. І нарешті, в останню мить Сталін відступив. Комори Червоної армії були відчинені, було видано селянам зерно для посіву й на їжу, щоб вони змогли приступити до роботи. Було скасовано натуральний податок і замість тогочасного прибуткового податку впроваджено податок на землю, що залежав від кількості землі. Натуральний податок (хлібозаготівля) полишав селян і їх безборон-

ні колективи на ласку чи неласку державних ревізійних комісій. Якщо вони добре працювали і врожай був добрим, то в них забирали все, за винятком невеликої решти, яка мала покрити їхні власні потреби, — а з 1931 року навіть і того не залишали. Бійці продзагонів не були садистами, але вони самі були під тяжким пресом. Вони отримували згори плани хлібозаготівлі і мали видобути з окресленого району певну кількість пудів зерна. Добре працюючий колектив мусив покривати дефіцити своїх ледачих сусідів. До того ж, із початком колективізації стала неможливою кількісна та якісна оцінка праці окремих селян та її винагорода. Виникла ситуація, коли селяни, як індивідууми, та колективи, як ціле, втратили відчуття, що їх винагорода залежить від результатів праці. Втратився простий зв'язок між працею та заробітком. У перші роки колективізації працюючий селянин отримував за свою роботу те саме, що й його лінивий сусід. Працюючі колективи не мали змоги залишити собі з плодів своєї праці більше, ніж інші. З 1930 року селянами опанувало переконання, що нема сенсу працювати. Так чи інакше, але в них забирали все. До великого голоду допривела не розруха, що мала місце на початку колективізації, знищення худоби й т. ін., а систематична шкода, спричинена натуральним податком. Село просто перестало працювати й російські поля заросли бур'янами.

З початком 1933 року Сталін проголосив поворот: ліквідувався натуральний податок. Кожен колектив мав тепер внести сталий податок у кількості близько двох центнерів з гектара. Тепер справа була ясною. Колектив, що зібрав десять центнерів, мав віддати 20% своїх зборів, що було терпимо. Інші ж, що працювали погано й зібрали лише по чотири центнери, витрачали на користь держави 50% збору врожаю. Тепер знову варто стало працювати.

Але чи готові були селяни повірити новим обіцянкам? Їх так часто ошукували, що вони втратили всяку довіру до держави. Державна влада була в їхніх очах гнобителем, і Сталін про це добре знав. Знав він також і те, що держава не могла собі дозволити новий неврожай. Десять мільйонів селян уже померло з голоду. Бракувало вже навіть запасу зерна для посіву, бракувало продуктів харчування, щоб селяни могли працювати. Сталін, незалежно від відкриття складів Червоної армії, дав вказівку закупити велику кількість зерна в Балтиморі. Було мобілізовано весь партійний апарат великої краї-

ни, аби роз'яснити на селі значення великого повороту в аграрній політиці.

Тоді й було створено новий партійний орган на селі: політвідділ при МТС. Їх керівники отримали диктаторські повноваження. Всі партійні органи на селі підпорядковувалися їхнім наказам. Від роботи цих людей у той критичний час залежала доля країни. Каганович був одним із них. Невпинно працював над тим, щоб у деморалізованих селян вдихнути нову надію. Йому це вдалося. Вдалося це й партії в масштабах усєї країни. Селяни знову повірили й почали працювати. Жнива 1933 року були найбагатшими за останніх десять років.

За свою самовіддану працю в той час Каганович отримав орден Трудового Червоного прапора. Через чотири роки його заслуги було забуто. ДПУ дійшло до того, що його робота була не чим іншим, як саботажем. Він виводив з ладу трактори за допомогою того, що замовляв не ті, що треба, запчастини. Коли дійшло до сівби, потрібних запчастин не було, трактори зупинилися. Окрім того, на початку колективізації підмовляв селян труїти худобу. Безперервно провадив на селі агітацію проти політики партії.

Каганович підписався під справою про трактори. Поза тим, також зізнався, що з контрреволюційних міркувань агітував проти сталінської політики на селі. Натомість енергійно протестував проти звинувачення в отруюванні худоби. Він дуже любив тварин, а особливо коней, і тому не хотів визнавати того ганебного звинувачення. Слідчий вдарив його в обличчя. І тоді, звичайно лагідний, але сильний як ведмідь Каганович, звівся на ноги з таким виглядом, що той перелякався й обмежився тракторами та контрреволюційною агітацією. Каганович на тому закінчив своє слідство й пішов пізніше з селянами етапом.

У середині листопада до нас у камеру прийшов «ворог народу» вже іншого типу. Вірніше, не прийшов, а всунувся. Назвався він Гевонді й був перським вірменином. Насправді його прізвище було Гевондян, але царський поліцейський чиновник на перському кордоні, який записував його дані, був, мабуть, занадто лінивим щоб дописати його прізвище до кінця. Він так і залишився Гевонді.

Усе в того Гевонді було криве: ноги, плечі, ніс. Він безперервно блимав своїми малими, блискучими очима. В гніві міг схопися за ніж, а поза тим був гарним хлопцем, першим «ворогом народу» в нашій камері з групи національних меншин. Уже після в'язниці

розійшлася чутка, що беруть латишів, потім вірмен. Ми не могли зрозуміти, що це означає. Ми вважали неймовірним, щоб ДПУ як підставу для репресії брало такий несуттєвий для політичного способу мислення критерій, як національна належність. Мушу, однак, зазначити, що одного якогось дня всі новоприбулі в'язні були литовцями. Іншого дня — вірменами. В обох випадках ідеться про сотні людей. З великим напруженням чекали ми на з'ясування того, що нового цього разу вигадало НКВС.

Гевондян був шевцем. Інші заарештовані вірмени, за винятком трьох, були або шевцями, або чистильниками взуття. Зрештою, всі чистильники взуття в Радянському Союзі були вірменами або азербайджанцями. Окрім того, всі вони гондлювали золотом. На той час на чорному ринку в російських містах дуже рідко можна було зустріти євреїв, а лише селян та людей Сходу. Спочатку ми вирішили, що вірмен узято, щоб ліквідувати чорний ринок. Але навіщо, в такому разі, було забрано латишів? Вони були кращими громадянами в Радянському Союзі й дали Червоній армії багато видатних воєначальників. Тому прибуття першого вірменина дуже нас зацікавило. Гевондян розповів:

— У липні заарештували нашого священика. З того й почалося. Нас у Харкові шість сотень, ми добре знаємо один одного. Маємо свою церкву і свій клуб. Священик є для нас усім. Коли маємо між собою суперечку, ніколи не йдемо до суду. Священик розсудить усіх і зробить це добре, бо він сам добрий чоловік. З початком вересня однієї ночі прийшли й забрали близько 350 чоловік, а через два тижні — решту. Усі ці люди прямо з вулиці пішли до «брехайлівки». Я також. Ми бачили, що там діється, і вирішили не чекати, доки нам почнуть ламати кості. Ми вирішили видати золото добровільно.

— Що за золото? — запитав Македон з інтересом

— Ми тут не перший раз. Нас уже брали в 1930 році. Тоді їм потрібне було золото на закупівлю машин в Америці. Вони вимагали від нас золото, немов би то ми замовили ті машини. Але з нашим братом не так просто. Лише перші попалися, а інші були застережені й поховали золото в надійних місцях.

Втрутився Комаровський:

— Я нічого не розумію. Висловлюйся ясніше.

Комаровський був високим партійним функціонером і ця сторона радянського життя уникла його уваги як, власне, і моєї. Вір-

менські чистильники взуття належали в радянському суспільстві до нелегального світу, який був невидимим для наших очей.

Гевондян не змушував себе довго просити й розповідав докладно, охоче. Пізніше не один вечір він розважав нас перськими та арабськими казками. Сидячи по-турецьки з нахиленою вліво головою, він ритмічно похитувався, коли розповідав про халіфів та їхніх коханок. Ми забували про свої незгоди і нам здавалося, що ми знаходимося на базарі в Багдаді.

— У 1930 році нас було забрано перший раз. Нас двісті чоловік замкнули до невеликої кімнати, де ми могли лише стояти, будучи стиснуті, як сардини а банці. Ставало все жаркіше. Ми мусили стояти так доти, доки не віддамо золото. Дехто стояв так чотири дні. То були ті, хто все його закопав в одному місці. Хто видавав схованку, того випускали. Від мене вони отримали небагато, лише чотири шматки золота. Решта ж була в безпечному місці.

— А що трапилось зараз із вашими людьми?

— Зараз НКВС здурило. Вони зовсім не хочуть золота.

— Що це значить? Чого ж вони хочуть від вас?

— Запевняють нас, що ми є дашнаками. Але наші люди не відають, що це таке. Присягаюся вам, що я довідався про це лише від священика.

— Розповідай розумно й по порядку, — чинив допит Комаровський.

Гевондян перестав сміятися і всівся на підлогу.

— Усе було так, як я розповідаю. Прийшли ми до «брехайлівки» й побачили, як там б'ють. Ми порадилися між собою і постановили видати частину золота. Кого викликали, той одразу ще в дверях говорив до комісара: «Товаришу комісар, не треба мене бити. Я даю тобі золоті карбованці». Однак те, що сталося потім, довго не могло поміститися в наших головах.

— Що трапилось?

— Комісар і його помічники накидалися на наших людей і били їх по головах. Комісар дико кричав: «*Пошел к ебаной матери* з твоїм золотом. Потрібне мені твоє золото, як торішній сніг. Ти, дашнак! Видай твою організацію». Але ніхто з нас не знав, що означає дашнак. Ми ніколи не мали нічого спільного з чимось подібним. Ми чистили чоботи й трохи гендлювали. З самого лише чищення взуття неможливо в нас вижити. Повертали наших напівмертвих людей

знов до «брехайлівки» й кричали: «Якщо вранці не видаси організацію то, клятий дашнаку, заб'ємо тебе на смерть». І ніхто з наших людей — хоч вірте, хоч ні — не знав, що таке дашнак. Ми сиділи в «брехайлівці» й просили росіян про пораду. Але росіяни не хотіли з нами розмовляти, бо й самі ще тоді не знали, що то є дашнак.

Два дні сиділи ми в розпачі. Потім прийшло спасіння в особі священика. Ми заплакали вже від одного його вигляду.

— Що зробив священик?

Він уже знав, що треба говорити, бо вони самі його навчили. Він розповів нам усе про дашнаків. Як дашнаки колись боролися з турками та як висаджували в повітря клятих великих візирів. Як потім перейшли до контрреволюції проти Рад. Але ми в ту контрреволюцію не повірили. Вони кажуть так лише, щоб нас образити. Навіщо нашому дашнакові ставати контрреволюціонером?

— І що сталося потім?

— Кожен із нас дістав папір, а священик ходив від одного до іншого й писав кожному зізнання. Для кожного трохи інше.

— Той ваш священик шпигун, провокатор, паршивий енкаведист. А ви, дурні, дозволили себе ошукати.

Але я був не правий. Гевонді схопився й накинувся б на мене, якби інші не оборонили. Поки його тримали, він погрожував мені кривавою розправою:

— Ти, поламаний пес, *я тебе в жопу выебу*. Наш священик провокатор? Ось я до тебе доберусь. Наш священик добродійний. Вони поламали б нам кості, згноїли б без порятунку. Ми ніколи не визнавали б, що нам треба написати, якби він не прийшов.

Пізніше я півтора роки просидів з Гевондієм. Він також був іноземцем — перським підданним. Ми заприятювали між собою. Спільна ненависть до Македона, з яким ми були змушені цілими місяцями жити в одній камері, сприяла нашому зближенню. Лише в одному питанні він ніколи не міг мене зрозуміти. Коли я йому казав, що треба відмовлятися від усіляких визнань своєї провини, він дивився на мене як на людину, що не сповна розуму.

— Ти вишукуєш собі когось для бійки, — жартував він. — Що ж, ДПУ — достойний партнер.

Харч у в'язниці ставав усе гіршим і гіршим. В'язні, які не мали грошей на своєму рахунку й не могли придбати додаткових харчів,

голодували. Їм, як могли, допомагали інші. Вільно було купувати в магазині харчів на 50 карбованців щомісяця. То була ціна 2 кілограмів масла або 13 кілограмів цукру. У переліку на калорії, то було в декілька разів поживніше того, що нам давала в'язниця. Олена надсилала мені 50 карбованців щомісяця. Вдома лишилося багато грошей. Я боявся, що її можуть арештувати чи адміністративно заслати, й тоді не буде нікого, хто прислав би мені гроші. Тож я намагався передати звістку й попросити ще грошей. Раз на тиждень вона приносила мені чисту білизну й забирала брудну. Її отримання я мав засвідчити в картці, яку приносив мені наглядач разом із білизною. Оскільки я мав зазначити кількість отриманої білизни, я всередині вписав слова «500 карбованців» і сподівався, що цензура того не помітить, а Олена зрозуміє. Через тиждень я отримав 500 карбованців. Через місяць уже було заборонено приносити білизну, а я втратив єдину можливість спілкуватися з зовнішнім світом. Та незважаючи на це, мені вдалося передати важливу звістку. Але про це пізніше.

Я набрався різноманітного в'язничного досвіду й уже міг давати поради іншим. Був переконаний, що мені тепер надовго дадуть спокій, можливо на рік, а може, до політичного перелому. Перелом повинен статися не пізніше, як через рік. Бо якщо так ітиме далі, то заарештують геть усю країну. Інші очікували перелому протягом наступних трьох місяців. Сподівалися загальної амністії на 7 листопада 1937 року з нагоди 20-ї річниці революції. Але я був налаштований дуже скептично. Протягом листопада я переконався, що витримаю ці випробування, незалежно від того, як довго це божевілля буде тривати.

Усупереч очікуванню, 17 січня опівночі мене знову викликали. Серце мені защеміло. Знову допит. Я належав до людей, які втрачають рівновагу, якщо дійсність не відповідає їхньому очікуванню. Я проаналізував своє становище й дійшов висновку, що приблизно рік матиму спокій. Чого знову хочуть від мене? Чи все-таки вирішили зламати мій опір?

Ошелешений і паралізований страхом, ішов я за наглядачем. «Брехайлівка» була, як ніколи, переповнена. Селяни, директори заводів, офіцери та інженери, комуністи й позапартійні стояли стиснені в приміщенні, в якому навіть дихати було важко. Всі вікна були зачинені, бо люди не хотіли слухати зойків катованих. Через кожні кілька хвилин солдати забирали когось на допит. Цілу ніч мене ніх-

то не викликав, а на ранок мене було забрано «додому». Я полегшено зітхнув. Можливо, це була помилка? Можливо, все ж таки, мої теоретичні передбачення були вірними?

Проте недовго довелося чекати. Опівночі знову відчинилася «кормушка».

— На В...

Наглядач не мав права називати все прізвисьце. Це робилося для того, що вони часто помилялися номером камери, і щоб в'язні не могли довідатися про те, хто сидить у сусідній камері. Того належало уникати. Щоправда, всі засоби обережності стали на той час ілюзорними. Масові арешти, що приносили щодня сотні нових людей із волі, порушили ізоляцію. У «брехайлівці» зустрічались люди з різних камер і обмінювалися прізвиськами своїх співкамерників. Окрім того, важливі відомості передавалися по всій в'язниці перестукуванням. Щоправда, внутрішня в'язниця НКВС ще гарантувала достатню охорону від контактів. Отож, важливих в'язнів тримали саме у внутрішній в'язниці, аж доки їх слідство не буде в основному закінчене. Але навіть тут, на Холодній Горі, стражники мали дотримуватись інструкцій.

— На В...

Два співкамерники, прізвиська яких починалися на В, підійшли до дверей і пошепки назвали наглядачеві свої імена. Я був третім. Він узяв із собою мене.

І знову я простояв цілу ніч. Але тепер уже з настанням ранку мене не повернули на Холодну Гору. Вдень «брехайлівка» була напівпорожньою. Можна було лягти й поспати. Оповідали багато новин, але я їх не слухав. Чого вони знов хочуть від мене?

Наступного ранку прибув тюремний фургон і забрав більшість підслідних, але я залишився. Об одинадцятій перед полуднем, тобто в дуже не звиклу пору, забрав мене солдат на допит до слідчого. Був то Вайсбанд. Побачивши його, я зрадів.

— Сідайте, Вайсберг.

Він узяв у руки папери. Я звернув увагу на те, що він звертався до мене на «ви».

— Вайсберг, чи врешті зізнаєтеся?

— Мені немає в чому зізнаватися.

— Олександр Семеновичу, двадцять душ свідчать проти вас. Кому маємо вірити — вам чи свідкам?

— Не знаю.

— А я знаю, бо вірю більшості, й ви повинні, нарешті, це зрозуміти, інакше заплатите головою.

— Громадянине слідчий, скажіть мені: якщо двадцять свідків стверджуватимуть, що я мурин, а я всупереч тим свідченням переконаний, що я білий, то чи маю я підписувати, що я мурин?

— Вайсберг, усі ці ваші штучки вам не допоможуть. Якщо зараз не зізнаєтесь, постанете перед «трійкою» і будете не пізніше 15 листопада розстріляні. То є останній термін.

— Це дуже сумно. Якщо і згину, то без вини.

— Вайсберг, мені шкода вас. Ви ж мудра людина, фахівець, професор. Можете ще стати дуже корисним для країни.

— Я не зробив нічого такого, що принесло б країні шкоду. Навпаки, завжди старався бути їй корисним. Якщо вас це турбує, то не треба було відривати мене від роботи.

Досвід останніх двох місяців посилив мій опір. Я вже не мав жодних ілюзій щодо державного апарату. Для мене вже стало ясним, що соціалізм переможе лише після повалення цього апарату. Боротьба, яку я провадив проти натиску слідства, стала для мене боротьбою політичною. Вже не йшлося лише про моє особисте життя та свободу. Йшлося про більше. Я мав підсвідоме відчуття, що від моєї поведінки тут залежатиме моє почуття самоповаги в майбутньому.

Вайсбанд змінив тон. Дивна річ, але його реакція не була гострою.

— Вайсберг, я не маю бажання дискутувати з вами. Я вже не веду ваше слідство і викликав вас сьогодні з іншого приводу. Ваша дружина хоче з вами розлучитися.

Мені потемніло в очах. За цей час я зовсім забув про Єву. Останній раз зі мною розмовляв про неї Резніков. Якось він показав мені копію вироку ленінградського суду й сказав: «Ваша дружина отримала за шпигунство вісім років і пішла до табору в районі Архангельська. Якщо зізнаєтесь, можете потрапити до того самого табору». Я вже не вірив жодному його слову й зухвало відповів: «То було б посиленням покарання. Ми на волі не терпіли одне одного».

Чи Вайсбанд хотів пограти мені на нервах? Ні, цього разу все було серйозно.

Він витяг якогось папірця і простягнув його мені. То був лист з адвокатської канцелярії мого брата у Відні. Я пожадливо перечи-

тав бланк: адвокат Якуб Вайсберг, Відень 1, Віпплінгер штрассе 23. Я зауважив, що мій брат за цей час змінив канцелярію. Потім я прочитав: «Довіряю панові адвокату доктору Якубові Вайсбергу вести справи, необхідні для розлучення з моїм чоловіком».

Вайсбанд заговорив знову. Я бачив його, немов у тумані.

— Якщо згодні на розлучення, підпишіться під цим папером.

Я звернувся до нього:

— Хто доставив вам цього листа?

— Мати вашої дружини. Вона приїжджала до Харкова. Тут також є лист від неї, де вона просить повноважень у якійсь іншій справі.

Виявилось, що за день до свого арешту я віддав одяг до чистки, а пральня відмовляється повернути його моїм близьким без мого доручення.

— Чи означає це, що моя дружина на свободі й перебуває за кордоном, громадянине слідчий?

— Так. Чи згодні ви на розлучення?

Ми вже давно розлучені. Моя дружина мешкала недалеко від Москви, а я в Харкові. Лише за браком часу ми не оформили розлучення.

— Гаразд. Якщо ви підпишете цього документа, то всі формальності стосовно розлучення будуть виконані.

Він поклав переді мною написаний текст. Я ще роз прочитав текст бланку з прізвищем мого брата й завагався.

— Громадянине слідчий, чи можу я тут дещо дописати?

— Ні.

— Громадянине слідчий, зрозумійте мене. Ми дійсно розлучилися, але залишилися близькими людьми. Я хочу лише побажати дружині щастя з нагоди звільнення й початку нового життя. Хочу її попросити, аби швидше знову вийшла заміж. Вона втратила багато часу, громадянине слідчий. Їй уже тридцять років і вона ще не має дитини, хоча завжди цього хотіла.

— Чи не болить вам, що ваша дружина вийде за іншого чоловіка?

— Ні, громадянине слідчий. Вона, певно, вийде заміж за друга моєї молодості. Він її дуже кохає й чекав на неї увесь цей час. Ми розлучилися при взаємному порозумінні. Ми й зараз любимо один одного, але вирішили розлучитися.

Я втратив над собою контроль і розказав йому ще деякі речі, які слідчому можна було і не знати.

Вайсбанд підвівся.

— Я дуже хотів би вам допомогти, але не маю змоги цього зробити. Ви можете лише підписати або не підписати.

Я підписав.

— Громадянине слідчий, чи можу я вас попросити про дрібницю? Не залишайте мене до наступного ранку в «брехайлівці». Відішліть мене назад.

— Гаразд.

Вайсбанд дотримав слова. Вже через кілька хвилин мене забрав солдат. Була то незвикла пора дня. Мене одного повезли машиною до Холодної Гори.

Ми під'їхали до воріт внутрішнього муру й мусили тут зачекати, бо вартовий якраз обідав. В цей час ніяких в'язнів не привозять.

Був приємний, теплий, сонячний осінній день. Я сів на землю — конвоїр дозволив.

Розмова з Вайсбандом схвилювала мене до глибини душі, і я лише зараз це відчув. Місяцями я жив зовсім у іншому світі. Рідко мої думки сягали закордону. Розмова про Єву відчинила ворота, через які полинув до мене чарівний світ. Воля й закордон.

Думав про Єву. Вона вільна. Може зараз відпочиває в Грюндзее, біля підніжжя гір, які ми обоє так любимо. Чи вона вже забула клопоти останніх років? Чи пам'ятає про нас, які лишилися тут? Чи вже прийшла в себе після свого переїзду?

Я не міг заснути майже три ночі, все думав про неї. Бачив її уві сні й наяву. Бачив її струнку постать, що йде набережною дорогою на Готе д'Азур. Картини змінювалися. Ось вона тримається за поручень, а її гранатового кольору волосся контрастує з блискучою блакиттю моря. Вона сміється, і я бачу її зуби й дуже великі очі. Її голова трохи схилена, і вона дивиться, як завжди, трохи вгору. Навколо її темних зіниць видно білки очей. Я бачив її постать так явно, що, здавалось, міг би до неї доторкнутись.

І тепер вона живе серед людей, які можуть щасливо сміятися, й вона радіє тому прекрасному життю. Я не почував ні заздрощів, ні розпучки. Радів з того, що мої турботи про неї рік тому не пропали даремно.

Навіщо Єва послала мені той лист? Чи дійсно намірилася взяти шлюб з Георгом і їй потрібне було формальне розлучення? Чи лише хотіла, щоб я довідався, що вона вже на волі? Ймовірно, подання про розлучення було єдиним спосіб пробити мури НКВС.

Наглядач перервав мій сон наяву. Нас пропустили. Майже не-притомний зайшов я до камери. Мій стан одразу був зауважений іншими. Комаровський запитав:

— Що трапилося, Олександр Семеновичу? Маєш якийсь дивний вигляд.

— Який саме?

— Якийсь безтурботний. Чи пообіцяли випустити?

— Ні. Я лише дізнався, що моя дружина на волі й отримав від неї листа із-за кордону.

— І що, того листа пропустили?

— Так. Моя дружина хоче розлучитися. Вона звернулася до мого брата, адвоката, що практикує у Відні. Скоріше за все, вона надіслала того листа через австрійське посольство, й тому НКВС мусило його мені показати та отримати відповідь.

Каганович поклав мені руку на плече.

— Ти почувашся дуже нещасливим, Олександр Семеновичу?

— Анітрохи. Ви того не розумієте. Ми вже кілька років були розлученими, але залишалися добрими приятелями.

Тут встряв Македон:

— Не кажи дурниць. Не встиг ти потрапити в халепу, як вона вже почала шукати іншого.

Але я мав миролюбний настрій.

— Ні, Македоне, ми розлучилися за обопільною згодою вже давно. Коли б я навіть був вільний, то не повернувся б до неї, як і вона до мене. Але це не є перешкодою для того, аби ми одне одному допомагали, де тільки можливо. Тобі важко це зрозуміти. Зрештою, я не певен, що Єва збирається зараз заміж. Можливо, вона лише вишуквала нагоду повідомити, що вже вільна і щоб я не втрачав надії.

Бойко звернувся до мене з проханням:

— Олександр Семеновичу, розкажи нам про свою дружину. Як ви познайомилися та як сюди потрапили.

В'язні часто розповідають про своїх дружин. Всі чували потребу забути власні турботи, постійний тиск слідчих, та постійну боротьбу за суп та махорку. Я сів і почав розповідати.

Наближалось 7 листопада 1937 року. Двадцята річниця революції. У в'язниці поширювалися чутки про амністію. Усі, хто знаходився під слідством, мають бути звільнені. Строки засуджених мають

бути зменшені наполовину. Кожен, хто повертався з «брехайлівки», говорив з поважним виразом при близькі переміни. Я також трохи заразився духом оптимізму.

4, 5 та 6 листопада камера обшукувалась із незвичною пильністю. Ми мусили роздягатися й голими виходити в коридор. П'ятеро наглядачів тим часом обшукували камеру. По черзі брали в руку кожен ганчірку й шукали таємних схованок. Потім перевірили нас. З ретельністю оглядали кожен закуток нашого тіла. Попри все це мені вдалося зберегти голку й шматок олівця. Олівець я тримав у роті, а голка була захована від усіляких перевірок ще на початку мого перебування в ув'язненні. Та голка була для мене святинею. Адміністрацію не турбувала та обставина, що наша одіж розлазилась. Без тієї голки ми нічого не могли б полагодити. Ситуація особливо ускладнилася, коли було заборонено приносити з дому білизну. Треба було безперервно латати шкарпетки. Через півроку через мою необережність та голка пропала. Я якраз латав сорочку, коли нас викликали на прогулянку. Я вчинив, як завжди — машинально увіткнув голку в лацкан і вийшов у двір. Наглядач, до обов'язків якого належало контролювати нас, коли ми проходили, не помітив її. Але її помітив один із в'язнів і пошепки мені те зауважив. Думка про можливість втратити свою дорожчизну привела мене в шоковий стан. Я швидким рухом висмикнув голку з піджака і цей рух помітив наглядач. Він закричав на мене й почав вимагати голку. Хоч він і був далеко, але зрозумів значення того руху моєї руки. Спочатку я відмовлявся. Лише коли він спровадив мене до директора в'язниці, я віддав йому голку. Коли я повернувся до камери, товариші накинулися на мене. Вони були дуже розгнівані. Македон, як завжди, перевершив усіх і не переставав лаятись. Я з обуренням відповів:

— Голка моя. Можу з нею робити, що хочу. Я переховував її півтора роки. Нікому іншому це не вдалося.

Звичайно, я був не правий, хизуючися своєю приватною власністю. Тюремні правила вимагали від кожного збереження таких речей, як голка та олівець, бо це є загальне добро. Втрата голки розцінювалася як загальне нещастя. Пізніше ми навчилися робити голки з риб'ячих кісток, що знаходили в супі. Спочатку їх старанно загострювали з одного кінця, а потім робили отвір з другого. Правда, для того, щоб зробити отвір, треба було мати металеву голку. Але якось ми знайшли шматочок мідного дроту, яким послуговувалися для цієї мети.

Наш одяг дуже страждав від періодичної дезінфекції. Робилося це в такий спосіб: кожні два тижні нас виводили з камери, причому ми повинні були забрати з собою все — одяг, взуття, їжу. Нас приводили до лазні, де ми роздягалися. Всі без винятку речі склалися в одну купу і поміщалися до парового котла. Їжу, особливо масну, можна було залишити біля наглядача. Після купання ми отримували стос гарячого, паруючого одягу. У великих камерах часто сиділо до двох сотень люду. До лазні йшли групами по п'ятдесят душ. Можна собі уявити, як важко було після лазні знайти та впізнати свої одяг та білизну. Ця процедура, особливо ідентифікація шкарпеток, завжди продовжувалася декілька годин. Така сама історія була і з носовими хустками. Іноді суперечки тривали по півтора дні. Нас дуже обурювала ця безглузда дезінфекція, але перенаселення в'язниці не давало адміністрації ніякої альтернативи. Якщо вона хотіла запобігти епідемії, то мусила щонайменше двічі на місяць водити кожну камеру до лазні. За царату у в'язниці перебувало щонайбільше 800 душ, і пропускна здатність лазні була розрахована саме на таку кількість людей. У 1937 році тюремна популяція досягла 12 000 чоловік. Лазня працювала вдень і вночі. Адміністрація не могла зважати на нарікання в'язнів стосовно одягу, якщо хотіла уникнути епідемії. Коли одного разу лазню закрили на ремонт усього на кілька тижнів, всі до такої міри завошивіли, що слідчі перестали підпускати нас до своїх столів. Дезінфекція була для нас тяжким випробуванням, але вона зберігала нам життя.

Під час обшуку перед святом Жовтня наглядачі конфіскували кожен шматок червоної матерії: червоні хустки, червоні стрічки. Їх непокоїв навіть шматок червоного обгорткового паперу. Ми обговорювали цю річ. Македон сказав:

— То все добре зрозуміло. Хочуть не допустити до контрреволюційної демонстрації в день 7 листопада.

— Не розумію, Македоне. Як можна в Радянському Союзі зробити контрреволюційну демонстрацію за допомогою червоних шматків? Треба шукати прапори зі свастиками. Але ж їх у нас немає.

— Чекісти мають рацію. Якщо тут, у в'язниці, де сидять вороги народу, хтось вивісить з вікна червоний прапор, то це й буде контрреволюційна демонстрація.

— Але ж, Македоне, якщо тут сидять справжні контрреволюціонери, то чому вони для контрреволюційної демонстрації мають послуговуватися кольором революції?

— Хіба я знаю, що такі бандити можуть учинити. В усякому разі, чекісти не можуть допустити у в'язницях ніяких демонстрацій.

— Ти говориш дурниці, Македоне. Уяви собі комуністів у гітлерівських в'язницях. Есесівці обшуковують камери напередодні річниць приходу до влади Гітлера. Що вони конфіскуватимуть? Прапори зі свастиками? Певно, що ні. Шукатимуть червоних прапорів. Вони не боятимуться, що німецькі комуністи влаштують демонстрацію з прапорами зі свастикою. Та й, взагалі, не лише у в'язницях, а в цілій країні навряд чи хто буде використовувати символи ворожого руху, а не свої власні. Якщо НКВС шукає тут червоних прапорів, то визнає, що ми не контрреволюціонери, а революціонери, для яких день революції так само свято, як для них самих. Хіба це неясно, Македоне?

Інші мовчали. В глибині своїх душ вони визнавали слушність моїх слів. Але ця розмова здавалася їм небезпечною.

Македон почав лаятись:

— Або я знаю, що ти за чортяка Вайсберг!? Може, дійсно, ти є терористом та іноземним шпигуном. Говори лише за самого себе. Я не знаю, що інші мають на своєму сумлінні. Хіба НКВС не знає, що робить?

Я вже не відповідав. Македон розпалював себе все більше й більше.

Очікувана 7 листопада амністія не надійшла. Навіть сподівання на кращий харч у цей день виявилися марними. Дали нам капустяний суп без жодних слідів жиру. Навіть прогулянку того дня було скасовано. Так минуло свято революції. Не дозволялося співати. Але стримати нас від того не вдалося. Серед нас були українці, що чудово вміють співати народні пісні. Але в цей день ми співали старі пісні часів революції. В очах декого із нас стояли сльози. Співали ми тихо, але наглядачі почули нас і полишили наші співи поза увагою.

Олена надіслала 500 карбованців. Їх повинно було вистачити майже на рік. А при заощадливості то й надовше. На початку листопада, після отримання білизни, я довідався, що моя теща вдома. Серед усього іншого я отримав пару хутряних рукавиць. Хутро було як з середини, так і з зовні. Це трохи мене здивувало. Чи Лаура Михайлівна гадала, що я буду носити рукавиці в камері? Чи сподівалася, що мене буде заслано до північних таборів? То був недобрий знак. Пізніше містерія прояснилася. Всередині рукавиці був лист.

...Тут я маю розповісти про один випадок. Я хотів повідомити Лауру Михайлівну про те, до кого вона мала звернутися. Після арешту Єви ми разом обговорювали заходи, що мали їх здійснювати. Лаура Михайлівна говорила з багатьма людьми, в тому числі і з буржуазним журналістом, кореспондентом віденської газети «Нойе фрайе пресс» інженером Ніколасом Бассексом. То була дуже поінформована людина, і він дав матері Єви кілька добрих порад. Але ми його не послухались. Тепер мені здавалося, що треба піти вказаним ним шляхом.

Я довго думав, як повідомити про це Лауру Михайлівну. Потім я вирішив вигантувати ім'я Бессекса на комірці своєї сорочки якраз у місці, призначеному для монограм. Я зробив це латинськими літерами, яких наглядачі не розуміли. Вони могли подумати, що то моє власне ім'я. Через тиждень я отримав випрасувану сорочку. Вираз «Бассекс» щез. У той час я не міг дізнатися, чия то була робота, — наглядачів чи тещі. Лише через десять років я дізнався, що Лаура Михайлівна отримала напис «Бессекс» і неправильно його зрозуміла. Вона на той час вже забула свої з ним розмови й вирішала, що саме він є причиною мого арешту.

Для більшості моїх товаришів слідство було закінчене. В другій половині листопада вони пішли етапом.

Найтяжче мені було розлучатися з Бойком. Я почав навчати розумного селянина математиці й фізиці. Щодня після обіду ми просиджували з ним дві години. Частина стіни під вікном була пофарбована чорною фарбою й вона мала нахил до вікна в 45 градусів. В'язничний мур мав товщину майже в метр, і ми мали ідеальну дошку для писання. Крейду я зробив сам. Я наколупав штукатурки зі стіни, розтер її в порошок, розчинив у воді й утворив пасту. Потім сформував чотиригранний пруток й дав йому висохнути. Мені ніколи в житті не доводилося користуватися крашою крейдою. Правда, була вона недостатньо твердою для того, щоб впровадити мій винахід у торгівлю. Бойко був учнем, котрого увага, інтелігентність та вдячність радували моє серце. Він віддячив за мої труди ґрунтовними розповідями про сільське господарство.

Ще лишався Каганович. Якось вранці відчинилася «кормушка» і наглядач звернувся до Кагановича:

— Збирайся з речами!

Було видно по всьому, що запросили його не на допит, а до табору. Всі ці люди ніколи не ставали перед судом. Вирок їм підписува-

ла адміністративна комісія, звана «ОСО» — спеціальна комісія при Народному комісаріаті внутрішніх справ у Москві, яка складалася з представника Генеральної прокуратури, заступника Народного комісара внутрішніх справ і постійного секретаря. До бюро «ОСО» на Луб'янці в Москві приходили з усієї країни пропозиції слідчих. Лише деякі справи, дійсно, розглядалися. Для розгляду ж усіх справ не було ніякої технічної можливості. Щоденно треба було приймати тисячі рішень. Чинність комісії зводилася до чинності секретаря, який безперервно ставив під вироками печатки. Права «ОСО» були обмежені. Вона нікого не могла скарати на смерть. До осені 1937 року вона могла виносити вироки лише до п'яти років концентраційних таборів. Пізніше, коли було введено максимальний судовий вирок в 25 років, «ОСО» також було дозволено виносити такі вироки. Пізніше я довідався, що не мало ніякого значення, на скільки років звинувачуваний буде покараний адміністративно. Відбувши покарання, він не отримував волі автоматично, а тільки після спеціального наказу НКВС із Москви. Але такі накази видавалися надзвичайно рідко. Зазвичай було викликати в'язня до начальника табору за день до закінчення строку і вручати йому документ «ОСО», котрий свідчив про продовження того строку ще на п'ять років.

В окремих випадках «ОСО» справді розглядало справи. Але то було дуже рідко. Це були або випадки якогось впливового втручання, або коли йшлося про іноземців. Якраз такою справою й була справа моєї дружини. Вишинський сам надіслав її справу до «ОСО» з пропозицією вислати її за межі Радянського Союзу.

Отже, Каганович, наш староста, мав іти етапом. Він підвівся з прокляттями на устах і почав старанно впаковувати речі.

— Хай їх чорти візьмуть, — повторював він. — А я, дурень, сподівався, що мене залишать тут. А вони мене затребували. Будьте певні, я ще повернуся. Аби лише зберегти здоров'я.

Я спокійно дивився на його міцні плечі та кулаки. Нарешті, він тепло вдягнувся й зав'язав свій клуночок. Потім обняв Комаровського. В очах були сльози. Мені потиснув обидві руки:

— Олександр Семеновичу, якщо будеш ще тут, у нашій країні, коли я повернуся, то ми з тобою вип'ємо. Не так легко мене здолати.

У дверях він обернувся ще раз. Сміявся й плакав одночасно:

— Хай їх усіх чорти візьмуть. Вони потребують мене знову. Вас теж не забудуть. Але не падайте духом.

Двері за ним зачинилися.

Ми хотіли обрати старостою Комаровського. Він відмовився й запропонував Македона. Доводив мені, що Македон стане ще нестерпнішим, якщо не задовольнити його амбіцій. Але селяни запротестували й зажадали мене. Питання лишалося відкритим. Наступного ж дня дуже багато народу пішло етапом і староста, камерний начальник, став просто непотрібним.

Інститут старост був, власне, нелегальним, оскільки саме існування старости передбачало якусь організацію в'язнів, що було заборонено порядками в НКВС. Конституція, законодавство та практика Радянського Союзу докладно встановили перелік та характер громадських організацій: комуністична партія, профспілки, ради, господарські установи, культурні організації, армія. Монополія цих організацій, що здійснювали владу, рівно оберігалася.

Такі порядки були заведені відразу після захоплення влади. В ленінградському повстанні більшовики під проводом Леніна та Троцького здобули державну владу. Носієм цієї влади був всеросійський з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів. На ньому було обрано перший радянський уряд. Тоді ще Ленін не прийшов до висновку про необхідність заборони інших партій. Перший радянський уряд був коаліційним: до нього входили представники більшовиків та лівих соціал-революціонерів. Більшовики чекали на вибори до Народних установчих зборів. Ленін був переконаний, що вони дадуть перевагу революційному крилу російського робітничого руху, тому до виборів були допущені всі партії. Але вибори не принесли очікуваної більшості більшовикам та їхнім союзникам соціал-революціонерам. Тоді більшовики розігнали Установчі збори й проголосили верховенство влади Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. Революційним шляхом поділили землю, захопили заводи, банки, транспортні засоби. Уклали з німцями угоду в Брест-Литовському. Закликали робітників усіх країн до соціалістичної революції. Не дбали про свободу більшості, вони її просто ігнорували. Були, однак, глибоко переконані, що діють в інтересах більшості, навіть якщо більшість цього й не розуміла. Право революції, на яке опирались, протиставили праву демократії. Проголосили диктатуру пролетаріату на протилежність владі парламенту.

Після укладення миру в Брест-Литовському ліві соціал-революціонери вийшли з радянського уряду й пішли в підпілля. Вони

протестували проти цього миру й убили в Києві німецького генерал-губернатора, генерал-фельдмаршала Ейхгорна, а в Москві — німецького посла графа Мірбаха. З того часу буржуазні й робітничі реформістські партії були ліквідовані одна за другою. Той процес, наскільки пам'ятаю, тривав до 1923 року. Останньою забороненою партією була, як мені здається, партія сіоністів.

Однак, хоч існування інших партій було заборонене, у ленінські часи дозволялося створення груп у середовищі правлячої партії. Існувала свобода дискусій у партії. Незважаючи на величезний авторитет Леніна, йому нелегко вдалася ратифікація Брест-Литовської угоди. Під час дискусії Бухарін заявив про вихід із партії. Інші заявили, що підписання миру є зрадою німецьких робітників та відступом від засад революційного інтернаціоналізму. На тім голосуванні йшлося про долю молодого радянського республіки. Вона ще не мала армії й не могла чинити опір німецькому натискові. Відмова від підписання мирної угоди наражала революційні завоювання на смертельну небезпеку вторгнення армії кайзера. Ленін добре про це знав. Попри все це, він відмовився скористатися терором Надзвичайної комісії для залякування опозиції. Залучення таємної поліції до дискусії в партії було б на той час явним неподобством. Надзвичайна комісія ще підкорялася партійним органам, а не навпаки.

Партійні дискусії в епоху Сталіна мали зовсім інший вигляд. З ліквідацією опозиції створилася ситуація, за якою всі рішення провідних партійних органів схвалювалися одностайно. Члени Центрального комітету й навіть члени Політбюро лише перед початком дискусії довідувалися про думку вождя. А потім виходили один за одним й повторювали одне і те ж, немов шарманка.

Те, що діється зараз у Росії, є лише частково наслідком перших пореволюційних років. Це становище було досягнуто в три етапи: боротьба в партії, колективізація й «велика чистка». Опозиція домоглася права вільного формування груп, права на фракції. Більшість вважала ці права контрреволюційними. Опозиція змушена була вдаватися до конспірації, якщо хотіла уникнути втручання ДПУ. Однак рішення фракцій ні до чого не забов'язувало Сталіна та його групу. Маючи більшість у Центральному комітеті, вони могли обговорювати свої виступи на закритих зібраннях перед офіційними засіданнями. Мали більшість, отже, мали й владу. Угрупування меншості пішли в підпілля. Після заборони опозиції — як це тріумфально

проголосив Сталін — партія стала монолітною. Була проголошена абсолютна єдність. Пізніше з вини Сталіна 11 мільйонів селян померло з голоду. Але вся країна дякувала йому за щасливе життя, яке він створив.

Було заборонено утворення будь-яких груп. Справа зайшла так далеко, що збір підписів під зверненням до партії чи уряду вважався контрреволюційним актом. Кожен радянський громадянин мав писати до уряду лише особистого листа. Колективні петиції, якщо тільки вони не були організовані партією, були суворо заборонені. Правда, щоденно можна було прочитати в газетах вдячні листи колгоспників якоїсь віддаленої республіки до «батька народів», до «ясного сонечка» та «улюбленого вождя» товариша Сталіна. Колгоспники дякували Сталінові за «щасливе життя». Ті листи підписували тисячі колгоспників. Лише ініціатива збирання підписів виходила в таких випадках від партії. Ініціатива приватних осіб та окремих груп закінчувалася втручанням НКВС. І не тому, що Сталін хотів заборонити в зародку можливість створення неконтрольованих організацій. Він просто не хотів допустити, аби уряд знаходився під тиском народних бажань. Інакше під час великого голоду мільйони селян організовано просили б хліба. Під час «великої чистки» мільйони жінок виступили б за звільнення своїх чоловіків. В обох випадках потерпав би авторитет державної влади.

У такому разі гебісти не могли дозволити жодній організації в'язнів, якщо не хотіли вступити в конфлікт із власними правами. Їхня логіка була простою. Організація контрреволюціонерів може бути лише контрреволюційною організацією. Тим паче, така організація не могла існувати у їхніх власних стінах.

У малих камерах ще якимось можна було обійтися без такої організації. Лише в загальних камерах, які часто вмещували понад двісті чоловік, нормальне життя в'язнів без старости та його помічників було просто неможливим. Самоорганізація в'язнів була потрібна начальникові в'язниці. Вже сам розподіл їжі та вихід на прогулянку без неї були неможливими. Без такої організації треба було б збільшити апарат наглядачів, і частина в'язнів отримувала б свої пайки вночі. Це була дилема й вона була вирішена. Староста «нелегально» обирався камерою таємно. Начальник в'язниці або комендант блоку довідувалися про це через своїх агентів. Потім начальник з'являвся в камері й призначав обраного старшим, наказуючи йому дбати про

порядок, перераховувати в'язнів щоранку, звертатися до начальства, організувати прогулянки й тому подібне.

Вибули селяни, вибув безногий анархіст, потім вибув також і Комаровський. Він відбув сумний, бо не мав ніякої надії колись повернутися. Чудово розумів, що такі люди, як він, ніколи не повертаються. Він не був настільки здоровим, аби витримати випробування в таборі суворою сибірською зимою. Доки він був у камері, я стримувався, але коли двері за ним зачинилися, я втратив контроль над собою.

Я лишився з Македоном та Гевондяном. Македон псував мені нерви своєю агресивністю. Вірменин відігравав роль каталізатора. Але в середині грудня він захворів і був забраний на декілька тижнів до шпиталю. Життя з самим Македоном було пекельним випробуванням. Будь-яка розмова переходила в суперечку, я намагався мовчати. Моя мовчанка йому також не подобалася й атмосфера, що виникала, пригнічувала нас обох. Нарешті, я знайшов вихід — розповідав йому різні побрехеньки. Македон був дуже примітивним і охоче слухав казки та оповідання. А найбільш любляв він історію. Не один раз він будив мене серед ночі й вимагав повторення розповіді про справи Карла V, у царстві якого сонце ніколи не заходило.

Іншим способом проведення часу була гра в доміно. Кожен із нас жертвував шматок хліба (частіше всього я сам, бо Македон відмовлявся, хоча грав залюбки. Добре знав, що я не пошкодую свого хліба.). Я придавав шматкам хліба потрібну форму за допомогою шматка скла. Потім готував пасту з крейди, робив сірником ямки в хлібові й заповнявав їх тією пастою, після чого висушував свої вироби. Я вдосконалював свою техніку і з часом досяг у цій справі неабияких мистецьких успіхів. Ми завжди грали доти, доки нас не заставав за грою наглядач. Він не робив нічого поганого, лише забирав доміно. Гадаю, що він дарував його своїм дітям.

Характер Македона проявлявся й під час гри. Хоч ми грали не на гроші, він завжди намагався мене ошукати. Коли брав камені, спочатку перевертав їх і передивлявся перед тим, як узяти. Часто під час гри я дивився у вікно. Він користався з того, щоб просто відсунути від себе непотрібні йому камені. Якимось я застукав його на тому й зажадав пояснення. Оскаженілий, він почав лаятись:

— Ти, виблядку, хто ще сів би грати з тобою в доміно? Іди ти з своїм доміно до сраки!

Він змішав доміно, згріб камені на підлогу й почав їх топтати. Мені стало шкода нових каменів. Я зробив їх того ж самого дня і вишло це в мене дуже добре. Я відіпхнув його, намагаючись врятувати доміно. Вчинився шарварок. В ту саму мить відчинилася «кормушка»:

— Що тут діється?

Македон відповів наглядачеві:

— Вайсберг зробив доміно. Я з цим не хочу мати нічого спільного. В камері повинен бути порядок.

— Не розповідай мені байок. Я вже давно спостерігаю вас. Ти грав так само, як і Вайсберг. Давай сюди доміно.

Наглядач забрав камені. Я йому сказав:

— Можу вам доробити понищені камені.

Наглядачі, взагалі, симпатизували нам, хоч рідко виявляли ту симпатію відкрито, бо це було небезпечно. Але не було між ними жодного, якому наруга над нами приносила б задоволення. В ті часи майже в кожній родині хтось був заарештований. Прості люди, робітники та селяни, з яких набирали наглядачів, не вірили в нашу провину. Я не пам'ятаю жодного випадку свідомого садизму.

Правове становище в'язнів у стосунках до в'язничного персоналу суттєво відрізнялося від становища у в'язницях гестапо. В'язні не втрачали людських прав. Фізичний тиск на підслідних чинили слідчі й то лише в тій мірі, яка була потрібна для примусу до зізнання. Щоправда, гебісти мали завдання вимушувати зізнання фіктивні, а гестапо мало завдання простіше. Воно вишукувало дійсно існуючі нелегальні організації.

Наглядачі мали наказ не розмовляти з нами інакше, як у разі нагальної потреби. Один із них не дотримувався того наказу. Був то блондин, з рожевим лагідним обличчям. Він використовував кожну вільну хвилину щоб послухати мої оповідання. Помічений, він ризикував бути негайно заарештованим. У зв'язку з послабленням напливу нових в'язнів, багато новин я дізнався саме від нього. Наше знайомство розпочалося в такий спосіб: один з в'язнів написав мені в'язничну абетку для перестукування на шматку пеперу. Лежачи вночі, я перестукуванням передавав і отримував новини з сусідньої камери. Цегляні стіни добре проводили звук. Я перестукувався не лише з сусідньою камерою, але з камерою, що була під нами. Мене до того намовив Македон. Він сам не хотів ризикувати й посилався

на незнання техніки перестукування. Яюсь під час перестукування з сусідньою камерою дійшло до сутички з Македоном. Розлючений, він хотів на мене накинутись. В'язничний неписаний кодекс честі забороняв звертатися по допомогу до наглядача. Македон був від мене набагато сильніший. Я давав собі раду тим, що голосно відповідав на його лайку. Це почув наглядач:

— Що тут діється?

Я промовчав. Македон підійшов до мого ліжка й витяг з під матрацу шматок паперу з в'язничною абеткою.

— Вайсберг цілу ніч стукає. Не дає спати.

За перестукування належить карцер. Лише три дні тому я повернувся з карцеру, де просидів страшний тиждень. Від самої лише думка про повернення туди мені зробилося млосно. Але цей наглядач був доброзичливим до в'язнів. Він звернувся до Македона:

— Як тобі не соромно? Ви повинні допомагати один одному. Дай сюди ту картку.

Він повернувся до мене й тихо сказав:

— Я нічого не скажу.

Пізніше, коли ми йшли до туалету, він під якимсь приводом відвів мене вбік від інших і сказав:

— Коли сидиш з кимось подібним у камері, то маєш на це зважати. Зверни увагу на свій вигляд. Ти не можеш собі дозволити знов потрапити до карцеру.

Інші наглядачі ставилися до нас прохолодно, але коректно. Вони мали право знущатися над нами лише засобами, дозволеними слідчими. В'язничний регламент був дуже суворим, і лише слідчий мав право виходити за його межі. Якщо наглядач чинив нам якусь кривду, ми мали право боронитись. Саме цим суттєво відрізнялися в'язниці ДПУ від в'язниць гестапо. В березні 1943 року довелося мені сидіти в жахливій центральній варшавській в'язниці на Павіа-ку. Я пам'ятаю, яка смертельна тривога огортала кожного з нас, коли приходив есесівець. Уже на самому початку наглядачі носачами скидали нас униз по сходах до підвалу. Їх мало цікавило, спустимося ми з цілими чи поламаними ребрами. Коли були в доброму гуморі, заставляли нас голими повзати по брудній підлозі й били нас при цьому канчуками до крові. Ми не могли себе боронити. Не вільно нам було звернутися до наглядача жодним словом.

На Холодній Горі фізична наруга наражалася на спротив в'язнів. Якось — я тоді перебував у загальній камері — мене викликав новий наглядач. Не пам'ятаю вже, що він від мене хотів, але вигляд мав дуже брутальний. Він притиснув мене до й стіни й намірився вдарити. Я був готовий відповісти йому тим же. Він це зауважив за виразом мого обличчя й відпустив мене. Коли б дійшло до бійки, начальник в'язниці — спираючись на об'єктивне розслідування фактів — став би на мій бік. Лише слідчим було вільно бити в'язнів. Пам'ятаю, як одного разу справа дійшла до явного бунту в'язнів, і начальник в'язниці став на наш бік. Нас було в загальній камері 260 душ. Камера знаходилася на першому поверсі й виходила вікнами всередину в'язниці. Ми виходили з неї майже безпосередньо на подвір'я, на якому в'язні здійснювали свої прогулянки. Був тоді дуже морозний січневий день 1939 року. Новий наглядач узяв собі в голову, що навчить нас військового ладу та порядку. Не дозволив розпочати прогулянку, доки ми не вишикуємось. Коли ми це нарешті зробили, він ще довго тримав нас на місці й вимагав, щоб ми повиймали руки з кишень. Більшість із нас не мала рукавиць. Врешті наш терпещь увірвався й староста видав наказ: «У камеру!» Ми всі полишили прогулянку й рушили до камери. Вражений наглядач лишився сам на подвір'ї. Він склав рапорт і негайно прийшов начальник розслідувати справу. Ми більше нічого не чули про ту справу й не бачили того наглядача. Щоправда, це все трапилося після 1 грудня 1938 року вже після великого перелому.

У середині січня Македон пішов на допит, а Гевондян ще не повернувся зі шпиталю. Я лишився сам у камері. Дев'ять місяців тому самотність була для мене тяжким випробуванням. Зараз же я відпочивав. Міг лягти й знову подумати. Упродовж півроку я говорив, але не думав. Я проаналізував своє становище заново й не без задоволення дійшов висновку, що я поведив себе правильно. Чи наступить, врешті, перелом? Арешти зменшилися. Принаймні, до нашої камери за останні три тижні не поступив ніхто. Процес П'ятакова був останнім показовим процесом. Тухачевський і провідні офіцери Генерального штабу були оголошені шпигунами й розстріляні. Всі очікували на процес Бухаріна, який був арештований ще в січні 1937 року. Радек звинуватив його прямо в судовій залі.

Бухарін був останньою визначною постаттю зі старої більшовицької гвардії. Він був членом ленінського Політбюро. Пізніше, після усунення Зінов'єва, він став керівником Комінтерну. В боротьбі проти Троцького Бухарін був спільником Сталіна. То був останній великий теоретик комуністичного робітничого руху. Таку людину, як Бухарін, не можна було ліквідувати без процесу, просто в адміністративному порядку. Чому ж досі не було процесу? Він очікувався майже рік. Чи, може, Бухарін відмовився від складання фіктивних зізнань? Чи просто не став співпрацювати? Але вони мали досить засобів для того, щоб примусити людей грати доручені їм ролі. Які то були способи, я тоді ще не знав. Але якщо їм не могли противитися такі, як Муралов, той велетень, як же міг їм чинити супротив Бухарін, котрий був слабкою людиною з делікатною головою вченого. Фізичних катувань він довго витримати не міг. Тож чому зволікали з процесом?

Заарештували Ягоду, багаторічного начальника ДПУ. Як ми всі ненавиділи цю людину! Засновник ЧК Фелікс Едмундович Дзержинський був чоловіком твердим і безжальним. Але ніхто не міг відмовити йому в чесності. Уже навіть шляхетні риси його обличчя свідчили про це. Його наступник Менжинський мав вигляд науковця. Під його керівництвом ще не доходило до великих дурниць. За часів Ягоди народні маси зненавиділи ДПУ. Ніхто вже не визнавав наявності в діяльності ДПУ доброї волі. У часи громадянської війни багато хоробрих революціонерів пішли до ЧК. Робочі люди вбачали в ЧК меч революції. З часів Ягоди кожна пристойна людина уникала контактів з ДПУ. Фотокартки Ягоди рідко з'являлися в газетах. Риси його обличчя були підступні й жорстокі. То були риси бюрократа й безжального вбивці. Він нагадував німецького Гімлера. Вся країна раділа, коли після процесу Зінов'єва його було знято, а пізніше заарештовано. Всі вбачали в тому сигнал, що Сталін зрозумів фіктивний характер процесу й притягнув Ягоду до відповідальності. Ми від щирого серця вітали призначення Єжова. Але як же ми були невдовзі розчаровані. Те, що сталося за Єжова, уже не було просто брутальним катуванням уявних ворогів режиму. Це вже був довершений ідіотизм режиму, який систематично підривав своє коріння в народі.

Але навіщо було заарештовано Ягоду? Чи й він має виступити в показовому процесі? То було б цікаво. Він, принаймні, мусив добре знати, як готують звинувачуваних до того, щоб вони повторяли на

публічних показових процесах облудні звинувачення проти самих себе. Чи, може, знайомство з тими методами нічим йому не допоможе? Чи техніка гебістів виявиться ефективною в застосуванні її до власного вождя?

Дуже важко було щось зрозуміти. Очікуваний процес Бухаріна мав бути логічним завершенням усіх тих процесів. Стара гвардія революції була б у такий спосіб винищена до передостаннього чоловіка. Останнім був САМ, той що в Кремлі. Але Ягода? Що він мав спільного зі старими більшовиками? Чи не буде вже сама його поява на тій лаві підсудних поганбленням пам'яті мучеників революції?

А може, вже не дійде до процесу Бухаріна? Можливо, Сталін, нарешті, второпав, які рани завдала чистка державі? Можливо, перелом наступить уже зараз?

Я вже нічого не розумів і був змучений очікуванням. Встав і почав приводити свої речі в порядок. Мою увагу привернули хутрянні рукавиці, які Лаура Михайлівна передала мені в листопаді. Чому саме хутрянні рукавиці? Мене ж не висилають до таборів. Лаура Михайлівна помилилася. Я приліг й почав приміряти ті рукавиці. Щось зашелестіло всередині. Я підскаочив, як від електричного удару. Узяв уламок скла й розпорів рукавицю. Всередині був шматок цигаркового паперу. Я розгорнув його й прочитав:

«Єва на волі, в Австрії. Також і Вікі (то був Євин брат) місяць тому повернувся до Відня. Дорогий Алексе, ми сподіваємось і на твоє швидке повернення, але будь обережним. Зроби зупинку по дорозі додому в Празі і дай нам про це знати. Про твій арешт уже знає цілий світ як і про те, що ти комуніст. Знають про це й ті, кому не треба про це знати, а саме поліція».

Я вже не міг влєжати спокійно. Виявляється, що всі вже виїхали й очікують на мене. Чи то не риторика? Чи мала Лаура Михайлівна підстави для написання листа в той спосіб? Чи цікавилася моєю справою у прокурора, як я свого часу цікавився справою її дочки? Чи пообіцяв він моє звільнення?

У збудженні я бігав по камері з кутка в куток. Наближення звільнення ще не вкладалося в моїй голові. Підсвідомо я був переконаний, що буду перебувати тут до закінчення «великої чистки». День звільнення колись мав прийти, але не зараз.

Через три дні з допитів повернувся Македон, — блідий і напівживий. Мовчав. Було відразу видно: доконали. Розколовся, але заперечував, що допит мав якесь важливе для нього значення. Був задумливий і не хотів переді мною розкриватися. А ще недавно лаяв мене, коли я розповів йому про своє тимчасове зізнання влітку. Він, Македон, мовляв, ніколи не розколеться. Швидше дасть порізати себе на шматки. Тепер же бачив: Македон розколовся. Але він заперечував. Значно пізніше я довідався від одного в'язня, який належав до його групи, що я мав слушність.

Гевонді повернувся з шпиталю, був у доброму гуморі й розповідав нам байки та анекдоти. Він знову став громовідводом, який знімав напругу між мною та Македоном. Через кілька днів з'явився новоприбулець з «брехайлівки». Українець. Він багато розповідав про арешти серед національних меншин. У місті ліквідовано всі клуби — поляків, латишів, вірмен та інших. Він нарахував близько п'ятнадцяти народностей, що підлягали переслідуванню. Усіх чоловіків з цих груп заарештовано. Арештовано також кожного, хто мав німецьке чи вірменське прізвище. Серед них було багато росіян з німецькими прізвищами, які, можливо, були шостим поколінням після німецьких предків. Зараз вони були справжніми росіянами, що ані слова не розуміли німецькою.

Я запитав його:

— Що ж, у такому разі, зробили з Німецькою республікою Поволжя? Або з Вірменською радянською республікою? Не можуть же вони заарештувати весь народ?

— Звичайно, ні. Але вони арештовують в Німецькій республіці Поволжя значно більше людей, ніж у середньому по Росії. Складається враження, що вони хочуть ліквідувати національні меншини в російських та українських містах.

— Чи багато з них ви зустрічали в «брехайлівці»?

— «Брехайлівка» ними переповнена.

— Як це? Вже протягом місяця до нас в камеру не з'являвся ніхто новий.

— Цих людей тримають аж до закінчення слідства у внутрішніх в'язницях. Потім присилають їх сюди, або до четвертого корпусу, або до загальних камер другого корпусу.

Холодна Гора складалася з великої кількості ізольованих будинків. Наш блок являв собою корпус № 2.

— У чому ж звинувачують тих людей?

— Та все це ж саме: шпигунство та агітація за відокремлення їхньої вітчизни від Союзу Радянських Соціалістичних Республік та приєднання до капіталістичної батьківщини.

— Та це ж дурниця. Як можуть німці Поволжя приєднатися до Берліна?

— Я теж цього не розумію. Мені не приходилося зустрічати німців Поволжя. Зате доводилося зустрічати багато німців з Дніпропетровської області. Вони розповідали дивні речі. ДПУ вичікувало закінчення жнив. Потім щонеділі забирали приблизно чверть чоловіків. Упродовж місяця колонія була, фактично, ліквідована. Жінок вислано до Сибіру на «вільне поселення», дітей забрано до Північного Кавказу, де їм дали російські прізвища, щоб родичі ніколи не могли їх віднайти, і навчають російською. Діти забувають про своє походження.

Я вжахнувся й не міг у це повірити. Сталін був першим Народним комісаром у справах національностей. Написав велику книжку з національних питань. Російська революція проголосила у своїх гаслах волю малим народам і культурну автономію меншинам. Сталін сам здійснював під час революції та громадянської війни цю ленінську національну політику. Кожен народ, що живе на своїх теренах, отримав власну автономну республіку. Національні групи, розпорошені на територіях великих народів, отримали газети, клуби й театри своєю материнською мовою. Одвічна ворожнеча народів старої Росії припинилася. Ніхто вже не почувався пригніченим і утворився братній союз різномовних народів. Здійснення соціальних прагнень революції було справою майбутнього. Воно залежало від розвитку продуктивних сил держави. Але національна проблема була закрита остаточно. А зараз, через двадцять років після революції, Сталін знов її відкриває. Це важко було зрозуміти.

Через рік я перебував у загальній камері, що вміщувала 260 представників 22 різних народів. Я міг тоді переконатися, що українець казав правду. Національні меншини в головних містах народів Союзу підлягали повній ліквідації. Винищенню також часто підлягали й корінні народи, що мали власні терени осілості. Фантазія чекістів не знала меж. Ті, хто повертався з Півночі, розповідали зовсім неймовірні історії. Десь у північній Росії поблизу Уралу жив собі маленький народ, етнічно споріднений з фінами. Я забув його назву. Мова того народу належала до угро-фінської групи. Але ті люди про

це нічого не знали. Відомо це було лише професійним філологам. Від одного з них і довідалися про це гебісти. Заарештували неповинних людей і примусили їх зізнатися, що мали намір відірвати свої поселення від Радянського Союзу і приєднатися до Фінляндії. Гебістам не завадила та обставина, що ту землю відділяли від Фінляндії 1000 кілометрів російської території. Всіх було вислано до таборів. У загальній камері я зустрів греків, які мали намір прилучити заселені ними околиці Таганрога до Греції, віддаленої від них морем. Зустрічав я й болгарських городників, які хотіли перетягти частину південної України до Болгарії. Далекосхідні меншини працювали над приєднанням до Японії, Китаю та Маньчжурії. Меншини Кавказу — до Персії та Туреччини. В Центральній Азії малі народи шукали контактів з Афганістаном. ДПУ не було вередливим. Була потреба в сепаратистських рухах — воно їх вигадувало, не дуже турбуючись географічним положенням та історією цих малих народів. Вони вишукували irredentism серед примітивних меншин, які зовсім не піклувалися про свої етнічні стосунки з іншими народами.

ДПУ здійснювало репресивні заходи проти певних груп, не проголошуючи їх відкрито. Ці заходи не знаходили відображення ні в державному законодавстві, ні навіть у адміністративних розпорядженнях. Але боротьба проти національних меншин, що розпочалася в 1937 році й допровадила до винищення меншин у російських містах, була явною. Пізніше до камери прийшли офіцери, які мені розповіли, що отримали з Наркомату оборони вказівку подати відомості про наявність серед офіцерського складу підрозділів осіб польської, німецької, литовської та інших неросійських національностей. Офіцери, які потрапили до того переліку, за два дні були звільнені з армії й пізніше заарештовані. Так режим здійснював репресії проти національних меншин.

Я не міг заспокоїтися і продовжував дискусії з українцем.

— Я лише одного не розумію: у прийнятій минулого року сталінській конституції гарантовано право кожному народу на вихід із Союзу Радянських республік. Як можна офіційно звинувачувати людей у тому, що вони хотіли скористатися своїм конституційним правом?

Українець знизав плечима.

— А все те, що з нами тут виробляють? Чи є воно конституційним? Ми не винуваті, а нас ізолюють.

— Ти не зрозумів мене, товаришу. Дійсно, нас ув'язнили, незважаючи на те, що ми невинуваті. Але ж нас звинувачують у дійсних злочинах і змушують у тому зізнатися. Не приходить же їм в голову звинувачувати нас у тому, що ми боролися за перемогу соціалістичної революції. Однак же, як ти кажеш, представники національних меншин звинувачуються в тому, що хотіли скористатися своїми конституційними правами.

— Але ж, друже, ніхто ту конституцію не сприймає всерйоз. У конституції йдеться також про свободу слова, праці, зібрань. Хіба ти в це віриш?

Українець був людиною скромною, але мудрою. Наша розмова переходила на небезпечний ґрунт. Незважаючи на це, я відповів:

— Друже, це не зовсім так. Звичайно, свободи слова немає. Якби сьогодні хтось пішов на харківський базар і проголосив там промову, його негайно забрали б. Але ніхто його не звинувачував би в тому, що він скористався конституційним правом свободи слова. Його примушували б зізнатися в тому, що він є агентом гестапо. Шпигунство також не є конституційним правом. Меншини ж звинувачуються в тому, що хочуть вийти із складу Радянського Союзу. Конституція це їм дозволяє.

Тут у нашу розмову втрутився Македон:

— Ви, обидва, не провадьте тут контрреволюційних розмов. Республіка має право вийти з Союзу. Так записано в конституції. Але ніхто не має права за це агітувати. То вже контрреволюція.

— Але ж, як у такому разі можна вийти з Союзу? Звідкіля уряд цієї республіки довідається про те, що народ хоче відокремитися? Хтось же повинен першим виступити з такою пропозицією і сказати про це вголос. А це, як ти кажеш, уже агітація.

— *Пашел к ебаной матери.* Ти не маєш права критикувати нашу конституцію!

Я дав йому спокій.

Прийшов лютий. Ніхто новий не з'являвся, нікого з нас не викликали на допити. Ми були зовсім відрізані від світу й одноманітність нашого буття пригнічувала. Вечорами я щось розповідав, а потім українець співав пісні. Співав він тихо й дуже гарно. Македон також був музикальним. Той час був єдиним, коли він давав нам спокій. Якщо італійці створили велике малярство, нім-

ці — симфонічну музику, то українці — народну пісню. Нові пісні безперервно творилися в селах. Їх мелодії були меланхолійними й прекрасними, а тексти рідко були банальними. Язик сам починав підспівувати. У моїй пам'яті залишилися як мелодії, так і тексти тих пісень, але я більше ніколи їх з того часу не чув. Ми всі були вдячні українцеві. Навіть наглядачі ніколи не перешкоджали йому співати. Гадаю, що вони й самі прислухалися за дверима до його співу, бо також потерпали від своєї монотонної, нудної роботи.

У середині березня тиша закінчилася. Почалася нова хвиля масових арештів. Одного вечора почувся тупіт ніг у коридорі. Потім двері відчинилися й до камери зайшло 14 чоловік. Це була ціла камера з внутрішньої в'язниці. Їх перевели до нас, щоб звільнити місця для нового напливу. Новоприбулі принесли з собою дві важливі новини: гітлерівські війська захопили Австрію і розпочався процес Бухаріна.

На чолі новоприбулих стояв їхній староста, — молодий хлопець. Вони називали його просто Мишком. Був він сіоністом, але не фіктивним, а справжнім. Він мало був схожий на єврея, а скоріше мав вигляд російського студента старої школи. Ще будучи гімназистом, належав до сіоністської групи скаутів. Після заборони й розпуску сіоністських організацій, він зберіг симпатію до єврейського народного руху. Його було звинувачено в тому, що він є керівником контрреволюційної сіоністської організації та шпигуном «Інтеліженс Сервіс». Усі заарештовані сіоністи були в очах НКВС англійськими шпигунами, оскільки Англія здійснювала протекторат над єврейськими поселеннями в Палестині. Але не лише НКВС боролось з сіонізмом як із забороненою контрреволюційною партією в Росії. Комінтерн також на той час займав ворожу позицію щодо сіонізму як пробританського імперіалістичного руху.

Найбільш цікавою особою серед новоприбулих був Володимир Іванович Кушнарєнко. Його біографія була такою ж незвичайною, як і його слідство.

Ще будучи вісімнадцятирічним хлопцем, Кушнарєнко приніс листівки соціал-революціонерів до казарм, його на тому спіймали й вислали на довічне заслання до Сибіру. На місці заслання він спочатку давав собі раду як учитель і фотограф. Був також завзятим мисливцем і рибалкою. На великих сибірських річках він зустрічав якутські кочові племена. Він приєднався до одного з них і помандрував по тайзі. Він забрався далеко на північ до околиць, де ще не

ступала нога європейця. Кушнарєнко заохався в північні краєвиди та в красиву якутську дівчину. Вони побралися, і Кушнарєнка було урочисто прийнято до племені. Шлюб був щасливим, якутка народила йому четверо синів.

У 1613 році російський трон посів Микола Федорович Романов, засновник династії. Правляча родина з гордістю виводила своє походження від цього першого Романова, хоча насправді це було фальсифікацією, і походила вона від німецького дому Голштейн-Готтопрів. На відзнаку 300-ліття родини Романових, цар оголосив загальну амністію. Засланцям було дозволено повернутися, в тому числі й Кушнарєнкові. Але він не схотів розлучатися з тайгою бо, як і багато інших, був зачарований красою того краю й залишився там.

Почалася війна. Якутський край не підлягав мобілізації. Кушнарєнко жив серед якутів, відрізаний від усього світу, й продовжував мандрувати нескінченими просторами тайги та незайманими якутськими пущами.

У лютому 1917 року прийшла революція. Її привабливість була дуже потужною. Цього дня очікували цілі покоління російських поборників свободи.

Кушнарєнко полишив Якутію, котру так встиг полюбити, і разом зі своєю дружиною та чотирма синами повернувся до європейської Росії. Він одразу ж приєднується до більшовиків і деякий час воює в групі червоних партизанів. Потім стає командиром полку Червоної армії. Виявляє відвагу й розважливість на всіх фронтах громадянської війни. Після ліквідації колчаківщини його було нагороджено.

Закінчилася громадянська війна. У 1922 році Кушнарєнко демобілізувався. Партія доручила йому очолити великий завод у Харкові. І той іспит він здав на відмінно. Був директором, якого робітники любили за доброту й людяність і який, незважаючи на це, постійно виконував плани випуску продукції. За свою господарську діяльність він був відзначений.

Четверо його синів вирости. Вони стали авіаторами з репутацією добрих офіцерів і відважних пілотів.

У біографії Володимира Івановича Кушнарєнка, як людини і як революціонера, не було жодної плями. Проте, наприкінці літа 1937 року прийшли й заарештували його прямо в приміщенні заводу. За

те, що 32 роки тому розповсюджував серед царських солдатів листівки соціал-революціонерів, а не більшовиків. Скаржився:

— Олександр Семеновичу, повір мені, я ніколи не був членом партії соціал-революціонерів. Я тоді був гімназистом, мав лише 18 років. У країні вибухнула революція. З Петербурга надходили збуджуючі новини — там уже створювалися робітничі ради. Ми, молоді провінціали, також хотіли щось зробити для революції. Мій товариш приніс до школи листівки. Вночі ми пішли до казарми й закинули у вікно стос листівок. Варта нас помітила й відкрила вогонь. Мій товариш втік, а мене спіймали. От і все. Звідки я міг знати, що то були негарні листівки? Ми в провінції уявлення не мали про те, хто такі соціал-революціонери, а хто більшовики. Але, повірте мені: я ніколи не був соціал-революціонером.

Я був приголомшений.

— А якби й були соціал-революціонером, товаришу Кушнарєнко, то що з того?

— Якби був, то зараз би не скаржився. Сам був би винен у своїй долі.

— Володимире Івановичу, я вас не розумію. Навіщо вам відмовлятися від свого минулого? У 1905 році ви боролися за пригнічення чи за свободу? За народ чи за царя? Чи зайшли вже так далеко, що поділяєте погляди ДПУ? Для них людина, яка не знайшла часу для боротьби за волю й за перемогу революції в 1905 році й сиділа вдома, не маючи бажання наражатись на небезпеку, є добрим громадянином, котрого не слід чіпати. Натомість соціал-революціонери, які наражали на небезпеку своє життя і свободу в боротьбі проти самодержавства, є контрреволюціонерами. Зупиніться, товаришу Кушнарєнко. Якщо ми самі перестанемо розуміти, що є добро, а що є зло, — це запаморочення ніколи не припиниться.

Він відповів після деякого роздуму:

— Маєте рацію, Олександр Семеновичу. Але я вже занадто вимучений, аби боротися за правду. Був би щасливим, аби мені дозволили повернутися до Сибіру на вільне життя. Мені не треба було звідти виїжджати.

Кушнарєнко був людиною високого зросту з чесними й надзвичайно привабливими рисами обличчя. Було йому понад 50 років, ходив трохи похиленим наперед. Рухи мав обережні, вся його істота випромінювала спокій та почуття власної гідності. Був він глибо-

ко пригнічений. Зі своєю власною долею він міг ще погодитись, бо поділяв її з мільйонами інших. Турбувало його власне слідство.

Звинувачували його згідно зі статтею 54.2. Кримінального кодексу України. Параграф 2 стосувався участі в збройному повстанні. Але ж у країні не було ніяких збройних повстань. Та звинувачення, як завжди, стосувалися лише розмов, які, буцімто, мали призвести до збройного повстання. На жаль, слідство у справі групи Кушнарєнка потрапило до рук молодого недосвідченого слідчого, який прийняв цю справу від іншого слідчого, на той час заарештованого. Той молодий слідчий мав би пам'ятати, що жив у царстві фікції. Але, можливо, він цього не розумів. Він сприйняв звинувачення всерйоз, включно до збройного повстання. Для збройного повстання потрібна була зброя. Постало питання: де вона захована? Прабатьком цієї організації був старий соціал-революціонер на прізвище Семенов. Він не витримав катування й назвав кілька прізвищ. Слідчий домагався зброї. Припертий до стіни Семенов вигадав, що існування потаємного складу зброї відноситься до відома його помічника Лебедева. Лебедева було арештовано.

— Видай зброю, контрреволюційна собако!

Його також приперли до стіни. Зброя — це справа конкретна. То вже не якісь там розмови. Контрреволюційні розмови можна було й вигадати. Того, хто говорив, арештовували, на короткому «конвеєрі» він підтверджував розмову, яка ніколи не мала місця, й на тому справа закінчувалася. Таємний же склад зброї мав бути викритий і конфіскований. Взагалі слідчі, звичайно, уникали свідчень стосовно конкретних речей. Новий слідчий цього не розумів, а його колеги та начальники вчасно йому цього не пояснили. Бо всі вони жили в царстві фікції, як люди в казці Андерсена про нові королівські шати, і мусили сприймати ті фікції всерйоз. Але цей молодий дурень не розумів того, і ніхто йому вчасно не сказав: «Не будь віслюком, бо то все дурниця. Не заводь слідство так далеко, бо сам не зможеш потім звідти вибратись». Такі слова могли допровадити до в'язниці зичливого порадника. Лише в процесі роботи дізнався цей слідчий, який нічого не підозрював, до чого довела його власна ретельність.

Лебедев не мав зброї і, отже, не міг її видати. Не міг він і сказати, що мав зброю, але десь її закопав. Слідчий був би забов'язаний її відкопувати. Лебедев спочатку намагався заперечувати, що коли-небудь отримував зброю від Семенова. Після кількаденного натиску,

він здався і повідомив, що передав зброю Смирнову, іншому учасникові організації. Взяли Смирнова. Забава почалася заново. Смирнов передав зброю своєму товаришеві Лисенку. Неіснуюча зброя переходила, таким чином, з рук у руки. Коли її отримав Кушнарченко, вона вже встигла побувала в руках одинадцяти осіб. Йому ж передав її такий собі Гуревич, відповідальний службовець тресту, який постачав заводу, де працював Кушнарченко, сировину. Кушнарченко також піддався катуванню й визнав свою провину. Він зізнався в тому, що був завербований до контрреволюційної організації, але вперто заперечував вербування інших. Його били вже декілька тижнів. Він втратив останні сили, але так і не зміг наважитися втягнути своїх друзів у нещастя. Щоденно його забирали опівночі й цілих десять годин допитували про зброю. Ми були свідками цієї трагедії. Не треба було «приймати» ту зброю від Гуревича без того, аби не вигадати когось, кому він ту зброю «передав». Саме цього він і хотів уникнути. Кожного ранку він повертався і виснаженим, і пригніченим.

Молодий Мишко любив старшого товариша як батька. Дбав про його речі, лагодив йому шкарпетки, скручував цигарки, втішав його з безмежною ніжністю. Але ніщо не могло зарадити розпачеві Кушнарченка.

Ми провели військову нараду. Я запитав Кушнарченка:

— Що за людина той Гуревич?

— Навіщо це вам?

— Якщо то негідник то є вихід: можеш просто відправити йому ту зброю назад.

— Як тобі могло прийти таке в голову, Олександр Семеновичу? Гуревич завжди був моїм кращим другом. Він дуже достойна людина. Якщо він мене завербував, то його таки, дійсно, доконали.

— Добре, але що ж у такому разі маємо робити з цією зброєю?

Уночі я знайшов вирішення проблеми. Коли Кушнарченко вранці повернувся, я запитав його:

— Скажи, Володю, коли було прислано зброю?

— У серпні 1936 року. Гуревич каже, що вислав з Москви на адресу мого заводу скрині з фальшивою декларацією. У скринях знаходилися автоматичні карабіни. Скрині повинні були зберігатися на складі мого заводу. Згідно ж з декларацією, там мали знаходитися запасні частини до наших машин.

— Дуже добре, Володю. Я бачу, як виплутатися з цього становища. Чи маєш якогось приятеля, що недавно помер?

— Ні.

— Подумай добре. Може, далекий знайомий, якого ти добре знав особисто.

— Навіщо це тобі?

— Невже не ясно? Маємо надіслати зброю покійникові.

Через хвилину Кушнарєнко повідомив:

— Є, Петровський Олександр Ілліч. Рік тому він помер у Сумах. Але він не береться до уваги.

— Як це?

— Бо то був 70-літній дід. Він навчав мене в гімназії географії. Позапартійний, явно аполітичний. Нам не вдасться зробити з нього повстанця. Вони його не приймуть.

— Не будь смішним, Кушнарєнко. Слідчі зрадіють можливості, нарешті, здихатися від цієї зброї й закрити справу. Вони приймуть усе, що потрапить під руку.

Кушнарєнко не погоджувався. Думка робити повстанця зі старого професора видавалася йому абсурдною:

— Якщо я зізнаюся, що отримав зброю, вони це запротоколюють і я вже не зможу від цього відмовитись. Вони не зможуть взяти Петровського й візьмуть когось із моїх друзів.

— Кушнарєнко, я маю в цих справах набагато більше досвіду, ніж ти. Слідчий давно вже шукає спосіб закінчити цю історію. Жива людина не може бути її закінченням. Потрібен лише покійник.

Мишко приєднався до моєї пропозиції. Ми напосіли на Кушнарєнка, але він ніяк не міг зважитися. Мучився ще три дні. Кожної ночі його допитували, ми вже не могли на нього дивитися. Врешті, Мишко набрався рішучості:

— Володимире Івановичу, коли вони викличуть вас уночі, назвіть їм Петровського. Якщо ж ви, повернувшись сюди, скажете, що цього не зробили, ми перестанемо з вами розмовляти. Досить із нас вашої історії. Треба покласти їй край.

Кушнарєнко вже не боронився. Пообіцяв, що все зробить.

Опівночі його знов забрали. Через дві години він повернувся й побудив нас усіх. Був він увесь завантажений цигарками та махоркою. Його обличчя сяяло:

— Олександр Семеновичу, ви мали слухність. Слідчий був дуже задоволений, коли я йому повідомив, що зброю прийняв Петровський, який потім помер. Через десять хвилин усе було закінчено. Я отримав добру їжу та оце куриво.

Ми обіймали Кушнарєнка. Тяжкий тягар спав із нашого серця.

Серед новоприбулих було дуже багато симпатичних людей, наприклад, Зборовський. Розголос про нього випереджав його самого. Він керував армією в сорок мільйонів. Але то були не солдати, а лише бджоли, бо був пасічником. Ще в 1929 році його виключили з партії. Був він на той час керівником якогось тресту. В одній із його публікацій — я вже не пам'ятаю докладно, що то було, книжка чи брошура з економіки — партія знайшла відхилення від її генеральної лінії. Зборовського та його приятеля Каплана було виключено з партії. Зборовський навіть не вніс апеляції. Він покинув місто й оселився поблизу Харкова, став пасічником. Він і тут посідав певну посаду. За дорученням Комісаріату сільського господарства він дбав про розвиток бджільництва в Харківській області. Любив свою справу й був щасливим з того, що йому не треба було бувати в місті. Ненавидів місто, ненавидів партійні дискусії, ненавидів пов'язану з цим усім мережу брехні, що охопила цілу країну. При всім тим Зборовський був людиною політичною. Я часто з ним розмовляв. Він пов'язував свої сподівання з німецькою революцією. Вважав, що вона уникне помилок революції російської й поставить Сталіна перед міжнародним судом. Нова революційна держава постане на Заході. Революційна Європа ліквідує російський деспотизм у разі потреби оружною рукою. Я поділяв його погляди і лише в 1946 році збагнув їх утопічність.

Зборовський розповідав:

— Каплан був заарештований на два роки раніше від мене. Його вже немає. Ще в 1929 році я знав, що має настати і не хотів повертатися до партії. Не хотів бути змушеним до щоденної брехні. Не хотів уже бачити людей і гадав, що про мене забули. Але в них добра пам'ять.

Інший мешканець нашої камери, Лагодін, теж мав подібну історію. Він, будучи свого часу виключеним із партії, не клопотався про поновлення й тримався в тіні. Інтелектуал з освітою, він узявся до фізичної праці. Працював муляром і переходив з однієї будови на

іншу, ніде не затримуючись більше, як на два місяці. Довго його не могли знайти. Допоміг випадок.

Одного вечора після роботи партійний працівник прочитав для будівельників лекцію. Розповідав про міжнародне становище та про Лігу націй. Говорив дурниці, від яких волосся ставало дибки на голові. Наш товариш не зміг цього стерпіти. Він попросив слова в дискусії і викрив брехню партійного працівника. Той помітив підозріло високий рівень освіти муляра й повідомив про це ДПУ. ДПУ викликала Лагодіна й поцікавилася його біографією. З викладених ним даних енкаведисти довідалися, що Лагодін колись був комуністом і був виключений з партії. Тому він належав до людей, які підлягали арешту. В тій малій провінційній місцевості проти нього не було ніякого матеріалу. На нього не була заведена справа. Звернулися до Харкова. Лагодіна не могли заарештувати, бо ніхто на місці не міг його завербувати — його ніхто не знав. Зробили так само, як свого часу вчинили зі мною. Кілька разів його викликали й допитувалися про знайомих, уже заарештованих. Їхні імена передавали телефоном до Харкова. Але і в Харкові з його завербуванням було нелегко. Він після виключення з партії до такої міри уникав контактів з людьми, що його ніхто не знав. Не мав дружини, не мав дітей, не мав приятелів, не мав сталого місця проживання. Але вербовщик, зрештою, знайшовся.

У внутрішній в'язниці НКВС сидів чоловік, котрий знав його з давніх часів. Звали його Руденком, був він керівником якогось будівельного тресту. Муляр Лагодін кілька років тому працював в одному з підрозділів того тресту. ДПУ могло тут убити двох зайців одним пострілом: звинуватити в саботажі як будівельних керівників так і самих будівельників. Руденко натурально не знав, що Лагодін став муляром і працював в його тресті. Він знав Лагодіна ще з часів, коли той був директором і поважним членом партії. ДПУ повідомило його про долю давнього колеги і пов'язало їх між собою. Руденко «завербував» Лагодіна і видав йому рекомендацію саботажника.

З автобіографії Лагодіна НКВС довідалося, що він кілька років тому працював на будівництві промислового об'єкта в Донбасі. Після закінчення роботи один із об'єкта на цьому будівництві завалився.

Нешастя трапилося тому, що керівник будови при десяти градусах морозу примушував мурувати без застосування необхідних тех-

нічних засобів. Цемент не скріпив належним чином цеглу. Навесні, під час сильної бурі, ціле крило того об'єкту завалилося.

Власне, Лагодін протестував проти подальшої роботи без штучного підігрівання бетону. Але керівник будови знехтував застереженням простого робітника, щоправда, не з контрреволюційних міркувань. Підігрівання потребувало б додаткових витрат, а він уже не мав ніяких вільних коштів. Хотів довести будівництво до кінця без фінансових ускладнень і сподівався, що зможе без цього обійтися.

Усі ці обставини можна було з'ясувати об'єктивно. Саме ця катастрофа свого часу викликала судовий процес. Керівника будови — а це було ще до початку «великої чистки» — покарали за недбалість щодо обов'язкового контролю. Десь там же на будові й відбув покарання. Але це не позбавило від звинувачення в контрреволюції.

Лагодін вимагав тогочасних протоколів судового засідання, та йому це не допомогло. Після недовгого «конвеєра», Лагодін та Руденко під час очної ставки погодилися на такий протокол: Руденко віддав наказ здійснити саботаж, а Лагодін його виконав.

У той час рух у камерах був дуже інтенсивним. Терміни слідства підлягали скороченню. До камери безперервно надходили нові люди, інші ж відбували етапом. Я остерігався заводити нові знайомства: друзі відходили, а я залишався. Розлука ж завжди була важкою.

Новина про нову хвилю арештів пригнітила мене й Кушнарєнка. Македон же втішався з чужого нещастя. Інші ж сподівалися, що надмір арештованих колись має повалити брехню про «ворогів народу». Сталін це, нарешті, зрозуміє й звільнить їх. Але вони не знали Сталіна.

У кожній камері в'язні сперечалися з приводу можливого сенсу хвилі нових арештів. Одним здавалося, що причина в потребі трудових ресурсів на Далекій Півночі, які не можна було задовольнити звичайним шляхом. Я був категорично проти цієї ідеї, але Лагодін підтримав її.

— Ніхто не буде будувати каналів, не будучи змушеним до цього. Праця там тяжка, а клімат дуже суворий. Треба платити подвійну платню, а це дорого. Ми — найдешевша робоча сила.

— Ми — найгірша робоча сила, яку тільки знала історія, — відповів я. — Лагодін, ви ж марксист. Знаєте, що примусова праця в усіх її проявах — поневолення та панщина — колись панувала в усій Європі. Її заступила вільна наймана праця, і головна причина поля-

гає в тому, що вільна праця продуктивніша, ніж примусова, і тому вигідніша для роботодавців. Але не про це я хочу сказати. Кріпаки не були професорами університетів, яких зараз посилають на Північ. Глянь на наш інститут. Треба було двадцять років для того, щоб радянський уряд, завдаючи собі безмежно великої праці та несучи величезні витрати, створив наукові колективи дійсно видатних фізиків. А що тепер? Шубников, один із лідерів фізики низьких температур у країні, копає лопатою канаву в Арктиці. Розвиток промисловості азотних сполук залежить від праць його лабораторії. Арештували Обреїмова, нашого колишнього директора. То стара людина, котра, напевне, не зможе втримати в руках лопату, хоч і був гарним фахівцем у галузі фізики кристалів. Чи маєте ви уявлення, скільки коштують такі спеціалісти як Обреїмов чи Шубников? І що буде з інститутом? Його не закриють, що було б у даній ситуації найкращим виходом, він буде працювати й надалі, і поглинатиме великі гроші. Однак, нікому нічого не доведеш.

Тут втрутився Македон.

— То вам завжди лише здається, що вас не замінити. Забрали всіх директорів заводів, усіх головних інженерів, усіх керівників відділів, їхні місця зайняли інші. Але ж продовжують вироблятися трактори й автомобілі, виплавляється сталь. Нічого нас дурити. Обійдемося і без вас.

— Македоне, науковий інститут це тобі не завод. Якщо на місці гарного інженера поставити поганого, зросте брак і понизиться якість. Трактор витримає лише три роки замість п'яти. Але відразу цього не помітиш. Після того ж, як у нашому інституті відразу заарештували вісім наукових керівників, його можна закрити, бо їх немає ким замінити. Уяви собі, що в якійсь лікарні заарештовано всіх лікарів. Залишилися самі тільки санітари, сестри та хворі. Все йде по-старому. Навіть декому стає краще. Але ж операцію вже ніхто не зможе зробити і лікарня без лікарів — то вже не лікарня.

У травні ми ще раз повернулися до цієї теми. Прийшов хтось із внутрішньої в'язниці й приніс повідомлення про арешт Лейпунського. Даремно я опирався протягом року. Як же я боронився від Резнікова, який хотів мене примусити обмовити Лейпунського. З того часу я часто став отримувати звістки з інституту. Останній раз це було 15 січня 1938 року стосовно Ніколаєвського. Мене ще раз викликав Вайсбанд і знову з приводу розлучення. Згідно з радянсь-

кими правилами, за перше розлучення треба платити 50 карбованців, і він запитав мене про те, чи готовий я сплатити цю суму зі свого в'язничного рахунку. Я відмовився. Тих 50 карбованців вистачить мені на додаткові харчі протягом місяця чи двох. Я йому сказав:

— Я маю кошти в харківській ошадній касі. Понад 10 000 карбованців. Можу вам прямо тут заповнити чек. Але я не хочу чіпати своїх грошей у в'язниці. Я був би вам дуже вдячний, якби ви допомогли мені переказати сюди з ошадкаси ще 500 карбованців. Я не знаю, скільки ще мені доведеться тут сидіти.

— В такому разі можете не турбуватись, Вайсберг. Не довше як через місяць вас розстріляють. А до того часу грошей вам вистачить.

Однак, моїх тюремних грошей він не став чіпати. Повертаючись на Холодну Гору від Вайсбанда, я змушений був деякий час провести поміж двадцяти інших в'язнів. Серед них я впізнав Ніколаєвського, який був шойно заарештований. Деякий час він був партійним секретарем в інституті. Він мені ніколи не подобався, бо належав до групи тих, хто були інформаторами ДПУ. Тепер уже брали типових сталіністів. Ніколаєвський розповів:

— Лейпунського виключили з партії. Він уже не директор інституту, хоча ще й не заарештований. Шубников, Горський, Обреїмов, Розенкевич, Комаров, Гусак арештовані. Ланге — дивна річ — ще на волі, незважаючи на те, що є німцем.

У лютому я отримав звістку про арешт Гоутерманса. Мартіна Руемана, фактично, було вислано — ДПУ примусило інститут не продовжувати з ним контракту. Арештовувати його не хотіли, бо він мав англійське громадянство.

Якось було арештовано трьох англійських інженерів, і британський уряд відповів зірванням торговельних угод. Подібної реакції гебісти явно не очікували. Не могли зрозуміти, чого це така велика країна, як Англія, пішла на конфлікт з іншою великою державою всього через трьох людей. Але підкорилися силі. Англійських інженерів було звільнено, торгові стосунки було поновлено.

Але про Гоутерманса турбуватися було нікому. Він був німецьким комуністом і покинув Німеччину по приході до влади Гітлера, після чого працював у Англії. Там у 1935 році Лейпунський і намовив його перебраться до нашого інституту. Після арешту Гоутерманса іноземцям стало важко дихати повітрям інституту. Гоутерманс

збирався до від'їзду, але занадто довго з цим зволікав. На початку 1938 року він отримав, нарешті, виїзну візу і поїхав з дружиною та двома дітьми до Москви, де мав залагодити формальності, пов'язані з від'їздом. Виникли труднощі з відправкою багажу, і він день у день ходив до митниці. Він ще не встиг залагодити формальності, як на четвертий день чиновник запросив його до кабінету директора. Там на нього вже чекало двоє гебістів. Невдовзі він опинився у внутрішній в'язниці харківського НКВС. Мені було дуже шкода його. Він був слабким, дуже нервовим і вкрай уразливим. Як він витримає слідство та ув'язнення? Він був надзвичайним курцем і під час роботи запалював наступну цигарку від попередньої. Не міг жити без кави — пив чашку за чашкою. Разом із Лейпунським працював свого часу над важливими дослідженнями, для яких був потрібен радон. Той радон неможливо було дістати в Харкові й щочетверга його надсилали до нас спеціальним літаком із Ленінграда. Радон розпадається дуже швидко, через декілька днів від нього лишається самий непотріб. Прагнучи використати дорогий газ, Лейпунський та Гоутерманс працювали без перерв дві доби й дві ночі. Гоутерманса треба було безперервно підтримувати свіжою кавою. Олена готувала її кожні дві години і приносила до лабораторії. Вся наша родина спостерігала за перебігом досліду. Гоутерманс постійно розповідав Олені різні байки з галузі фізики. В його лабораторії стояв лічильник космічних променів, котрий завжди поклацував. Гоутерманс запевняв Олену, що то він приносить відомості з неба. Олена йому не вірила. Зрештою, він був не далекий від істини.

Я намагався передавати йому цигарки, але вони до нього не доходили, як я довідався про це при зустрічі з ним у 1948 році.

У травні 1938 року взяли, нарешті, й Лейпунського. Пізніше мені вдалося довідатися про всі подробиці арешту. Його було забрано, коли він повернувся після довгої подорожі, здається, по Криму. Загорілий, бадьорий і помолоділий, він тишив камеру своєю веселістю та спокоем. Мав при собі велику торбину з сухарями. Людям, які прийшли його забирати, він сказав:

— Я вас вже давно чекаю. Щось ви забарилися.

Незважаючи на свою скромність, він скоро став головним у камері. Як і на волі, він приваблював до себе серця людей. Вся камера, затамувавши подих, слухала його щоденні двогодинні лекції з фізики.

Того ж травня я підвів підсумки діяльності ДПУ в Українському фізико-технічному інституті. Я зробив це, коли знов почалися розмови про теорію робочої сили.

Послухайте. Наш інститут — один із найвизначніших у Європі. Немає іншого інституту, який мав би стільки різних лабораторій і був би так добре обладнаний, як наш. Уряд не шкодував коштів. Провідні вчені частково отримали освіту за кордоном. Їх постійно посилали за державний кошт до видатних фізиків світу на практику. В інституті 8 відділів, на чолі їх стояли 8 наукових керівників. Який це має вигляд зараз?

Відділ	Керівник	
Лабораторія кристалів	Обреїмов	арештований
Перша криогенна лабораторія	Шубников	арештований
Друга криогенна лабораторія	Руеман	усунутий
Ядерна лабораторія	Лейпунський	арештований
Рентгенівський відділ	Горський	арештований
Відділ теоретичної фізики	Ландау	арештований
Дослідна станція глибокого охолодження	Вайсберг	арештований
Лабораторія ультракоротких хвиль	Слущкін	ще працює

Серед заарештованих знаходяться: професор Обреїмов, засновник і перший директор інституту; професор Лейпунський, член Академії наук і директор інституту; професор Лев Давидович Ландау, найвидатніший у країні теоретик і один з найталановитіших фізиків світу. Ландау перед арештом через переслідування НКВС був змушений покинути інститут і поїхати в Москву до професора Капиці. Я побудував дослідну станцію глибокого охолодження до низьких температур. Перед її введенням у дію був заарештований. Моїм наступником став Комаров, який також був заарештований. Хто ж буде працювати?

Македон:

— Знайдуться інші.

— Інші не знайдуться. В Ленінградських інститутах діється те ж саме, що й у нас. Навчання інженера потребує п'ять років. Уряд

доклав чимало зусиль, щоб знайти інженерів, придатних на посаду керівників на новозбудованих заводах. Для підготовки ж доброго фізика треба від десяти до п'ятнадцяти років. Маєш, Македоне, врешті зрозуміти, що в науковій роботі йдеться про видатні досягнення, про рекорди, про нові ідеї. Можна викинути 90% того, що робиться в наших лабораторіях, і наука від того нічого не втратить. Але без тих 90% рутинної роботи не буде 10% творчих досягнень. Безперечно, робота в інституті буде продовжуватись, але нічого нового там уже ніхто не зробить. На той час інститут ще не мав великих відкриттів. Був він, власне, в стадії свого організаційного становлення й стояв на порозі великих досягнень. Але все це вже в минулому.

Мене підтримав Зборовський:

— А що ти скажеш, Македоне, про арешт Туполева, нашого найкращого авіаконструктора? Арештували Гвахарію. Хто тепер буде дбати про розвиток металургії?

...Справа Гвахарії заслуговує на нашу увагу. Я знав його особисто досить побіжно, але його діяльність знав дуже добре завдяки розмовам із його заступником Рудольфом Андерсом — людиною, котра мене завербувала.

Гвахарія був грузином, племінником Орджонікідзе, Народного комісара важкої промисловості.

Металургійні заводи в Макіївці були збудовані ще до революції й були найважливішими російськими металургійними підприємствами. Протягом другої п'ятирічки в Макіївку було вкладено інвестицій загальною сумою на 800 мільйонів карбованців (у перерахунку на долари це складало 200 мільйонів). Макіївський металургійний комбінат мав стати другим за розмірами як у Радянському Союзі, так і в Європі. Орджонікідзе призначив його директором свого племінника, сина сестри — Гвахарію. У 1934 році ми почали обговорювати проблему використання в металургії стисненого повітря, збагаченого киснем. В цій справі я поїхав на Донбас, де відвідав у Макіївці Андерса, який і познайомив мене з Гвахарією.

Гвахарія був типовим менеджером. Був він середнього зросту, широкий, з міцним черепом. Мав вигляд скоріше південного француза, ніж грузина. При розмові з ним складалося враження, що він дивиться кудись убік. Був фанатично відданий своїй роботі. Працював удень і вночі без хвилини перепочинку і весь час перебував у

русі. Не мав часу на відпочинок, бо вже не міг розпрягтися. Посередні успіхи вже не задовольняли його амбіцій. Він давно вже забув про те, що сенсом його роботи було звільнення працюючої людини від нестатків та злиднів і не мав ніяких стосунків із своїми робітниками. Був фанатиком індустріалізації заради індустріалізації. Його тішила можливість вволю господарювати, а його завданням була сталь, сталь добра й дешева. Сталь була основою важкої промисловості. Гвахарія хотів перевершити своїх колег. Хотів їх примусити виробляти сталь так само дешево, як і він. Коли він узявся до роботи, мільярдний дефіцит радянської металургії покривався з союзного бюджету. Гвахарія в листі до Народного комісаріату в 1935 році першим відмовився від дотацій.

Преса всієї країни прославляла його. І не лише фахові часописи, як, наприклад, «За індустріалізацію», але й такі газети, як «Правда», регулярно посилала своїх кореспондентів до Макіївки.

Я пам'ятаю свої відвідини Макіївки. Ми наближалися до міста степом і вже звіддалік бачили лише темну брунатну хмару. На місто безперервно падала сажка й посилювала цю темноту. Сонця там ніколи не було видно. Люди жили в умовах пилу й гуркоту. Підприємство ділило місто на горішню частину й поділ. Піший рух уможлилював важкий металевий кілометровий міст, що перетинав упоперек комбінат, який було збудовано на двох терасах. Вдень там не можна було почути власних слів. Кожні кілька хвилин лунав гуркіт руди, яка пересипалася з верхньої тераси на нижню. Я схильний думати, що за допомогою цієї методики транспортування суттєво економилася праця з видобутку руди.

Уночі було трохи спокійніше. Андерс супроводжував мене при ознайомленні з комбінатом. Він показав мені велику макіївську піч. Вона давала 1000 тонн заліза щоденно й була першою домною такого типу в Радянському Союзі. Ми якраз потрапили туди під час чергового випуску металу. Його потік освітив обличчя людей, які стояли обік мене. Андерс був щуплим, з важкою єврейською пикою в окулярах, які я часто бачив у колах співрозмовників по кав'ярнях Відня та Праги. Другий мав типовий вигляд металурга, одягнутого в блакитний комбінезон. Я придивився до нього. Був він міцної будови. Його кругла татарська голова міцно сиділа на могутніх плечах. Справляв враження геркулеса. Поруч з ним зна-

ходився інший металург, і вони спілкувалися між собою єврейською мовою. Здивований, я повернувся до Андерса і довідався, що то майстер при великих печах та його син. Вони щойно отримали по ордену Леніна й разом з іншими стаханівцями металургійної промисловості були прийняті в Кремлі Сталінім. То були найкращі сталевари країни.

Я подумав про те, як революція змінила людей.

Ми заговорили про Гвахарію. Андерс тоді мені розповів:

«Гвахарією володіла лише одна ідея: гроші. Він хотів при допомозі гарних заробітків підняти виробництво. А коли Гвахарія щось вирішить, то стає маніяком. Не було жодної ділянки на комбінаті, яку б він не реорганізував, починаючи з коксових батарей і кінчаючи діловодством. Починалося це так: бракувало паровозів, і почали траплятися перебої на транспорті. Гвахарія написав до Орджонікідзе й отримав 10 паровозів. Хотів дістати ще одинадцятого. Взагалі Орджонікідзе ні в чому йому не відмовляв. Гвахарія мав усе, чого хотів: гроші, машини, сировину. Орджонікідзе звільнив його від дотримання трудового законодавства і дозволив експериментувати. Але коли йшлося про паровози, він був ошадливим. Власне, саме тоді Каганович реорганізував залізничний транспорт і йому була потрібна кожна машина. Центральний комітет відніс розвиток транспорту до найважливіших проблем другої п'ятирічки. Орджонікідзе написав племінникові: «І не соромно тобі домагатися ще одного паровоза? Краще поверни один назад». Гоноровитий Гвахарія був вражений. Він викликав керівника внутрішнього транспорту й між ними відбулася така розмова:

— Скільки ти заробляєш?

— 400 карбованців, товаришу директоре.

— Якщо обійдеся без одного паровоза й вилучиш його з руху, то отримаєш додатково ще 200 карбованців. За другий — ще 300, 450 за третій і так далі.

— Це неможливо, товаришу директоре. Нам потрібен ще один паровоз, бо інакше транспорт зупиниться.

— Іди й подумай тиждень.

Через тиждень той чоловік вже заробляв 2 000 карбованців, а Наркомат заощадив 30 000».

Я запитав Андерса:

— Не розумію, як це могло бути?

— Дуже просто. Половина паровозів простоювала. Їх просто належно не експлуатували.

— Але ж, коли паровози простоювали, то вони нічого й не коштували. Як можна було таким чином заощадити 30 000 карбованців?

— Вони стояли, але під парами. Люди просто погано працювали, а машини належним чином не використовувалися.

— Як же Гвахарія примусив їх до збільшення продуктивності праці?

— То було також просто: керівник транспорту вчинив з машиністами та крановщиками так само, як Гвахарія з ним — пообіцяв гроші. Суттєво підвищив їхні заробітки та узалежнив їх від результатів праці інших. Коли тепер машиніст прибував, а крановщик ще не був готовий, то замість того, щоб спокійно чекати, він починав його підганяти, бо втрачав гроші. Так само крановщик кричав на машиністів, якщо доводилося їх чекати. Гвахарія всіх перевів на оплату згідно з кінцевим результатом. Він поставив на сталеварному заводі все догори дном. Для виплавлення сталі потрібні різні добавки. Були серед них дуже дефіцитні, з якими було легше працювати, і всі намагалися вживати саме їх. Гвахарія давав керівникам за кожну тонну сталі певну кількість жетонів — червоних і жовтих. За червоні доменний майстер міг отримати зі складу дорогі, дефіцитні добавки. Але якщо він ті жетони притримував і послуговувався жовтими, то більше заробляв. Жетони відповідали певним грошовим квотам і тепер майстер, щоб зекономити кошти, намагався використовувати саме жовті.

Як і на всіх великих підприємствах Радянського Союзу, у нас було погано з постачанням. І в цій діяльності Гвахарія впровадив значні зміни.

Труднощі з постачанням я знав із власного досвіду роботи в інституті й на будівництві. Основне зло полягало в тому, що керівники будов та директори заводів мали більше грошей, ніж коштували потрібні їм товари. Державні ціни на промислову продукцію та сировину, — якщо їх порівнювати з цінами вільного ринку, — були дуже низькими. Отже, постачання цими продуктами мало бути лімітованим. Інакше, кожне підприємство намагалося набрати побільше, наприклад деревини, й продати її своїм робітникам за низькими цінами. Переважна частина робітників і селян у Радянському Союзі меш-

кала в невеличких будиночках. Деревина є бажаним матеріалом для будівництва й опалювання. Але кубометр дерева, проданий державою своїм споживачам, коштував у чотири рази більше за кубометр, що ішов на заводи для випуску продукції. Ця різниця цін роз'їдала радянське народне господарство як ракова пухлина. Кожен завод, кожен інститут, кожна будова намагалися увірвати якомога більше сировини. Вони пожадливо хапали все, що можна було вхопити, і забивали тим добром свої склади. В нашому інституті на складі лежало декілька тонн міді, що складало нашу десятирічну потребу. Але начальникові відділу постачання все здавалося, що її мало.

Те ж саме робилося на всіх інших підприємствах Радянського Союзу. Одні мали багато цементу й не мали деревини, інші ж — навпаки. Але в обох випадках робота стояла. Союзні закони забороняли підприємствам обмінюватися товарами. Але це правило порушувалося, що й давало можливість якось виходити зі становища.

Начальник служби постачання в Макіївці мав у своєму розпорядженні величезні склади, на яких було накопичено добра на кілька десятків мільйонів. Він був щасливим, бо не мучився, як інші постачальники. Величезний авторитет Гвахарії відчиняв йому в Москві всі двері. Успіхи в будівництві Макіївки дуже втішали Орджонікідзе, і він не відмовляв племінникові ні в чому.

Якось Гвахарія викликав головного бухгалтера:

— Скільки коштують наші склади?

— 20 мільйонів, товаришу директоре, і ця сума постійно збільшується. Маємо труднощі з виплатами на наступний місяць. Якщо споживачі вчасно не сплатять гроші, а банк не дасть кредитів, у нас не стане грошей на виплату заробітної плати.

— Громадянине бухгалтере, з цього часу бухгалтерія отримуватиме премію в розмірі 1% готівкою від суми, що є в банку. Спеціальним розпорядженням я визначу спосіб, як розділити ті гроші між вами та вашим штатом. Отож, дбай про реалізацію всіх матеріальних покладів та уникай збиткових набутків. Із керівником відділу постачання я поговорю сам. Але ти мусиш мені доповідати, коли постачальники робитимуть нерезонні заявки.

Керівника служби постачання Гвахарія поставив ніби між Сціллою та Харібдою, дозволивши йому тримати на складах лише обмежену кількість товарів на суму в 10 мільйонів. Я, природно, не пам'ятаю чисел, а подаю їх лише для приблизної орієнтації. За все,

що перевищувало ці ліміти, відділ постачання мав платити бухгалтерії. З іншого ж боку, бухгалтерія мала сплачувати службам постачання, якщо його запаси були нижчими за максимально допустимі. Щоб запобігти ситуації, коли керівництво відділу постачання постаріється позбутися всіх своїх запасів якомога швидше, щоб отримати максимальну винагороду, Гвахарія примусив їх укласти угоди з різними підрозділами комбінату. Ці підрозділи подавали свої заявки на майбутній квартал за місяць до його початку. Служба постачання мала платити штрафи, якщо не виконувала заявок. Вона постала перед дилемою: з одного боку, не багато купувати, бо це потребує дуже багато грошей, і, отже, доведеться сплачувати премію бухгалтерії. З другого ж боку, якщо купувати замало, доведеться сплачувати штрафи замовникам продукції.

Цими своїми принципами розрахунків Гвахарія раціоналізував усю роботу. Його досвід був узятий на озброєння Комісаріатом важкої індустрії і скоро ці принципи почали впроваджуватись у промисловість усього Союзу. Саме люди типу Гвахарії були ініціаторами стаханівського руху. Люди ж, подібні Олексію Стаханову та Марії Демченко, з'явилися не самі по собі. Їх поява була ретельно підготовлена партією та адміністрацією.

Проте Гвахарія мав у своїй біографії темну пляму. В 1927 році, під час відкритої дискусії в партії, він голосував за позицію Троцького. Однак він уже давно від цієї позиції відмовився і зробився вірним сталіністом. Але Сталін мав добру пам'ять, він ніколи не забував гріхи молодості Гвахарії. Доки був живий Орджонікідзе, Гвахарія був у безпеці. Народний комісар помер одразу після процесу П'ятакова. Ходили чутки, що він завзято протестував проти мордування старих революціонерів, проти страшної брехні великих процесів. Він був єдиним серед членів Політбюро, хто міг вільно розмовляти зі Сталіним. Інші, так само як і кожен із нас, — боялися гніву тирана, і внаслідок цього, — акцій ДПУ. Через тиждень після вибуху гніву Орджонікідзе помер. Із уст в уста передавалася телефонна розмова, яку він збирався мати з Єжовим:

— Ти, убогий нікчемо, я тебе розтопчу...

Він не встиг здійснити своєї погрози. Помер дуже вчасно для можновладців. Чи то хвору на серце людину згубило хвилювання, чи, може, йому допомогло померти ДПУ. Про це можна буде з пев-

ністю стверджувати лише після відкриття архівів, що приховують таємниці великих процесів.

Через кілька місяців після смерті Орджонікідзе Гвахарію було арештовано. Ті самі газети, що співали на його честь гімни, тепер писали про «ворога народу» Гвахарію. Пізніше до нас дійшли чутки, що його було розстріляно. Думаю, що ці чутки мали підстави. Гвахарія був людиною з демонічним темпераментом. Його жадоба помсти не знала меж. Навіть для ДПУ було б небезпечно послати таку людину до таборів.

Невдовзі за Гвахарією тією самою дорогою пішли директори всіх великих металургійних підприємств Донбасу та Дніпропетровської області. Їхніх наступників також було заарештовано кількома місяцями пізніше. Лише четвертій зміні начальників вдалося втриматися. Керівництво металургійною промисловістю перейшло до рук молодих, недосвідчених людей. Вони навіть не проявили переваг молодості, бо сам принцип їхнього відбору був неповноцінним. Люди, які тепер з'являлися, мали на своєму сумлінні сотні доносів, були винними в різноманітній брехні. Падали на коліна скрізь, де тільки натикалися на силу, і за своєю суттю були моральними та інтелектуальними каліками. Велика епоха індустріалізації Росії стала історією. Разом із Гвахарією, Рогачевським та Бірманом пішов у небуття героїчний час радянської металургії. Їх наступники були людьми нікчемними. Наслідки випуску продукції не примусили себе довго чекати.

...Новоприбулі щоденно приносили нові відомості про арешти в країні, але ми вже на це не зважали. Уряди республік майже цілковито були арештовані. Почалося це ще рік тому, коли керівник Республіки Білорусь товариш Черв'яков застрелився у своєму кабінеті. Газети повідомляли, що це було самогубство через сімейні обставини. Всього через тиждень після його смерті в Мінську було заарештовано весь уряд Білоруської Радянської республіки. Також і в Україні весь уряд неодноразово мінявся при допомозі ДПУ. Я не наводжу тут прізвищ. Хто за кордоном що-небудь знав про голову Ради Народних комісарів України товариша Любченка, або про секретаря Дніпропетровського обласного комітету партії товариша Хатаєвича? Для всіх нас кожне з цих прізвищ означало цілий світ. У нормальні часи, ще перед «великою чисткою», секретар обласного

комітету партії керував областю. Тепер його місце зайняв керівник обласного НКВС. Майже всі секретарі обкомів країни були заарештовані. Хатаєвича дуже поважали, бо він був правильною людиною, завжди приходив на допомогу знедоленим. У Харківській області було заарештовано секретаря Демченка. Але нам від того вже не було ні холодно, ні жарко.

Цікавою постаттю був колишній секретар Харківського обкому партії Постишев. У 1933 році, в найтяжчий час, Сталін послав його в Україну. Постишев, хоч формально й підлягав Косіюру, став першою людиною в Україні. Сталін доручив йому завдання очистити від націоналістів партійний та державний апарати. Під час тієї «чистки» в Харкові застрелився український народний комісар Скрипник, старий більшовик, член Центрального комітету. Постишев прибрав до своїх рук усю владу в Україні й зробив це з молодецьким розмахом. Його можна було побачити скрізь. Народ любив його, незважаючи на те, що його правління було дуже суворим. Він мав приємний вигляд. Коли 1 Травня чи 7 листопада колони крокували повз урядову трибуну, всі завжди шукали очима рослу, кремезну постать сивіючого Постишева.

На початку 1938 року поширилася чутка, що Постишева послано до Поволжя. Поволжя було тим місцем, куди спочатку переводили усунутих керівників. Потім заговорили про його арешт. Постишев був єдиним членом партії, який за короткий час здобув собі в Україні величезну популярність серед робітників і селян. Це його й згубило. Сталін знищував кожного, хто намагався позмагатися з ним у популярності серед народних мас.

Потім пішли найбільш видатні воєначальники. З числа п'яти маршалів було розстріляно Тухачевського. Блюхер та Єгоров були заарештовані. Про долю Будьонного ходили різні чутки. Лише Ворошилов ще засідав у Політбюро. Портрети Будьонного було знято. Говорили, що його арештували, а потім звільнили. Було повернуто і його портрети.

Ліквідація керівних кадрів Червоної армії вразила нас до глибини душі. Все, що відбулося пізніше, уже так не вражало. Весь народ любив армію в тій мірі, в якій ненавидів ДПУ. Я дуже пам'ятаю свої власні настрої. У лютому 1937 року, уже після третього виклику до ДПУ, я йшов Пушкінською вулицею Харкова дуже пригнічений. Назустріч мені рухалася колона червоноармійців. Солдати співали.

Сльози навернулися мені на очі, хоча я вже давно в глибині душі порвав з партією. Червона армія лишалася для мене символом революції.

Вісім генералів, які разом із Тухачевським пішли на страту, були знані в усій країні. Тухачевський мав репутацію спеціаліста з військової техніки. Панувало переконання, що в майбутній війні він проявить себе як великий стратег. Саме він механізував армію. Саме в його голові народилася концепція парашутно-десантних військ. Кажуть, що він був людиною твердою і бездоганною. Так само казали, що він самовіддано, вдень і вночі працював над модернізацією армії.

Гамарник був начальником політичного управління Червоної армії та Військово-морського флоту. Був членом Центрально комітету Всеросійської комуністичної партії. Під час урочистостей у Москві його можна було здалеку пізнати на трибуні: єдиний серед усіх офіцерів він носив довгу бороду.

В Україні дуже любили начальника Київського військового округу генерала Якіра. Якір був молодим, хворобливим єврейськом студентом, коли в 1917 році почалася революція. Але під час громадянської війни він виявив чудеса героїзму. Пізніше навчався у Військовій академії. Своїм запалом та пристрастю, які були помічені викладачами, від виділявся серед старих професійних військових.

Корк був свого часу комендантом міста Москви і командуючим Московським військовим округом. Йому також підлягали війська охорони Кремля. Пізніше він став начальником військової академії.

Генерал Фельдман був начальником управління кадрів Червоної армії. Генерал Уборевич керував Білоруським військовим округом. Генерал Путна був військовим аташе в Лондоні, коли його на процесі Зінов'єва було звинувачено в контрреволюції. Незважаючи на це, Путна без зволікань повернувся. Примаков очолював кавалерію. Генерал Ейдеман був начальником Осоавіахіму, громадської організації на підтримку армії.

Наприкінці травня 1937 року застрелився Гамарник. Він, будучи керівником політичного управління армії, тісно співпрацював з НКВС. Отож, вчасно довідався про наміри щодо Тухачевського та провідних генералів і обрав смерть. Але це не є достеменним. Ходили чутки, що під час арешту він вчинив опір, вийняв револьвера, і його було застрелено. В той же самий час були арештовані інші ге-

нерали, але не серед їхніх власних солдатів. З обережності їх спочатку переводили до інших частин і арештовували або там, або по дорозі туди. Так, наприклад, Якіра було відряджено до Ленінграда й заарештовано ще до того, як він встиг прибути до місця свого нового призначення. Така ж сама історія сталася і з Тухачевським, якому було наказано виїхати до Поволжя.

Генералів не судили відкритим судом. Вони постали перед таємним військовим трибуналом, до складу якого входили, між іншими, Ворошилов та Будьонний. Невдовзі після арешту, їх було розстріляно. Ми у в'язницях добре бачили, що звинувачені у великих московських показових процесах були зовсім невинуватими. Бачили, що злочини, в яких вони зізналися, були такими самими легендами, як і наші вигадані злочини. Стосовно ж генералів ми вагалися. Чи ж можна було собі уявити, що Сталін безпідставно винищить Генеральний штаб Червоної армії? Що за тим приховувалося?

Офіційне звинувачення, що буцімто Тухачевський та його співробітники були німецькими агентами і передавали німецькій та японській арміям військові плани, ми відкинули просто як образу для Червоної армії. Ці люди залишалися в наших очах героями революції і громадянської війни. Їх особиста чесність була поза всякими підозрами.

Тухачевський та генерали — якщо не враховувати Гамарника — ніколи не були політиками, ніколи не брали ніякої участі у внутрішньопартійній боротьбі, не мали ніяких стосунків з опозицією. Країна довірила їм армію, вони були офіцерами і всю свою енергію та розум спрямовували на зміцнення обороноздатності країни.

Навіщо Сталін наказав їх розстріляти? Часто ми разом із Зборовським таємно обговорювали це питання і дійшли такого висновку: «Тухачевський та його друзі, так само як і Орджонікідзе, були обурені винищенням старої більшовицької гвардії. В руках офіцерів знаходилася збройна сила держави. Їм підлягав московський гарнізон, вони мали можливість зайняти Кремль. Вони легко могли видати подібний наказ, мотивуючи його інтересами збереження життя Сталіна та Політбюро й пізніше, за допомогою одного-двох відданих офіцерів, арештувати Сталіна. Але чи була така змова? Ми в неї не вірили. Можливо, Тухачевський поділився такою думкою з Корком чи кимось іншим, з ким був у довірливих стосунках. Хтось міг донести про це Сталінові і цього вистачило, аби позбавити армію го-

лови. А може, то була провокація Єжова, який хотів показати, яку змову йому вдалося викрити. Нам важко було зорієнтуватись.

У всякому разі, позбавлення Червоної армії керівництва шокувало країну більше, ніж знищення колишньої опозиції. Навіть ДПУ почало тремтіти.

Постишев був першим членом (якщо бути точним, то кандидатом у члени) Політбюро, якого було ліквідовано. Невдовзі настала черга інших. Намісником Сталіна в Україні був Косіор. Була то людина безбарвна, але водночас найвпливовіша в країні. Він був секретарем Центрального комітету Компартії України й членом всесоюзного Політбюро. У Політбюро засідали провідні народні комісари, голова Верховної Ради Калінін, Генеральний секретар партії Сталін, секретарі Московського та Ленінградського обкомів і секретар Центрального комітету Компартії України. В руках цих десяти чоловік була сконцентрована державна влада. Члени Політбюро ніколи не виявляли щонайменшої схильності до опозиційних тенденцій, більшість із них переможно боролася разом зі Сталіним із опозицією. До них належав і Косіор. Здавалось, що така персона є недоторканою для ДПУ, і сам Єжов мав стояти перед людьми типу Косіора в стійці струнко.

Майже всі звинувачені з волі ДПУ ставали шпигунами. Велика частина звинувачених були водночас і терористами. Вигадані терористичні замаху були спрямовані не лише проти Сталіна, а й проти всіх членів Політбюро. Вже на зінов'євському процесі 22 серпня 1936 року Вишинський звинуватив троцькістів у тому, що «вони піднесли руку на вождів нашої партії Сталіна, Ворошилова, Жданова, Кагановича, Орджонікідзе, Косіора й Постишева».

Під цим кутом зору причини зміщення й імовірного арешту Постишева видаються загадковими. Людина, котру опозиціонери хотіли знищити, сама була арештована як опозиціонер? Це було більше, ніж загадковим. Але попереду було ще дивніше.

У Харківській в'язниці НКВС і на Холодній Горі сиділо близько п'ятдесяти студентів, звинувачуваних у терорі. Вони, начебто, створили організацію, що мала на меті вбивство секретаря Центрального комітету Комуністичної партії України, члена всесоюзного Політбюро товариша Косіора. Слідство проти цієї групи тяглося нескінченно довго. Про цю справу знала вся в'язниця. У «брехайлівці» завжди

можна було зустріти когось із цих студентів, оскільки ДПУ не мало змоги їх ізолювати, бо їх було забагато.

Вони вже зізналися в усьому і з усіма подробицями. На якійсь партійній конференції вони мали вимкнути світло і під час загального замішання вбити Косіора. Слідчий під час слідства, що тяглося майже рік, завдав собі немало мороки, доки узгодив усі протоколи й провів усі очні ставки. Слідство було майже закінчене, коли в 1938 році стало відомо, що Косіор сам заарештований як троцькіст.

У сусідній з нами камері сиділо двоє студентів з цієї організації. Вони зізналися, що, як контрреволюційні троцькісти, замахнулися на життя партійного вождя товариша Косіора. В піднесеному настрої ми негайно передали їм новину про арешт Косіора. Що тепер буде? Уся павутина брехні ДПУ, так старанно зіткана, виявилася порваною. Що ж тепер виходить? Троцькісти вчиняють змову проти троцькіста Косіора? Чи, може, в контрреволюційних лавах панує таке безладдя, що вони навіть не знають, хто до них належить? Чи, може, троцькіст Косіор наказав здійснити терористичний акт проти себе самого?

Товариші поздоровляли обох студентів: «Напевне тепер вийдете на волю, а слідчого заарештують».

Кілька днів не було ні слуху ні духу. Потім обох викликали на допит. Повернулися вони побиті до крові. Їхні товариші були обурені: «Що з вами зробили? Чого вони зараз від вас хочуть?»

Кожен із них розповів одне й те ж. Слідчий зустрів кожного з них словами:

— Ти, вошивий троцькісте! Виявляється, ти ще й провокатор! Гадаєш, що зможеш водити нас за носа? Говори правду про твої злочини, бо поламаємо ребра!

Хлопці стояли безпорадні. Вони вже давно по підписували протоколи. Що від них хотіли тепер? Слідчий свого часу вимагав замаху на Косіора. Зізналися. Що йому треба зараз? Слідчий цього не казав, а лише бив їх.

Через кілька днів справа прояснилася. Усі п'ятдесят студентів дізналися через провокаторів, у чому вони мусять тепер зізнатися. Кожен із них потім вніс ту саму поправку до протоколу: все, про що вони казали досі, відповідає дійсності за винятком однієї деталі — жертвою замаху мав бути не Косіор, а Каганович. Косіора вони, мо-

вляв, назвали з метою збити з пантелику ДПУ й оточити його ореолом більшовика, якого опозиція хотіла вбити.

Слідчий був занадто лінивий для того, щоб починати слідство заново й заново писати протоколи. Скрізь, де в протоколах було «Косіор» він виправив на «Каганович». Правдивість кожної поправки в'язні ствердили своїми підписами. Все було в ажурі. Протокол було відправлено до «ОСО», а студентів — до Сибіру.

Читач не повинен думати, що ми могли дозволити собі вільно розмовляти в камерах. Ми часом мали значно більше свободи, ніж люди поза в'язницею. Але й ми мусили остерігатися. Певних тем ми не торкалися взагалі або тільки таємно, і то серед близьких приятелів. Наприклад, дуже рідко хто відкрито висловлював сумніви стосовно провини звинувачених на московських показових процесах, хоч ми всі були переконані, що Сталін, із власних міркувань, безпідставно послав тих людей на смерть. ДПУ мало своїх шпигів у всіх великих камерах. Ми викривали їх дуже швидко. Вони були не тільки інформаторами. До їхнього завдання входило передусім написання зізнань для безпорадних в'язнів. Великі масштаби арештів спонукали слідчих ДПУ користуватися таким методом. Вони не мали часу чекати, доки в'язень сам, нарешті, зрозуміє, чого від нього вимагають. Ритуал забороняв безпосереднє диктування протоколу. З цією метою вербували в'язнів в обмін на дрібні пільги і розміщували їх по камерах. Звичайно, ці люди сиділи в камерах внутрішньої в'язниці. Переважно це були незлі люди. Фабрикуючи зізнання для в'язнів, у багатьох випадках вони дбали про інтереси в'язнів. У зізнаннях було багато літератури, багато теорії і мало фактів. Не раз подавали вони факти, проти яких звинувачувані пізніше могли довести своє алібі. У 1939 році, після великого перелому, в'язні, які ще не були відправлені до таборів, повідмовлялися від своїх зізнань. Якщо ж при цьому могли об'єктивно довести неправдивість своїх попередніх свідчень, мали великий шанс на відновлення слідства.

У малих камерах на Холодній Горі провокаторів майже не було. Але Македон все одно поводив себе дуже обережно й довіряв лише мені. Щоправда, він дуже лаявся зі мною, але при восьму тому був переконаний, що до зради я не здатний:

— Що ти думаєш про Мишка? Чи не думаєш, що то один із них?

Молодий Мишко, котрий так зворушливо дбав про Кушнаренка, був дуже симпатичною людиною. Він був інтелігентним, рухли-

вим і жертовним. Дуже добре співав і розважав усю камеру своїми розповідями та дотепами. Але, незважаючи на це, нам здавалося, що якщо хтось із нашої камери й міг піти на службу ДПУ, то міг бути тільки Мишко. Я не хочу його образити, бо не маю ніяких об'єктивних даних для такого висновку. Однак, як я, так і Македон за довгий час виробили в собі сьоме почуття на такі речі й поводили себе дуже стримано. Македон врешті мені сказав:

— Навіщо він тобі потрібен? Не розмовляй із ним. Якщо дуже хочеш поговорити, то звертайся до Зборовського чи Кушнаренка. З такими, як цей Мишко, ніколи не можна бути певним. Скажеш кілька нерозважних слів і потрапиш в якусь халепу.

Македон тримав язика за зубами, але іноді й він не витримував. Був правдивим сталіністом, а всі справжні сталіністи добре знають, що вся офіційна теорія, яку вони так високо шанують, є торбою брехні. Македон у своєму житті сприяв виключенню з партії багатьох її членів як опозиціонерів. У незліченних резолюціях з ентузіазмом голосував за «стерти цю гадину з лица землі». У глибині душі він розумів, що все це є нічим іншим, як шахрайством. Тим більше, його злостило те, що він, який завжди ставав на бік сильніших, який ніколи не проявляв найменшої слабкості в боротьбі з опозицією, також мусів сидіти. В часи, коли лише Гевондян знаходився з нами в камері, він часто будив мене вночі:

— Після всього цього вся влада в країні сконцентрується в руках однієї людини. Деспотизм буде все більше нестерпним. Зсередини його не можна буде завалити. То є марні сподівання. Тут не треба робити помилок. А ти як гадаєш?

Я відповів йому пошепки. Розповідав, що думав. Коли він почув кроки в коридорі то, переляканий, зірвався й почав лаятися, що я втягнув його в таку розмову.

— Про такі речі взагалі навіть думати не слід. Ще невідомо, чи не вмонтували вони в камері таємні мікрофони.

Іншим разом він розповів:

— Олександр Семеновичу, не вір, що колись можуть випустити такого, як ти. Скоріш за все, ти згинеш на Далекій Півночі. Але якщо ти й маєш якийсь шанс вийти звідсіль, то запам'ятай цей урок і ніколи не займайся політикою. Ти ж інженер. Не вертайся в Європу, там досить інженерів. Їдь у Туреччину або Персію і працюй, там такі потрібні. І роби там гроші. А ми тут згинемо.

Наплив арештованих внаслідок процесу Бухаріна зменшився. У травні більшість із них пішла етапом. Кілька днів я провів у шпиталю, а коли повернувся, то застав камеру майже порожньою. Залишилася лише залізна залага: Македон та Гевонді. Лагодін, Кушнаренко, Зборовський та Мишко пішли, і я не мав можливості з ними попрощатись. Найбільше бракувало мені Зборовського. Ми часто ночами лежали поруч. Він розповідав мені про колективізацію, ми обмінювалися нашим досвідом. Він був єдиним у камері, хто мав детальне уявлення про життя за кордоном. Він лишався соціалістом і часто розмірковував над тим, які помилки зробила російська революція, яких можна було уникнути і яких уникне майбутня революція в Європі. Ми всі, маючи за плечима досвід «великої чистки», свідомо чи підсвідомо вважали, що лише до смерті Леніна революція йшла більш-менш правильним шляхом. Та обставина, що російська революція лишилася ізольованою в країні селян, що не мала великої промисловості та сильного міського пролетаріату, довів її до тієї нещасної ситуації, виходом з якої була особиста бонапартистська диктатура Сталіна. Ми всі цілковито схвалювали ленінську теорію і не сприймали сталінську практику. Зборовський був першим із зустрінутих мною комуністів, який пішов ще далі. Він часто повторював:

— Коли Ленін брав владу, він мав на увазі короткий період диктатури. Із закінченням громадянської війни мала скінчитися й ця диктатура. А що постало насправді? Диктатура без кінця. Тотальна диктатура, але вже не робітничого класу, не партії, а однієї людини. Однак, зародок того, що зараз діється, виник у перші дні революції. Не треба було розганяти Установчі збори.

Зборовський лишався революціонером і, незважаючи на це, піддавав засадничі принципи революції гострій критиці. Він не впадав у розпач, як це багато хто робив, а переглядав свою теорію і все ще сподівався на побудову соціалізму. Споглядав несамовитий тероризм співчутливими очима і з гіркою іронією. Якщо колись свобода повернеться до Країни Рад, люди, подібні Зборовському, які вціліють у таборах, керуватимуть новою Росією.

У ПЕКЛІ

Настав липень. Зробилося спекотно.

Ще взимку почали забивати вікна, і наше вікно повністю затулили бляшаною коробкою, лишивши тільки вгорі вузьку шпарину, яка зробила неможливим надходження до камери свіжого повітря. Довгий час ми спостерігали за прогресом цієї роботи в корпусі № 3, де сиділи кримінальники. Невдовзі мала надійти й наша черга. Надійшла вона в кінці травня. Звідтоді ми мусили постійно перебувати при штучному освітленні та, oprіч того, втратили можливість милуватися виглядом двору.

Незважаючи на забиті вікна, ми не були повністю відрізаними. За допомогою уламка скла, вміння й терпіння ми зробили в бляшанці отвір розміром 1–2 см. На ніч затикали його хлібом, аби не видало нас світло. З камерами на одному з нами поверсі ми спілкувалися через перестукування. Вночі, під час повної тиші, можна було чути сигнали з камери, що знаходилася під нами. Той стук чули також і наглядачі, але ми знайшли вихід. Бляшаний ящик під вікном прилягав не дуже щільно. Поміж ним та муром залишалася щілина в декілька сантиметрів. Згори ж той ящик взагалі був відкритим. Ми прив'язували записку до нитки й спускали її через ці отвори вниз. Мешканці камери, які під нами, отримували записку й таким же шляхом надсилали відповідь. Таким способом ми пересилали також тютюн.

На жаль, старий комендант корпусу нас залишив, а його замінив дуже неприємний тип, улесливий з тими, хто вищий за нього, й брутальний із тими, хто внизу. Він надумав учити нас дисципліни, і ось що вчинив.

Дочекався середини літа й потім за дрібні порушення запроторив із різних камер десятки в'язнів до карцеру. Ці дрібні порушення давно були помічені й занотовані, але на деякий час були полишені без санкцій. Ішлося про такі дрібні речі, як запізнення з підйомом,

наявність олівця й тому подібне. Я також потрапив до числа покараних. Узимку я вже провів п'ять діб у тому карцері, коли вкрав у канцелярії шматок паперу для листа до Центрального комітету. Тепер же я отримав тиждень карцеру за те, що вдень ліг на ліжку. Взимку я в тому карцері страшенно замерзав. Вікно було відчинене, а я мусив сідати на підлогу без одягу й шкарпеток лише в сорочці та підштанниках. Був я тоді сам у підвалі й лише завдяки безперервній гімнастиці мені вдалося уникнути запалення легенів. Про сон у тих умовах не могло бути й мови.

Тепер же, у червні, було ще гірше. До невеликого підвалу було одночасно запахнуто близько тридцяти чоловік. Ми могли лише стояти. Вікно було зачинене. Температура піднялася до неймовірної величини. До того часу я не мав уявлення про те, яким потужним нагрівальним елементом є людське тіло. Утворилася атмосфера парової лазні. У карцер не подавали ні обіду, ні вечері, а тільки півпорції хліба. Але й того знесилені спекою люди просто не могли їсти. Ми стояли один обік одного голі й розмірковували над тим, чи не вибити нам вікно. Піт постійно стікав із наших тіл, через два дні вже вкривав підлогу шаром в 1-2 сантиметри. Ми буквально задихалися від нестачі повітря. Через два дні до карцеру вкинули кримінальника. Звали його Миргородом. Він попросив підняти його вгору й без особливих зусиль вибив кулаком шибку. Але й це не допомогло, бо дуже вже було спекотно.

Будь-які протести були даремними, але Миргород був паливою й бунтівником, він негайно почав кричати й гемселити у двері. Ми спостерігали його поведінку з подивом. Його забрали й надягли на шість годин гамівну сорочку. Але в гамівній сорочці поза карцером було краще, ніж у карцері без неї. Його знову вкинули до нас. Він зараз же почав кричати:

— Хай прийде лікар, лікаря мені! Суки, кати! Ви хочете позбавити нас життя? Курви, *я выебу вас в ваши поганые рты.*

Не було ніякої змоги його вгамувати. Як ми довідалися пізніше, то був в'язень, який не вилазив з карцеру. Був він малий, білявий, рябий і мав божевільний погляд. Певно, був психічно хворий. Безуявно кричав три години. Нарешті прийшов комендант і відчинив «кормушку»:

— Що ти хочеш, Миргороде? — і поманив його до себе порухом руки.

Миргород натомість відійшов до протилежної стіни й кричав:

— Мені потрібен лікар, а не ти, кровопивець!

— Лікар не для вас. Тут карцер, а не санаторій. Якщо не заспокоїшся, отримаєш ще тридцять діб карцеру. Я повідомлю про твою поведінку слідчого. Ану йди сюди!

Миргород почав пробиватися вперед. Біля дверей стояла діжка, в яку ми відправляли свої природні потреби. «Параша», як називали її в'язні. Зменшено Параска, дівоче християнське ім'я. Раптом Миргород хапає тяжку діжку і виливає її вміст через отвір в дверях на коменданта, з його уст при цьому хлинув потік образ, які неможливо відтворити. Політичні отетеріли. Ми дуже добре знали, чим це мало скінчитися: каральна експедиція ДПУ й масова екзекуція. Ми ніколи не переживали нічого подібного. Дивна річ, але нічого не сталося. Лише забили дошкою вибиту шибку.

Наступного дня прийшли два лікарі й відчинили «кормушку». Потік свіжого повітря полинув до камери й наші випари одразу сконденсувалися. Густий, білий туман закрив наші тіла від очей лікарів, які дуже поперелякувались, звеліли відчинити також і двері й запитали, чи є хтось хворий. Через дві години було відчинено вікно.

Це було полегшенням, але через кілька годин температура піднялася знов. Я був щасливий, бо стояв біля вікна. Вузкий струмінь холодного повітря поволі стікав пологим підвіконником. Увесь потік повітря мав розмір у кілька сантиметрів. Я підставив під нього розпалену руку й нахилив уста, аби вхопити той потік. Сусіди помітили переваги моєї позиції. Довелося мінятися. Через два дні частину в'язнів забрали, з'явилася можливість присісти. Вранці нас повели до вмивальні. Ми по черзі лягали на весь зріст на чотири раковини під чотири відкриті крани. Півхвилини кожен із нас насолоджувався казковим душем з холодної води. Ми всі були певні того, що отримуємо пневмонію. Але обійшлося, ніхто не захворів.

...Провівши тиждень у карцері, я повернувся до камери. Малий Гевонді підняв руки догори, вжахнувшись мого вигляду. Ніхто не зміг мене впізнати.

З нагоди карцеру я пропустив «лавочку»: лавошник приходив раз на місяць приймати замовлення. Після перебування в карцері я дуже потребував поживних харчів і попросив Гевондяна, аби той

позичив мені півкіло солонини й пообіцяв повернути борг у наступному місяці. Македон почав його відмовляти:

— За цей час ти можеш полишити камеру, або Вайсберг її покине. І залишишся без свого сала.

— Яка ти погана людина, Македоне. Нікуди Вайсберг не дінеться. Вайсберг уже належить до в'язничного інвентарю. А якщо Бог буде настільки ласкавий, що пошле мене до Персії, я полишу вам усе, що матиму. Ще й пришлю вам багато грошей. А зараз Вайсберг потребує сала більше, ніж будь-хто з нас.

Македон дійсно був негарною людиною. Останнім часом він вичерпав свої кредити в «лавочці» й з липня був приречений користуватися нашою допомогою. А тепер нацьковує одного на другого.

Він був безмежно задрісним. Не міг знести, коли хтось мав кращі шкарпетки або краще за нього на чомусь розумівся. У квітні дійшло до бійки через дрібниці. Йшла розмова про північні табори та про полярну ніч. Один із селян запитав, скільки місяців та ніч триває. Хтось відповів йому, що близько двох з половиною місяців.

Македон втрутився:

— Я був на півночі. Там темно 120 днів.

— Ти кажеш дурниці, Македоне. Довжина ночі залежить від географічної широти. Ніч триває на полярному колі 24 години, а на полюсі шість місяців.

Він перервав мене, щоб я не міг пояснити селянинові все як слід. Він зрозумів, що сказав дурницю, це його розізлило й він почав всіляко заважати мені говорити.

Наприкінці квітня Македон пішов на два тижні до шпиталю. Ми всі з полегшенням зітхнули. Настав найспокійніший період у житті камери. Мишко організував університетські навчання. Я щоденно викладав протягом двох годин. Потім — Зборовський. Коли Македон повернувся, то все скінчилося. Я запропонував дати йому окремі уроки, аби він міг наздогнати курс. Але гонор не дозволив йому погодитись. Мовляв, він і так усе знає.

О тож, на початку липня гроші Македона скінчилися. Всі, окрім Гевондяна, полишили камеру. Я щодня ділився з ним харчами. Те ж саме робив і Гевонді, але вірменчик не міг відмовити собі в задоволенні прочитати йому мораль:

— Що б ти, Македоне, зараз робив, якби ми були такими людьми, як ти?

З того часу ми мали в камері спокій.

Македон мав одну гарну рису — був ретельно охайним і кохався в порядку. Коли ми залишилися в камері самі з Гевондяном, Македон завимагав від наглядача дві цеберки води й ганчірку. Ми неодноразово вимили цементну підлогу й ґрунтовно видраїли всю камеру. Запахло свіжим повітрям. Ми дуже пишалися нашою роботою, але недовго.

Я перебував у постійному контакті з сусідньою камерою. Моїм кореспондентом, якщо можна так сказати, був учитель іноземних мов. Він повідомив про ліквідацію членів Політбюро Ейхе, Косіора і Постишева. Потім додав:

— Повідомляю, що почалася фашизація Радянського Союзу.

Я обурився й відповів: «Д — у — р — е — н — ь» і полишив перестукуватись. Пізніше почав знову, але не російською, бо боявся, що підслухають, а мій напарник знав німецьку та англійську.

Зовсім не з обережності я запротестував проти «фашизації Радянського Союзу». Незважаючи на свій в'язничний досвід, я був широко обурений спробою провести паралель між фашистськими країнами та Радянським Союзом.

Наступного дня, на наш превеликий жаль, ми були змушені полишити так ретельно вимиту камеру, бо нас перевели до сусідньої, де вже було п'ятеро душ. Я познайомився зі своїм партнером по перестукуванню. Він мав точно такий вигляд, яким я собі його уявляв.

Довелося лягати на підлогу. Іммігрантам завжди важче, ніж аборигенам. Ми оплакували нашу чудову камеру. Увечері ми чули, як двері до нашої камери відчинилися, і туди зайшли новосели. Ми вирішили негайно встановити з ними контакт. Вони запитали:

— Скільки вас?

— Вісім, а вас?

— Д — в — а — д — ц — я — т — ь ч — о — т — и — р — и...

Мені здалося, що не так їх зрозумів. До цієї пори камера вмщувала максимум п'ятнадцять душ. Навіть при такій кількості вже важко було дихати.

Я повторив запитання.

— Двадцять...

Перервав їх знову.

— Стукайте поволі. Я не розумію.

Ще декілька разів перепитував і кожного разу мав ту саму відповідь — «двадцять чотири». Наступного дня опівдні прийшло до нас шестеро. Нас стало чотирнадцять. Не встигли вони розсістися, як знову відчинилися двері й зайшло ще дев'ятеро. Ми всі мали підвестися, аби дати їм зайти до камери. Я запитав наглядача:

— Нема вже в нас на підлозі місця. Де вони спатимуть?

Він відповів:

— Це ненадовго.

Стоячи, ми прочекали дві години. О шостій вечора наглядачі помінялися. Ми стукали в двері й безугавно домагалися, аби десь розмістили тих прибульців. Через годину після Perezmini відчинилися, нарешті, двері. Ми зраділи. Але сталося щось неймовірне: не лише нікого не забрали, але додали ще десять душ.

Ми рішуче протестували, але даремно. Були змучені багатогодинним стоянням. Чекали ще до того часу, коли треба було лягати спати. Тих людей не забрали, і ми почали стукати в двері. Наглядач повідомив:

— Не можу нікого забрати. Це може зробити лише комендант. Що ви хочете від мене?

— Гукніть коменданта.

Минула ще година. Ми гепали у двері як навіжені. Нарешті з'явився комендант.

— Хто бив обцасами в двері?

Ніхто не відповідав.

— Вайсберг, чия то робота?

— Не знаю. Не бачив.

Він запитав іншого й отримав ту саму відповідь.

— Що ви хочете?

Я відповів:

— Не знаю, чого хочуть інші, але я хочу спати. Ніде лягти.

Не можна було говорити від імені інших. Це була б підпільна організація.

— Доки ці люди тут будуть? — запитав Гевондян.

— Ці люди будуть тут, аж доки НКВС не помістить їх в іншому місці. Я тут ні до чого. Ці питання вирішує лише слідчий.

— У такому разі покличете слідчого, хай він розбереться.

— Вайсберг, попереджаю вас. Знаю здавна, що ви підбурюєте камеру. Припиніть, це може погано скінчитися.

Двері за ним зачинилися. Ми були безпорадні. На восьми квадратних метрах нас було 33 особи. Трохи місця забирала нам шафка. Ми пробували ущільнитися, аби звільнити місце для спання шести чоловік і мінятися через кожні дві години. Важко було без годинника справедливо поділити час. Мене обрали старостою і я гадав, що швидко наведу порядок. Але нічого з цього не вийшло.

Ми знов почали калатати. З'явився комендант:

— Ці люди тут залишаться. Давайте собі раду, як зможете. Ви не одні такі.

Ми вирішили оголосити голодування. Як тільки наглядач це помітив, комендант з'явився знов.

— Чому не їсте? — запитав він.

Ніхто не відповідав.

— Вайсберг, чому не приймаєте їжу?

— Не знаю, громадянине коменданте, чому інші не їдять.

— Вайсберг, чому не їсте ви?

— Не можу їсти в таких умовах. Дуже жарко. Пропав апетит.

Опівдні повторилася історія, znana мною по карцеру. Ми роздяглися, з нас полився піт. Вікно було тут більше, ніж у карцері. Зате сонце цілий день безжально розжарювало бляшану коробку, у той час як у карцері вікно виходило на північ.

Увечері прийшов комендант. Не сказав ні слова, ми також. Лише Македона чомусь забрав до іншої камери. Було це дуже знаменно. В сусідній камері по правій стороні сиділо, як це ми вже знали, двадцять чотири чоловіки. Натомість по ліву сторону лише троє. Ще далі — лише один. Навіщо це було так зроблено?

Наші люди не могли цього зрозуміти. Більшість із них уже мала за плечима слідство й зізналася в усьому, у чому тільки від них вимагали. Чекали на вирок «ОСО», щоб податися до таборів. Навіщо знущались над цими людьми?

Увечері забрали трьох. Ми намагалися якось дати собі раду.

Треба було розмістити 29 чоловік. Камера була видовжена, розмір мала 4 на 2 метри. На правій стіні одне над другим два ліжка, які можна було підняти й приторочити до стіни. На лівій стіні лише одне ліжко. Колись це була одиночка. Ліжка мали розмір 2 метри на 80 сантиметрів. При опущених нижніх ліжках між ними залишався прохід шириною близько 30 сантиметрів. На обох цих ліжках я розмістив «валетом» вісім осіб, по чотири на кожному. Четверо лежали

бік о бік на одному ліжку, а їхні ноги знаходилися на другому ліжку поміж тілами сусідів. Так само лежала друга четвірка.

Під ліжками в той самий спосіб могли розміститися лише сім чоловік, оскільки ніжки ліжок займали трохи місця. Таким чином вдалося розмістити 15 душ. Ліжка ділили камеру таким чином, що під вікном лишався простір на кілька сантиметрів ширший, ніж біля дверей. Під дверима стояла згадана шафка. Близькість вікна давала трохи прохолоди. Я помістив там шість душ. Вони могли лежати тільки на боці. Однак, у такому положенні на цементній підлозі довго не влечиш, бо тазові кістки починають нестерпно боліти. Треба підкорчити ноги. Щоб не втратити через це місце, троє людей, які мали голови під правою стіною, лягали обличчям до вікна. Ті ж троє, чиї голови були під лівою стіною, лягали обличчям до дверей. Обидві групи вкладалися в такий спосіб, що кожен мав стопу свого партнера у себе на грудях. Кожні дві години всі поверталися за командою на другий бік. Під дверима в той самий спосіб було розміщено чотири чоловіки. Таким чином, двадцять п'ять чоловік було розміщено. Залишалося ще четверо людей і верхнє ліжко.

Доки нас було 29 і нікого не викликали на допит, проблема була нерозв'язною, бо ніхто не хотів мати справу з верхнім ліжком. Стеля мала вигляд склепіння. Вікно було дуже мале і закінчувалося за метр нижче склепіння. Внаслідок цього вгорі утворився мертвий простір, у якому стояло нерухомо розпечене повітря й де було спекотно, як у печі.

Опівночі, на наше щастя, трьох було забрано на допит. Я обрав собі верхнє ліжко. Було жарко, зате я був один. Поки лежав голим і нерухомо, ще можна було якось терпіти. При найменшому порухові я обливався потом, який стікав з мене додолу.

Через два дні підлога вкрилася шаром поту товщиною в сантиметр, який тхнув аміаком. Пізніше ми помітили, що відпала потреба ходити до туалету мочитися. Рідина виходила з організму потом.

Уранці ми підіймали ліжка й складали вбрання так, щоб можна було на ньому сидіти. Сідали, притулившись один до одного. Підібгавши ноги, ми могли всі, хоч і дуже скупчено, знайти для себе місце. До 10 ранку ми могли ще відпочивати. Потім з'являлося сонце й ставало жарко, як на сковороді. Бляшаний ящик на вікні розжарювався. Ми брали відро води й поливали нею бляху. То давало трохи прохолоди, але додавало вологи. Вода випаровувалась, пара

заповнювала камеру. Раз у раз ми поливали вікно, доки не прийшов комендант:

— Хто ллє воду на вікно? Якщо не припините, не даватиму води.

Голодування тривало вже два дні. Потім мене викликав комендант. Його тон був доброзичливий.

— Вайсберг, голодівка — то антирадянська демонстрація. Я про неї ще не повідомив. І не зробив цього, керуючись саме вашими інтересами. Якщо про неї довідаються, накажуть розстріляти половину з вас, і перш за все тебе. Іди нагору й припини голодування.

— Я не маю ніякого впливу на людей. Люди просто не можуть їсти в таких умовах. Це безсовісно й ганебно напхати стільки людей.

— Я нічим не можу зарадити. Зроблю все, що в моїй владі. Дозволю вам другу прогулянку.

— Цього мало. Виводьте нас чотири рази до туалету й залишайте відчинену «кормушкой» в дверях, аби свіже повітря охолоджувало камеру.

— Ви збожеволіли, Вайсберг? Я не можу полишати камеру відчиненою. Якщо про це довідається НКВС, то я опинюся серед вас.

— Нам немає чим дихати. Ми перемеремо через кілька тижнів. Як довго людина може так витримати? Ніхто ж із нас не провинився.

— Це так, але я нічого не можу вдіяти. Це не від мене залежить.

— Коли ви замкнули мене до карцеру, де я ледь не задихнувся, ви ж не питали на це дозволу НКВС?

— Ні. Дисциплінарне покарання належить до моєї компетенції.

— У такому разі є вихід: відправте десять чоловік із нашої камери до карцеру, який зараз, напевно, порожній. Це залагодить справу.

— Вайсберг, застерігаю тебе востаннє. Ведеш небезпечну гру.

— Громадянине коменданте, запевняю вас, що я не організував цього страйку. Люди не діяли організовано, але в тих умовах ніхто не зміг проковтнути бодай жодного шматка.

Він припинив розмову. Я повідомив товариство про його пропозицію, від якої всі відмовились і страйк продовжився. Минув ще один день, наш дух почав занепадати. Після обіду прийшов добрий наглядач і відчинив «кормушку». Ми сиділи тихо, немов миші під мітлою і впивалися потоком холодного повітря, який полинув у камеру. Наглядач на власний страх і ризик раз у раз відчиняв «кормушку» на півгодини, а коли чув кроки на сходах, негайно її за-

микав. Так минуло ще два дні. Ще двічі я вів переговори з комендантом. Він знову запропонував нам подвоєну прогулянку, і я знову відмовився.

На п'ятий день голодування ми дійшли межі. Більшість вимагала припинення страйку. Дехто почав бухтіти:

— Раніше треба було припиняти. Тепер уже ніхто не дасть нам другої прогулянки.

Я сидів під вікном. Ліворуч від мене сидів молодий науковець, бактеріолог, на прізвище Батюк. Поруч із ним знаходився якийсь 23-літній дуже симпатичний партійний секретар. Здається, він був другим секретарем у якомусь районі Харківської області. А може, був секретарем не партійного комітету, а комсомольського. Отак, сидячи в камері, я намагався запам'ятати людей, і з цією метою повторював про себе їхні прізвища в тому порядку, в якому вони сиділи. Я робив це свідомо, маючи на меті про все написати. Відчував, що колись вирвусь із цих катівень і буду змушений розповісти своїм товаришам за кордоном про все, що тут діялося. Сотні разів повторював собі прізвища тих 29 чоловік і все одно забув майже всі. Ніколи, ні до того, ні опісля, я не чинив свідомої спроби щось запам'ятати. Але ж зараз дуже добре пам'ятаю людей із інших камер, зате якась п'яťма огорнула все, що діялося тут. Лише одна подія закарбувалася в моїй пам'яті.

На п'ятий день ми були вимушені припинити страйк. Лише один з нас, білорус, повідомив, що буде й далі страйкувати. Молодий районний секретар сказав:

— Наша спільна акція не вдалася. Тепер кожен із нас має діяти на свій власний розсуд.

Він промовив ці слова якось дуже серйозно й навіть урочисто, але я тоді не зрозумів, що він мав на увазі.

Трохи пізніше ми пішли до туалету. Я завжди ходив останнім, але того разу був першим. Не встигли зачинитися двері туалету як заскочив наглядач й заволав:

— Вайсберг, негайно до камери!

Дивуючись з того, що могло статися, я побіг за наглядачем. Перед дверима він зупинився й пропустив мене.

Вигляд камери був жахливий: уся вона була червона від крові. Молодий районний секретар розбив шибку, схопив довгий і важкий шматок скла й встромив його собі поміж ребер в серце. Я закричав до наглядача:

— Викличте негайно лікаря!

Усе змішалось: наглядач, підкорюючись наказу в'язня, побіг по лікаря. Разом із Батюком, який був лікарем, ми перенесли хлопця до кімнати для хворих. Одразу ж прибігли комендант і санітарка. Я мусив повернутися до камери, а Батюкові дозволили залишитися. Він прийшов пізніше й розповів:

— Коли енкаведисти щось вважають за важливе, вони діють дуже оперативно. Через десять хвилин біля хворого вже був найвідоміший у Харкові хірург. Але він навряд чи допоможе. Бідолашний хлопець, він ще міг говорити, але тільки дуже тихо. Він покликав мене до себе помахом руки й сказав: «Передай моїй сестрі, що я завжди був вірним партії. Я ніколи не був ворогом народу. Все неправда. Передай це моїй сестрі. Нехай вона лишається вірною партії та державі».

Районний секретар часто розповідав нам про свою молодшу сестру. Обое вони з дитинства були сиротами. Їхні батьки загинули від рук білих під час громадянської війни...

Ми не мали надії колись побачити того хлопця. Той випадок дуже нас вразив. Ми ще гостріша відчули жорстоку несправедливість, учинену над нами. У камері не було нікого, хто б з повною самовіддачею не брав участі в будівництві соціалізму й не любив свого краю та не був вірним ідеям революції. Чому нас спіткала така доля? Чому ми маємо тут сидіти й думати про кілька ковтків свіжого повітря, замість того, щоб жити повнокровним життям й виконувати свою роботу?

Через тиждень прийшов комендант і звелів зібрати шматки скла. Гевондян сказав йому:

— Ви дуже довго з цим зволікали, громадянине коменданте. За цей час ми всі могли покінчити життя самогубством

— Злочинцеві це не допоможе. Він понесе за свій вчинок тяжку кару, а потім повернеться сюди.

Ми не повірили жодному його слову, бо були переконані, що наш товариш вже давно на кладовищі. Щоправда, Батюк, бактеріолог, казав нам, що можна зашити дірку в серці й урятувати людину. Але ми не вірили в це, що ДПУ завдаватиме собі з тим мороку. Дозволяють же вони щодня гинути в таборах тисячам таких же невинуватих, як і ми всі. То з якого дива вони будуть турбуватися про одного чоловіка?

Проте, всупереч очікуванню, наш товариш через чотири тижні повернувся. Довелося йому дозволити всім по черзі обійняти себе.

Спочатку нам здавалося, що те становище в камері протриває максимум кілька годин, потім — одну ніч, потім — один тиждень. Але вони не мали милосердя до нас: ми прожили в цих пекельних умовах два з половиною місяці. Навіть небо відвернулося від нас: то було найспекотніше літо із усіх, які я пам'ятаю.

Сидів з нами старий гендляр кіньми. Він раз у раз повторював:

— Людина як бур'ян — її не можна виполоти. Коні повиздыхали б у таких умовах уже через два дні.

Моїм єдиним приятелем у камері був мій сусід Батюк, з іншими ж я просто фізично не мав змоги вступити в контакт.

Батюк був молодим ученим. Був він високоосвіченою й інтелегентною людиною. Навіть у цих тяжких умовах він тримався з гідністю англійського лорда. НКВС звинувачувало його в намірі вивести спеціальну культуру бактерій з метою винищити підрозділи Червоної армії. Він в усьому зізнався, але ставився до чекістів іронічно й зверхньо.

Якось слідчий запитав його:

— Зізнається, що мали намір за допомогою невідомих бактерій викликати смертельні заразні хвороби серед підрозділів Червоної армії?

— Так, при цьому особлива увага приділялася частинам НКВС.

— Що ви маєте на увазі?

— Основна турбота контрреволюціонерів — як захистити себе від НКВС. Вони сподівалися, що мої бактерії викличуть паніку серед чекістів та знищать керівні кадри Харківського НКВС.

— Ви говорите дурниці. Ви не можете створити бактерії, котрі б діяли тільки на нас.

— Дякую за питання, це правда. Ми маємо такі самі труднощі й стосовно Червоної армії. Але ми сподіваємось на прогрес науки й розв'яжемо цю проблему.

Слідчий, звичайно, добре розумів, що Батюк клеїть дурня, але що він міг зробити? У нього була своя проблема: йому був потрібен бактеріолог, який працює над проблемою винищення Червоної армії, бо звинувачувані в процесі Бухаріна склали подібні зізнання.

В'язень із Білорусі продовжував голодування ще тиждень. Ночами я таємно давав йому декілька шматків цукру, щоб підтримати його.

го серце. Наприкінці тижня його забрали й почали примусово годувати, і лише тоді він припинив свій страйк. То взагалі була нещасна людина. Переслідуваний комплексом неповноцінності, він постійно сперечався із своїми сусідами. Як староста, я мав завжди виступати посередником. Він не був євреєм, але поведив себе як єврей, що потрапив до банди антисемітів.

З часом умови в камері трохи поліпшилися: щоночі близько десяти чоловік забирали на допити. Ми могли переміщатися по камері. Найгіршим часом був кінець тижня, бо в цей час нікого не викликали на допити, і камера кипіла. Маргарин, який ми діставали з «лавочки», був дуже твердий, але й він плавився від нестерпної спеки. Ми винайшли штучну вентиляцію: один із нас ставав посеред камери й розмахував вологим рушником, описуючи горизонтальні кола, і в такий спосіб засмоктував свіже повітря з вікна. Робили це ми по черзі, змінюючись через кожні кілька хвилин.

Ми сиділи в тій духоті як у турецькій бані в очікуванні виходу до туалету або на прогулянку. Коли ми були поза камерою, розсудливі наглядачі тримали двері відчиненими. Пара тоді виходила, а камера трохи охолоджувалася, після чого можна було впродовж однієї-двох годин вільно дихати, доки температура не підніметься до попереднього рівня. Серед наглядачів був один, який чітко дотримувався інструкцій і коли він чергував, ми думали, що згинемо від нестачі повітря.

Білорус промовив із гіркотою:

— Дотримуємося гасла Сталіна: «ТЮРМА — ТЮРМОЮ».

Це гасло висловив Сталін за рік до Єжова. Слова ті означали, що в'язниця має бути в'язницею. Чекісти постійно цитували той вислів вождя:

— Ви не в санаторії, ви злочинці. Ми виконуємо наказ товариша Сталіна.

У двадцятих роках радянські в'язниці були найгуманнішими у світі. Ув'язнені займалися корисною працею, читанням, весь процес був спрямований на перевиховання. В'язниці в той час підпорядковувалися не ДПУ, а Народному комісару юстиції. Одним із наріжних каменів великої революції був гуманізм навіть щодо покидьків суспільства. Революція виходила з принципу, що природжених злочинців не буває. Злочинці є витвором недосконалих громадських стосунків. Разом із ліквідацією капіталізму зникне і злочинність.

У в'язницях у той час були лекційні зали, театри, бібліотеки. Багатьом ув'язненим давали навіть відпустки для відвідування родини. Вони поверталися добровільно. Двічі на тиждень ув'язненого можна було провідати.

Що лишилося з революційної спадщини за Сталіна? Залишилося гасло: «ТЮРМА — ТЮРМОЮ». У нашій камері знаходився один старий анархіст, котрий колись сидів у Шліссельбургу:

— Як же протестувала колись уся країна проти царського ганебного в'язничного режиму! У порівнянні з сьогоднішнім, царська в'язниця була справді санаторієм! Зате тепер ніхто не протестує. Якщо ж хтось і роззявляє рота, то лише для того, щоб подякувати за «щасливе життя». Та ще приймаються резолюції з вимогою стерти нас із лиця землі. Але якщо проти царя ми дійсно снували змови, то зараз нічого подібного не робили. Ми працювали на радянську владу як покірливі телятка. Мабуть, це й було нашою помилкою.

Районний секретар перервав старого:

— Не кажи таких речей. Я не можу цього чути.

Люди, які поверталися з «брехайлівки», розповідали неймовірні речі. Останнім часом стали менше бити, зате частіше почали пускати в хід «конвеєр». Розповідали про одного анархіста, причому анархіста справжнього, а не вигаданого. Це означає, що той чоловік не проводив ніякої контрреволюційної чи анархістської діяльності, а лише дотримувався своїх старих ідей. Звали його Айзенберг і був він єврейським кравцем.

Ще будучи підмайстром, він сприйняв ідеї Кропоткіна та Бакуніна й продовжував їх боронити з талмудистським завзяттям.

Товариші описали його: малий, худий, жиливий і мав палаючі очі та вигляд індійського факіра. Не було на ньому ані грама жиру, а окрім того був він дуже сильним. М'язи мав невеликі, але дуже тверді й сильні. У свої 55 років щоденно займався гімнастикою.

Слідчий привітав його запитанням:

— Ви анархіст?

— Так, громадянине слідчий.

Слідчий замислився. Дуже рідко траплялося, щоб підслідний без жодної спроби вчинити опір та ще й на першому допиті визнавав свою провинку.

— То добре, що відразу зізналися. Це буде враховано при винесенні вироку. Хто вас завербував?

— Князь Петро Кропоткін, громадянине слідчий.

— Тільки без дурних жартів. Справа серйозна. Хто вас завербував? Хто втягнув до організації?

— Я чистий анархіст, громадянине слідчий.

— То я вже чув. Тепер маєш видати організацію. Розумієш? Контрреволюційну організацію.

— Громадянине слідчий, здається мені, що ви дуже недавно на своєму місці, бо інакше ви мусили б знати, що чисті анархісти є анархістами-індивідуалістами. Ми не маємо ніякої організації. То витікає з нашої програми. Люди, які поділяють наші ідеї, створюють лише спільноту переконань. Ніхто з нас не підлягає нічийм наказам.

— *Пашел к ебаной матери* з твоєю спільнотою переконань. Якщо не видаси організацію, накажу переламати тобі, контрреволюційній собаці, кістки.

Айзенберг підвівся й мовив поволі й урочисто:

— Ви образили мене, громадянине слідчий. Я більше не буду відповідати на ваші питання.

Слідчий мало не сказився й ударив ув'язненого в обличчя. Звелів йому стати з піднятими руками обличчям до стіни. Айзенберг слухався, але не відповідав ані слова.

Тоді слідчий змінив тактику:

— Айзенберг, маєш намір саботувати слідство? То антирадянська демонстрація. Вона може погано для тебе скінчитись.

Ні гу-гу.

— Айзенберг, ти хочеш, щоб я покликав помічників? Вони так тебе розмалюють, що рідна мати не пізнає. Відповідай.

Айзенберг обернувся:

— Громадянине слідчий, можете мене бити. То ваша професія. Ви поліцейський, а я в'язень. Я сім років провів на царській каторзі. Там мене також били, але не ображали. Я, як і ви, є людиною й також маю душу. Ви не маєте права ображати мою гідність.

Шість годин Айзенберг простояв обличчям до стіни. Потім обернувся:

— Громадянине слідчий, я втомився й з вашого дозволу сяду.

Не очікуючи на відповідь, він сів на підлогу. Слідчий накинувся на нього:

— Хочеш чинити опір, суко? Опір проти радянської влади? Якщо негайно не встанеш, зробимо з тебе котлету.

Айзенберг не поворухнувся. Слідчий гукнув двох людей. Айзенберг не боронився. Вони били його годину, але це не справило на нього ніякого враження. Товариші з «брехайлівки» розповідали дивовижні речі: вони стверджували, що Айзенбергові вдалося цілковито пригамувати свою чутливість. Через дві години чекісти помітили, що очі в'язня стали нерухомими. Нам про все це пізніше розповів арештований секретар НКВС, який при тому був присутній. Гукнули лікаря. Він послухав Айзенбергові серце й засвідчив, що той при здоров'ю й при силі. Але весь вигляд ув'язненого не був нормальним. Здавалося, що він дійсно нічого не відчуває. Тоді припинили його бити й організували «конвеєр».

Той схудлий єврейський кравчук і анархіст побив усі рекорди НКВС. Він без перерви витримав «конвеєр» протягом 31 дня й 31 ночі. До сьогоднішнього дня я не можу зрозуміти, як це було фізично можливим, але з того часу став менш скептично ставитися до всяких історій про індійських йогів.

«Брехайлівка», а за її посередництвом і вся Холодна Гора, заманувавши подих, слідкували за двобоєм однієї людини з усомогутньою машиною НКВС. Двічі на добу «конвеєр» переривався на 20 хвилин і Айзенберга відсиляли вниз.

У камері він швидко роздягався й падав на підлогу, в той час як два його товариші обтирали його мокрими рушниками й робили масаж. У його уста встромляли запалену цигарку. Потім він їв і ще встигав десять хвилин поспати до того, як його забирали. Слідчий був у розпачі:

— Все-таки зізнаєшся, що був контрреволюційним анархістом. Чи варто через цю організацію так упиратися? Адже згинеш тут. Тоді просто розкажи, хто поділяв твої погляди.

— Я був і є анархістом, але ніколи не був контрреволюціонером і все життя боровся за революцію. Але я ворог держави — будь-якої держави. В тому числі й вашої. Держава та її апарат утиску є початком усякого зла. Держава всім нам затикає рота. Коли зникне держава, люди вперше у своїй історії зможуть вільно дихнути.

Капітан спробував зустріти з ним в дискусію:

— Як можна обійтися без держави? Що тоді робити із злочинцями?

— Коли не буде держави, то не стане й злочинців.

Не було можливості з ним упоратись. Не маючи рації, він свято вірив в свою правоту. Серед 12 000 ув'язнених він був єдиним, хто боронив свої ідеї. Ми, решта, були жертвами утисків. Він же був борцем проти цього й часто говорив своїм співкамерникам:

— Правда колись восторжествує. Наше терпіння не пропаде марно.

І він боровся. Витримав «конвеєр», так ні в чому й не зізнавшись. Через 31 день допит перервали, а його спровадили до Москви буцімто до психіатричної лікарні.

Можливо, й він, як і багато інших, опинився в далеких таборах.

На той час усе більше починали говорити про перелом, що має настати. На цю думку наводили не тільки неможливі для життя умови в переповнених камерах, але й певні відомості ззовні. Перший раз ми почули голос протесту. Дружини арештованих залізничників відвідали Народного комісара Кагановича й просили його допомогти чоловікам. Петиції заповнювали до секретаріату Центрального комітету партії, Генеральної прокуратури та Президії Верховної Ради. Ніхто не звинувачував НКВС в арештуванні неповинних. Родичі завжди говорили лише про помилки. Однак повинь прохань дорівнювала демонстрації. На заводах бракувало фахівців, скрізь панував неймовірний хаос, була знищена цілісність керівництва. Майже всі вищі офіцери Червоної армії були арештовані. Робітники йшли на роботу з торбинкою сухарів на випадок арешту на заводі. Настрій у країні був розпачливий, відлуння того всього не могли не дійти до влади. Навіть найвищі сановники держави мали ті чи інші неофіційні контакти з народними масами. Дружини народних комісарів мали прислугу та своїх перукарів. Наркоми мали своїх водіїв. Постійно провадилися арешти серед вищих урядовців. Кожен боявся, що наступним разом черга дійде до нього. Навіть члени Політбюро не були певні своєї безпеки, як це було видно на прикладі Чубаря, Постишева, Косіора. Напруження в країні піднялася до того ступеня, що, навіть в умовах цього небаченого всевладдя НКВС, загрожувала вибухом. Господарське життя завмерло, ніхто не наважувався брати на себе ніякої відповідальності. Кожен унікав контактів будь з ким. Директори та інженери заводів за будь-якого відповідального кроку забезпечували себе стосами паперів, щоб захиститися від втручань НКВС, усе тонуло в бюрократії.

Новоприбулі розповідали, що перед дверима провінційних в'язниць часто збиралися розпачливі дружини. Так само й перед приміщеннями прокуратури. Ми в камерах досить таки добре орієнтувалися в ситуації в країні й відчували: так довго тривати не може.

Той настрій країни мав тисячами каналів передаватися й Сталінові. Тож саме він прагнув «чистки» й розпочав її, Єжов був лише знаряддям її здійснення. Однак і сам Сталін не міг передбачити жахливих масштабів лиха. Єжов виявив ретельність, яка поставила країну на край прірви. Сталін, зрозумівши ситуацію, в останню мить завернув. Так само, як це було і в часи колективізації, коли 11 мільйонів селян опинилися на кладовищах. Тепер знову справа встигла зайти дуже далеко до того, коли він, нарешті, видав гасло: повернути!

Два з половиною місяці я просидів у тому паровому котлі і був уже на межі своїх сил. Коли нас виводили на прогулянку, я сів на землю, дивився в небо і хапав повними ковтками свіже повітря. Наглядач не перешкодив — я був за рангом найстаршим в'язнем.

Якось уночі на початку вересня я лежав на верхніх нарах, не будучи в змозі заснути від спеки. За допомогою рушника я намагався підняти нагору трохи холодного повітря, але товариші внизу запротестували, бо їм здавалося, що через мої рухи гаряче повітря спливає на них. Я мав привілей мати персональне ліжко ціною того, що мені було найжаркіше. Я припинив свої потуги й відвернувся до стіни.

На стіні в багатьох місцях було видно викарбувані написи. В'язні, які вибували, увічнювали свої імена разом із датами прибуття та вибуття. Всі написи стосувалися періоду 1936 року. Мені було дивно, що ці люди потрапили вказати дати свого вибуття. Вибуття відбувалося таким чином, що наглядач чекав, доки ув'язнений складе свої речі й потім забирав його з собою. Ув'язнений не мав ніякої можливості на очах наглядача викарбувати дату. Прізвище та день прибуття він міг виколупати, коли хотів. А як з вибуттям?

Надійшла північ. Я все думав про цю проблему. Нарешті вирішив викарбувати своє прізвище на стіні й витяг із-під подушки шматок скла. Напис вийшов дуже красивим та виразним. Тієї самої миті відчинилася «кормушка»: «На літеру В!».

Я не ворухнувся. Мене не брали на допити вже майже рік. Я був переконаний, що мені дали спокій аж до перелому.

Двоє товаришів, чий прізвища починались на В. підійшли до дверей. Наглядач завернув їх і звернувся до мене:

— Збирай речі.

— Що, на допит?

Моє серце завмерло. Що це значить? З речами означало: етап! Або — на волю. А може, тільки до іншої камери? Але зміни камери я очікував найменше. Почав складатися.

Усі попрочилися й з цікавістю стежили за моїми приготуваннями Мій виклик був сенсацією. Мусив із кожним особисто попрощатися. Як старості, мені часто доводилося вирішувати їхні конфлікти на користь одному й на шкоду другому. Попри це, я з усіма мав добрі стосунки. Мій авторитет суттєво зріс протягом останніх двох місяців. Незважаючи на нестерпні умови в цій камері, я полишав її зі складним почуттям — в'язні бояться перемін.

Я йшов за наглядачем. Через малі металеві двері на фронтоні будинку мене спровадили до відділу, в якому знаходилися масові камери. Ми спустились на чотири поверхи нижче й опинилися на першому. Наглядач відчинив камеру № 1. Вона була порожня, і майже відразу я почав тремтіти від холоду. Камера мала у своїй продовжній стіні п'ять вікон, її розмір був 4 на 8 метрів.

Спочатку я подумав, що маю тут лише перечекати. Однак, через годину прибули ще два в'язні. Я зайняв місце в кутку, вклався до сну й віддвернувся до стіни, що рясніла клопами. Для початку я знищів їх декілька десятків, доки не зрозумів, що це справа безнадійна.

Протягом ночі до камери прибуло близько сотні народу. Почався новий період мого перебування в ув'язненні...

АРЕШТОВАНІ ЧЕКІСТИ

Життя в загальних камерах відрізняється від життя в одиночках, подібно до того, як життя в метрополії відрізняється від життя в провінції. Усілякі новини потрапляють до загальних камер з перших рук. Кожна зміна в методах слідства тут помічалася відразу. При кількості ув'язнених 260 осіб, як це, наприклад, мало місце в камері № 2, майже кожен слідчий мав серед них своїх підопічних. П'ять місяців, проведених мною в загальних камерах Холодної Гори, лишилися в моїй пам'яті як найкращі і як найзмістовніші за весь час мого трирічного позбавлення волі.

У камері № 1 я провів лише тиждень. Ніхто з нас не відав, що нас тут очікувало, але всі сподівалися на щось незвичайне. Щоденно вибувало з речами десь близько 20–30 чоловік. Скоріше за все, вони йшли етапом. На їхнє місце постійно прибували інші.

У камері № 1 переважно знаходилися люди, чиє слідство вже було завершено. Всі вважали, що ця камера є збірним пунктом в'язнів, визначених до етапу, і кожен вважав, що скоро буде висланий етапом до табору. Життя у великих таборах було улюбленою темою наших розмов. Наші відомості про табори частково були лише побажаннями ув'язнених. Кожен буде працювати в таборі відповідно до свого фаху. Після роботи можна буде піти в школу, театр, бібліотеку й так далі. Норми праці не дуже високі та в разі їх виконання табірники зараховують за день праці день позбавлення волі. У разі перевиконання норми на 25% зараховуються два дні позбавлення волі й тому подібне. Буцімто мали місце випадки коли люди, засуджені на 10 років, були звільнені вже через два роки. Іноді я вірив цим оптимістичним відомостям. Частково вони навіть відповідали правді. Тільки виявлялося, що завжди в таких випадках йшлося про кримінальників, а не про політичних. Одне було певним: у таборах не було свідомого садизму. Праця не служила засобом знищення людей, як це було в деяких німецьких таборах, бо ця праця відпові-

дала інтересам НКВС. Але кліматичні й побутові умови в таборах були такими, що люди слабшали та якщо не виконували якихось функцій у табірній адміністрації, — гинули.

У камері № 1 я пробув недовго. Через тиждень нас було переведено до камери № 4, розміщений на першому поверсі. То була найкраща камера в усій в'язниці. Вона мала дерев'яну підлогу, а її розміри були такі самі, як і камери № 1. Наш камерний староста вирішив, що всі ми займемо в новій камері ті ж самі місця. Для мене це було щастям, бо я отримав найкраще місце.

Залюднення камери досягало 160 осіб. Люди могли спати лише на боці таким самим чином, як це було описано в попередньому розділі. Ми лежали скупчено, як оселедці, але могли відпочивати. Було неспокотно. П'ять відчинених вікон давали досить повітря. Щовечора поновлювалися суперечки стосовно місць. Це тривало десь 15 хвилин, після чого наставав спокій. Тепер я зрозумів, будучи в одиночці, походження глухого гомону, який чув щоденно близько дев'ятої вечора з боку загальних камер. Протягом цих 15 хвилин кожен лаявся з кожним, і від того в корпусі, що вмщував 12 загальних камер, зчинявся галас, який можна порівняти лише з шумом великого водоспаду.

Облаштувавшись, я почав озиратися довкола. Відразу ж зауважив одну особливість: у камері було відносно мало росіян та українців, зате багато було представників різних національних меншин, які мешкали в Харкові. В камері № 4 було репрезентовано 22 національності. Тут були: росіяни, українці, поляки, євреї, німці, вірмени, грузини, латиші, литовці, фіни, азербайджанці, китайці, греки, турки, македонці, болгари, корейці, угорці, татари, башкири, білоруси.

Вірменська колонія складалася з 40 осіб. Усі вони трималися купи, дбали лише про свої інтереси й були готові будь-кому перегризти горлянку. Я отримав інтернаціональне виховання й ненавидів національні забобони. Намагався завжди бути справедливим. Але з тими вірменчиками не все було просто. Були серед них люди дуже лагідні. Майже всі вони були говірки й мудрі. Але більшість із них мали риси характеру, які ускладнювали співжиття. Вони були водночас і шахраями, і бандитами. Ці дві риси рідко коли зустрічаються в парі. Були вони занадто чутливими в національному сенсі й постійно пі-

дозрювали, що хтось їх зневажає. Раз у раз повставали проти рішень старости та й взагалі робили життя дуже важким.

Особливо тяжко було старості. В одиночках свою миску супу кожен отримував від наглядача. Підходили по черзі до «кормушки» й отримували свою порцію. Хто мав щастя, знаходив у супові більше картоплі. Але ніхто не мав підстав скаржитися на старосту. Тут же в камері сиділо 160 чоловік. Протискування до дверей, а потім з наповненою мискою в руках до свого місця було неможливим. Вдень люди сиділи скупчені на підлозі в чотирьох довгих рядах: по два, звернені один до одного обличчями. Приносили два великі казани, кожен на 80 літрів. Два помічники старости несли той важкий казан поміж рядами й зупинялися через певні інтервали. Картопля лежала на дні казана. Староста мав перед кожною роздачею їжі помішати суп довгим ополоником. Для людини, ослабленої довгочасовим перебуванням у в'язниці, це була тяжка фізична праця. З групи вірменчиків завжди лунали протести проти необ'єктивності старости. Їм завжди здавалося, що коли казан проносили мимо них, картопля лишалася на його дні. Час від часу справа заходила так далеко, що вже йшлося про обрання нового старости. Вірменчикам було запропоновано розсіятися між іншими. Вони відмовилися під тим приводом, що не вміють добре говорити російською. Бідолашний староста мав з ними багато клопоту.

У своєму кутку я зорганізував курси математики й фізики. Люди звільнили трохи місця. Чорнофарбована стіна послугоувала за дошку. Щоденно від 11-ої до 1-ої я проводив заняття. У камері було багато інженерів та інших людей з вищою освітою. Мій приклад підхопили інші й вечорами з 6-ої до 8-ої читали наукові лекції. Пізніше хтось розповідав повісті та новели.

Російські люди надзвичайно чутливі до справ красного письменства. Кожен росіянин віддасть душу, якщо навзамін пообіцяти розповісти йому щось цікаве. Камера постановила, що за розповідь слід платити і кожен оповідач отримував додатково суп за годинну розповідь.

Стало в пригоді моє знайомство з європейською літературою. Мені запропонували розповісти якусь повість. Я спочатку не вірив, що зможу відтворити повісті, прочитані мною в молодості. Потім на пробу я розповів кілька новел: Франціска Грїлпарзера «Монастир під Сандомиром», Артура Шнітцлера «Гра на світанку». Пізніше

черга дійшла до цілих повістей. Першою була «Тунель» Келлермана. Після деякого досвіду я зрозумів, що зовсім не важко відтворити будь-яку повість. Я почав опановувати письменницьке ремесло. Кожна повість складається з трьох, чотирьох, п'яти, максимум із шести фактів, які належало запам'ятати. Проміжки між моментами кульмінаційних дій можна заповнювати самому. Служать вони для того, аби створити напруження й приготуватися до найближчих драматичних подій. Якщо пам'ятати шість фактів якоїсь великої повісті, то оповідач неначе пише всю її заново. Чи вона узгоджується з оригіналом — не має в умовах камери ніякого значення. Я ставив собі питання: чи дуже моє оповідання відхиляється від оригіналу. Через п'ять років у Польщі мені потрапила до рук новелка Шнітцлера. Перед тим, як її перечитати, я розповів її своїй приятельці й попросив застенографувати мою розповідь. Пізніше порівняв стенограму з оригіналом. Думаю, що Шнітцлер перевертався в домовині. Моя приятелька зазначила, що моя новела дуже відрізнялася від оригіналу, але була не гірша за нього.

У великих камерах нудьгувати не доводилось, бо в них сиділо дуже багато цікавих людей: видатні артисти та вчені, вищі офіцери й дуже досвідчені інженери, фахівці мало не з усіх галузей. Тут ніколи не доводилося довго чекати на лікаря, бо в камері завжди знаходився якийсь гарний лікар. Я не зможу відтворити подій життя і перебігу слідства бодай хоч найпомітніших в'язнів у тій камері. Мені довелося б з цією метою писати цілу енциклопедію. На життя камери впливало передчуття близького перелому. Те передчуття мали всі. Слідчі вже поводили себе не так брутально, як раніше, припинилися нові арешти. Перестали на допитах вимагати зізнання щодо вербування інших. Щось мало надійти з Москви, але не було відомо, що саме.

У наших очах відповідальність за перегини «великої чистки» ніс Народний комісар внутрішніх справ Єжов, хоча кожен із нас ясно бачив, що він був лише виконавцем волі Сталіна, але ніхто не казав цього вголос із тактичних міркувань. Люди безперервно писали подання до Сталіна, намагаючись відкрити йому очі. Протягом 1938 року до секретаріату Сталіна надійшло не менше, як кілька мільйонів подань. Кожен із нас писав. Ще півроку тому майже неможливо було отримати папір й опустити подання до скриньки, а скрізь висіли розпорядження НКВС, які надавали нам право надсилати скарги до

прокуратури та до найвищих радянських і партійних органів. Але в'язнична адміністрація саботувала права ув'язнених. Ще в листопаді ми повинні були вести завзяту боротьбу в загальній камері за дозвіл писати. Був один в'язень, який безперервно стукав у двері й вимагав від наглядача паперу. Наглядач, нарешті, викликав коменданта блоку. В'язань й від нього почав вимагати паперу.

— Ти маєш звернутися з цим проханням до слідчого.

— Громадянине коменданте, вже минуло шість місяців, як я не був у слідчого.

— Прийде й до тебе черга.

— Але я хочу написати зараз. У правилах нічого немає про те, що треба чекати на слідчого. Я ні в чому не завинив. Зашлете мене до таборів, а звідти вже пізно буде писати. Я хочу написати оскарження до товаришів Сталіна та Вишинського.

— Я не можу дати тобі паперу.

Тоді в'язень десь добув малий, пом'ятий і забруднений шмат паперу й написав на ньому подання. Вручив його наглядачеві. Через кілька хвилин з'явився комендант.

— Ти що, здурів? Хочеш послати товаришеві Сталінові таке свинство? Де брав олівця?

— Я ще мав кусок олівця. Але сьогодні загубив його у дворі під час прогулянки.

Комендант наказав наглядачеві обшукати в'язня. Після довгого обшуку олівець таки знайшли. Наглядач порвав «петицію», але в'язень не здавався. Він відірвав шматок сорочки, дістав невелику тріску й поранив нею руку. Потім кров'ю написав іншу апеляцію до Сталіна й вручив її наглядачеві. Розлючений комендант з'явився знову й звернувся до в'язня:

— Це антирадянська демонстрація. Якщо я дам їй ходу, тебе розстріляють.

— Прошу вас, громадянине коменданте, надати їй ходу. Якщо вже в мене відібрано мої права, то нехай мене розстріляють.

Цього разу комендант послав написаний кров'ю шмат до НКВС. Результат був несподіваний: через тиждень прийшов начальник в'язниці й повідомив:

— Камера № 4 має право писати подання по четвергах. Хто хоче писати, мусить повідомити про це наглядача заздалегідь. Писа-

ти будете не в камері, а в кімнаті на четвертому поверсі. Там кожен дістане папір і ручку.

То був перший пробіск перелому.

Багато місяців у «лавочці» не було нічого окрім сала та цукру. В'язні ж, у яких було мало грошей, хотіли, перш за все, сухарів, оселедців та інших дешевих продуктів. Але ми ніколи раніше не сміли ставити таких вимог. З нагоди відвідин лікарської комісії один з в'язнів склав із цього приводу скаргу. Через два дні нас повели до «лавочки» й ми побачили там усе, чого тільки душа хотіла. На жаль, я вже на той час не мав грошей. Останні 30 карбованців скінчилися на початку листопада. Я прорахувався, бо був переконаний, що пробуду в ув'язненні не довше кінця 1938 року. До того часу 500 карбованців, що їх мені переказала Олена, виручали мене з біди. Тепер же я сидів голодний. Товариші допомагали мені трохи, а ще я підзаробляв лекціями.

Дієта в'язня була науково обґрунтована. Якщо цілий день лежати спокійно без жодного зайвого руху, то тих харчів могло вистачити. Щоправда, ми страшенно схудли — я, наприклад, втратив 22 кілограми, — але з голоду не помирили. Зараз же, не маючи більше грошей для поповнення свого раціону, я став дуже ощадливо витрачати свою енергію. Раніше в камерах, де було досить місця, я займався щоденною гімнастикою. Довелося цю практику припинити. Під час прогулянки я сидів у кутку двору і з задоволенням споглядав небо та дихав свіжим повітрям. Наглядачі залишали мене в спокої. Всі вже знали, що я найстарший в'язень на Холодній Горі. Ніде ранг старшинства не значить стільки, як у в'язниці. Я ніколи не претендував на становище старости. Його обов'язки були для мене обтяжливими, окрім того, я не мав нінайменшого бажання скандалити з вірменчиками. Однак я мав великий вплив на нарадах. При кожній кризі я пропонував вибрати старостою когось із вірменчиків. Вони спостерегли це й зрозуміли, що то буде пасткою й відмовилися давати свою кандидатуру.

Їхня ненависть була спрямована проти мене. Особливо обурювали їх мої лекції, які я читав у своєму кутку, і в яких вони не могли брати участі через брак початкової освіти. Я підмовив знайомого економіста, аби він у той самий час в іншому кутку читав для них популярні лекції з економіки. Але вірмени відмовилися й безугавно снували якісь інтриги. Гевондян, якого я полюбив, і який любив мене, постійно лаявся зі своїми одноплемінцями через мене, зре-

штою, полишив їх і перебрався до мене. Ця демонстрація означала для вірменина те саме, що для нас вихід із партії, чи для віруючого полишення церкви.

У камері перебували два полковники й багато офіцерів середнього рангу. Мене причарував один єврейський капітан. Походив він із Литви. Був такий малий, худий і непоказний, що годі було зрозуміти, як його було прийнято до війська. Він був інженером, звали його Якубом Горліним. То була чарівна людина. Він мав прекрасні риси обличчя й м'які котячі рухи, а ще був дуже наївним. Подібні йому люди зустрічаються серед євреїв дуже рідко. Він нагадував дитину, що заблукала в гаю. Я не можу забути його мрійливих і сумних очей. Він часто розповідав мені про свою молодість.

Якуб виріс у невеликій садибі в українському передмісті, власником якої був високий урядник, виходець із дрібної шляхти. Батько Горліна був ремісником. Він був челядником й за це отримував від власника невелику платню й помешкання в підвалі будинку для челяді. Старий Горлін помер, коли Якуб був ще малим, але господар маєтку та його дружина поставилися добре до матері Горліна. Їй дозволили залишитися з двома дітьми в помешканні, і вона продовжувала отримувати платню. Діти шляхтича гралися з єврейськими дітьми. Сестра Якуба заприятелювала з молодим російським хлопцем, який був приблизно того самого віку, що і Якуб. Сам же Якуб залицявся до 15-річної блондинки Шури, дочки господаря маєтку. Він лише на рік був старший за неї. Дівчинка була великою пустункою, вони разом бігали по великому парку й лазили по деревах. Завчасно розвинута, вона провокувала чорноволосого хлопця. Врешті дійшло між неповнолітками до того, що вони покохали одне одного. Незважаючи на різницю в національності та соціальному стані, їхнє кохання було міцним. Однак революція їх порозкидала. Якуба доля закинула до Риги. Він не знав, Шура жива чи загинула в громадянській війні. Будучи студентом, приєднався до комуністичного гуртка. В 25 років втік до Радянського Союзу, де вступив до військового училища й став офіцером. Після тривалих пошуків знайшов, нарешті, Шуру. Їх батьки загинули. Вона ж вийшла заміж за комуніста, але не була щасливою в заміжжі. Якуб знову закохався в неї ще більше, ніж раніше. Ця історія скінчилася дуже сумно. Коли Якуб був у Москві, до нього дійшла звістка що Шура отруїлася.

На нещастя, місце Якуба в камері було поблизу вірменчиків. Він мусив раз у раз по дорозі до мене проходити повз них. Вони насміхалися над малим єврейським капітаном і підставляли йому ноги.

На щастя, величезний німець на прізвище Вольф завжди ставав на його бік і, оскільки він був сильним як віл, вірмени мали до нього певну повагу. Але якось їм вдалося перечипити Якуба так, що той упав й вони почали з нього сміятися, а один навіть пхнув його ногою. Горлін відповів тим же. Господи, що тут почалося! Усі вірмени миттю накинулися на нього. Але тут вплутався Вольф і вирвав Якуба з їхніх рук. Зчинилася бійка. Біля двох десятків вірмен оточили Вольфа й повалили його на землю. Вони топтали його й брудно лаялися. Разом із двома болгарами й одним німцем ми поспішили на допомогу. Зчинився несамовитий галас. Наглядач відчинив двері й відсторонено споглядав битву, в котру втягувалися всі інші національності. Злість, накопичена за час довгого перебування в ув'язненні, шукала собі виходу. За чверть години прийшов начальник в'язниці. Вірмени, як по команді, дружно засвідчили, що бійка була спровокована з метою посварити між собою людей різних національностей, які до того часу так добре жили між собою.

Я чекав, поки всі висловляться, щоб потім пояснити справу, але до цього не дійшло. Начальник не дозволив мені розкрити рота й скомандував: «Вайсберг, зібрати речі», — й покинув приміщення. Камера була обурена. Я почав складатися. Гевондян лаявся як швець:

— Ви згряя брудних собак. Мені соромно, що я виріс серед вас. Сидите в гівні та само, як і всі інші, та ще й чините їм капості. Згинете, і ніхто вам не допоможе. Так буде.

Ще один вірменчик став на мій бік і накинувся на земляків.

Я спакувався й попрощався з приятелями. Але наглядач не приходив. Минуло три години. Потім знов прийшов начальник:

— Усім спакувати речі й полишити камеру.

Гнів усіх цього разу був звернений на вірменчиків. Камера № 4 була найкращою в блоці. Була вона світла, суха й тепла. Якщо нас порозтикають по інших камерах, ми дістанемо найгірші місця. З самого початку з камери пішло етапом 50 чоловік, і їхні місця не були зайняті. В камері було відносно просторо. Ми не повинні були себе так поводити.

Через десять хвилин прийшов наглядач і розділив нас на дві камери. Друзі старалися залишитися разом, але моє чудове місце в кутку пропало. Я отримав його недалеко від параші.

Нова камера також була інтернаціональною. Моїми сусідами були два молоді китайці віком десь трохи більше двадцяти років. То були премилі люди, скромні, чемні й незвичайно охайні. Прали білизну для половини камери за допомогою шматка мила й миски для супу. Могли безперервно прати протягом чотирнадцяти годин щоденно. Працюючи лише вказівними та великими пальцями кожної руки, вони примудрялися доводити білизну до сніжної чистоти. З початку року було заборонено обмін білизни. Вже не можна було нічого послати додому. Адміністрація організувала пральню, але ніхто не хотів віддавати туди свої речі, бо нам завжди повертали чуже, а гарний одяг крали. В'язень наражався на небезпеку залишитися без білизни, якщо під час прання буде викликаний на етап. У таборах поєднання теплих речей з білизною було запорукою збереження життя.

Китайці отримували за свою працю трохи харчів. Саме прання було нелегальним. Раніше нам дозволяли прати білизну в лазні. Зараз же й це було заборонено.

Обидва китайчата походили з південного Китаю. В камері ще було кілька інших китайців, які походили з Маньчжурії. Обидві групи розумілися між собою за допомогою російської мови. Але у своїх власних кутках кожна група послуговувалася своєю рідною мовою. Південні китайці не розуміли маньчжурів.

Останнім часом мало кого викликали на допити, і ми були відрізані від «брехайлівки». В камері ширилися чутки, які ми не мали змоги перевірити. Кажали, що вже збирають матеріал проти найвпливовішої після Сталіна людини в Політбюро — проти Лазаря Мойсейовича Кагановича. Директора Харківського тракторного заводу Бондаренка буцімто було змушено дати проти нього свідчення. Але в Москві декілька членів Політбюро, довідавшись про це, запротестували й зажадали усунення Єжова, який продовжував і далі робити свою справу. Однак Сталін, наляканий протестами інших членів Політбюро, вирішив Єжова ліквідувати. Він послав Берію проконтролювати НКВС. Що було правдою, а що ні — нам важко було встановити.

Бити стали рідше. Та й «конвеєр» перестали застосовувати, а вживали інших засобів. Замикали чоловіка в тісну шафу й залишали його там два дні стояти. Обидва наші китайчата часто ходили на допити. Вони були звинувачені в шпигунстві на користь Японії, хоч обидва були правдивими пролетарями. Походили з бідних селянських родин і жили в Радянському Союзі виключно з прання. Ні за яку ціну не хотіли вони зізнаватися в шпигунстві на користь Японії. Якось вранці вони повернулися з допиту з сяючими обличчями — пішли з слідчим на компроміс: визнали шпигунство, але на користь Китаю, а не Японії. Шпигунство на користь Китаю — то ж зовсім інша річ! З Японією, їх одвічним ворогом, вони не хотіли мати ніякої справи. Пізніше вони пояснили мені свою позицію: Росія та Японія — завзяті вороги й вони постійно воюють. Але Росія й Китай — союзники. Вони сплели свої руки, демонструючи нерозривну дружбу великих народів.

Був у камері ще один цікавий китайчик — ілюзіоніст та акробат, що мандрував від міста до міста. Це був приватний підприємець. Скрізь ставив свій намет і демонстрував чародійські штучки. Обладнання, з яким він працював, коштувало понад 100 000 карбованців. Отже, він був буржуєм. Я мав через нього непорозуміння зі своїм сусідом з лівого боку, офіцером НКВС на ймення Айнгорн. Китайський чародій сидів досить далеко. Я хотів привернути його увагу й почав кричати: «Китайчик! Китайчик! Іди сюди!» Чекіст схопив мене за руку:

— Який він тобі китайчик!? У нього, як і в тебе, є ім'я.

— Нема в цьому нічого образливого. Мені важко вимовляти його ім'я.

— Нема нічого образливого? Чи було б тобі приємно, якби з іншого кутка хтось закричав би: «Жиде, йди сюди!»?

Сказане змусило мене замислитись, але я продовжував боронитись:

— Слово «жид» набрало образливого відтінку. Ми є пригнобленим народом і тому дуже чутливі. З китайчиками — інша річ.

— Їх утискують так само, як і вас, Олександр Семеновичу. І не лише за кордоном. У їхній власній країні європейці дивляться на них з погордою.

Я мусив визнати його правоту. Той інцидент довів мені, як схильні ми легковажити вразливості інших народів. Я сказав Айнгорнові:

— Можливо, ти й маєш слушність. Я не повинен був цього робити. Але що ви за люди: говорите про ленінську національну політику й одночасно ув'язнюєте всі національні меншини в країні.

— Олександр Семеновичу, чи не думаєш ти що вони не мають ніяких організацій?

Я сиджу тут уже два роки, але ще не бачив ще жодного змовника. Думаю, що й ти їх не зустрів. Поклади руку на серце й зізнайся: коли ти ще був слідчим, то чи розкрив бодай хоч одну правдиву організацію? Я в це не повірю.

Айнгорн не дав відповіді. З обережності, почуття дисципліни чи від сорому. Я не міг цього збагнути.

Упродовж останніх шести місяців ми почали помічати, що до камер потрапляло багато чекістів. Розповідали про це люди, які поверталися з «брехайлівки». Але в малих камерах корпусу 2, в яких я провів увесь свій час на Холодній Горі, жоден із них не сидів. У цій загальній камері я зустрівся з ними вперше.

Найцікавішим серед них був Брауде. Якось півтора роки тому я зустрівся з ним у Резнікова. Він допитував мене про іншого звинувачуваного, котрого я знав ще по Відню. У листопаді 1938 року він сам був арештований і доставлений безпосередньо до нашої камери. Коли він зайшов, підвівся інший в'язень, котрого Брауде бив, і хотів з ним поквитатись. Ми їх розвели. Пізніше я змінив своє місце й підсів до Брауде. Був він рудий, дрібний, але міцно збудований.

Я запитав його:

— Навіщо ви били того чоловіка. Ви дійсно вірили що він шпигун?

— Ви мене вважаєте ідіотом!? Де ви бачили шпигунів?

— Навіщо ж ви його били?

— Бо я не хотів опинитися тут передчасно. Не дуже вже тут у вас приємно.

— Вам хтось наказував його бити?

— Здуріли? Хто в нас може видати такий наказ? Ніхто не має права бити в'язнів.

— У такому разі я не розумію, навіщо ви це робили. Що б сталося, якби ви цього не чинили?

— Нічого. Він просто ні в чому не зізнався.

— А навіщо вам були потрібні його неправдиві свідчення?

— Вони були потрібні не мені, а іншим. А взагалі дай мені спокій.

За годину я поновив розмову:

— Що сталося б, якби він не зізнався?

— Нічого. У такому разі я мусив би написати рапорт до керівника з висновком: слідство не дало результату. В'язень невинуватий.

— І що тоді?

— Мене б звільнили.

— Ну й що з того?

— Чим він кращий за інших? У мене було таких, як він, — двадцять, і ніхто з них не був шпигуном.

— Уявімо, що ви написали рапорт про те, що всі вони невинуваті. Що сталося б з вами?

Він засміявся.

— Справа ніколи не могла зайти так далеко. Першого можливо, й звільнили б, але другу справу передали б іншому слідчому на перевірку. При третьому випадку я був би викликаний на килим до начальника. Після четвертого був би арештований за саботаж. Без биття ми не могли видобути з людей ніяких зізнань. Через рік ми вже не мали ні часу, ані людей для «конвеєрів».

— Сам же кажеш, що бити заборонялось, то навіщо ж били?

Він не відповів. Я не думав, що від сорому. Не хотів говорити, бо був обережним.

Протягом найближчого тижня ми подружилися. Я поновив своє питання:

— Чи справді заборонялося бити?

— Справді.

— Тоді поясни мені одне: бити почали певного дня десь 17 чи 18 серпня. Скрізь і одночасно. По всій країні від Архангельська до Одеси й від Владивостока до польського кордону. Як могло це відбуватися без централізованого наказу? Може, то була неправда? Можливо, люди з інших міст брехали?

— То правда. Не брехали, але наказу бити не було.

— Але як це зрозуміти? Як слідчі по всій країні могли порозумітися, щоб одного й того ж дня почати бити своїх в'язнів?

— Дай мені, нарешті, спокій. Не випитуй, бо мені не можна говорити. Я не такий вільний, як ви. Моє становище й так гірше вашого.

— Слухай, Брауде, повір, я не провокатор. Ти знаєш про це краще, ніж усі інші. Я сиджу тут уже два роки й досі ще не зрозумів, що тут діється. Хочу зорієнтуватись. Допоможи мені в цьому.

— Допоможу вночі.

Та ніч була переповнена емоціями. Брауде запинався, коли говорив. Він не хотів називати речі своїми іменами, а лише робив натяки. Я вже сам мав до всього доходити. Але я потребував фактів й заганяв його в глухий кут. Я допитував його незгірш за слідчого. У мене з'явилася реальна можливість підняти, нарешті, край завіси над таємницями, які приховувалися від мене впродовж двох років і я не міг милувати його. Він трохи залежав від мене, бо ніхто не хотів з ним спілкуватися чи виявляти йому свою приязнь.

— То як же було з биттям? Чи був наказ згори?

— Ми ніколи не отримували письмового наказу. Було інакше.

— А як саме?

— Між мною та Сталіним є лише двоє людей. Чи тепер розумієш?

Я перервав його:

— Ким ти, власне, був?

— Ніким надзвичайним. Лейтенантом Держбезпеки.

— То чого ж у тебе були такі близькі стосунки зі Сталіним?

— Подумай добре сам. Хто були твої адміністративні начальники?

— Колись Бухарін, потім Арманд і П'ятаков.

— У такому разі ти стояв ще ближче до Сталіна, ніж я. Бухарін та П'ятаков мали безпосередній контакт з «хазяїном». Якщо ж візьмеш останнього робітника в Радянському Союзі, то поміж ним і Сталіним стоять щонайбільше трое людей. Як за партійною лінією так і за адміністративною. Робітник, звичайно, знає директора свого заводу. Цей останній знає керівника Управління, а той Народного комісара. А Народний комісар уже безпосередньо контактує зі Сталіним. За партійною лінією все це має аналогічний вигляд. Рядовий член партії контактує з секретарем районної партійної організації. Всі районні партійні секретарі Харківської області отримують вказівки від секретаря обласного комітету партії. Секретар обласного комітету партії може вступати в безпосередній контакт зі Сталі-

ним. Дехто звертається до Сталіна через секретаріат Центрального комітету. Але завжди щонайбільше три душі стоїть між Сталіним й найпростішими людьми на місцях.

Я задумався. Він мав рацію. То дійсно було дивним — як мало людей з'єднувало маси з осередком влади.

— Так, Брауде, але що це має спільного з нашою проблемою? Був централізований наказ бити чи його не було?

— Чи треба все так виразно казати? Невже сам не здогадуєшся?

— Не хочу сам здогадуватися, хочу знати.

— Як довго ти в нашій країні?

— Вісім років. Але з такими речами ніколи не зустрічався.

— Тим гірше для тебе. Тебе могли арештувати набагато раніше. У нас про такі речі не говорять. Одні роблять натяки, а другі вже самі здогадуються про все, що треба. Саме в такій формі передавали нам деякі директиви.

— Розтлумач мені це від початку до кінця. Я прошу тебе.

— Як я вже сказав, раз на тиждень я бачив начальника Харківського НКВС. Начальник, як мінімум, раз на два місяці їздив у Москву до Єжова. В Народного комісара зустрічалися начальники НКВС усіх областей й отримували там усні директиви. Поза тим мали безпосередній телефонний зв'язок з Єжовим. Єжов постійно спілкувався зі Сталіним. Думка Сталіна доходила до мене через двох посередників. Я мав її виконувати.

— Але ж як усе-таки було з биттям?

— Я не можу розповісти тобі докладно, як це було, бо не був присутнім, коли Сталін розмовляв про це з Єжовим. Але я можу собі уявити, як усе відбувалося. І ти також можеш собі це уявити, не змушуючи мене вести небезпечних розмов. Хто ти, зрештою, є?

— Я фізик.

— Я не питаю про твій фах. Хочу знати, до якої організації ти належиш?

— Я не належу до жодної організації.

— Я знаю, що в нас немає ніяких організацій. Я хотів би знати в чому тебе звинувачують.

— Кажуть, що я бухарінець.

— Уяви собі, що Сталін гукає Єжова й говорить йому: «Треба висвітлити, чи нема контактів між колишніми бухарінцями та німецьким гестапо». Єжов викликає обласних керівників: «Треба викрити

контакти між німецьким гестапо та колишніми бухарінцями». Ця дрібна заміна сталінської директиви означала дуже багато. Ймовірно Сталін сподівався на те, що Єжов сам від себе загострить директиву. Керівники обласних управлінь звертаються потім до нас, слідчих, і кажуть без письмового наказу: «Треба зробити найенергійніші кроки щодо викриття контактів між німецьким гестапо та людьми Бухаріна». Ми самі потім маємо здогадуватися, які то мають бути «енергійні кроки». Без биття ніхто з вас не зізнається, що є шпигуном гестапо, бо взагалі ніяких шпигунів немає. А якщо і є, то один на десять тисяч та й той не бухарінець. І ось один із слідчих починає бити. Я не знаю, чи начальник давав йому стосовно цього усний наказ. В усякому разі я ніякого наказу не отримував. Але інші вже знали, що начальник не протестує проти биття, принаймні доти, доки людину не заб'ють на смерть. Перший, хто почав бити, досяг успіху. Потім усі пішли по його слідах. Усе це розігралося в другій половині серпня 1937 року. Стороннім особам здається, що був письмовий наказ згори. Биття зникне не далі, як через два місяці. Й цього разу не буде ніякого наказу. Бо інакше треба було б зізнатися, що в НКВС били.

— Добре, але з кого почалися арешти бухарінців?

— Ми мали списки старих опозиціонерів. Якщо йдеться про троцькістів, то справа була дуже простою. Вони явно виступили в 1926-27 роках і були з того часу нами занотовані. У 1936 році ми їх заарештували й притисли до стіни. Тоді ці люди видали своїх близьких. Ці видали інших і так далі. Лавинний закон. Коли йдеться про бухарінців, то ця справа була не простою. Прихильники Бухаріна з самого початку маскувалися. Але були й такі, що під час колективізації протестували проти аграрної політики. Особливо в кінці 1932 року, коли вся країна потрапила в лещата катастрофи голоду, й люди почали між собою про це розмовляти. Ці розмови зареєстровані в наших теках. Ці люди проходять у нас як бухарінці. Вони й стали головними вербовщиками. Арештовуємо їх, і ти можеш собі уявити, що сталося потім. Вони капітулюють і видають нам усіх ідеологічно до них наближених. Кожен новоарештований знову видає нам подальших. Але все це скоро має припинитися.

— Ти певен того?

— Абсолютно певен.

— Чому так вважаєш?

— Є багато причин, щоб так сталося. Ці причини існують уже майже півроку. Але останнім часом сталася подія, яку я очікував уже давно. І то є для мене ознакою близького кінця.

— Поясни.

— Відтепер уже беруть нас самих. Дійшло вже до того, що половина міського населення потрапила до наших протоколів у зв'язку з тією чи іншою справою. З одного боку, не можна всіх арештовувати, а з другого, — немає жодної причини для того, щоби, узявши одного, не забрати другого. Раніше брали людей, що належали до певної категорії, яку треба було ліквідувати, наприклад: національні сепаратистські групи, колишні опозиціонери, старі більшовики, червоні партизани. Всі вони вже майже рік як ліквідовані. Якби зараз заарештувати всіх, кого інші протягом останніх шести місяців завербували, то наші міста обезлюдніли б. Але цього не можна зробити, це добре розуміють нагорі. Замість цього почали ліквідувати наших власних людей. Ми є останнім апаратом, який треба ліквідувати. Я завжди був певен, що й до нас колись дійде черга. Тепер вона дійшла, і це є початком кінця. Перелом надійде дуже скоро.

Він говорив запинаючись, а я слухав його, затамувавши подих. Пізніше ми з ним ще не один раз розмовляли. Була це особлива людина. Він не проявляв жодної ознаки відчаю. Те, що так сталося, було в його розумінні справою сліпої машини. Він любив повторювати, що колесо не може не крутитися, коли працює двигун. Його нещастя почалися тоді, коли він ще був п'ятнадцятилітнім хлопчиною. Часто казав: «Коли б вчасно по смерті Леніна було арештовано певних людей, то ми не були б зараз тут. Тоді ж треба було ізолювати лише шість осіб. А зараз пішло вісім мільйонів».

Він був фаталістом, переконаним у тому, що його очікує розстріл. Його розповіді переповнювали мене радісним передчуттям поліпшення долі. Я сподівався на волю.

Кожну нову подію чи ознаку я інтерпретував під знаком майбутнього звільнення. Наприклад, одного дня нас усіх примусили сфотографуватися. Потім у нас узяли відбитки наших пальців. «Ага, — думав я — вони хочуть ще до звільнення приготувати нам паспорти». Іншого ж разу всіх нас було спроведжено до дантиста. Досі нам зуби лише псували, тепер же почали лікувати. Були також інші дрібні полегшення режиму, які видавалися знаменними.

Життя в камері було інтелектуально цікавим, але фізично дуже тяжким. Ми потерпали від жажливої тісняви. Якщо хтось хотів про-братися до параші, то мусив обережно переступити через двадцять тіл. Люди лежали на боці, сплетені між собою й стиснуті так густо, що не можна було пройти, не потоптавшись по них. Хто хотів справити свої природні потреби, обережно рачкував до параші, ставлячи руки й ноги між тілами лежачих. Але коли в грудні стало холодно, і всі почали вкриватися, між тілами вже не можна було віднайти вільного місця й мандри по камері стали дуже тяжким заняттям. Треба було пересуватися по людських тілах і будити сплячих, які дуже гнівно на це реагували й часто виникали бійки, що будили, врешті, всю камеру. Ситуація весь час погіршувалася, аж поки ми не прийняли ухвалу: попросили наглядача, аби він кожні дві години стукав у двері. Староста тоді видавав команду: «Встати!» Люди йшли до параші, а потім знов укладалися спати, але вже обличчями в інший бік. Таким чином ми одним пострілом убили двох зайців. Не можна було лежати більше двох годин на твердій підлозі на одному боці, але й повернутися було неможливо без загальної команди. Отож ми міняли положення, а заодно дозволяли людям сходити до параші.

Я занедужав. Мої зуби почали хитатися і випадати, а на всьому животі виступили болючі виразки. Я вже не міг лежати на боці. Староста звелів виділити для мене трохи більше місця, щоб я міг лягти голічерва. Старостою був молодий грек, капітан Червоної армії, який турбувався про наші інтереси з великою самовідданістю. Він поговорив з лікарем, але в шпиталі не було місця. Я почував себе все гірше. Врешті розпочав голодування, і тоді місце знайшлося. Я згадав про нашу голодівку шестимісячної давності, яку довелося через декілька днів припинити без результатів. Зараз же вона привела мене до успіху вже через шість годин.

У шпиталі я застав багато кримінальників, в тому числі й таких, які повернулися із заслання. У розмовах із ними мені відкрився світ далеких таборів. Але я не хочу зараз переривати тими розповідями свою оповідь. Я вже розповідав про циган, яких було заарештовано в мелітопольському районі без достатньої провини. В шпиталі я зустрівся з людьми особливої групи. То були люди без прізвись, «раби Божі», які прибули з західного кордону Радянського Союзу. Мені здається, що їхнє осідле місце було десь поблизу Шепетівки. То була

релігійна секта селян, які не хотіли мати імена. За царату їх полишали в спокої, так само, як і в перші роки революції. У 1933 році розпочалася паспортизація. Радянська влада, врешті, завимагала від них, щоб узяли собі які хочуть прізвища. Вони відмовилися, бо в їхньому розумінні всяке зло починалося з прізвища. Диявол мав назвисько, а Бог його не мав. Вони називали себе «рабами Божими» з додаванням імені. Двоє, котрих я зустрів у шпиталі, були «раб Божий Іван» та «раб Божий Йосип». То були лагідні й добрі люди. З їхніх розповідей я зрозумів, що радянська влада мала з ними дуже багато клопоту. Врешті, районні ради на свій розсуд вписали їм у паспорти прізвища. Але це не допомогло, бо вони порвали ті паспорти. Ця безнадійна боротьба тривала аж до початку «чистки», коли їх було заарештовано. Дехто встиг на той час утекти до міст. Але і в Харкові, і в Києві вони не хотіли мати ніяких прізвищ. ДПУ скоро їх переловило, але й у в'язницях вони не реагували на прізвища, які приписало їм ДПУ. Не ходили на допити, коли виклик починався з прізвища. Наглядачі були змушені кричати до них: «рабе Божий Іване» або «рабе Божий Йосипе».

У шпиталі я зустрічав багато безпритульних. Законом від 7 квітня 1935 року безпритульність була заборонена в усьому Радянському Союзі. Спійманих дітей розміщували по виховних колоніях. Частина ж із них потрапили до в'язниць та таборів. Нові закони допускали смертну кару для дітей, яким виповнилося 12 років і гебісти часто з цього користалися. Ці езекуції приховувалися, але безпритульні про них знали. В моїй палаті був дев'ятилітній хлопець, який мав вигляд п'ятилітньої дитини. Малий як ліліпут, він був спеціалістом із крадіжки велосипедів. Я й до сьогоднішнього дня не розумію, як йому вдавалося своїми коротенькими ніжками рухати велосипед. З великим гумором він виспівував безприкладно непристойні пісні. З наполегливістю відстоював в палаті свої права перед дорослими й було небезпечно встрявати з ним у суперечку.

Я навчився жити в злагоді з кримінальниками. Хто відстоює перед ними свої права — ризикує життям. Від крадіжок та грабунків вберегтися було просто неможливо, хіба що вступити з ними в спілку проти політичних. А взагалі з ними можна було досягти компромісів. Треба було їм віддавати частину харчів і тоді вони переставали красти. У в'язниці ці люди не були небезпечними. Вони не користувалися ніякими привілеями з боку НКВС. У шпиталі вони

були ізолювані від політичних. Їм одним дозволялося працювати у в'язниці — обслуговувати кухні та лазні.

Кримінальники, які повернулися з таборів, мали гарний вигляд. Розповідали, що в таборах набагато краще, ніж у в'язниці. По-перше, харчі там ліпші й, по-друге, можна заробити грошей і докупити собі щось у магазині. В деяких таборах є театри й кіно. Кваліфіковані робітники та інженери там мають змогу працювати за своїм фахом. Перед нашими очима вимальовувався досить таки оптимістичний образ нашого майбутнього у великих таборах. Скоріше за все, ці розповіді були справою рук енкаведистів, які організовували контакти політичних із кримінальниками. Коли роком пізніше я мав нагоду зустріти німців, які поверталися з таборів, то був змушений піддати свої погляди на табори ґрунтовній ревізії.

Шпитальний лікар при кожному відвідуванні розмовляв зі мною по півгодини про мою справу. Півроку тому це було неможливим. Відчувалося, що відбулися якісь внутрішні зміни. Подібне вже було в січні 1933 року. Тоді водночасся згинуло 11 мільйонів селян, але не видно було ніякої демонстрації чи повстання з метою зміни політики — апарат був дуже потужний. Терор тоді шаленів нестримно. Лише відчувалося, що «далі так бути не може». Мабуть, і Сталін також це відчув і відступив. Багато ознак свідчили про те, що зараз настрій у країні досяг цієї самої температури.

У шпиталі наздогнала мене звістка про болючу втрату: людина, яку я дуже шанував, Володимир Йосипович Дубровський, помер на першому допиті від розриву серця. Його було привезено до шпиталю вже мертвого. Дубровський був директором комунального банку в Харкові, і я мав з ним багато справ. Комунальний банк контролював кредити, які держава надавала нам для будівництва дослідної станції глибокого охолодження. Контроль інвестиційних кредитів через банки був дуже суворим. Банк не лише зберігав наші гроші, але й стежив за тим, аби державні кошти витрачалися за призначенням та щоб не було перевитрат. Але коли б банк дотримувався правил, то в короткий час зупинились би всі будови в усьому Союзі. Дубровський був комуністом, який дбав про дотримання духу законів, а не їх літери і з будь-якої ситуації завжди знаходив вихід.

Якось я прийшов до нього в такій справі: була готова насосна станція, від якої залежав вчасний запуск всієї дослідної станції. Але

бракувало якихось дрібниць, що коштували лише кількесот карбованців. Їх можна було купити на чорному ринку, але закон нам це забороняв. Ми мали вичікувати, поки Наркомат затвердить для нас необхідну квоту. Якби нам сприяло щастя й відповідні заводи виконали свої плани, то ми могли б купити ті деталі за «твердими» державними цінами. На чорному ж ринку довелось би платити в декілька разів більше. Навесні 1936 року, коли ми збиралися запустити насосну станцію, нам пообіцяли ці деталі в другому кварталі 1937 року. Півроку тяганини означали б незчисленні втрати для держави. Але банк не хотів видати нам кількесот карбованців. На чорному ринку треба було платити готівкою, але готівку ми отримували з банку лише у двох випадках: на заробітну плату робітникам та службовцям і на відрядження людей до Москви та інших міст. Усе інше оплачувалося переказами. Як я вже казав, ішлося про до смішного малу суму. Ми мали мільйонний бюджет, але чиновники вперто відмовлялися видати мені 400 карбованців. Довелось йти до генерального директора.

Дубровський прийняв мене, як завжди, дуже доброзичливо, майже по-батьківськи. Він не був бюрократом. Я виклав йому свою проблему.

— Олександр Семеновичу, я тобі не раз говорив, що коли продовжуватимеш займатися у нас будівельними роботами, то неодмінно потрапиш до в'язниці. Всі керівники робіт ідуть до в'язниці. Або вони порушують закони, або будівництво зупиняється. Тут важко знайти золоту середину: мале порушення закону й велике будівництво. Більшість іде іншим шляхом: великі порушення закону й мале будівництво.

— Що вам сказати, товаришу Дубровський? Якщо не дасте 400 карбованців помпи не запрацюють. Втрати не йтимуть ні в яке порівняння з цими грішми.

— Готівкою я нічого не можу тобі дати. Але дам добру пораду: чи маєш надійного постачальника, який би заслуговував на премію?

— Маю такого. Це Фрумкін, дуже гарний працівник і ще ніколи не отримував премії. Я якраз намірявся йому її призначити.

— Скільки хотів йому дати?

— 600 карбованців. Місячний оклад.

— То дай йому 900. Якщо не маєш грошей, я добавлю. Я дійсно не можу дати готівку на закупівлю чогось на вільному ринку, але якщо деталі на ринку коштують не більше, ніж у цінниках дер-

жавної фабрики, я можу закрити одне око. Розумієш? Але ж вони коштують значно більше, і я не хочу про це знати. Принесеш мені рахунок з офіційними цінами. Решту доплатить твій постачальник з надлишку премії. Ми обидва порушимо закон, але кожен із нас лише на половину.

Я подякував. Він поплескав мене по плечу й сказав:

— Олександр Семеновичу, ніщо тобі не допоможе. Все одно підеш до криміналу, але з відчуттям, що довів добру справу до кінця. Мусиш запросити мене на відкриття станції. Хочу подивитися, що ти збудував за наші дорогі карбованці.

Я пообіцяв, але не зміг виконати свою обіцянку, бо незадовго до відкриття станції був заарештований. Щоправда, не за перевитрати й не за погану роботу на будові, а за намір «застрелити Сталіна та Ворошилова» з метою «реставрації капіталізму».

Прийшла черга й Дубровського. Він був старим і заслуженим. Під час громадянської війни, коли йому було сорок років, керував партизанським загonom. Разом з іншими червоними партизанами він і пішов до в'язниці. Незважаючи на все, що відбувалося перед його очима, він не був психологічно готовим до такого повороту подій. Коли на першому ж допиті слідчий назвав його агентом гестапо серце старого і вже не дуже здорового чоловіка не витримало.

Два тижні я залишався в шпиталі. Коли ж повернувся до камери то застав там разучі зміни. Всі допити були припинені. Вся камера чекала в лихоманці збудження на те, що мало прийти.

ПЕРЕЛОМ

12 грудня 1938 року мене з іншим товаришем поза чергою було випущено до туалету. Перед нами туалет відвідав наглядач, і мій товариш помітив використаний шматок газети. Ми витягли його й старанно очистили. Спочатку ми були розчаровані, довідавшись, що це уривок з дитячої газети, якщо не помиляюсь, за 8 грудня. Але ми уважно все проглянули й прочитане привело нас в стан величезного збудження. Це було повідомлення:

«Президія Верховної Ради Радянського Союзу задовольнила прохання Народного комісара внутрішніх справ Миколи Івановича Єжова про його звільнення. Миколу Івановича Єжова призначено Народним комісаром річкового транспорту».

Папір випав з моєї руки. Мій товариш підняв його й заховав до кишені. Ми глянули один на одного — це був перелом.

Ми вирішити не розповідати в камері всіх подробиць, аби наглядачі не змогли довідатися про джерело нашої інформації. Ми розповіли лише старості та одному чи двом авторитетним мешканцям камери. Але через шість годин новину знали вже всі. Ми досягли своєї мети. Суматоха втихомирилася й усі почали перешіптуватися.

Я звернувся до Брауде:

— Як гадаєш, Єжов залишиться в уряді? Як Народний комісар річкового транспорту?

— Ні. Через два місяці з ним буде покінчено. Єжов спочатку розпрощається зі своїм комісарством, потім із Політбюро, потім з Центральним комітетом і, нарешті, з життям. Він зіграв свою роль і зіграв її занадто добре. Сталінові він більше не потрібен. Ніхто з ним не шкодуватиме, а тим паче ми.

— А що буде з нами?

— Декого з нас звільнять, щоб було видно, що настав перелом. Решта ж піде до таборів.

— А за яким принципом відбиратимуть?

— Це залежатиме від випадку. Люди завжди намагаються дошукатися якихось складних причин. Той, хто, як я, мав можливість трохи заглянути за куліси, знає, що в цій країні все вирішує сліпий випадок.

Брауде вже давно очікував повідомлення про усунення Єжова. Але ця подія його зовсім не втішила. Він був переконаний, що жити йому залишилося недовго.

У наступні дні до нас було переведено багато народу з камер смертників. Ці камери знаходилися внизу в підвалі. В них панував особливий режим. В'язні отримували там цигарки й дещо кращі харчі. Щоденно опівночі звідти забирали частину людей. Ті ж, хто залишався, ніколи не могли з певністю сказати, було їх розстріляно чи ні. Коли в грудні 1938 року більшість із них була переведена нагору, там виявилось багато їхніх товаришів, яких вони вважали покійниками. Мене цікавило, кого ж було засуджено до смерті. Староста посадив біля мене одного з новоприбулих, я говорив із ним і його історія була страшною.

Це був старий робітник не селянського, а пролетарського походження, що в Радянському Союзі трапляється дуже рідко. Вже його батько був токарем-металістом, тож він з 15 років він уже працював на паровозному заводі. Трапилось так, що якась машина виявилася зіпсованою. Я вже не можу пригадати, про що саме йшлося. Старого робітника було арештовано із звинуваченням у спробі вчинити диверсію.

Чоловік той належав до покоління, яке вже зникло. Він походив з патріархальної епохи і нагадував селян і монахів, якими вони були зображені в повістях Достоевського. Він був неспроможний сперечатися з «паном». А слідчий якраз і був для нього тим «паном». Його слідчий, як це мені здається, був винятковим негідником. Він брутально використовував лагідність і безборонність старого робітника. Звелів йому підписати протоколи, які загрожували смертним вироком. Навіть перед трибуналом цей робітник не зміг би нічого довести. Зрештою, він робив лише те, до чого його примушували. Протягом десятків років з короткою перервою на час революції, він виконував одну і ту ж саму роботу й не був здатний ні до якої ініціативи і ні до якої боротьби. Дуже поволі розповідав він мені свою історію. Його навіть не били, а використовували його дитячу довіру до «вла-

ди». Лише усунення Єжова врятувало йому життя. Але старий, схоже, не відчував, що щось змінилося. Цілковито скорився своїй долі й не вірив, що боротьбою чи якимись зусиллями можна її змінити.

У камері сиділо також п'ять чи шість офіцерів ДПУ. Але від жодного з них я не міг нічого довідатись. Айгорн ще й досі підпорядковувався дисципліні. Лісовський був високоосвіченою людиною й розмовляв зі мною лише про мистецтво та науку. Він був дуже заляканим і боявся власних слів. Я робив у російській мові помилки, тому одного разу попросив його написати моє подання. Він відмовився і лише погодився його продиктувати. Не хотів, щоб папір, писаний його рукою, опинився в моїй теці. Навіть тут, у камері, боявся контакту з іноземцями.

Камера жила своїм власним, цілковито ізольованим життям. Ми грали в шахи, сперечалися. Перед обідом були наукові повідомлення, між 6 та 8 вечора розповідались повісті та новели. Перед сном відомий артист співав нам народних пісень. Робив він це на замовлення й співав дуже тихо й гарно. Навіть наглядачі його не зупиняли, бо самі прислухалися до його співу з-за дверей. То були сумні мелодії. Деякі в'язні стиха йому втोरили. Мені й багатьом моїм друзям сльози застили очі.

Наприкінці грудня знову почалися допити. Ми обступали тих, хто з них повертався.

— Чи портрет Єжова ще висить у кабінетах слідчих?

— Висить так, як і висів.

Але в самих допитах багато що змінилося. Вже не били за винятком поодиноких випадків. Оскаржені набралися відваги й зрікалися попередньо зроблених зізнань. Слідчі брали це до уваги без спротиву й вносили до протоколу. Лише запитували в'язнів про те, навіщо вони давали такі свідчення. В'язні спочатку боялися назвати справжні причини. Вважали, що не слід звинувачувати ДПУ в катуванні ув'язнених. Але зрештою почали говорити правду: не могли витримати «конвеєра», їх били й так далі. Гебісти не протоколювали подробиць, вони дали свідченням такого ґатунку назву «фізичний тиск». Поволі ця новина поширилася по камерах, майже всі в'язні стали вимагати тоді паперу і в листах до керівника Харківського НКВС зрікалися своїх вигаданих зізнань, підкреслюючи, що вони бути змушені до них «фізичним тиском». Усі розмови між в'язнями, коли вони зустрічалися, починалися з одного й того ж питання:

— Чи вже відмовився?

Більшість відповідала ствердно. Було, однак, кілька таких, котрі не довіряли спокоеві й закликали почекати.

У кінці грудня прийшла до нас інша важлива звістка. Хтось прибув із Києва й повідомив:

— У Молдавії відбувся важливий процес. Керівника НКВС і чотирьох слідчих звинуватили в арешті невинуватих. Про це писали газети.

Через кілька днів ми довідалися про подробиці цієї справи. Звинувачені чекісти зізналися, що примушували фізичними катуваннями до фіктивних зізнань невинуватих робітників, селян та інтелігентів. Робили вони це, буцімто, за завданням контрреволюційної організації. В судовій залі чекісти навіть не пробували подати причин своїх вчинків. Не послалися на наказ згори. На питання про мотиви своїх дій засвідчили, що хотіли шляхом арештів невинуватих викликати в народі ненависть до радянської влади. Вони були засуджені на смерть і розстріляні. Свою ж таємницю, яка для нас не була таємницею, вони забрали з собою в могилу.

Навіщо було розстріляно цих чотирьох? Вони робили лише те, що протягом років чинив кожен слідчий від Архангельська до Одеси й від Тихого океану до польських кордонів. Чому було не розповісти слідчим, що саме спонукало їх до таких дій? Чого не повідомили слідчим того, що мені розповів Брауде? Насправді не було жодного письмового свідчення про катування невинуватих. Натомість була змова мовчання, що пов'язувала верхівку НКВС із слідчими. Ланцюг починався не від Єжова, він починався від Сталіна.

Ми не замислювалися тоді над цими загадками. Власне, то був лише певний варіант поведінки звинувачуваних, відомий нам ще з великих московських показових процесів. Для нас же процес молдавського ДПУ був сигналом. Устами того трибуналу Сталін оголошував державі про закінчення «великої чистки». За шість років перед цим у такий же самий демонстраційний спосіб було оголошено про кінець самогубної аграрної політики. Тоді водночасся мільйони селян загинули голодною смертю. Тепер же 8 мільйонів неповинних людей було заслано до заполярних таборів. Вони вже ніколи не повернулися.

Знову почалася дискусія на тему сенсу «великої чистки». Більшість товаришів давала найпростіше пояснення: була потреба в ро-

бочий силі. Знову багато говорилося про «щепки», які летять, коли «дерева рубають». Багато хто говорив, що великі опозиціонери в Москві наварили пива, а неповинний народ мусить був його пити. Дуже небагато було тих дурнів, які вірили в провину московських звинувачених. Але й вони лише вдавали, що в неї вірили, бо насправді були агентами НКВС у камері.

Найкраще й найпростіше висловився наш староста, 32-річний агроном, росіянин, який сказав:

— Вони арештували безліч людей без будь-якого політичного сенсу. І зараз не знають, що з цими людьми робити.

Дуже часто серед нас виникало питання:

— Ясно, що нас заарештували. Але навіщо нас примусили до складання ідіотських зізнань? Якщо ми були небезпечними, то треба було нас вислати без слідства, адміністративно, до Сибіру. Якщо ж потребували рук для праці, то могли нас одразу послати до таборів. Навіщо було витратити стільки зусиль? Скільки коштує утримання сотень тисяч слідчих і всіх цих наглядців та охоронців, котрі нічого не робили, а тільки місяцями тримали добрих працівників далеко від місць їхньої роботи?

Ті з нас, хто ретельно аналізували події, скоро розгадали залізну логіку процесу. Якщо ДПУ хотіло знищити 8 мільйонів людей, то воно не мало для цього іншої можливості, окрім тієї, яку обрало. Техніка цього процесу знищення спонукала енкаведистів до впровадження фіктивних зізнань, аби вишукувати нових кандидатів для арешту. Цей ланцюг сам не міг обірватися. Звичайно, Сталін міг відмовитися від цієї «великої чистки». Без неї держава була б здоровішою й щасливішою. Червона армія зберегла б офіцерів та з початком війни пішла б маршем на Берлін, замість того, щоб іти туди довгим шляхом через Сталінград. Але Сталін завжди був майстром манівців. На шляху до відбудови радянського землеробства лягло 11 мільйонів селянських трупів. На дорозі до перемоги над фашизмом лежали замордовані в німецьких концентраційних таборах.

Напливло багато народу з провінційних в'язниць. Кажали, що частина в'язнів у січні була відправлена по домівках. Биття припинилося. Люди, які йшли від нас на слідство, не приносили, по суті, нічого нового. Портрети Єжова продовжували висіти в кабінетах. Тепер слідчі викликали звинувачених для того, щоб ті могли відмовитися від своїх попередніх зізнань. В'язні, які колись у своїх зізнан-

нях чи на очних ставках звинуватили інших, тепер мали можливість відмовитися від тих свідчень. Серед наших людей з'явилася велика впевненість у тому, що НКВС готує загальне звільнення, але той факт, що в кінці січня з Холодної Гори пішов один із найбільших етапів, заперечив ті сподівання.

Я також відчував, що період моєї сплячки скоро скінчиться. Як і більшість атеїстів, я був забобонним, у в'язниці всі забобонні. Ще шість місяців тому я сам собі напроорокував, що 15 лютого 1939 року я буду наново допитаний. Я щоразу казав про це своїм товаришам. Вони мене висміювали, бо вважали за неможливе, щоб мене ще коли-небудь знову викликали. Мій останній допит мав місце в листопаді 1937 року, тобто півтора роки тому. Мене вже називали «мумією слідства».

Моїм сусідом праворуч був тоді молодий німець. Він мав комічне прізвище Клікс. Незважаючи на своє німецьке походження, він ані слова не розумів німецькою.

У громадянську війну Клікс втратив обох батьків і став безпритульником. Був він ненормально високим і тому виконував у своїй банді функції спостерігача. Коли інші крали, він їх прикривав. Тявся з бандою безпритульних по всьому Союзу. Взимку вони перебиралися до південного Кавказу, де було тепло, влітку — до Москви та Ленінграда. Цікаво, що таке життя зовсім не зіпсувало його. Він був дуже пристойною молодою людиною. Зрештою, тяга до знань загнала його до дитячого будинку для безпритульних, де він почав вчитися на архітектора. Він марив про те, щоб коли-небудь побачити будівлі італійського відродження. Цілими годинами я мусив йому про них розповідати. Його також цікавила історія. Клікс був незвичайно вдячним слухачем і корисним другом. Він був здоровим та сильним, його дружба спонукала вірменчиків, врешті, залишити мене в спокої.

З початком лютого Клікс пішов на допит. Коли повернувся, розповів мені пошепки, що слідчий пообіцяв йому скоріє звільнення. Я дав йому лист до Олени з проханням віддати йому всі мої книжки. Не знаю, чи мій заповіт було виконано.

Моїм сусідом ліворуч був барон Унгерн, царський полковник. Він був військовим інженером. Казали, що то він будував фортифікаційні споруди Порт-Артура. Унгерн був надзвичайно високоосвіченою людиною старої школи. Об'їхав цілий світ, часто бував гостем

при дворі індійських князевичів, але незважаючи на це, був доброю радянською людиною. Після закінчення громадянської війни викладав у військовій академії. Належав до дуже рідкісної категорії в'язнів, яка походила з колишніх панівних класів. Взагалі кажучи, «чистка» 1936—1939 років торкнулася лише прихильників радянської влади. Російських монархістів вона помилювала. Колишніх аристократів взагалі не брали, і я не зустрічав жодного білогвардійця.

У день 15 лютого 1939 року до камери зайшов наглядач й заволав на всю горлянку:

— Вайсберг, на допит.

Уся камера замовкла від здивування. Я був вражений не менше від інших. Місяцями я повторював цю дату. Я можу пояснити собі той випадок лише таким чином, що, можливо, слідчий довідався через своїх шпигів про моє пророцтво й захотів його здійснити. Мене привезли до внутрішньої в'язниці, де багато що змінилося. Колишня «брехайлівка», у якій в'язні колись чекали на допит, була ліквідована. Ніхто вже не очікував у переповнених підвалах, для цього на кожному поверсі була зарезервована для очікуючих велика кімната. Мені прийшла в голову думка, що, можливо, й Гоутерманс очікує на тому самому поверсі. Я написав у туалеті його скорочене ім'я: FISEL. Так його називали в нас. Я забув про те, що був не на Холодній Горі, а у внутрішній в'язниці, з її правилами найретельнішої ізоляції. Наглядач, що оглядав туалет після його відвідин кожною камерою, побачив той напис крейдою. Він прибіг до нашої камери:

— Хто написав?

Ми мовчали. Наглядач повідомив, що ми два дні не будемо отримувати хліба, якщо не видамо порушника. Знайшовся й зрадник, чим я був дуже вражений. У камерах на Холодній Горі, де я сидів, така зрада була неможливою.

Наглядач привів мене до коменданта в'язниці. По дорозі я обмірковував якесь невинне пояснення. Комендант звернувся до мене:

— Хто такий Фізель?

— Такого немає.

— Не бреш. Я негайно повідомлю про це слідчого, й ти отримаєш 10 діб карцеру в підвалі зі щурами. Хто такий Фізель?

— Громадянине коменданте, прогляньте ваші списки. Фізель — то не прізвище.

— А що ж це в такому разі?

— Громадянинне коменданте, за довгі часи допитів я став забобонним. Маю п'ять щасливих літер. Завжди, коли прибуваю на нове місце, виписую їх. Це мені допомагає. Тоді зі мною нічого поганого не трапляється.

Комендант мені не повірив й переглянув списки. Врешті мені вдалося його переконати й він почав лаятись:

— Сором і ганьба! А ще був колись науковим працівником! Такі дурниці не прийдуть в голову навіть магометанину.

Допит був не по суті. Жодного з моїх слідчих уже не було на службі. Більшість їх була арештована. Прийняв мене чоловік, імені якого я ніколи не чув. Він запитав мене про те, чи не змінив я свою позицію й чи не хочу зізнатися. Коли ж я відповів, що ні, то він, здалося, був задоволений. Я просидів у нього чотири години, упродовж яких він фактично мене не турбував. Він вийшов із кімнати й полишив мене одного, що раніше було зовсім неможливим. Мені здалося, що в нових умовах я можу спробувати отримати частину моїх грошей.

— Громадянинне слідчий, уже два місяці як я не маю на своєму рахунку грошей і просто голодую. У харківській ощадній касі у мене є десять тисяч карбованців. Чи не могли б ви організувати мені переказ частини моїх грошей?

— Я подумаю.

Увечері до камери прийшов Клікс. Уночі він розбудив мене:

— Олександр Семеновичу, гадаю, що мене сьогодні вранці звільнять. Слідчий щось на це натякав. Чи не хочеш мені щось сказати?

— Бажаю щастя. Привітай від мене Олену.

— Чи не маєш ще когось бажання?

— Нехай мені Олена перешле гроші.

— Добре. Але ж чи має вона гроші? Без твого підпису вона не може розпорядитися твоїми грішми.

— Мартін Руеман уповноважений до підписання.

— Але ж чи він ще там? Як тільки я щось зароблю, відразу пришлю тобі.

Клікс дотримав слова. В київській в'язниці я отримав переказом 50 карбованців невідомо від кого. Олена, скоріше за все, жила в цілковитих злиднях і мусила утримувати дитину.

Слідчий спровадив мене на Холодну Гору. Я так і не зміг з'ясувати для себе сенсу того допиту. Кілька днів я очікував якоїсь події, тоді мене й було викликано «з речами». Внизу мене замкнули до шафи.

Така форма ізоляції очікуючих останнім часом стала популярною. Я мав стояти в тій шафі цілих чотири години. Потім мене випустили і вивели через інші, ніж звичайно, двері на мале подвір'я, а звідтіль до будинку, де була тюремна канцелярія. Наглядач провів мене через дві кімнати до третьої, де посадив мене біля столу. Я був сам.

Що б це мало значити? Чи не хочуть мене звільнити? Без будь-яких формальностей? Без ніякого попередження? Я здивувався.

Мабуть, прийшов давно очікуваний день. Але я не відчував ніякої радості. Куди йти? Лейпунського арештовано. Гоутерманса також. Чи Мартін Руеман ще в країні? З чого почати? Чи дозволять мені виїхати? А якщо ні? Йти знову працювати в інститут? Та й взагалі, що сталося?

Я був полишений один на багато годин. Мені захотілося до туалету, я почав стукати у двері. Ніякої відповіді. Мені ставало гірше. Я почав грюкати знову. Ніякої реакції. Натомість із сусідньої кімнати мені відповів жіночий голос. То була ув'язнена. Коли я себе назвав, вона почала плакати:

— Ви винуватець мого нещастя.

Якщо не помиляюсь, її прізвище було Єрусалим. Вона приїхала з Німеччини й знала Гоутерманса. Я ніколи її не бачив. Але як я щойно довідався, ДПУ «пристебнуло» її до мене. Під тиском вона зізналася, що належала до моєї контрреволюційної організації й що це я її завербував та наказав займатися шпигунством і саботажем. В іншій кімнаті сидів чоловік, який також мав бути моїм підлеглим у контрреволюційній організації. Його я теж ніколи не бачив в очі, навіть ніколи не чув його імені.

Я запитав їх про те, хто ще мав належати до моєї організації. Назвали професора Обреїмова, першого директора мого інституту, Фріца Гоутерманса та ще дві особи, імен яких я ніколи раніше не чув. Я обговорив з ними ситуацію. Що хочуть з нами зробити? Може, звільнити? Обоє сприйняли моє припущення скептично. У своїх зізнаннях вони оговорили мене й себе та ще й досі не відмовилися від своїх свідчень.

Я вже зовсім не міг втриматися без туалету й попросив їх обох аби гукнули наглядача. Вони затарабанили в двері, що виходили в коридор, від якого мене відділяли їхні кімнати, але це не допомогло. Подальші три години я вже ніяк не міг протриматися й скористався порожньою шухлядою столика.

Ми сиділи до пізньої ночі. Я почувався нещасним. Якщо нас зараз звільнять — трамваї вже не ходять, пішки йти до інституту — понад годину. Отже, я не матиму даху над головою й ні копійки грошей у кишені. Я не знав нової адреси Олени. Руемана, скоріше за все, вже немає. Дружина Лейпунського перелякається й не дасть мені притулку. Я почувався дуже нещасним. Але мої переживання виявилися марними.

Рано вранці за мною прийшли. Мене перевели до сусідньої кімнати й ретельно обшукали. Потім я мав викласти всі мої анкетні дані від батьків та батьків моїх батьків включно. Потім протягом двох годин розшукували мою сумку, яку так і не змогли знайти й пообіцяли, що надішлють її слідом за мною. «Куди надішлете, — запитав я, — куди мене висилаєте?» Мені не відповіли, але завдяки цій дрібниці я зрозумів, що ніхто не збирається мене звільняти. Я навіть не відчув розчарування. Потім дійшов висновку, що я вже почав боятися свободи.

Нарешті солдат рушив зі мною в дорогу. Машина підвезла нас до порожньої залізничної станції. Там я сів у потяг. Ми були самі в купе. Було хмарно, і я не міг визначити напряму по зорях. Наша подорож тривала близько дванадцяти годин і, оскільки поїздка до Москви тривала сімнадцять годин швидким потягом, я здогадався, що велике місто, куди ми в'їхали, було Києвом.

На нас уже чекала автомашина, ми швидко поїхали, я знов опинився у в'язниці. Кілька годин довелося зачекати. В камері, до якої потрапив, стояли ліжка з чистими білими простирадлами. В'язні попрокидалися, коли я ввійшов. Я запитав, де я є.

— У Києві. У внутрішній в'язниці НКВС.

Загальні камери на Холодній Горі були брудними норами. В'язні лежали скупченими на голій бетонній підлозі. Коли хтось хотів дістатися до параші чи до дверей, мусив топтатися по людських тілах як по дровах. Повітря було зловонним від дихання та випарів людських тіл. Тільки лічені одиниці з в'язнів могли собі дозволити прання білизни. Інші ж, якщо вони взагалі мали білизну, сиділи в чорних, як і їхній одяг, сорочках.

Але на Холодній Горі життя вирувало. Режим був м'яким. «Брехайлівка» нейтралізовувала всі засоби ізоляції. Безперервний наплив нових в'язнів пов'язував нас із зовнішнім світом і з будь-якими змінами в сценарії слідства. Великі камери вмщували від 200 до 300 в'язнів. Був то цілий світ, і до того ж дуже цікавий. Щодня прибували нові, щодня хтось повертався з «брехайлівки» й приносив звістки, які ми тут же починали обговорювати. Ми жили вкупі з видатними людьми. Слухали лекції й самі їх читали.

Внутрішня ж в'язниця була склепом як у Харкові, так і в Києві.

Камери в ній були чистими й не перенаселеними. Кожен в'язень мав своє ліжко, матрац і білизну, яка мінялася раз на місяць. Але режим був нестерпним.

Не було чути жодного слова. Наглядачі говорили пошепки й примушували в'язнів також говорити пошепки. Кожні кілька хвилин наглядачі зазирали в камеру через прозорку. Тюремний режим скрупульозно дотримувався і в'язні знаходилися під ненастанним наглядом. Протягом семи годин, починаючи з 11 вечора й до 7 ранку, вільно було лежати на ліжку. Вдень можна було лише сидіти, не спираючись спиною. Докучала бездіяльність. Ні олівця, ні шахів, ні доміно, ні книжки, ні лекцій.

У всіх великих містах Радянського Союзу існують малі внутрішні в'язниці при центральному будинку ДПУ і в'язниці масові — такі, як Холодна Гора — на околиці міста. У внутрішній в'язниці Харкова

сиділо кількасот людей, на Холодній Горі ж — десь близько дванадцяти тисяч. Так само було і в Києві. Всі внутрішні в'язниці мають один і той же режим суворої ізоляції. В Києві мені довелося побувати лише у внутрішній в'язниці.

У ніч прибуття мені довелося двічі міняти камеру. Врешті я опинився в камері з 6 ліжками, з яких 3 були зайняті. Я відрекомендувався товаришам.

Найцікавішим із трійки був Богуцький.

Це був генерал Червоної армії, герой громадянської війни, керівником Київського повстання. Його дружина й діти потрапили до рук білих. Дружину скалічили, а синові викололи очі. Врешті захопили і його самого, поставили до стіни й дали поспішний залп, оскільки червоні йшли по п'ятах, і залишили помирати. Богуцький при тій поспішній екзекуції отримав 16 куль і лише дивом залишився живим. Коли видужав, знов очолив військовий підрозділ Червоної армії. Після однієї з атак залишився без правої руки. Вигляд скаліченої дружини й сліпого сина були нескінченим джерелом страждань для цього чоловіка, який уже не міг мати дітей. Незадовго до його арешту відомий російський офтальмолог запропонував нову методику повернення зору сліпим. Очі живих або щойно померлих могли бути за певних умов пересаджені сліпим, після чого вони знов виконували свої функції. Богуцький погодився, хотів запропонувати одне око своєму сліпому синові. Але до операції не дійшло, бо генерала було арештовано.

Його звинуватили в терорі. За завданням контрреволюційної троцькістської організації він начебто хотів убити з револьвера свого найближчого керівника маршала Ворошилова. Окрім того, був шпигуном та диверсантом. Буцімто він та інші офіцери-змовники намірялися напасти на Кремль і заарештувати весь уряд СРСР. Але вершиною звинувачення був замах на Ворошилова. Богуцький заперечував. Йому влаштували очну ставку з найближчим приятелем. Той звинуватив і себе, і Богуцького, але Богуцький не дав себе залякати. Він закричав до свого товариша по громадянській війні:

— Коли тебе катували білі — ти тримався як богатир. Чому ж зараз, коли б'ють свої, ти, курво, брешеш мені в очі?

Приятель відповів:

— Проти білих боровся, а проти радянської влади не хочу боротись.

Богуцький же довго боронився. Був він амбітною й гарячковою людиною, але мав уже понад 60 років. Його нервова система, ослаблена за роки революції та громадянської війни, не витримала цього нового випробування, що впало на його плечі на порозі старості. Слідчий дуже швидко віднайшов слабке місце старої людини — це його гонор і гідність. Треба було їх розтоптати. Він піддав його нищівним приниженням. На нього начіплювали свастику й гуртом висміювали. Іншого разу слідчий узяв повну плювальницю й спорожнив її на сиву голову колишнього героя Києва. Його товариш Вужик пізніше розповів мені пошепки, що Богуцький, повернувшись із того допиту, залився слізьми. Його не можна було заспокоїти. Він годинами повторював: «І за це мій син втратив очі. І за це я став калікою й моя дружина також».

Уранці після тієї ночі Богуцький добровільно зголосився до допиту. Попросив паперу й перо. Написав на цілу сторінку зізнання, в якому визнав усе щодо замаху на Ворошилова з подробицями, які далеко виходили за межі того, що вимагав слідчий. Виклав також і мотивацію. У своєму зізнанні він вилаяв Ворошилова як міг. Назвав його вонючим боягузом та підлим плазуном. Природно, що ця частина зізнання не була прийнята.

У Києві також помітили перелом після усунення Єжова, але не так виразно, як на Холодній Горі. Щоправда, мені довелося побути лише у внутрішній в'язниці і я не знав, що діялося в масових тюрмах. Лише невелика частина в'язнів київської внутрішньої в'язниці відмовилася від своїх попередніх зізнань внаслідок нової ситуації. Богуцький також письмово ні від чого не відмовився — виявляв перед слідчими свою безмежну погорду. Походив він із робітників і не міг нікому вибачити заподіяної йому кривди. Не вмів себе опанувати, не вмів мовчати. Такий темперамент у царстві тотальної брехні повинен був обов'язково довести його до смертельних конфліктів, і я певен, що він марно загинув.

Через кілька місяців інформація про перелом проникла через мури ізоляції і у внутрішню в'язницю київського НКВС. Ми тиснули на Богуцького, аби він відмовився. Не відмовився, бо не хотів їх бачити. Був задоволений з того, що йому дали спокій:

— Кожен із тих гадів знає моє ім'я з давніх часів. Кожен знає також, ким я був. Навіщо мені відмовлятися? Вони й так не вірять, що Богуцький може стати вбивцею і шпигуном.

— Товаришу Богущький, що ці люди повинні робити, адже вони діяли під примусом.

— Краще було б їм кинутися в Дніпро, аніж підіймати руку на таких, як я і мої товариші.

Він ні від чого не відмовився і його справа пішла до військового трибуналу. Прокурор викликав його перед розprawою, щоб в'яснити декілька неясних пунктів. То був молодий прокурор, новачок на своїй посаді. Бачачи перед собою одорукого терориста, він нічого не міг зрозуміти.

— Гаразд. Але чому ваша організація не доручила замаху здоровій людині? Ви ж, мабуть, не можете стріляти лівою рукою?

Богущький зухвало відповів:

— Можу вам детально пояснити, чому наша організація не могла знайти іншого терориста: організація не могла його знайти бо ніколи не існувала. А навіщо слідчий, витвором якого була ця організація, доручив той замах мені, я не маю уявлення. Запитайте його про це самі.

— Я вас не розумію. Як це не існувала? Це ваш підпис?

Прокурор підказав йому підписаний протокол.

— Ви підписали б ще й не те, товаришу прокуроре, якби з вами робили те, що витворяли зі мною.

Прокурор припинив розмову. Він дав Богущькому папір, звелів описати всю цю історію й відіслав до камери.

Богущький один-єдиний гнівними словами батожив криваву комедію, в якій ми були акторами. Він порушив те, на що неписаним законом було накладено для в'язнів табу, тобто таємницю великих процесів. Під час прогулянок він часто підходив до мене й шепотів:

— Кривава сталінська диктатура. Помінялися лише помічники ката, обов'язком яких було катування: Ягода, Єжов, Берія. Пригнічення лишилося без зміни.

— Маєш рацію, Богущький. Але як ти тлумачиш те, що підсудні в великих публічних процесах зізналися в злочинах, котрих вони не здійснювали й навіть не могли здійснити?

— Таких людей, як Муралов, катували впродовж восьми місяців, доки вони не здалися. Боягузи й зрадники типу Радека вигадали свої злочини відразу ж, як тільки їм пообіцяли життя.

— Але ж, Богущький, як ці люди могли сподіватися на помилування після всього, що вони понапідписували?

— Я сидів разом із Народним комісаром Леплевським, начальником ДПУ України. Він розповів мені все.

— Чи не той це Леплевський, що був заступником Генерального прокурора в Москві?

— Ні. Заступником Вишинського був брат мого Леплевського, але й він був арештований.

Свого часу я мав у Москві справу з прокурором Леплевським стосовно своєї дружини.

Прогулянка скінчилася, а разом із нею й розмова. Ми продовжили її наступного дня. Власне, під час прогулянок не дозволялося розмовляти. Але один із наглядачів був справжнім лібералом з добродушним, широким селянським обличчям. Іноді він і сам зі мною теревенив. Зник наприкінці серпня.

Богуцький повернувся до процесів.

— Леплевський знав, що казав. Усе, що ми тут витерпіли, є дрібницею в порівнянні з тим, що мали витерпіти в Москві ці мученики до того, як капітулювати.

— Але в судовій залі, на публічній розправі вони ж мали можливість викрити все перед цілим світом. Там їх уже не били. Там вони сиділи перед закордонними журналістами та дипломатами.

— У судовій залі їх би не били, але пізніше в підвалах ДПУ їм би попереламували кістки. Згадай Крестинського, який відмовився від своїх зізнань на процесі Бухаріна. І що з того? Виник скандал на весь світ? Ніхто ні гу-гу. Вишинський звелів перервати засідання, аби НКВС мало змогу його за ніч обробити. Можеш собі уявити, що то була за обробка. В усякому разі вона дала ефект. Крестинський потім повернувся до зали й засвідчив, що його відмова була контрреволюційним маневром, аби здескредитувати суд і слідство. Чого тобі ще треба?

Через тиждень нас обох повезли до в'язничного дантиста. Наглядач замкнув нас у малому приміщенні, де ми прочекали понад годину. Там Богуцький мені розповів:

— Знаєш, що розповідав Леплевський? 16-ти звинувачуваним у першому процесі — Зінов'єву, Каменеву та іншим — Сталін особисто пообіцяв життя, якщо визнають свою провину. Аби вони повірили тій обіцянці, за тиждень перед процесом було змінено закон стосовно тероризму!

Після вбивства Кірова було видано спеціальний закон проти терористів: безумовна смертна кара без права помилування. Перед процесом Зінов'єва було впроваджено статтю закону про помилування. Розпорядження, що було опубліковане в «Правді», слідчі показали всім 16 ув'язненим, аби вони повірили в можливість свого помилування.

— Добре, я можу погодитися, що перших 16 можна було обдурити. Але ж друга група — П'ятаков, Муралов та інші, черга яких надійшла через 6 місяців, — добре знала про це, що перші 16 були розстріляні. Тож як вони могли вірити обіцянкам?

— Я сидів в одній камері з 8 офіцерами й 16 гебістами. Був старостою. Один із чекістів був із Москви. Він розповідав, як це було. Каменев і Зінов'єв були скарані на смерть 24 серпня 1936 року. Наступного дня в «Правді» з'явилося повідомлення про виконання вироку. Але насправді ще п'ять днів вони лишалися живими, й тому була причина. Звинувачувані в другому процесі, окрім П'ятакова та Радека, на той час уже були заарештовані. Спочатку їм було показано повідомлення в газеті «Правда» про страту 16 чоловік, а потім їм показали самих цих людей, які буцімто були вже страчені. Всі вони були при доброму здоров'ї й раділи життю. «Розстріляні» розповіли тим, хто мав стати перед судом, що мусили зректися своїх прізвищ, замість яких отримали номери. Потім їх помістили в ізолятор і під загрозою смертної кари заборонили називати кому-небудь свої справжні прізвища. Їм пообіцяли надати можливість користуватися великою бібліотекою, де вони зможуть займатися науковою працею. Сталін хотів абсолютного підпорядкування країни своїй волі. Вони не мали іншого виходу, як тільки погодитися. Через п'ять днів ці 16 були таємно розстріляні. Вони вмирили, проклинаючи Сталіна. Але наступна група про це вже нічого не знала. Коли потім було заарештовано П'ятакова та Радека, чекісти без труднощів переконали їх у тому, що вироки були винесені не «насправжки» й не були виконані.

Усе це мене не переконало. Розстріляні були великими фахівцями конспірації, підпілля, героями революції та кривавої громадянської війни. Не раз ішли на смерть та заслання. Адже Сталін послав на смерть цілу ленінську гвардію. Повинні ж були серед них знайтися люди, які б віддали перевагу смерті перед знеславленням. Я сказав про це Богуцькому. Він відповів з гіркотою:

— Алексе, друже, ти тепер не маєш дружини і в тебе немає дітей. Ці мученики могли десять разів піти на смерть, але не на тортури. Після судового засідання вони опинялися в підвалах ДПУ. Кожен розумів, що його чекає в разі відмови від зізнань. Дружини й діти цих людей уже чекали в катівнях ДПУ. Якщо серед звинувачуваних багато хто міг сам піти на муки, то жоден не міг бачити катування своєї дружини. Я публічно зізнався б не лише в змові з Гітлером, але з самим дияволом, коли б вони наклали лапи на мою дружину.

— Гаразд, але як Сталін не побоявся того, що хтось на суді все ж таки викриє брехню?

Кожен міг говорити тільки від свого імені, а не від імені всіх. Крестинський міг говорити лише про свою особисту участь у змові, але не про вину Бухаріна чи Ягоди, якщо вони самі визнали свою вину. Всі звинувачені в процесі слідства були повністю ізольовані один від одного. Вони бачилися лише тоді, коли того хотіло ДПУ. І ще одна деталь: у великих процесах було близько 70 звинувачуваних, а кандидатів на їх місце — кількасот. Усі, хто відмовився від участі у відкритому процесі, були скарані на смерть. Тим паче, один чекіст розповідав мені дещо, чому важко не вірити і що, коли це правда, багато що пояснює.

Він присунувся до мене ближче.

— Він розповідав про пробні процеси. Зала заповнювалася агентами ДПУ. Частина з них була замаскована під закордонних кореспондентів. У тих процесах було перевірено, чи можна довіряти звинувачуваним у наступному правдивому процесі. Проба тривала недовго. Після відкриття засідання звинувачених запитали, чи вони визнають свою вину. Хто змінив свою позицію, того спочатку катували, а потім розстріляли. Але особисто я не вірю в цю історію. То було зовсім зайве. Хто потрапляє до їхніх рук — і без таких засобів м'якне, як глина в руках гончара.

— Ти говорив із Леплевським про ці пробні процеси?

— Так, але він цього і не підтвердив, і не заперечив.

— Скажи мені, чи не вважаєш ти, що й Тухачевський був невинуватим? Зрозумій мене. Я не вірю, щоби Тухачевський, Путна, Гамарник та інші були німецькими та японськими шпигунами, як писали газети. Але чи не міг Тухачевський разом із генералами вчинити спробу повстання, зважаючи на те, що діється в країні?

— Не мели дурниць, Олександр Семеновичу. Коли він міг це зробити? Він був арештований в 1937 році, але вже за шість місяців перед цим уже був покійником, повністю ізольованим і обкладеним з усіх боків ДПУ. Кожен унікав контактів із ним. Як можна було в такому становищі підготувати повстання?

— Не розумію цього. Він же до травня місяця був заступником Народного комісара й фактичним керівником армії.

— Не знаєш Сталіна. Він бавився своїми офіцерами як кіт мишею і робив це стільки часу, скільки йому було потрібно для того, щоб безпечно задушити. Ще рік перед цим на процесі Зінов'єва виник Путна як контрреволюційний троцькіст. Через п'ять місяців на процесі П'ятакова Радек звинуватив Тухачевського. Чи ти думаєш, що хтось відважився б на це без наказу Єжова? З того моменту Тухачевський уже був фактично ліквідований, і всі це бачили. Він ще півроку керував армією, але кожен офіцер боявся залишитися з ним в кабінеті віч-на-віч.

— Чому застрелився Гамарник?

— Бо він був людиною, а не курвою, як Ворошилов та Будьонний. Від нього вимагали, щоб він разом із цими двома здійснив суд над Тухачевським. Єжов показав йому письмові докази зради маршала. Гамарник був керівником політичного управління армії, і протягом багатьох років перебував у тісному контакті з ДПУ. Знав Єжова, бачив, що ці документи підроблені. Пішов до Сталіна. В розмові з «хазяїном» усвідомив, що підробником був не Єжов, а сам Сталін. Повернувся додому і вліпив собі кулю в лоба.

— Але якщо нічого не було, то навіщо Сталін звелів ліквідувати Генеральний штаб армії?

— Сталін боявся власної тіні. Тухачевський був дуже популярним. Насправді ж він не готував ніякого повстання, хоч міг це зробити.

Якось у квітні ми розмовляли про долю Єжова. Його портрети, нарешті, познімали. Богуцький сказав:

— Тепер розділить нашу долю.

— Ти цього певний?

— Олександр Семеновичу, ти, мабуть, не знаєш добре наших партійних звичаїв. Якщо член Політбюро перед партійним з'їздом складає з себе державні повноваження, то навіть росіяни розуміють,

що його час скінчився. «Його не буде на з'їзді, — кажуть вони один одному. — Він уже в ізоляторі».

Опріч Богуцького, в камері ще сиділи начальник української митниці та безпартійний залізничний службовець. То був старий буркотун на прізвище Ковальський. Він постійно скаржився на свою долю і мав на те підстави. Вісім років тому він утік з Радянського Союзу. Якщо не помиляюся, здійснив це так: він супроводжував російські товарняки, призначені для відправки за кордон. Російська прикордонна товарна станція заходила трохи не територію Польщі. Ковальський вирішив скористатися цією обставиною для того, щоб утекти й десь заховатися в прикордонній польській місцевості. Він мав брата, адвоката в Здолбунові, за годину їзди від кордону. Ковальський розповів нам якусь дуже темну історію. Буцімто він наступного дня зустрівся в Польщі з якимось польським політиком, і уже наступного дня його було арештовано як радянського шпигуна. Польський суд покарав його на 8 років ув'язнення. Після відбуття строку покарання офіцери польської дефензиви перегнали його вночі через польський кордон, і він здався першому радянському прикордонникові. Його було привезено до київської внутрішньої в'язниці й звинувачено в тому, що він перетнув російський кордон як шпигун польської дефензиви.

Але він явно не був польським агентом. Я не міг визначити, чи він свого часу потрапив до Польщі як утікач, чи як російський шпигун. Увесь час бурчав, а його розповіді часто були суперечливими. Коли ж його перепитували — відповідав грубощами. Був злим співкамерником і псував загальний настрій.

Третім був Василь Петрович Вужик. Він був начальником митної адміністрації України. В очах НКВС був бухарінцем і польським шпигуном. Вужик був високим і сильним чоловіком, з дуже приємними рисами обличчя. Навіть у в'язниці умудрявся справляти враження елганта.

Із цими трьома людьми я просидів понад два місяці в майже цілковитій ізоляції. Двічі мене було викликано на допит. Слідчий поводив себе так, наче не було ніякого перелому і запитав мене, в чому я збираюся зізнатися.

— Ні в чому.

— Це вам не вдасться. Мусите в чомусь зізнатися.

Я не сприймав його серйозно, бо вважав його поведінку анахронізмом.

Другий раз мене викликали в зв'язку зі свідченнями в'язня на прізвище Гусак, молодого інженера, який працював на нашій дослідній станції. Ще рік тому він «зізнався», що належав до моєї організації і що я його завербував.

Слідчий запитав мене:

— Чи підтверджуєте зізнання Гусака?

— Ні.

— Що хочете в них спростувати?

— Дві речі: по-перше, я не контрреволюціонер і, по-друге, я не вербував Гусака.

— Що ви можете сказати про Гусака?

— Особисто я ніколи не почував до нього симпатії, але з цього приводу не можу стверджувати, що він контрреволюціонер. Якщо сказати правду, то я завжди вважав його за вашого вивідувача.

— З цієї причини ви мали з ним погані стосунки?

— Мабуть, що так.

— У такому разі розпишіться.

Я розписався. Слідчий явно був задоволений моїм зізнанням. Я відгадав його наміри. Вони хотіли звільнити Гусака й мусили очистити його тим протоколом від фіктивних гріхів. Погані стосунки зі мною мали покращати його становище.

Потім я просидів багато тижнів, упродовж яких ніщо не відбулося, і я був певен, що критичний для мене час минув. Буду або звільнений, або депортований. Чому вони так довго зволікають? Я вже став схожий на кістяк. Голодував страшенно. О 6 ранку отримував шматок хліба. Я вживав його порціями, поділивши на п'ять частин, щоб вистачило до вечора. Але вже до 11 я з'їдав усе. Не варто терпіти голод, коли маєш хліб під подушкою.

Надвечір я завжди слабшав від голоду. Потрапляв у конфлікт з наглядачем, оскільки намагався трохи опертися об стіну. Я просто не міг висидіти до 11 вечора випроставшись. Наглядач був чемний, але неблаганний. Кожні кілька хвилин відчиняв «кормушку» й мовчки вказував на мене.

Іншим джерелом конфліктів був сон. У Харкові два роки я спав одягненим. Узимку навіть у плащі, й нікого це не турбувало. У Києві ж панувала гігієна. Треба було роздягатися. Невільно було тримати ру-

ки під ковдрою. Наглядачі повинні були бачити руки, аби унеможливити спробу самогубства. В одній із камер в'язень протягом кількох ночей зсукав собі під ковдрою мотузку, на якому потім повісився. Мої плечі мерзли, і я не міг заснути. Пробивав переконати наглядача, але марно. Врешті почав накривався з головою, не звертаючи увагу на наглядача.

Але то був досвідчений наглядач. Він не кричав, але кожні п'ять хвилин відчиняв «кормушку». Це будило інших, і вони примусили мене до капітуляції.

Три ночі поспіль я не спав, доки не знайшов вихід: зробив у ковдрі отвори, через які вистромив руки. Наглядач бачив руки, а в той час мої плечі були прикриті. Ми порозумілися на цій підставі.

Нудьга була смертельна. Сімнадцять годин на добу доводилося сидіти без діла. Побут на Холодній Горі розбестив мене. З трудом я звивав до монотонного життя в Києві.

У кінці травня прийшла людина, з якою я заприятелював. Це Іван Дмитрович Ярошенко. Був він менший середнього зросту й дуже самовпевнений. Його гранатове вбрання було незабруднене й видавало військового. Він сидів на своєму ліжку біля вікна, поводити себе дисципліновано і спокійно. Часом стояв виструнчений так, немаче проковтнув кілок. Певно гадав, що, незважаючи на малий зріст, надасть собі своєю поставою більшого авторитету.

Ярошенко останнім часом був керівником якогось тресту в Києві. Він прожив авантюрне життя. Його батько був портовим робітником у Владивостоці. Коли в 1917 році вибухнула революція, двадцятирічний Ярошенко був моряком на російському військовому кораблі. Він полишив свій корабель і приєднався до Червоної гвардії, а пізніше перейшов до партизанів. Там, на Далекому Сході, за радянську владу боровся Лазо — партійний вождь; богатирські вчинки Лазо зробили його ім'я відомим у найвіддаленіших закутках цілого краю. Далекий Схід був цитаделлю контрреволюційних білих генералів, які тут мали підтримку в японській інтервенції. Боротьба проти генералів та японців кілька років велася підпільно. Ярошенко подався до Лазо й виконував у нього важливі функції, зокрема, організовував диверсійні акти в тилах неприятельського фронту. Пізніше Лазо був схоплений японцями й замордований диявольським способом. Якщо не помиляюся, його було спалено в топці паровоза. Ярошенко продовжував боротьбу з рештою партизанів, аж поки вся Далекосхідна

територія не була очищена від японців та білих. Він часто розповідав нам про свої пригоди, і його розповіді допомагали нам проводити час.

— Якимось я отримав завдання висадити в повітря важливий залізничний тунель. Я послав на місце спостерігачів. Вони принесли звістку, що тунель дуже охороняється. Напад міг обернутися великою кількістю жертв і міг закінчитися нічим. Я вже сконцентрував поблизу тунелю 150 чоловік малими групами в гірському лісі. Звелів їм повернутися, пообіцявши самому залагодити справу. Наші техніки вмонтували заряди динаміту разом із запалами в дві скриньки. Я поїхав на залізничну станцію, будучи вдягненим під селянина з вантажем зерна, з наміром сісти на потяг, що йшов через тунель. Але в той час заборонялося провозити цивільних. Я підмовив російського кондуктора товарного потягу дозволити мені проїхати лише дві станції, і він погодився на це за чверть кілограм тютюну. Я розмістився зі своїми скринями в останньому вагон. Посередині тунелю я запалив шнура й викинув обидві скриньки з вагону. Коли поїзд виїхав з тунелю, я вискочив із нього. Через хвилину пролунав страхотливий вибух, який завалив частину тунелю.

Ця історія мала своє закінчення. Кількома роками пізніше я був головою міськради в Хабаровську. Прийшов до мене якийсь залізничник зі скаргою, що в нього було відібрано помешкання. Я впізнав у ньому мого кондуктора з тунелю. Він же мене, звичайно, не впізнав. Коли він уже хотів іти, я затримав його.

— Товаришу, я дам тобі інше помешкання. Буде воно кращим, ніж старе, але перед тим ти повинен мені сказати, де ми зустрічалися.

Чоловік безпорадно дивився на мене.

— Я ніколи вас не бачив, товаришу голово.

— Бачив, бачив, — відповів я, — лише добре приглянься. Від цього залежатиме, чи отримаєш ти житло, чи ні.

Його очі хижо зблиснули, він кинувся до мене не інакше, як з метою вчепитися в горлянку.

— Ти винуватий у тому, що вони зі мною зробили! — закричав він у великому збудженні. — Ти висадив в повітря тунель, і це наробило мені багато клопоту. Японці арештували мене й катували в тюрмі три місяці.

Я заспокоїв його і дав йому добре помешкання. Він його заробив. Тримісячне слідство в японців не було дрібницею.

Під час громадянської війни Ярошенкові часто доводилося переходити маньчжурський кордон, щоб організувати транспортування хліба для Червоної армії. Він залучав хунхузів — китайських розбійників — на службу російської революції. Те, що він розповідав про ті часи в Китаї, перевершувало всякі можливі витвори моєї фантазії. Якщо навіть лише частина з того є правдою, то ті часи були шаленими.

Ярошенко зробив потім звичайну кар'єру комуніста, що мав заслуги в часи революції. А наприкінці 1937 року його було заарештовано. В очах ДПУ він був японським шпигуном. Окрім того, разом зі своїми старими товаришами з партизанського руху готував збройне повстання. Ярошенко витримав слідство, не визнавши нічого.

Я запитав Богущького:

— Навіщо, власне, арештовують колишніх партизанів?

— Чекісти вважають, що партизани для них небезпечні. Партизани ще й досі тримаються разом і розмовляють про минулі часи. Вже це й привернуло їхню увагу. А потім: люди, які вже раз пішли до лісу за свободу, можуть вчинити це ще раз. Чекісти не можуть цього допустити.

Ярошенко вніс до нашої камери нові віяння. Був він амбітний, дисциплінований, енергійний. Примушував нас до щоденної гімнастики. Я опинаяся, бо був дуже слабким. І тоді він сказав:

— Олександр Семеновичу, я дам тобі їсти.

Надійшов день «лавочки». Ярошенко мав гроші й закупив максимально дозволена кількість харчів, якими потім порівну ділився зі мною. Я спочатку відмовлявся і брав лише хліб. Але він дуже розсердився і заявив, що я ображаю його товариські почуття. Зрештою, я погодився, з того часу він регулярно підгодував мене.

Ярошенко мав багато негативних рис: був амбітний, гонористий і дуже вразливий. Окрім усього, не терпів повчань у присутності сторонніх. Коли якось я його поправив, він дуже розізлився, повністю втратив контроль над собою, влаштував дуже неприємну сцену і вилаяв мене огидними словами. Після цього моя матеріальна залежність від нього почала мене пригнічувати. Я змінив ліжку з тим, щоб ми не були сусідами і перестав вживати їжу, яку він мені пропонував.

Ярошенко це помітив і також перестав їсти. Та взаємна голодівка тривала декілька днів. Врешті зав'язалася розмова.

— Навіщо допікаєш мене, Олександр Семеновичу? Навіщо ображаєш? Я не зробив тобі нічого поганого. Згинеш марно, коли не будеш їсти того, що я тобі даю. Я не можу дивитись, як ти голодуєш.

Ми порозумілися й знову почали їсти разом.

Нескінченно довго тяглися дні, кожен уже знав історію слідства інших. Нових прибульців не було. Нам бракувало інформації для політичних дискусій, а поза тим ми не хотіли думати ні про слідство, ні про політику. Ярошенко запропонував, аби кожен із нас розповів цікаву історію зі свого особистого життя чи з життя своїх приятелів. Без політики! Ми погодилися...

СПРАВЖНІЙ ШПИГУН

Його звали Григорій Григорович Вурста, одягнений був як молодий колгоспний селянин. Ми почали, як звичайно, розпитувати.

— Звідки ти?

— З-за кордону.

Нічого в цьому не було незвичайного. Я також був із-за кордону.

— Як давно ти в Союзі?

— Два дні.

Це вже було щось інше. Це була сенсація. Два дні! Ми вже давно забули, що є така річ як закордон. Богуцький звернувся до нього:

— Два дні тут, і вже у в'язниці? Не розумію, як це тобі вдалося?

— Я хотів вступити на російську службу і для цього перетнув кордон. Шукав поста ДПУ, аби здатися. Але ще не встиг його знайти, як був арештований. Мені не повірили.

— Звідки походиш?

— З Польщі.

— Поляк?

— Ні, росіянин, походжу з Закарпатської Русі. Я громадянин Чехословаччини.

Його вимова являла собою мішанину чеської, польської, російської та української. Мав 27 років. Спочатку справляв враження дуже схвильованого, а потім заспокоївся.

Розповів про своє життя. Відвідував у Празі льотну школу. Там гестапо завербувало його до шпигунської роботи проти Чехословаччини. Пізніше займався розвідкою в Польщі. Але нібито завжди був російським патріотом, а тепер, коли німці проводять антиросійську політику, постановив порвати з німцями. Тому й перетнув кордон, щоб запропонувати росіянам свої послуги.

Ми були глибоко вражені. В нашій камері знаходилась людина, яка була завербована гестапо шпигувати проти Чехословаччини. Між

ним і нами утворилася прірва. Він сидів сам на своєму ліжку, ми з ним не розмовляли.

Уночі, коли він заснув, до мене підійшов Богуцький.

— Чи Ти віриш йому, Олександр Семеновичу?

— Не знаю, треба подумати.

— Щось тут не так. Це просто шпиг, спійманий при переході кордону.

— Чому так думаєш?

— Це ж дуже просто. Якщо він дійсно хотів вступити до нас на службу, то міг просто ввійти в контакт з нашими людьми в Празі та Варшаві замість того, щоб переходити вночі кордон.

Через два дні все вияснилося. Вурста повернувся з допиту, де зізнався в усьому. Розповів нам:

— Прибув я з напарником. Нас було послано виконати деякі завдання і ми повинні були повернутися. Ми скористалися польським прикордонним пунктом у Барановичах. Поляки нам допомогли. Після перетину кордону ми проходили повз колгосп, де нас помітили. Хоч ми обидва були вбрані як колгоспники, але все ж таки привернули до себе увагу. Люди повідомили ДПУ. Ми намагалися втекти з дороги, коли побачили машину. Чекісти почали стріляти й поранили мого товариша. Його схопили, а я здався. Мій товариш мене зрадив.

Ми розмовляли з Вурстою кілька годин. Він не розумів ані слова німецькою. Врешті я усвідомив, що він не мав нічого спільного з гестапо, а був польським агентом. Але не хотів у цьому зізнаватися. Мабуть, мав відповідний наказ, щоб не зрадити своїх керівників.

Ми не могли вирішити, як до нього ставитися. Якщо вірити ДПУ, то в Києві сиділо 12 000 шпигунів. Усі вони визнали шпигунство, але ніхто з нас в це не вірив, і ніхто з тих, хто зізнався, не боявся, що товариши сприймуть їхні вигадані зізнання всерйоз.

Ніхто з них не завдавав собі клопоту переконувати інших у своїй невинуватості. Усі це й так добре знали. В наших в'язницях були лише добропорядні радянські громадяни. Такі не стануть послугувати ворогам.

А тут сидів справжній шпигун. Агент класового ворога, людина, яка загрожувала нашій державі, нашій спільній справі. Вважати його товаришем по камері чи бойкотувати? Це питання поставив Богуцький. Але бойкот у нашій камері не так то просто було здійснити.

Він був єдиним, кого викликали на допити. А ми були дуже цікавими. До того ж він прибув із-за кордону і знав політичну ситуацію. А ми вже майже три місяці сиділи без жодних відомостей із газет. Бойкот скінчився нічим.

Коли його на третій день надвечір було забрано на допит, ми вчинили військову нараду. Була прийнята моя версія. Це поляк, і він є польським агентом. Саме це трохи послабило нашу нехіть до нього. Якби він був гестапівцем, то це було б набагато гірше. Ми порішили зав'язати з ним холодні, але коректні стосунки.

Вурста був стосовно нас ввічливим. Як співкамерник, поводить себе дуже добре. Був охайним, дисциплінованим і працюючим. Наступні дні були витрачені на ознайомлення зі становищем у світі.

Згідно з угодою між Францією та Великобританією Німеччині було віддано Судети. Пізніше було захоплено Прагу. Великобританія надала Польщі гарантію допомоги, тож будь-яка спроба захопити польський коридор означатиме війну в Європі. Інші ж держави терміново озброювалися.

Втрата Австрії та Чехословаччини була для мене тяжким ударом. Я вже не бачив вільної території в середній Європі на випадок звільнення з в'язниці. Мої думки скерувалися в бік Фінляндії та Швеції як майбутнього притулку.

Подія, що трапилася двома тижнями пізніше, ліквідувала прірву між Вурстою та нами. Опівночі він пішов на допит й повернувся вранці. Його плечі свідчили про тяжкі катування. Ми вирішили, що Вурста в усьому зізнався

— Ці ваші люди подуріли. Так чи інакше я розповів їм усе. Мені вже нічого було приховувати. Але сьогодні вони вимагають від мене зовсім неймовірного. В Києві мешкає якийсь партійний секретар, який свого часу був у складі дипломатичної делегації в Празі в той самий час, коли там був і я. Однак я його ніколи не бачив. І сьогодні вночі слідчий вимагав від мене, аби я сказав, що той чоловік є одним із наших агентів у Києві та що саме до нього мене було послано з-за кордону. Я збунтувався. Тоді вони стягли з мене сорочку й штани і почали вдвох гамселити дрючками.

— Ну і що, зізнався?

— Ні. Я, звісно, можу все підтвердити, що мені? Шкода вашого партійного секретаря? Якщо ваше ДПУ сказалося, то це не моя

справа. Але мені просто шкода тієї людини. Не розумію, навіщо я маю підставляти йому ногу?

Вурста був дуже витривалим щодо биття. Він витримав ще одну ніч, не зрадивши секретаря. Наступного дня його було спроваджено до начальника нашого відділу, який заборонив подальше биття. Незважаючи на перелом, вони намагалися вживати старих методів. Нова лінія поведінки з трудом проклала собі дорогу.

Поволі до камери повернувся спокій. Вурста став членом нашого колективу, але членом другого гатунку. Ми повернулися до наших аполітичних розповідей.

Якось увечері я розповідав про свою роботу, про досліdну станцію охолодження до низьких температур, яку збудував.

Богуцький поїхав до лікаря. Лікар знаходився в головній в'язниці. Минуло майже дві години, коли він повернувся. Деякий час він прислухався, а потім перервав мене.

— Давай говорити про щось інше, — сказав він із роздратуванням.

Вночі Вурста пішов на допит. Богуцький запитав інших, про що я розповідав. Потім напав на мене

— Ти здурів, Олександр Семеновичу? Як можеш говорити такі речі при шпигунові?

— А що я такого розповів?

— На підставі твоєї розповіді кожен ворожий льотчик зможе розпізнати станцію.

— Ти також міг би про неї все взнати, якби заглянув до харківського телефонного довідника.

— Але я тоді нічого не знав про її призначення.

— Я також нічого не говорив про конкретні наші роботи. Незалежно від того, Вурста вже ніколи не зможе передати своїх свідчень.

— Ти не знаєш, що цих людей масово вимінюють за наших.

Генерал довго не міг заспокоїтися. Інші також напали на мене. Я перестав їм відповідати.

Через кілька днів після цього інциденту мене викликав слідчий. Хтось йому вже доніс про цю справу. Можливо, наглядач, бо сперечалися ми голосно. Наглядачі в Києві носили м'яке взуття і часто підслуховували в'язнів за дверима, які не чули їхніх кроків.

Це був той самий слідчий, що й два місяці тому. Тоді він не справив на мене ніякого враження, сидів холодний, сердитий, недо-

ступний. Тепер же прийняв мене блідий від гніву, звелів стати під дверима й почав:

— Ти, суко, негіднику! Брудному шпигунові передаєш державні таємниці? Ти ж був членом партії, а тепер видаєш речі, які тобі довіряла держава? Чи втратив всяке почуття обов'язку й честі? Чи в тобі вже нічого не лишилося, що зраджуєш країну? Будеш за це відповідати, це тобі так не минеться.

Коли він так кричав, я усвідомлював собі, якою безглуздою була ця сцена. Як він сам себе демаскував, апелюючи до мого почуття гонору як комуніста й радянської людини. Я мав час для того, аби заспокоїтися.

— Громадянине слідчий, — почав я, як тільки він заспокоївся настільки, що я міг вставити слово, — я звинувачений у шпигунстві. Скажіть мені, чи ви вірите в це звинувачення?

— Не намагайся мене провокувати, злодію. Чи тримав би я тебе у в'язниці, якби не був переконаний в тому, що ти шпигун, і, до того ж, шпигун найнебезпечніший, із тих, яких ми тут тримаємо. Невинувати в нас не сидять.

— Громадянине слідчий, у такому разі я не розумію вашого обурення. Що трапилося? Двоє шпигунів просто обмінюються між собою інформацією. Якщо я є таким же шпигуном як і Вурста, то чому ви не апелюєте до його почуття гонору?

Я хотів ще продовжити, але це мені не вдалося. Слідчий підхопився, червоний від гніву, йому забракло слів. Він одразу зрозумів, що його слова, якими він докоряв мені як партійцеві, здемаскували ту криваву комедію. Схопивши мармурове прес-пап'є зі столу, він пошпурив його мені в голову з усієї сили, але воно лише черкнуло по моїй голові. Слідчий пробіг мимо мене, вискочив із кабінету й заволав до конвоїра:

— Забери цього гада! Забери, доки я його не вбив!

Коли я повернувся до камери й розповів про цю розмову Богучькому, він аж затанцював від захоплення.

— Чудово, — загукав він, — молодець, Олександр Семеновичу. Заткнув його. Ці ошуканці завжди ведуть себе так, немов мають нас за винних. А тут хтось підходить і заганяє їх у глухий кут. Ти заслужив нагороду!

Старий довго не міг втихомиритися. Я також тішився, навіть коли перше піднесення минуло.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ ВИЗНАНА

На початку липня до камери увійшов 68-літній селянин. Прибув він із Тирасполя, столиці Молдавської республіки. Павло Андрійович Гончаров був взірцем невичерпної сили та здоров'я. Був він двометрового зросту, міцний і широкий. То була чудова людина. Мав довгу білу патріаршу бороду, рожеве обличчя без зморшок і розумні очі, які свідчили, що він втішався життям і не збирався від цього відмовлятися навіть у в'язниці. Був дуже добродушним і довірливим.

Гончаров був представником особливої групи контрреволюційної релігії. Павло Андрійович був головою тираспольської секти старовірців.

Релігія ніколи не заборонялася в Радянському Союзі, але уряд і партія вживали різноманітних агітаційних та адміністративних заходів, аби обмежити її вплив. Вірні самі мусили утримувати церкви. Якщо не вистачало грошей на поточний ремонт церкви, міськрада чи сільрада визнавали цю церковну споруду за аварійну і відбирала її. У такий спосіб одна з харківських церков стала радіостанцією. У Москві до революції було 1 600 церков. У 1936 році їх зосталося лише кільканадцять. Цього було досить, бо кількість віруючих дуже зменшилася як у містах, так і в селах.

Малі релігійні секти не мали місця для відправлення служби. Місцева влада заборонила проведення служб у приватних помешканнях і дуже неохоче реєструвала малі релігійні громади. Ті адміністративні заходи фактично загнали релігійні секти в підпілля. Павло Андрійович розповідав:

— Раніше нам завжди вдавалося знайти таємне приміщення, де б ми могли молитися. Якщо воно було задороге для нас самих, ми ділилися з іншими, передусім, із жидами. Я пам'ятаю випадок, коли три різні релігії послуговувалися синагогою. Євреї хитрі, ви це знаєте. Вони моляться двічі на день, тоді як ми молимося разом лише

один раз на тиждень, але вони брали з нас таку саму платню, яку сплачували самі.

Мене завжди цікавило одне питання: чи культ іншої релігії не порушував святість молитовного будинку в очах інших партнерів?

Павло Олександрович на це сказав:

— Це дуже добре, коли ви можете мати своє власне приміщення. Але після 30 року це стало неможливим. Ми не мали досить грошей на власне приміщення. І чимдалі, тим важче ставало це приміщення знайти. Нас пустили євреї. Ми були задоволені, що вони дозволили нам молитися разом із ними.

— За що вас арештували, Павле Андрійовичу?

— Гординя спокусила. Коли була прийнята нова конституція, прийшов до мене мій сусід Онікій Теодорович і сказав: «Павле Андрійовичу, тепер кожен може вільно молитися. Так записано в конституції. Тепер самий раз піти до міськради, зареєструватися і вимагати від неї молитовного будинку». І з того почалося наше нещастя.

Три старійшини секти пішли до сільради й почали вимагати приміщення. Їм сказали, що для реєстрації потрібно 50 підписів. Ми збрали ті 50 підписів серед одновірців. Нашу заяву прийняли і пообіцяли дати відповідь через два тижні. Але вже через кілька днів всі 50 були арештовані. Контрреволюційна організація! Керівник: Павло Андрійович Гончаров!

— Недобре влада вчинила — скаржився Павло Андрійович. — Навіщо дали нам у конституції свободу віросповідання? У ній же ясно сказано, що кожному вільно молитися. Ніхто не має права перешкоджати молитись. Ми, старообрядці, також люди.

Усі ми в камері були атеїстами, але нас зворушила розповідь старого селянина. Ми не розуміли, чому НКВС не може дозволити, аби ці люди жили по-своєму. Потім ми довідалися про все від старого. Павло Андрійович був садівником. Запевняв, що його яблука були найкращими в Молдавії. Мав невеликий шмат землі над Дністром біля самого кордону. Був заможним, його ґрунт був на околиці міста. Отож він мав для плодів своєї праці добрий ринок збуту. Садівництво було для мене цілком закритою книгою. Я зовсім не знаюся на садівництві. Вірив, що яблука ростуть самі по собі, й що не треба в те вкладати ніякої праці. І лише Павло Андрійович розтлумачив мені, якою тяжкою є праця садівника, який повинен пильнувати

стілки плодових дерев, як це робив він та його дружина. Я охоче слухав його, коли він говорив про покращення породи фруктів. Перший раз у житті я бачив цілком щасливу людину.

Його дружина мала 76 років, була така ж, як і він, здорова й працювала разом із ним у саду. Зі своїх заощаджень вони купили собі коштовне вбрання для похоронів, красиві труни та надгробки. В обох трунах лежали приготовані якісь предмети культу. Хоч він багато про це розповідав, та я нічого з того не зрозумів. У всякому разі, все запам'ятав. Як мені зараз здається, то було щось, що мало запобігти ласки обом старим на тому світі. Зараз же, в ув'язненні, Павло Андрійович боявся лише того, що все це в нього розікрадуть і, таким чином, пропаде його нагорода за працюване життя.

Секта старовірців мала свого єпископа в Києві, який теж був арештований, і від Павла Андрійовича вимагали проти нього зізнань.

— Вони говорять речі, яких не розуміють. Не йдеться вже про моління, бо ми всі зізналися, що таємно молилися. Але вони стверджують, що наш єпископ є румунським шпигуном, і що я постійно переправлявся човном через річку до Румунії з донесеннями від нього. Але ж у мене ніколи не було човна. Це було неможливо.

Ми пішли до перукаря. Павло Андрійович мусив дати відтяти собі бороду. Такий був порядок. Він запротестував.

— У Тирасполі мені залишили бороду, а там також є НКВС.

Але ніщо йому не допомогло й бороду відтяти, полишивши тільки вуса. Та ніщо не могло зіпсувати вроди Павла Андрійовича. Він мав чудовий вигляд навіть без бороди.

Я сам учинив комічну боротьбу з перукарем. Він мав наказ обстригати наші голови кожні два тижні. Волосся ж відростало протягом кількох місяців. У той час я був певен, що мене скоро випустять і депортують із країни. Я не хотів з'явитися в Стокгольмі чи Любліні з виголоною головою і намагався відростити чуприну. Кілька разів вдалось мені відкрутитися від стрижки. Я просто посилався на те, що потерпаю на «головний грип» чи ще на якусь дурницю. Перукар дозволяв себе переконати. Але перед моєю відправкою до Москви в мене відросло довге волосся і тоді мене таки поголили.

Якось прийшла стара селянка з Тирасполя, яка принесла чоловікові хліба й ковбаси. Енкаведисти пропустили передачу. В міру можливості вони ставилися до старого по-людськи. Його не били,

лише довго тримали на допитах, але не довше однієї ночі. Їм самим було бридко катувати сільського патріарха.

Павло Андрійович мав таємницю. Якось уночі він розбудив мене й присів на моє ліжко.

— Олександр Семеновичу, ти мене не зрадиш. Лежить на мені старий гріх, і я не знаю, що мені з ним робити. Двадцять років тому прийшов до мене наш єпископ, який тікав від більшовиків, і попросив мене переправити його через кордон. Я погодився. Потім він написав мені листа вже з Румунії з щирою подякою. Зараз він єпископ у Румунії. Чи повинен я цю історію розповісти НКВС?

— Ви повинні дати мені трохи подумати, Павле Андрійовичу. Вранці я обговорю цю справу з Богуцьким. А зараз ідіть спати й ні про що не турбуйтеся. Що трапилось двадцять років тому, тепер не має ніякого значення. Це дрібниця.

— А Богуцький не буде сердитись? Він такий суворий!

— Він суворий, але добрий.

Очі Павла Андрійовича проясніли, до нього повернувся його звичний настрій.

Богуцький наступного ранку вирішив, що треба розповісти слідчому про цю справу.

Слідчий все запротоколював, але тим не задовольнився. Він одразу вигадав свою легенду: на чолі контрреволюційної організації став колишній єпископ, котрий перебуває зараз у Румунії. Його представником у Радянському Союзі був арештований київський єпископ. Павло Андрійович Гончаров, який мешкав біля кордону, був зв'язківцем між ними обома.

Я вже не знаю, як скінчилося те слідство, бо полишив Київ ще до закінчення справи Павла Андрійовича.

Наприкінці липня я знову був викликаний на допит. Мене прийняв новий слідчий. Ним був блідий молодик років 23. Атмосфера допиту була дуже спокійна, ніяких суперечок між нами не виникло. Він дозволив мені диктувати протокол. Я розповів усе ще раз. Перед кожним підписом слідчий бігав до свого начальника відділу. А одного вечора мене викликав сам начальник. Якщо не помиляюся, звали його Казін. Він був струнким, високим чоловіком, вдягненим у форму офіцера НКВС. Його голова мала вигляд бронзової скульптури. Він нагадував мені актора в партії Родамеса з опери Верді «Аїда».

— Я хочу щиро поговорити з вами, Олександр Семеновичу. Не збираюся вас тероризувати. Складіть зізнання добровільно, але розкажіть усе, що маєте на сумлінні проти радянської влади. Вас звинуватили у своїх зізнаннях дуже багато свідків.

То був новий тон. Я розмовляв з ним цілу годину. Він мене не зупиняв. Показав мені протоколи Гоутерманса, який зізнався в них до найтяжчих злочинів, але мене не звинуватив.

Я запитав:

— Чи Гоутерманс не відмовився від своїх зізнань?

— Ні.

— Громадянин слідчий, я не хочу втручатися в справу Гоутерманса, вона мене не обходить. Але можу довести вам, що всі його зізнання є нісенітницею. Я добре знав його життя як тут, так і за кордоном. Він ніколи не робив нічого подібного.

— Якщо це так, то чому він не відмовився від своїх зізнань? Навіщо взагалі їх зробив?

— Гоутерманс — людина слабка і нервова. То талановитий фізик, але не боєць. Гадаю, що він занадто вимучений для того, аби ще раз починати боротьбу.

Казін підвівся:

— Я не хочу чинити вам жодної кривди, Олександр Семеновичу. Пишіть, що вважаєте за потрібне.

Повернувшись до камери, я побудив товаришів. Усі мене поздоровляли. Так чекісти розмовляють тільки з в'язнем, звільнення якого є справою вирішеною.

Молодий слідчий списав зі мною ще декілька протоколів, потім його місце зайняв інший, такий же молодий. Я знав ще кілька людей цього типу. Мені здалося, що всі інтелектуали пощезали з НКВС. Не видно вже було й жодного єврея. На початку «великої чистки» серед слідчих було багато євреїв, але весь той апарат був замінений. Новоприбульці були комсомольцями із заводів та навчальних закладів, які пройшли відповідну виучку за кілька місяців. Тут не треба було багато вміти.

На тиждень мої допити були перервані, а потім було вчинено спробу повернутися до старих методів.

Одного дня після полудня мене було викликано до капітана. Казін знаходився за столом, а в кутку кімнати сидів якийсь старий. Його обличчя було сіре й виснажене, очі згаслі. Він подивився хви-

лю на мене, поворушив беззвучно вустами й опустив погляд. Сидів похилений і потирав руки. То були кістляві, волохаті, з дуже довгими вузлуватими пальцями руки. Мені прийшло в голову, що я начедесь уже бачив ті руки. Капітан звернувся до нього:

— Повторіть ваші зізнання проти Вайсберга.

В'язень почав щось пошепки говорити. І тут я його впізнав. Був то Обреїмов, колишній директор, професор, член-кореспондент Академії наук. Колись то була людина з власною волею і власною гідністю. Що з ним сталося? Фігура воскова, мова уривчаста. Він щось тихо й байдуже мурмотів собі під ніс. Я не розумів ані слова, та і взагалі не слухав, настільки я був вражений його виглядом. Цей беззубий рот, ці рухи конаючого. Я дружив із ним у той час, коли він ще був людиною. Він був моїм першим директором. Щовечора я обговорював з ним поточні виробничі питання й плани на майбутнє. Ми були настільки близькими, що обговорювали також політичні проблеми. Обреїмов був людиною старої школи, дуже оригінальною, хоч і трохи звихнутою. Всі його погляди завжди були багатозначними. Він був марнославний і амбітний. Завжди переоцінював свою роль. Йому завжди бракувало відваги як фізичної, так і інтелектуальної. Попри все, він був людиною високоінтелегентною і дуже освіченою. Але зараз переді мною сиділа лише його тінь.

Ця тінь заворушилася й почала говорити, але тримала голову опущеною й уникала дивитися мені в очі. Я попросив капітана про повторне зачитання зізнання, бо не міг зрозуміти Обреїмова. Казін задовольнив моє прохання.

Зізнання Обреїмова було типу «на городі бузина, а в Києві дядько» і тому я не зміг втримати його у своїй пам'яті.

...Я познайомився з Обреїмовим у Берліні наприкінці 1930, чи на початку 1931 року. В усякому разі, перед поїздкою до Радянського Союзу. Познайомив нас Гоутерманс. Ми зустрілися в залі Ангальського палацу. Обреїмов, який був на той час директором, запросив мене до свого інституту в Харкові як фізико-техніка. Так це було в дійсності. Що ж з того зробив Обреїмов?

Він мав бути членом німецької таємної поліції як, власне, і Гоутерманс. Мусили ми в той час зустрітися, щоб порадитися, як нам приїхати до Радянського Союзу, не привертаючи до себе особливої уваги з тим, щоб зміцнити там антирадянську роботу і таке інше,

і тому подібна нісенітниця. Я був обурений тим, що Обреїмов навіть зараз, через кілька місяців після перелому, заносив такі дурниці до протоколу. Мені також було незрозумілим, чому Казін їх сприймав. Мабуть тому, що перелом був половинчастий. Сталін, мабуть, хотів лише стримати подальші арешти, які загрожували знищенню країни у вирі катастрофи. Натомість більшість арештованих мала спокійно покрокувати до таборів. Я намагався пробудити Обреїмова від його летаргійного сну, але дарма. Потім я звернувся до Казіна:

— Громадянине капітане, інкримінована розмова відбувалася в Ангальськiм палаці німецькою мовою. Я докладно її пам'ятаю. Я хотів би повторити її Обреїмову саме німецькою.

Казін, що не розумів ані слова німецькою, дозволив. Я почав говорити до Обреїмова німецькою. Як міг повторив йому нашу розмову і в той же час вставляв звернення до нього: «Обреїмов, відмовтесь від своїх ідіотських зізнань. Тепер це безпечно зробити. Відбулися великі зміни. Вже не б'ють».

Але то була безнадійна справа. Обреїмов повторив свої звинувачення так, як немовби вони були записані на стрічці. Сказане мною він проігнорував.

Казін припинив очну ставку й запрогололював мою відмову. Я сперечався з ним за кожне слово й не дозволив нінайменшої фальші. Я сподівався своєю поведінкою заохотити Обреїмова. Казін це спостеріг. Він підвівся, підійшов до мене й з усієї сили вдарив кулаком в обличчя так, що я заюшився кров'ю. Але я відмовився підписувати прокол, якщо він не буде записаний так, як я хочу. Він бив далі. Мене огорнула безсила лють. Я кричав:

— Я не підпишу нічого, жодного слова, жодного відсотка, не погодженого з правдою. Обреїмов може казати собі що хоче, але моє зізнання я складаю сам. Якщо ж продовжуватимете мене тероризувати, то я взагалі нічого не підпишу, доки не прийде прокурор.

Казін став переді мною.

— Ти дозволяєш собі підвищувати голос у моєму кабінеті? Ти, фашисте, чи не хочеш ти в наших стінах підняти повстання? Повстання проти радянської влади? Ми з тобою ще порухуємося!

Він задзвонив і сказав солдатові:

— Відведи його вниз до підвалу.

Солдат відвів мене вниз і запхнув у щось на зразок телефонної будки. Через півгодини привів мене знову до Казіна. Обреїмова там уже не було. Капітан звернувся до мене найпривітнішим тоном, немов між нами нічого не сталося.

— Олександр Семеновичу, що за комедію ти вчинив? Ти ж доросла людина.

— Я не підпишу жодного неточного протоколу.

— Ніхто вас до цього не примушує, підписуйте, що хочете.

Він розірвав старий протокол і спорядив новий, з дослівним викладом моїх зізнань.

Я повернувся до камери зовсім дезорієнтованим і розповів про все товаришам.

— Хай мене повісять, якщо він не здурів.

Богуцький відповів:

— Там ішлося не про тебе, а про старого директора. Казін не хоче, аби хтось деморалізував його в'язнів. От і виникла комедія. Вийшов із себе.

Через кілька днів мій молодий слідчий викликав мене не допит. Запитав:

— Чи є щось, у чому ви хотіли б зізнатися? Антирадянська діяльність?

— Ні.

— Ви звинувачені в терорі.

— Невинуватий.

— Шпигунство?

— Невинуватий.

— Диверсії?

— Невинуватий.

— Антирадянська агітація?

— Громадянине слідчий, будь-яку критику можна розглядати як антирадянську агітацію. У такому разі винні всі.

— Чи критикували коли-небудь уряд публічно?

— Так. На інститутських зборах виступав проти проекту закону про заборону абортів. Коли потім закон було прийнято, я не захотів відмовитися від своїх поглядів, як того вимагав від мене партійний секретар Гарбер.

— А в цьому зізнаєтеся?

— Зізнаюсь.

Він лишився задоволеним.

Я намагався полімезувати в протоколах із звинуваченнями НКВС і довести, що вони були безглуздими й суперечливими. Але слідчий до цього не допустив.

— Громадянине слідчий, протягом слідства, яке триває вже майже 30 місяців, я щонайменше 10 разів писав до прокурора і не отримав жодної відповіді. Я не знаю, чи моїм заявам було дано хід.

— Напишіть іще раз, я цим займаюся.

— Дайте мені папір.

— Не тут. Унизу в камері.

Після обіду мені дали папір, ручку й спровадили до телефонної будки. Я написав до прокурора. Намагався описати йому всю потворність мого довготермінового перебування у в'язниці. Через тиждень мене прийняв військовий прокурор київського округу. Схоже, що мої аргументи справили на нього враження, бо він пообіцяв розібратися в моїй справі.

— Громадянине прокуроре, вже три роки триває слідство, три роки я знаходжусь в ув'язненні, заслаб від недоїдання. Допоможіть, аби мені вислали гроші з мого ощадного рахунку в Харкові.

— Майте ще трохи терпіння. Уже недовго чекати.

Через кілька днів відчинилася «кормушка». Наглядач простяг мені чисту сорочку і щось зовсім незвичке — краватку.

— Одягніть усе відразу, — звелів він.

Мої колеги оточили мене. Один говорив поперед іншого. Вони були переконані в тому, що я негайно буду звільнений. Ярошенко попросив мене:

— Алексе, якщо вийдеш на волю й тобі дозволять тут залишитися — іди до моєї дружини. Зроби це негайно. Сьогодні або вранці.

— Добре. Чи їй це не зашкодить?

Старий залізничник просив мене, щоб після того, як перетну кордон, я дав знати про нього братові, адвокату в Здолбунові. Шпиг Вурста мав дядька в Чикаго, добре влаштованого купця чи промисловця на ймення Балабан. Просив мене, щоб я повідомив про його долю. Я всім обіцяв.

Через 10 хвилин прийшов наглядач і спровадив мене спочатку до перукаря, а потім до фотографа. Той сфотографував мене в трьох ракурсах. Потім мені звеліли повернутися до камери.

Прийшов наглядач і відібрав у мене сорочку та краватку. Я навіть не був розчарований. Думав лише про те, навіщо їм була потрібна та елегантна фотокартка. Дійшов висновку, що хтось із-за кордону цікавиться моєю справою й хотіли дати йому доказ, що я ще живий і маю гарний вигляд. Хоч я за час перебування в ув'язненні й втратив 22 кілограми, але був здоровий.

Упродовж наступних двох тижнів нічого не відбулося. Потім відчинилася «кормушка» і стражник гукнув до мене:

— Ось маєте книжку. Можете її читати, але іншим не давайте, це заборонено.

Це була сенсація. Мало не перша книжка через 30 місяців і був це великий роман Толстого «Війна і мир».

Якраз перед арештом я цю книгу перечитував. Як добрий знак я сприйняв те, що зараз вона знову потрапила мені до рук.

Звичайно, ми не дбали про виконання наказу наглядача. Один із нас мав читати книжку вголос. Це було доручено Ярошенкові і він був з того щасливий.

Через декілька днів книжка була прочитана і я захотів її поміняти. Другою книжкою виявилось українське видання «Фауста» Гете, частини перша й друга. Я застеріг Ярошенка:

— Цього ти, мабуть, вже не втнеш.

Більш нічого не треба було казати для того, щоб розпалити його бажання прочитати цю книжку одним духом від початку до кінця. Це була для нього важка праця, але він з гідністю її виконав. Час від часу я намагався втрутитися, щоб пояснити деякі міфологічні моменти. Але це його ображало, і я припинив свої спроби.

— Дуже гарна книжка, — сказав він, скінчивши читати.

Решта була дуже задоволена з того, що ця книжка скінчилася й можна взяти іншу. Упродовж чотирьох тижнів нам вдалося прочитати 10 книжок. Потім нам почали повторно давати вже прочитані книжки. Очевидно, вибір був обмежений, а каталогу не було.

Наприкінці серпня прийшов новий в'язень — службовець із Чернігова. Він уже просидів півтора роки. Приніс газетні новини.

— Ми уклали пакт з німцями. Сам Ріббентроп був у Москві. Весело, нічого не скажеш. Приймали його Сталін, Молотов та всі інші.

Цікаво, чи брав участь у зустрічі Каганович. Цікаво було б подивитися, як нацист і єврей п'ють за здоров'я один одного.

Ми не надали особливого значення цій новині. Кожен із нас вважав цей пакт за чисту формальність, як продовження російсько-німецької угоди про дружбу 1933 року. Ніхто з нас і гадки не мав, що це був сигнал до початку другої світової війни.

Але вже через тиждень я став помічати, що зовні діється щось незвичайне, мої думки повернулися в напрямку можливої війни. Я описав свої тодішні настрої на початку книжки. Ланцюг невловимих обставин, котрі я зараз уже не можу пригадати в подробицях, разом викликав тоді в мені передчуття великої катастрофи, що мала статися. Я був цілковито ізольований від зовнішнього світу. Лише через 8 тижнів — на той час уже пів-Європи палало у вогні війни, а німецькі війська досягли Сяну та Бугу, — я отримав підтвердження своїм передчуттям.

Неспокій не полишав мене. Я вже нічого не читав, бо не стало нових книжок. Більше слухав Богуцького. Він казав про те, що тепер у країні ніхто нікому не може довіряти, що кожен боїться розмовляти навіть з друзями. Перед своїм арештом він крутився в найвищих урядових колах України. Розповідав про паніку, яку викликало в українських колах шаленство НКВС. Один прем'єр за другим йшли до в'язниці. Туди ж пішли майже всі народні комісари. Їх наступники йшли за ними через невеликі проміжки часу. Як правило, ті, хто були раніше арештовані, вербували своїх спадкоємців. Провідні партійні діячі ставали донощиками зі страху, що самі стануть об'єктами доносів. Але це не допомагало. Всі потрапили до внутрішніх в'язниць, лише один раніше, а інший пізніше. Богуцький розповів історію Маршака та Леплевського.

— Якимось вони сиділи разом і трохи випили. Леплевський звів розмову до арешту Тухачевського та вищих генералів: «Це ж нечувана річ, щоб увесь Генеральний штаб перейшов на бік ворога. Як можна було тримати таких зрадників на командних посадах? Тепер німці та японці мають усі плани Червоної армії, усе треба міняти. Але чого коштуватиме перебудова усіх фортифікаційних споруд?» Маршак відповів: «Може, того й не було. Може, то так лише говорять». Обидва, як я вже казав, були трохи напідпитку. А в такому стані навіть радянські люди говорять більше, ніж треба. Коли Маршак наступного дня прокинувся, його почали гризти сумніви. Що він наробив! Не інакше, як Леплевський його спровокував. Щоправда, Леплевський говорив майже те саме, а може, ще й гірше. Але ж йому це можна

робити! Напевно, забезпечив собі тили і вже послав у Москву донос. Маршак не бачив іншого виходу як зателефонувати до Москви й передати Єжову зміст розмов Леплевського. Леплевського було заарештовано. А через два тижні та ж доля спіткала й Маршака, бо Леплевський його завербував. Обидва зізналися в тому, що конспірувалися з метою повалення радянської влади. Окрім того, шпигували на користь Німеччини та Польщі, а також організували терористичні акти проти Сталіна та інших та ще й дезорганізували господарське життя, складаючи фальшиві плани.

У перших числах вересня мене було викликано для закриття справи. Слідчий прочитав мені так звану «двохсотку» — 204 параграф карного кодексу. Я отримав можливість прочитати все мое досьє. Я мав також можливість скоригувати в заключному протоколі все, що було неправильним. Мені дали близько 800 сторінок. Більшість із них була написана від руки. Я почав читати й одразу з'явилося бажання внести поправку. Але я щоразу натикався на зятятий опір і, зрештою, сконцентрувався на найгрубіших фальшивках. Інакше я мав би правити протоколи, як редактор править книжку. Майже в кожному реченні були якісь перекручення. Навіть зовсім незначні епізоди були викладені в такий спосіб, що все написане викликало підозру. Я не міг дати собі загубитися в дрібницях. Після 8 годин праці я ледве проглянув п'яту частину справи.

— Олександр Семеновичу, ви користуєтеся нашою поблажливістю з метою саботувати слідство.

— Я не можу виправити протягом однієї ночі трирічну брехню, особливо в умовах, коли ви утруднюєте мені роботу на кожному слові.

Я не знайшов протоколу стосовно Фленнінга, учителя німецької мови, який стверджував, що вже в Шепетівці, через десять хвилин після перетину радянського кордону, я хотів його завербувати на службу в гестапо. Я вчинив скандал, але марно.

— Олександр Семеновичу, якщо будете саботувати, то ніколи не підпишете «двохсотки». В такому разі залишитеся тут назавжди.

Дві ночі я просидів над паперами. Нарешті здався й підписав заключний протокол. Наступного дня перед полуднем 11 вересня 1939 року було забрано мене і Ярошенка. Нас розділили й змусили чекати понад три години в сусідніх шафах. Потім автомашина доставила мене на залізницю. Ярошенка я більше ніколи не бачив.

Мене помістили в спеціальний в'язничний вагон. Вікна, що виходили на платформу, були зачиненими. Але вікно в дверях до коридора було відчиненим, і я міг бачити, що робиться зовні з другого боку вагону. Виходячи з положення сонця, я встановив, що ми їдемо в північному напрямку. Було схоже на те, що наш шлях пролягав до Москви.

МОСКВА: У ГОЛОВНІЙ КАТІВНІ НКВС

Подорож тривала аж до наступного полудня. Лише надвечір мене було спроваджено з вагона. Фургон привіз нас до центральної московської в'язниці на Бутирках. Бутирки — фортеця ще з часів Петра Великого. То найкраще облаштована в'язниця Радянського Союзу. Нас завели до великої приймальної зали, майже такої за розмірами, як зала для очікування на великій залізничній станції, але більш елегантна. По обидва боки виднілися десятки бетонних телефонних кабін. В одній із них я мусив очікувати кілька годин. Стукав, аби мене було випущено до туалету. Наглядач звелів мені розмовляти лише пошепки.

Десь опівночі наглядач відчинив двері сусідньої kabіни, щоб перевірити наявність у ній в'язня. Я притулювся до стіни й почув голос наглядача:

- Ваше прізвище, громадянине?
- Фріц Гоутерманс.

Мене наче грім ударив. Коли наглядач заглянув до мене, я навмисне голосно вигукнув своє прізвище, щоб привернути увагу Фізеля. Наглядач закликав мене до порядку. Коли він пішов, я почав стукати в стіну. Фізель не реагував. Я почав бебехати так голосно, що наглядач знову прибіг. Але Фізель нічого не зауважив.

Через два місяці нас обох було перевезено з Бутирок до Луб'янки. У фургоні Фізель сидів поруч мене. Всі мої спроби привернути його увагу теж нічого не дали. На Луб'янці ми шість годин провели в сусідніх камерах, у яких нам було видано новий одяг. Я прислухався до всіх його рухів і намагався все голоснішим стуканням привернути його увагу. Все було марно.

Фізель не пройшов університетів Холодної Гори. Сидів переважно у внутрішній в'язниці в цілковитій ізоляції, як про це пізніше він розповів мені в Німеччині.

Опівночі мене помістили до камери, в якій я був один.

Мені доволі доводилося мешкати в великих московських готелях. За винятком новозбудованого на Охотному Ряду готелю «Москва», жоден номер московського готелю не міг за чистотою та елегантності конкурувати з моєю одиночкою в Бутирках. Площа її була понад 9 квадратних метрів, підлога лоснилася. Вона була вкрита паркетом, якщо був навощений і відполірований. Широкі вікна, не забиті бляхою. Шибки були матові з вмонтованими в них дротяними ґратками. Вікно можна було трохи прочинити, наскільки це дозволяли зовнішні ґрати. Ліжка, столик, крісло. Чиста постіль. Після ванни я отримав свіжу білизну й це повторювалося кожні 14 днів. Мені було дозволено взяти до камери лише найбільш необхідні речі. Ковдра й подушка, що пройшли зі мною десяток камер, десь залишилися.

Комендант блоку формально здійснив моє поселення:

— Громадянине, ви приймаєте камеру в порядку. Тепер ви відповідальні за чистоту в ній та порядок. Мусите шоранку прибирати й натирати підлогу, щоб вона виблискувала. Вдень ліжка має бути прибраним так, як це ви зараз бачите. Маєте якісь побажання?

— Чи вільно вдень лежати?

— Так, але не вільно спати.

— Я буду тут сам?

— До наступного розпорядження. Всякі зміни визначає слідчий.

— У такому разі я хотів би написати заяву про книжки.

— Для цього не треба нічого писати. Кожен має право користуватися в'язничною бібліотекою. Раз на тиждень до вас приходитиме бібліотекар. Скажете йому, що ви хочете.

Він пішов. Я огледів камеру ще раз. На стіні біля батареї висів внутрішній розпорядок.

Дозволялися книжки та гра (шахи й доміно). Вільно було раз на тиждень писати заяви. Все це вражало, особливо коли я пригадував порядки на Холодній Горі. Як усе змінилося після перелому! Чи, може, Бутирки були взірцевою в'язницею зі своїм особливим режимом, яку показували закордонним делегатам? Усе це важко було збагнути.

Мій одяг був у безпрецедентному стані. На Холодній Горі один офіцер, поляк, який заприятелював зі мною, зайнявся ремонтом нашого одягу та штопанням шкарпеток. Одна стара шкарпетка була пожертвована на нитки, кілька ниток зсукано в одну, яка скріплюлася милом. Виходила цупка нитка, що годилася для шиття та штопання. Голки виготовлялися з риб'ячих кісток. Один азербайд-

жанець із нашої камери навіть мав циганську голку для шиття взуття. У Києві вже не було нічого, і весь мій одяг там погнив. Штани вже не підлягали ремонту. Ті місця, на яких сидять, були настільки в дірках, що ні на чому було вже сидіти. Мені стало соромно перед солдатами ходити на прогулянки, і я завжди одягав плаща, навіть якщо була спека.

Упродовж останніх тижнів розвалилося і взуття. Уже давно воно стало предметом всіляких непорозумінь з адміністрацією. Унти були на ваті й мали металеві застібки-бликавки. Купив я їх улітку 1935 року зовсім дешево в магазині Баті в Празі. Вони дивом витримали чотири роки. Металеві замки кидалися в очі наглядачам, які мали наказ не полишати жодних металевих предметів у камері. У Києві хотіли ті застібки повидирати. Справа дійшла до начальника в'язниці. Він викликав мене до себе:

— Ми маємо строгу інструкцію і не можемо дозволити тримати щось металеве в камері.

— Але ви також не маєте права псувати мою власність.

— У такому разі ви повинні здати взуття на зберігання.

— Будь ласка.

— А як ви ходитимете на прогулянку?

— Буду залишатися в камері.

— Це не дозволено.

— Громадянине начальнику, це все безглуздя, інструкція не враховувала існування взуття з металевими застібками. Малося на увазі заборонити тримати в камері ножі та інші небезпечні речі.

— Я повинен дотримуватися інструкції. Будь-який метал заборонений.

— Параша також з металу, з металу миски та кружки.

— Ці предмети належать в'язниці. Інструкція стосується лише речей, що належать в'язням. Тут я нічого не можу вдіяти.

— Це моє єдине взуття. Якщо вийняти з нього замки, воно стане непридатним. Я потім не зможу користуватися ним у таборі.

Зрештою знайшли вихід. Унти стояли в коридорі перед дверима камери. Я взував їх, коли виходив на прогулянку, а в камері сидів босоніж.

Зараз же стало гірше. Подошви розлізлися, я вже не мав змоги ходити на прогулянки. Подумалось: якраз на часі мене випустити.

Моїх речей не вистачить на подальше в'язничне життя. Тридцять місяців — це набагато більше, ніж я передбачав.

Я вже ні хвилини не сумнівався в тому, що мене випустять на волю. Коли б мене хотіли скарати, то який був сенс тягти мене з Києва до Москви? Чи після звільнення буде мені дозволено полишити країну? Навряд. Але як цьому могли запобігти? Я не був радянським громадянином. Мав австрійський паспорт. Щоправда, Австрії вже не було. Чи не став я тим самим автоматично німецьким громадянином? Мене непокоїла думка про громадянство тоталітарно-фашистської держави. Не знав я також і того, чи визнають німці своїми громадянами євреїв, які свого часу були жителями Австрії? Важко було все це передбачити.

Ні в якому разі я не звернувся б з якимось проханням до німецького посольства. Може трапитися, що росіяни не випустять мене, поки не прийму радянського громадянства, і тим самим відмовлюся від виїзду за кордон. То було б прикро. Якщо ж відмовлюся від радянського громадянства, та підтверджу їхні звинувачення, що я — антирадянський елемент. А поки що я дуже нудьгував по закордону. Яка тут могла існувати свобода при спустошенні, спричиненому «великою чисткою»? Ніхто не буде зі мною розмовляти, всі будуть боятися. Буду жити серед людей як хворий на проказу. Але я знав свій темперамент. Рано чи пізно відкрию рота й знову потраплю туди, звідкіль мене випустять. Залишатися в цій країні означало б для мене до кінця життя перебувати в ув'язненні. Я дуже нудьгував за справжньою, безмежною свободою, за країнами з досконалою політичною демократією. Але чи випустять мене після всього того, що я бачив? Я боявся сподіватися.

Прийшов наглядач і відвів мене до лазні. Вона знаходилася за рогом недалеко від камери. Велике приміщення, безліч душів і кранів для мене одного. Я міг лишатися тут цілу годину. Це було чудово. Я став під струмінь гарячої води, натирав милом шкіру так, як праля натирає білизну. Коли витерся, мені вручили чисту в'язничну білизну. Повернувшись до камери я вклався в ліжко, прикрився плащем і почав марити. Мене dokonало неочікуване блаженство. Я вже бачив себе в гарному вбранні в кафе «Національ» на розі Тверської, де я п'ю добру каву та заїдаю її тістечками. Піду на Красну площу, відвідаю Мавзолей Леніна, й очі мої зупиняться на прекрасному витворі середньовічної східної архітектури — соборі

Василя Блаженного. У Ленінграді виїду на набережну Неви. Перед моїми очима вимальовувався Зимовий палац, Ермітаж, золота вежа Петропавлівської фортеці, Адміралтейство, Татарська мечеть — вся краса цього імператорського міста. Потім у будь-який час я виїду за кордон і стану вільним, цілком вільним. Нікому не підлягатиму, ніякій релігії, ніякій тоталітарній державі, ніякій таємній поліції. Не треба буде боротися, брехати, буду говорити, що маю на думці, а думати — про що захочу.

Наглядач відірвав мене від моїх марень. Приніс їсти. Миска капсуняку. Порція була наполовину менша, ніж давали на Холодній Горі, але в ній був жир і сліди м'яса. Я добре посмакував, але лишився таким же голодним, як і був до того. Двічі на день я отримував у Бутирках миску супу. Та ще до того 500 грамів хліба, що було на 100 грамів менше, ніж на Холодній Горі. Зате хліб тут був вищої якості.

У Бутирках все було добре організовано. Дійсно, взірцева в'язниця. У Харкові мати папір було суворо заборонено. Не було навіть паперу клозетного. В'язні використовували в туалетах воду та власні руки. На Бутирках перед відвідинами туалету в'язень отримував від вартового шматок туалетного паперу. Мусив той папір повернути після використання, а вартовий власноручно його знищував. Той порядок не дозволяв в'язням використовувати той папір на інші цілі.

Для написання заяв чи скарг раз на тиждень видавався аркуш паперу. Комендант блоку чи начальник в'язниці через рівні проміжки часу проводили інспекції. Можна було звернутися з проханнями. При першій інспекції начальник звернув мою увагу на матову пляму на підлозі:

- Треба краще полірувати, громадянине.
- Добре.

Я вклав у цю справу всю свою амбіцію. Наглядач дав мені віск для підлоги, щітку для натирання та дві м'які шкірки. Невдовзі підлога сяяла як люстро. Я був дуже задоволений своєю камерою. Почувався в ній так добре, що коли моє перебування в ній наблизилося до кінця, я спіймав себе на потаємній думці, що не так уже погано було б залишитися тут назавжди, зрікшись всіляких думок про свободу. В'язні бояться будь-яких змін, серед іншого й змін на краще.

Однак, не чистота і не справедливі порядки, а бібліотека робила мене щасливим. Через кілька днів після мого прибуття зайшов бібліотекар і подав мені аркуш паперу.

- Напишіть назви п'яти книжок, які ви хотіли б прочитати.
- Дайте мені каталог, бо я не знаю, що ви маєте.
- Ми маємо все.
- А зарубіжна література у вас є?
- Так, але лише переклади. Зарубіжні книжки дозволяється читати лише за спеціальним дозволом слідчого.

Я замовив п'ять книжок. Отримав їх уже наступного дня. Жодної із замовлених книжок не бракувало. Наступного тижня все повторилося. Я зухвало замовив найвишуканіші книжки. Такі, яких, на мій погляд, не могло бути в жодній російській бібліотеці, — шведських містиків та німецьких істориків, книжки про передісторію деспотизму в Малій Азії та про розшифрування ієрогліфів і клинописного письма. Замовив також книжку про теорії походження людини та про найновіші досягнення в біології. Отримав геть усе. Тюремна бібліотека в Бутирках, дійсно, була чудовою. Пізніше один в'язень пояснив мені причини. До революції Бутирки використовувалися як політична в'язниця і одне з великих ліберальних видавництв узяло на себе обов'язок безкоштовно презентувати примірники опублікованих ним книжок центральним в'язницям Москви та Петербурга.

Я ожив знову. Читав по десять годин щоденно, аж мені очі почали боліти. Я прочитав усе, що мав на увазі й що не вдалося прочитати за останні 20 років. Я багато читав у віці від восьми до сімнадцяти років, потім настав соціалістичний рух молоді, потім політична та наукова праця. В часи молодіжного руху більше доводилося обговорювати книжки, аніж насправді їх читати. Тепер же доля подарувала мені три-чотири місяці на здійснення моїх читацьких бажань. Ніколи ні до того, ні опісля я не читав так уважно. Я ніколи не читав того, що «належало читати». Не читав лише для того, щоб підготуватися до виступу чи дискусії, просто тішився думками, образами та постатями великих російських письменників. Я заглибився в історію нашої культури, прослідкував боротьбу людини з силами природи і відчував радість перемоги. Історія великих людських відкриттів розбудила мою відвагу й дала мені нову надію на майбутнє. Я був оптимістом, коли вимірював людський поступ віковими мірами. Але все ще боявся невизначеності прийдешнього дня.

Восени 1939 року мною опанував особливий настрій. Я лякався всіляких змін, боявся наступного допиту. Знав, що повинен пройти через останні двері для того, щоб вийти на свободу. В той же самий

час я був упевнений, що нічого поганого зі мною вже не трапиться. Всі небезпеки я вже пройшов, моя витримка перемогла. Але я був щасливий, коли остаточне вирішення моєї долі відкладалося. Радів з того, що мене не викликали. Я не потребував людей — натомість мав книжки. Щосереди бібліотекар приносив мені нові скарби. Багато-томні видання вважалися однією книжкою. Я замовляв такі книжки, аби мати досить читання. Мені докучав голод, я виснажився як кістяк, але все ще був здоровим.

Я вже перестав ходити на прогулянки. Був змучений, не мав взуття і послуговувався цією обставиною як причиною для відмови. У Бутирках дуже багато камер і мала територія подвір'я. Щоб кожен мав можливість прогулятися, доводилося організовувати прогулянки навіть уночі. Майже кожна друга прогулянка припадала на час сну. Я не мав ніякого бажання, щоби мене будили о 2 ночі, й намагався домовитися з наглядачем раз і назавжди. Але нічого не допомагало, мене раз у раз будили. Врешті я заявив про мою відмову комендантові. Він прийшов.

— Ми відповідаємо за ваше здоров'я. Ви повинні ходити на прогулянки.

— Гляньте на моє взуття. Вже досить прохолодно, щоб ходити босоніж.

Він пішов і через годину повернувся з лаптями, які в Росії носять селяни. З того часу я був вимушений ходити на прогулянки, на яких треба було без перерви крутитися на одному місці в одноманітному, повільному темпі. Мій шлях був позначений на землі білою фарбою. Не вільно було піднімати голову. Порушуючи правила, я іноді поглядав угору. Це було мале кругле подвір'я. З одного був напівкруглий фортечний мур з амбразурами для гармат. Саме в цій фортеці утримувався й був страчений знаменитий селянський ватажок Пугачов. Стара будівля утримувалася в чистоті, час від часу добудовувалася й модернізувалася.

Я завжди був голодний і через місяць написав Народному комісарові внутрішніх справ листа, в якому вказував, що незабаром мене три роки, як я без вини знаходжуся в ув'язненні, і прошу дозволу переказати гроші з мого ощадного рахунку на тюремний із тим, щоб користуватися послугами «лавочки» для підсилення мого в'язничного раціону. Відповіді я не отримав.

Я ставав усе слабкішим. Навіть читати мені стало важко. Цілими днями я лежав у ліжкові й дрімав.

На цей час припало відкриття, яке зробило мене майже щасливим. Таємниця зникнення креслень ніколи не давала мені спокою. Де вони поділися? Я повсякчасно про це думав.

Одного вечора я цілими годинами лежав без руху й раптом підскочив у великому збудженні. Сцена, яку три роки прикривав глибокий пил забуття, раптом виразно постала в моїй свідомості з усіма подробицями. Креслення прийшли до Відня з кількатижневим запізненням. Моя відпустка скінчилася, коли радянське торговельне представництво повідомило про прибуття для мене пакета з Москви. Я пішов до його офісу на Валленштрассе 9. Секретарка вручила мені в приймальні пакет й зажадала від мене розписку. Я розписався й пішов. За годину я все пригадав. Запам'ятав лише головні подробиці. На сходах я обміркував всю цю справу й повернувся.

— Товаришко, креслення надійшли дуже запізно. Я вже їх не потребую. Відішліть їх назад до Москви.

Вона забрала креслення й повернула мені розписку.

Я ніяк не міг заспокоїтися, бо три роки морочився з цією справою. Я постукав і попросив паперу. Довелося зачекати декілька днів, а потім описати все незнайомому мені слідчому й попросити його про допит. Відповіді я не отримав.

У кінці листопада відчинилися двері, увійшов молодий чоловік. Був він партійним секретарем у якомусь московському районі. Він вважав, що його арештовано за надмірне цитування Леніна, що вдалося мені абсурдом. Спочатку він не хотів розмовляти на цю тему, але через два тижні сам звернувся до мене:

— Олександр Семеновичу, ти не знаєш стан справ докладно, бо працював у промисловості й мало знаєшся на ідеології. До того ж, тебе арештовано на півтора роки раніше, ніж мене. За цей час відбулися певні зміни. Повір мені, не варто вживати давніх цитат із Леніна, коли не хочеш наразитися на арешт. Я сидів з одним товаришем з Тули, який був заарештований за те, що переховував підшивки «Правди» до 1923 року й показував приятелям деякі статті. Тепер йому приписують шпигування. Але то все є нісенітницею. Я теж добре читав Леніна і не завжди тримав язика за зубами. То було моєю помилкою.

Про що йшлося? Доки я сидів у в'язниці, була наново перепи-сана історія Радянського Союзу. Сталін особисто очолив написання цієї історії. То була грандіозна брехня, препарована до найдрібніших подробиць. Згідно з останніми процесами, Троцький ще в 1923 році був іноземним шпигуном. Каменєв та Зінов'єв уже в 1917 році саботували революцію. Всі опозиціонери, ліквідовані у великих проце-сах, ще у свої молоді роки пролізли в партію як закляті вороги з ме-тою її зрадити. Таке було розуміння історії в 1938 році.

Справжня історія революції залишилася в архівах держави. Все це треба було винищити. «Правда», головний партійний орган, у 1918 році ще не знала, що Сталінові у 1938 році буде потрібна інша історія революції. Сталін тоді й сам того ще не знав. Та хоч би на-віть і знав, то нічого не міг би вдіяти, бо був на той час лише непо-мітним народним комісаром, а не всемогутнім диктатором держави. Фальшування в пресі та літературі на той час було йому не під силу. Мав надійти 1937 рік.

Під час революції та громадянської війни гриміла слава того-часного керівника Червоної армії Льва Давидовича Троцького. Стра-чені як шпигуни у великих процесах П'ятаків, Муралов, Бухарін, Зінов'єв були найближчими соратниками Леніна й непохитними ре-волюціонерами. Преса й література безперервно повторювали ці іме-на. Тепер же постала необхідність усунути їх з пам'яті народу.

Сталін мусив делегалізувати не лише Леніна й «Правду», але й себе самого, своє власне минуле. В день 6 листопада 1918 року він писав у «Правді», що повстання в Петрограді забов'язане своїм успі-хом перш за все заслугам голови революційно-військового комітету товариша Троцького. Через 6 років він уже писав, що Троцький не відігравав ніякої революційної ролі. Ще через 13 років наказав ого-лосити державі устами Вишинського та військового трибуналу, що Троцький був давнім фашистським агентом у лавах партії. Всякі по-силення на газети та літературу часів громадянської війни Сталінові не подобалися і, отже, стали небезпечними.

Само собою зрозуміло, що Сталін не міг офіційно конфіскувати Леніна, бо його режим опирався на здобутки революції. Він робив вигляд, що продовжує ідеї Жовтня. Під час дискусії в партії Троць-кий охрестив режим Сталіна як режим Термідора. Під прикриттям колишньої ідеології державна структура зазнала ґрунтовних змін. Шляхом Дев'ятого Термідор тиха контрреволюція привела до влади

нову привілейовану верству — бюрократію. Проти цього звинувачення Троцького сталінський режим боронився руками й ногами. Сталін хотів лишитися справжнім спадкоємцем Великої Жовтневої революції. Саме з цієї причини він не міг заборонити Леніна та його праці, але він міг фальсифікувати їх, що й робив. Не можна було знищити підшивок старої «Правди» та давніх праць самого Сталіна, але можна було дати вказівку членам партії не посилалися на них. Перенавчання партії було поступовим, зокрема не можна було сказати відкрито, чого від них хочуть. Згори вниз йшли лише натяки. На горі було видано гасло: Троцький з 1923 року був фашистським агентом! — і вся державна машина, що займалася ідеологією й формувала громадську думку, трималася цієї директиви й спотворювала в тому дусі історію держави. Кожен без зайвих питань бачив, що треба робити. Все робилося так само, як і в апараті ДПУ. Кожен чекіст знав, що в'язні невинуваті стосовно висунутих проти них звинувачень. Так само кожен історик, журналіст, архівіст, партійний агітатор знали, що вони є малими гвинтиками в апараті потворної фальсифікації. Але ні чекісти, ні фальсифікатори історії не викривали один перед одним правдивого характеру своєї праці. Змова мовчання пов'язувала найвіддаленіших виконавців «великої чистки» та фальсифікаторів історії з центром репресій і брехні — з самим Сталіним.

Однак, легше виховати методом натяків репресивний апарат типу ДПУ, аніж політичну партію. Раз у раз якийсь молодик з наївності чи з любові до правди зривав змову мовчання. Його вихованням тоді починало займатися ДПУ.

Мій партійний секретар Кузнецов мав 26 років. Він був одним із тих наївних, які необережно заблукали в історію партії. У перебігу півторарічного слідства, в якому йому інкримінували шпигунство й терор, він зрозумів свої справжні злочини. Часто цитував Леніна й не завжди до місця.

Він говорив мало, за що я йому був вдячний. Роками я детально розпитував кожного нового в'язня, якого зустрічав, з метою відтворити загальну картину того, що сталося. Тепер я вже був певен того, що дуже добре зрозумів ідею, якою керувався Сталін, коли починав «велику чистку» і як цей гігантський процес вийшов з-під його контролю. Мене вже більше не цікавили долі окремих людей — вони

вже не могли щось додати до того, що я знав. Я віддавав перевагу читанню. Кузнєцов був товаришем без претензій. Лише вечорами ми про щось розмовляли.

Я зрозумів, що він знав про світову ситуацію менше, ніж я. Навіть не чув про пакт Молотова-Ріббентропа. Я, було, полишив свою гадку про те, що почалася війна, оскільки не трапилося нічого такого, що її підтвердило б.

І тоді через тиждень з'явився в камері третій. Був це башкир з Уфи. Великий, кістлявий, трохи похилений. Говорив російською злим, хрипким голосом. Був свого часу народним комісаром робітничо-селянського контролю в башкирській республіці. До революції пас овець. По дорозі з Уфи до Москви йому до рук випадково потрапила газета. Можливо, він їхав разом із людьми, які поверталися з таборів до Москви й читали газети. Він нам розповів, що вибухнула війна. Що Радянський Союз і німці поділили Польщу, що німці знаходяться в стані війни з Францією та Англією і тому подібні уривки інформації. Я не вірив жодному його слову, настільки неймовірною здавалася ця інформація про спільні акції Радянського Союзу та гітлерівської Німеччини. Та й сам він справляв враження людини не зовсім нормальної.

Але вже через три дні його інформація знайшла підтвердження. Відчинилися двері й до камери зайшов новий в'язень. Було видно, що його недавно було арештовано, бо він був загорілий та ще в таку пору року. Він виявився радянським дипломатом у Гонконгу. Його було викликано телеграмою Молотова й арештовано негайно після приземлення літака на радянській землі. На початку своєї книжки я описав, якою сенсацією була для нас його поява. Такою ж самою сенсацією для нього були наші розповіді. Багато років він провів за кордоном, мабуть, чув про великі процеси і мав про них своє власне уявлення. Чув також про численні арешти серед своїх приятелів, товаришів та родичів. Але чув він про це все здалеку, дійсного ж образу цієї акції він ніколи не створював. Він погоджувався, що люди у великих процесах були невинуватими. Але те, що арештовано мільйони напевно невинуватих людей, переходило межі його уяви. Зайшов він до нашої камери зовсім не будучи психологічно до всього готовим і на першому ж допиті зіткнувся з брутальною брехнею.

Дипломат приніс нам докладні відомості про розвиток політичних подій, які довели до війни, та про ситуацію на фронтах. Я був

щасливим. Німецький фашизм навис над Європою як скеля. Тепер ця скеля почне падати і свобода повернеться до середньої Європи. Я знову побачу свій край. Я вирішив після мого звільнення та ймовірної депортації податися через Швецію до Англії. Був переконаний, що всі мої соціалістичні друзі подалися до армії західних держав, до боротьби проти Гітлера. Я збирався півроку відпочити і потім приєднатися до них.

Я ніколи не вірив у можливість повалення фашизму в Німеччині без війни, в усякому разі за нашого покоління. Підсвідомо я завжди очікував війни, але ніколи не вважав, що Гітлер настільки дурний, щоб втягнути себе у війну. Взагалі кажучи, диктатори завжди були боягузами. Вони починають воювати лише тоді, коли немає великого ризику: анексія Австрії, захоплення Судетів, окупація Праги. Ймовірно, Гітлер, незважаючи на англійські гарантії, сподівався, що напад на Польщу не викличе світової війни. Всупереч очікуванню, Франція та Англія відповіли оголошенням війни, але воювати не починали, французькі літаки не атакували німців цілих 18 днів, тоді як «люфтваффе» нищила опір польської армії. Я боявся, що Захід може піти на поступки Гітлерові.

Я виразно бачив позицію Сталіна. Хай Європа взаємно винищує себе, він зачекає, а потім, спираючись на свою свіжу і не пошкоджену армію, буде диктувати Європі свої умови миру. Під кутом зору ленінської теорії не було нічого поганого в тому, щоб використати протиріччя в капіталістичному таборі. Але мене дуже дивувала позиція радянської преси щодо цієї боротьби. Я розумів би нейтралітет з виразною симпатією до Заходу. Але ж, насправді, мало місце зовсім протилежне. Партія в Москві видала пресі наказ стати на боці німців. Англію та Францію таврували з позиції Геббельса як плутократії, що проводять імперіалістичну агресію проти Німеччини. Уже це було відходом від ленінських принципів. Я тоді не міг передбачити розвитку політичних подій і боявся, що війна скоро скінчиться компромісом Гітлера з західними державами.

У розмовах з башкиром я познайомився з невідомими мені новими аспектами радянського життя. Він розповідав про те, який вигляд мала дача, яку він отримав від уряду маленької республіки Башкирії. І в ній панувала система привілеювання, або, кажучи простіше, підкупу головних урядовців. Високі партійці в Москві, з якими я познайомився в 1931 році, жили скромно. Але вже через

рік почалося привілеювання певних верств. Раніше існувала верхня межа заробітної плати — партмаксимум — для всіх членів партії, і її ніхто не міг отримувати більше. Наприклад, у 1931 році я мав отримувати на своїй посаді 400 карбованців. Але оскільки я був партійним, то отримував лише 280. Той порядок було встановлено свого часу під тиском Леніна. Він хотів таким чином запобігти напливу кар'єристів до партії. Членство в партії не повинно було приносити ніяких матеріальних переваг. Члени уряду оплачувались не вище за висококваліфікованих робітників.

Знищення землеробства впродовж колективізації принесло в 1930-1933 роках великий голод. Водночас на селі розвинулася ситуація, що загрожувала безпеці держави. Без жорстко дисциплінованого репресивного апарату Сталін був не в змозі вийти з цієї кризи. Могло дійти до повстань голодних селян, повстань, які охопили б також і міста. Отже, апарат ДПУ мав функціонувати. Для режиму це було питанням життя і смерті. Треба було задобрити чекістів, аби вони не голодували так само, як і решта народу, бо інакше вони могли приєднатися до народних мас і повалити диктатуру. В боротьбі за утримання влади Сталін був змушений підкупити частину бюрократії надзвичайними матеріальними подачками.

Але на ДПУ Сталін не зупинився. Він потребував інженерів і техніків, аби виконати плани індустріалізації. Тож і та верства була привілейована, хоч і не такою мірою, як чекісти.

На ідеологічному фронті письменники та журналісти також користувалися привілеями свого становища. Вони мали оспівувати диктатуру. Та робота була дуже занудною й ганебною, але вона добре оплачувалася. У цьому випадку не стільки бажання утриматися при владі, скільки особисте марнославство спонукали Сталіна до великої щедрості.

Але найбільш ласі шматки дісталися провідним адміністраторам, людям, які керують партійним і державним апаратом. Від них залежала безпека диктатора, змова серед них могла призвести до успішного палацового перевороту. Отримувані привілеї далеко виходили за межі того, що можна було очікувати. Їхнє матеріальне становище було кращим, ніж у державних мужів навіть найбільш багатих держав. І це при такій бідності нашої країни.

Я спостерігав той процес привілеювання з самого його початку. Коли я прибув до країни, в ній панувала рівність. Лише найвищі

чини, тобто члени Політбюро й головні комісари ДПУ, мали краще матеріальне забезпечення. Це тривало доти, доки боротьба з селянами не змусила Сталіна до підкупу апарату. Я мав змогу спостерігати той процес крок за кроком. Спочатку було ліквідовано партмаксимум. Під час голоду гебісти й високопоставлені чиновники могли задовольняти свої потреби в спецрозподільниках за низькими цінами, що на практиці призвело до того, що їхня реальна заробітна платня була збільшена приблизно в 10 разів. Вони отримували службові автомобілі, безкоштовні путівки в санаторії Кавказу, харчувалися в спеціальних ресторанах за сміхотворно низькими цінами і т. д. Але то були дрібниці в порівнянні з тим, що настало пізніше.

Якось Богущкий розповідав мені про життя Косіора. Я йому казав:

— Само собою зрозуміло, що державні діячі не повинні мати ніяких матеріальних клопотів. Я не вбачаю нічого поганого в тому, що людина типу Косіора заробляє шість тисяч карбованців на місяць, у той час як я, скажімо, лише одну тисячу.

Богущкий мене перебував:

— Кажі 60 000, і то лише частина суми, яку він отримував від держави.

Я був вражений і, правду кажучи, був певен того, що він перебільшив. Богущкий був закоренілим пуританином. У двадцятих роках, через десять років після революції, йому прийшло в голову реквізувати в людей меблі, які вони отримали під час революції в процесі конфіскації майна буржуазії та поміщиків. Тими меблями свого часу сільради й міськради наділяли заслужених партійців, робітників, червоноармійців та службовців. Формально ті речі лишалися власністю держави. Але ніхто про них не дбав, давно вже всі забули про цю справу і мали ті меблі за свої. Богущкому прийшла думка, аби все те реквізувати й створити фонд допомоги дітям. Він зміг добитися необхідних партійних і урядових ухвал. Було оголошено, щоб власники або повернули меблі, або заплатили за них гроші. Всі вчинили завзятий опір, особливо правляча верхівка, і Богущкий нажив собі багато ворогів. Але на той час це ще не було для нього небезпекою.

Мені здалося, що цей поборник революційної справедливості й ненависник розкоші перебільшує, але наступна розмова з башкиром переконала мене в тому, що Богущкий не перебільшував. Існував,

наприклад, спеціальний фонд з благородною назвою «Фонд культурного розвитку працівників». Як мені розповів башкир, із коштів цього фонду покривалися витрати на утримання дач провідних людей режиму. Залежно від рангу привілейованого, дача була більш чи менш розкішною, обставлена багатше й красивіше, мала більше служб за рахунок держави і тому подібне. Башкир розповідав мені про те без слова критики і був навіть здивований, коли я обурився. Він вважав, що так і мало бути й твердо вірував у те, що соціалізм має привілейувати верхній прошарок за рахунок народних мас, що жили в злиднях. З ним неможливо було сперечатися на цю тему. Позиція нової радянської демократії була мені зовсім чужою. Вони говорили про соціалізм, але їхні погляди не мали нічого спільного з соціалізмом. Я перестав із ним сперечатися. Вся його ідеологія була мені чужою і він справляв на мене трохи диявольське враження.

Довге голодування дуже мене ослабило, я був у розпачі. До цієї пори мені чудом вдавалося зберегти здоров'я, а тепер напередодні звільнення сили зовсім мене полишили. Я почав кашляти. Неодноразово звертався до Наркома, але мені не відповідали. Не мав я й слідчого, до якого міг би звернутися. Тоді я вдався до крайнього засобу й написав листа до начальника в'язниці приблизно такого змісту: «Я пишу Вам листа з проханням викликати мене на допит. Моє перебування в ув'язненні під слідством триває вже три роки. Я не маю в країні ніяких родичів, котрі могли б надати мені необхідні 50 карбованців щомісяця. Я неодноразово просив дозволу отримати необхідні кошти з харківської ошадної каси. На всі мої подання я не отримав жодної відповіді. Якщо й цей лист залишиться без відповіді, я буду змушений через три дні розпочати голодування».

Того самого вечора прийшов начальник.

— Я надав ходу вашому листу. Маю сподівання, що будете викликані на допит, але це від мене не залежить. Я не раджу вам починати голодування. Це можуть зрозуміти як антирадянську демонстрацію.

— Я вже просто не маю сил, щоб довше чекати. Тутешніх харчів вистачає лише тим, хто має внутрішні резерви. Посудіть самі, громадянине начальнику, якщо хтось сидить роками в ув'язненні й не має грошей, аби щось купити собі в «лавочці», повинен марно загинути.

— Ви отримаєте відповідь, але нічого не вимагайте таким засобом, як голодування.

— Я ж не вимагаю ніяких привілеїв. Я знаходжуся в становищі гіршому, ніж інші, бо в мене немає тут родичів. Чи повинен я з цієї причини гинути з голоду?

Начальник вийшов. О 2.30 ночі мене було викликано на допит. Наглядач провів мене через подвір'я, коридори, сходові клітки до дуже елегантно обставленого фойє. Під стінами стояли шкіряні крісла. Підлогу покривав важкий килим. До кабінету вели оббиті шкірою двері. Той великий хол нагадував зали великих трестів чи банків на Заході. Усередині, під однією із стін, знаходилася ніби готельна адміністрація. Стояв там молодий чекіст й обслуговував телефонні апарати. Перед собою він мав пульт з різними перемикачами. Коли над дверима то тут, то там виблискували сигнальні лампочки, він висилав солдата. Мені було велено сісти в шкіряне крісло й зачекати хвилину. Потім через оббиті шкірою двері мене завели до одного з кабінетів. Кабінет був яскраво освітлений і всередині красиво вмебльований. За столом під лівою стіною сидів один з найвищих офіцерів НКВС. У петлицях він мав три ромби. Поруч нього стояв високий, ясноволосий молодий капітан, котрий чемно запросив мене зайняти місце в шкіряному кріслі, яке стояло біля протилежної стіни. Обидва, схоже, переглядали мою справу, зрештою комісар запитав:

— Ви писали до Народного комісара, і я отримав вказівку розібратися з вами. Цього ви хочете?

— Маю два прохання. Прошу завершити моє слідство і прошу також дозволу отримати гроші з мого ощадного рахунку в Харкові з тим, щоб я міг отримувати додаткове харчування в «лавочці».

— Більше як 20 осіб дали проти вас свідчення.

— Громадянине комісарє, всі ці звинувачення вигадані. Кожна розсудлива людина, прочитавши без упередження ті зізнання, зрозуміє, що їм не можна йняти віри.

— Може й так, але це дуже ускладнює нашу ситуацію стосовно вашої справи. Маємо допитати всіх цих людей заново та з'ясувати, чи підтверджують вони свої звинувачення проти вас. Ці люди знаходяться в віддалених таборах, і вся ця справа вимагає часу. Наберіться терпіння.

— Громадянине комісарє, я охоче терпітиму, але я голодаю. Прошу вас дозволити перевести гроші з мого ощадного рахунку в Харкові.

— Це дуже складна річ. Чи не маєте ви якогось родича в Москві, якій міг би прислати вам гроші? Ми дали б йому про це знати.

Перед тим, як дати йому відповідь, я на мить замислився. Він поставив мене в складне становище. Я міг би назвати свого далекого родича, якби був певен, що з цього не станеться нічого поганого, особливо якщо він, перелякавшись за своє життя, відмовиться від мене, щоб довести свою лояльність.

— Громадянине комісарє, я не маю жодного родича, але маю далеких знайомих, котрі зможуть мені допомогти. Але ж вони побояться мати щось спільного з «ворогом народу».

— Поясніть їм, що їм нема чого боятися. Дайте їх прізвища й адреси.

Я продовжував вагатись. Мені тоді прийшло до думки прізвище одного знайомого, який був досить високопоставленою особою. Я подумав: якщо він досі не арештований, то нічого вже йому не станеться. І я назвав його прізвище.

Комісар його занотував.

Через кілька днів мене було викликано з речами. Авто завезло мене в центр міста до внутрішньої в'язниці НКВС. Я знову помітив, що обіч мене їхав Гоутерманс.

Після прибуття на Луб'янку мене прийняла наглядка й спровадила до лазні. Поки я мився, мої речі були ретельно обшукані, після чого я опинився в маленькій кімнатці без вікон. У ній було лише ліжко, простір між ліжком та стіною був дуже тісним. Опівночі мене було звідтіля забрано на допит, який проводили двоє молодих офіцерів. Старший глянув на мене з цікавістю.

— Громадянине, який у вас вигляд? Чи не соромно з'являтися mezi люди?

Він показав на мої подерті штани. Я повернувся, й вони обидва почали сміятися. Побачили, що мої штани вже зовсім не мали тилу.

— Накажемо видати вам інше вбрання. За що сидите?

— Не знаю.

— А за що вас арештовано?

Це вже було для мене занадто. На той час я вже нічого не боявся і відповів саркастично:

— Ви говорите так, буцім-то не ви мене, а я вас арештував. Самі повинні знати, чому мене арештовано.

— Вас арештовували не ми, а люди з Харкова. Ті, що вас арештовували, давно самі за ґратами.

— Якщо ви вважаєте, що я невинуватий, а це так і є, то чому я досі тут? Чому не звільняєте мене негайно?

— Це не робиться так швидко. Ми готуємо документи для Народного комісара. Він сам має прийняти остаточне рішення у вашій справі. Ви повинні мати терпіння.

— Громадянине слідчий, я охоче терпітиму, але дуже голодую. Допоможіть мені отримати мої гроші.

— Ми помірковано, що можна тут зробити.

Почався допит. Я мусив розповісти все з початку. Впродовж допиту він заглядав у мою справу. Раптом перервав мене словами:

— Аж не віриться, що в Харкові позабирали фізиків. Тепер вони замість того, щоб працювати, сидять у нас.

Вони повідомили, що й Обреїмов знаходиться в них. Він попросив наукові книги, папір та ручки в достатній кількості й розробив нову теорію у своїй галузі. Зараз вона вже, мабуть, опублікована. Слідчий показав мені ці матеріали. Я вже забув, про що саме там йшлося.

Через дві години мене відіслали до камери, в якій сидів чоловік років 30. Був це службовець Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. Я був так зайнятий своєю справою, що навіть не запитав, за що він сидить. Він сказав мені, що в одній із сусідніх камер сидить маршал Єгоров.

Наступного дня мене знову було викликано на допит. Слідчий написав великий заключний протокол. Він не був, як звичайно, витриманий у формі запитань та відповідей, а мав вигляд опису мого слідства. Коли дійшло до звинувачення в шпигунстві, я хотів пояснити слідчому, яким абсурдним є це звинувачення і якою невинною є вся справа з кресленнями. Але він не дав мені нічого сказати.

— Чи не маєте ви нас за ідіотів? Чи гадаєте, що ймемо віри звинуваченням у шпигунстві? Що з вас був би за шпиг? Ми вивчили ваш характер. Ви зовсім не схожі на шпига.

— Чому в такому разі мене не звільняєте?

— Не все одразу. Ми повинні залагодити деякі формальності.

— Громадянине слідчий, я маю враження, що ви готуєте моє звільнення. Я зможу залишитися деякий час тут, чи ви мене одразу депортуєте, як це було з моєю дружиною?

Він не хотів відповідати, але, зрештою, сказав:

— Не клопочіться про те, що має вирішити Народний комісар. До того ж, ви не один на світі, тут досить є таких, як ви.

— Чи зможу я отримати свої гроші? Я не хочу померти з голоду до того, як мене звільнять.

— Ми подивимося, що можна зробити. Грошей ви, можливо, й не отримаєте, зате будете поміщені в камеру, де можна добре поїсти.

Я ніколи раніше не чув, щоб були превілейовані камери, і в його обіцянку не повірив. Я підписав заключний протокол, і повернувся до камери. Мене огорнула лють, я почав калатати в двері й завимагав від наглядача шматок паперу, на якому написав до начальника в'язниці: «Немає сил терпіти голод. Якщо на протязі двох днів не отримаю гроші на лавочку, відмовлюся приймати їжу».

Трохи пізніше я був викликаний до начальника:

— Голодування вважається у нас антирадянською демонстрацією. Таким способом ви не зможете нічого досягти. Застерігаю вас проти цього.

— Громадянине начальнику, у мене немає вибору. Я вже використав усі інші засоби.

Мій колега по камері був вражений.

— Як можна писати такі речі до НКВС? Вони застосують проти вас суворі репресії.

— Минули ті часи, коли я їх боявся.

Коли через два дні наглядач приніс мені суп — я відмовився. Не торкнувся навіть води. Через півтора дні я був покликаний до слідчого.

— Ви збожеволіли, Олександр Семеновичу? Тут, у нашій цитаделі, влаштовувати демонстрації проти радянської влади? Чи хочте в останню хвилину зіпсувати свою справу?

— Громадянине капітане, я не маю вибору, бо вже просто не можу зносити голоду. Я маю право поводити себе так, як це роблять радянські в'язні. Хочу мати свої 50 карбованців на «лавочку». Моє бажання не є антирадянською демонстрацією.

— Я вимагаю від вас, щоб ви припинили голодування.

— Не припиню.

— Олександр Семеновичу, я саме збирався щось зробити у вашій справі, коли надійшло повідомлення про вашу голодівку. Зрозумійте, що НКВС не потерпить ніяких незаконних засобів впливу на себе. Я не зможу нічого для вас зробити, доки не припините голодівки.

— Місяцями я не вдавався до голодування. Але ви нічого для мене не зробили, і я вам уже не вірю.

— Якщо припините голодування, отримаєте все, чого потребуєте.

— Коли я отримаю свої гроші?

— Гроші не отримаєте, зате отримаєте досить харчів. Але перед тим маєте припинити голодування.

— Я не можу вам вірити після всього, що пережив, громадянине слідчий.

— Олександр Семеновичу, ідіть зараз до начальника в'язниці й скажіть йому, що припиняєте голодівку. Тоді я все для вас зроблю.

Я відмовив. Він розсердився.

— Ви дурень, який хоче лобом розбити мур. Я даю вам добрі поради, а ви опираєтесь, мов козел.

— Можете ви мені пообіцяти особисто, громадянине слідчий, що в тій чи іншій формі виконаєте моє прохання, якщо припиню голодування?

— Обіцяю.

— Тоді я припиняю.

— Ідіть до начальника в'язниці й зробіть йому відповідну заяву.

Але до цього не дійшло. Мене повернули до камери, яка була вже порожньою. Мого співкамерника забрали, щоб він не міг бути свідком моєї перемоги. Через кілька хвилин двері відчинилися і зайшов керівник «лавочки». Він дав мені папір та олівець і попросив написати, що я хочу отримати.

— Громадянине, у мене немає грошей на рахунок.

— То байдуже, напишіть, що хочете мати.

— Я не знаю, що є на складі, не знаю цін і не знаю, що маю право замовити.

— Пишіть, що треба, а ми подивимось, що з цього вийде.

Він пішов. Чогось подібного я не пам'ятаю. Кожна камера раз на місяць мала день «лавочки». Якщо хто-небудь у цей день випадково був на допиті, то втрачав свій шанс і цілісінський місяць нічого не отримував. Навіть якщо вони переведуть гроші на мій рахунок, за-

вжди існувала ймовірність пропустити день «лавочки», у такому разі доведеться очікувати цілий місяць. А тут лавочник сам прийшов до мене в камеру, щоб прийняти від мене замовлення. «Світ перевернувся догори ногами», — подумав я сам собі.

Та це ще не був кульмінаційний пункт мого здивування. Я виписав усе, що мені прийшло на думку, зовсім не маючи надії справді щось отримати. Гадав, що вже сам факт замовлення якось заспокоїть мій голод. Через чверть години повернувся лавочник і мовчки забрав мій список. А ще за півгодини він приніс усе. Навіть шоколадки. Я онімів.

— Коли ще можна буде зробити замовлення?

— Коли все з'їсте.

Проте й це ще було не все. Увечері прийшов наглядач і приніс мені нормальний обід — суп, смажене м'ясо та картоплю.

— Чи часто будуть такі харчі?

— Щоденно.

Я так добре наївся, що вирішив із принесених з лавочки продуктів зробити недоторканий запас. Через три дні я почував себе як курортник. Явно відчував, що сили повертаються до мене. На третій день, а було це 18 грудня 1939 року, мене було викликано з речами й спроваджено до середніх розмірів кімнати зі столом та паркетом і наказано чекати. Потім мені вчинили ретельний обшук і, нарешті, службовець приніс мені купу одягу. Я мав підібрати собі, що хотів. Вибрав пару черевиків, штани й дуже гарне зимове пальто. На підкладці красувалася етикетка стокгольмської кравецької фірми. Я сам собі подумав: мабуть, відкликали якогось радянського дипломата зі Швеції й розстріляли. А тепер дають мені його вбрання і, можливо, я поїду до Стокгольма.

Коли я вбрався, наглядач вийшов з рештою одягу і я почув, як він відчиняв сусідні двері. Прислухався — в сусідній кімнаті був Готтерманс, він також отримав одяг.

Я спробував достукатись до нього. Дарма.

Увечері фургон відвіз нас у Бутирки. Ми знов опинилися в сусідніх телефонних будках. Цілу годину я простукав без всякого результату. Була вже північ, коли мене забрав наглядач. Він відвів мене до іншого відділення в'язниці. Всі електричні лампи були пофарбовані в блакитний колір для протиповітряного маскування. Ще дві години я очікував у телефонній будці. Близько другої години мене забрав

наглядач і завів до великої зали. В ній до стін було приторочено приблизно двадцяти гамаків зі щільної парусини. На гамаках були матраци. Панували сутінки. Кілька в'язнів підвелися й запитали мене по-німецьки, хто я та звідкіля.

Упродовж розмови я спостеріг, що в кімнаті знаходилися самі лише німці. Була це взагалі дивна камера: посеред неї великий довгий стіл, на якому лежали шахи, доміно й книжки. Було багато вільного місця, стояло близько двох десятків стільців. Я встиг помітити багато хліба та інших продуктів харчування по всіх кутках. Запитав:

— Що це все означає, куди я потрапив?

— Повертаємося додому, нас відправляють до Німеччини.

— Чи всі ви тут німці?

— Так, а ти хто?

— Я громадянин Австрії.

— Зараз таких немає, Австрії вже не існує. Тепер ти німець

— Але ж я єврей. Чи й мене також пошлють до Німеччини? Гадаю, що коли ми маємо бути депортовані, кожен може поїхати куди хоче?

— То лише припущення, а насправді ти поїдеш до Берліна разом із нами. В усякому разі, гірше не буде. Будь задоволений, що вивешся звідси.

— Як тут з харчами?

— Як у санаторії. Вранці привозять столик з какао та яйцями.

— Прошу вас не жартувати зі мною.

— Це серйозно. Ми ніколи так не харчувалися на волі. Хочеш трохи шинки?

Ошелешений, я все ще вважав, що мене розігрують. Але вони знайшли спосіб, як мене переконати. Запропонували мені яечню з шинкою і тому подібне.

Нарешті баварський комуніст товариш Альбрехт, який у цій особливій камері був кимось на зразок старости, розповів:

— Іди спати, товаришу, а вранці про все довідаєшся. Вибирай собі будь-яке вільне ліжко.

Це були ліжка, що опускалися. Вони являли собою металеву раму з добрим матрацом. Незважаючи на те, що це було перше нормальне ліжко з часу мого арешту, я довго не міг заснути.

ДЕПОРТАЦІЯ

Камера в'язнів, призначених для депортації, являла собою одне з унікальних явищ, які лише можна собі уявити. Солдатам відоме поняття «нічії землі» між фронтами. Уявімо собі будинок, розміщений поміж неприятельськими лініями фронтів. Уявімо також, що незважаючи на вогонь з обох боків, мешканці не полишили свій будинок, і тоді матимемо поняття про атмосферу в нашій камері.

У січні 1945 року в одному з передмість Варшави я пережив вступ російської Червоної армії. Німецькі війська полишили ту місцевість, Влохи, ще опівдні 16 січня. Росіяни не з'явилися протягом 30 годин. Ходили чутки, що Варшава вже вільна. Але впродовж тих 30 годин у Влохах не було ніякої державної влади. Німецька влада була ліквідована, і люди відпочивали після шести років гноблення. Нова державна влада ще не встановилася. Навіть через кілька днів після вступу в місто радянських танків ситуація не змінилася. Я почувався чудово. Здійснився ідеал анархізму. Ніхто нікому не підпорядковувався. Через кілька днів постала нова влада. Але знадобилося ще цілих п'ять років для того, щоб ліквідувати свободу громадян так ґрунтовно, як це перед тим вчинили тоталітарні диктатури гестапо та ДПУ.

Тоді, 16 січня 1945 року, я опинився у Влохах поміж двома державними апаратами. Ми були вільні від натиску як одного, так і другого. Принаймні один той день.

В'язні в депортаційній камері в Бутирках якраз і знаходилися під тиском цих двох апаратів. Вони ще боялися ДПУ і вже боялися гестапо. Якесь необачне слово ще могло потягти за собою переслідування з боку сталінського апарату. В той же час прорадянська позиція могла через кілька тижнів викликати переслідування вже з боку гестапо. Треба було виявляти обережність, бо в камері могли знаходитись агенти ДПУ. Але вже з'явилися й агенти гестапо, які ви-

рішили запобігати ласки німців ціною зради своїх товаришів. В тих умовах взагалі було небезпечно відкривати рота.

Та я про це не дбав. Говорив вільно про все, що думав. Останні тижні в мене виробився імунітет проти прояву обережності. Я відчував потребу вільного спілкування протягом, принаймні, декількох днів.

Коли я прокинувся наступного ранку, то не хотів вірити власним очам. Через півгодини після вранішнього туалету до камери заїхав столик на коліщатах. Був це тип візка, який використовують у вишуканих берлінських будинках для роздачі чаю. Обидві його горизонталі були заповнені чудовою смакотою. Кожен із нас отримав білий хліб, по два яйця, масло й шинку. Та ще до того й какао. Я запитав Альбрехта:

— Навіщо вони це роблять?

— Хочуть нас відгодувати й зробити більш презентабельними. Вони не хочуть депортувати ораву кістяків, це справить погане враження.

— Як давно ви тут?

— Дехто вже по чотири тижні. Вже відправлено до Німеччини два ешелони. Люди навіть не мають бажання їхати, так тут добре.

Однак я подумав, що краще було б виїхати негайно, й до того ж не до Німеччини, а до Швеції. Мені все ще не вірилось у можливість примусової депортації до Німеччини. Я не був у Європі впродовж ряду років і не мав жодного уявлення про те, якими складними стали поїздки по ній з приходом до влади Гітлера. З давніх часів знав, що існує певна практика депортації. Люди завжди мали право вибору країни, куди бажали бути депортованими. Можна було депортувати з певної держави, але ніколи не можна було депортувати до якоїсь конкретної держави. У дискусіях зі своїми товаришами я енергійно боронив цей пункт міжнародного права. Товариші мені не вірили й мали рацію.

Через деякий час ми дізналися про подробиці механізму депортації. Весь наш поверх, як і поверх нижче, займали ті, хто підлягав депортації, усього десь близько 200 чоловік. Під нами була камера, в якій сиділо десь 20 жінок. Між нами й ними встановився вільний контакт шляхом перестукування та листування через туалет. Незважаючи на це, мені знову не вдалося зв'язатися з Гоутермансом.

У жіночій камері сиділо кілька моїх знайомих, зокрема Зенз Мюзам та Карола Негер. Сиділа там також Грета Бубер, дружина колишнього керівника німецької партії. Зенз Мюгер була баваркою, дружиною німецького поета й анархіста Еріха Мюзамма. Я його дуже цінував. З приходом до влади Гітлера, нацисти його арештували й надовго запроторили до в'язниці. Зрештою його знайшли в камері повішеним на віконній рамі. Чи це було самогубство, щоб позбавити себе подальших тортур, чи фашисти замордували цього витонченого, висококультурного лірика, сам вигляд якого діяв на них провокаційно, — про це ми вже ніколи не дізнаємося. Його ж дружина емігрувала до Москви. В колах німецької еміграції вона була відома тим, що завжди говорила те, що думала. Саме ця обставина й призвела її до арешту в 1936 році.

З Карол Негер я познайомився 1933 року в Москві. Раніше в Берліні я знав її лише як акторку театру Шіффбауердам. Була це прекрасна жінка й велика акторка. Вона трималася подалі від соціалістичного руху й оберталася в Німеччині переважно в буржуазних колах. Тим паче я був здивований, коли зустрів її в 1933 році в Москві. 1932 рік був останнім роком німецької демократії. Німецька інтелігенція була дуже цим стурбована й розуміла, що так далі бути не може. Було невідомо, хто прийде до влади — фашизм чи соціалістична революція. На той час вплив комуністів дуже зріс у колах німецької інтелігенції. Отож Карол Негер, типова вишукана і респектабельна аристократка, потрапила під вплив привабливих соціалістичних ідей. Почала вчашати до робітничої марксистської школи, щоб познайомитися з цим ученням. Там познайомилася з одним із викладачів, товаришем Бекером, який походив з Росії, вийшла за нього заміж і поїхала разом з ним до Москви.

Карол не очікувала в Москві багатства, проте злидні, в які вона потрапила, перевершили її уяву. Чоловік не належав до тих, хто міг в соціалістичному суспільстві зайняти місце під сонцем. Він не мав ніяких зв'язків. Молода пара навіть не мала свого помешкання. Карол завагітніла, коли ж повернулася з пологового будинку, то не знайшла в домі навіть ліжка. Матеріальна скрута призвела до розриву стосунків між цим молодим подружжям. Коли я познайомився з Карол Негер у 1934 році в Москві, вона вже була розлучена. Нею опікувався Михайло Кольцов, знаменитий журналіст, редактор

«Правди». На той час це була дуже впливова людина. Його високо цінував Сталін. Партійний апарат і апарат ДПУ постачали його цікавою інформацією з усіх куточків країни, яка слугувала матеріалом для його статей. Писав він про всі слабкі сторони радянського життя. Коли партія хотіла без чергової кампанії, тобто без офіційного партійного чи урядового штампу звернути на щось увагу громадськості, зверталися з цим до Кольцова. Він осмілювався писати про речі, за які інших негайно було б виключено з партії. Коли Олексій Толстой на конференції російської спілки письменників визнав свою провину в тому, що у своїй літературній праці порушував директиви партії, сповідуючи формальний, а не соціалістичний реалізм, Кольцов виступив проти великого письменника. У своїй статті він дуже саркастично зобразив його позбавлений гідності виступ. Переконливо доводив йому, що в літературі немає понять, які відповідали б таким гаслам, як «формалізм», «соціалістичний реалізм» і тому подібне. Принаймні він, Кольцов, цього не знає.

Михайло Кольцов був енциклопедистом. Багато подорожував, бував у Берліні й цінував берлінських лівих літераторів та акторів. Коли почув, що акторка Карол Негер у біді, вирішив прийти їй на допомогу. Карол не знала російської, отже, сцена в Москві була для неї закрыта. Він намовив її опублікувати в одному з літературних журналів, редактором якого був, серію статей про видатних німецьких акторів. Карол спробувала і це їй вдалося. Кілька акторських портретів, що вийшли з-під її пера, були опубліковані. Кольцов виплатив їй надмірний гонорар, добився для неї безкоштовний номер у московському готелі «Савойя». Вона поволі приходила до тям після всього пережитого. Потім почала працювати у фільмі, який ставив Еріх Вангенгейм на тему: «Справа Дімітрова».

Навесні 1936 року її було арештовано. Це трапилося ще за місяць до арешту моєї дружини. Було це як грім серед ясного неба. Карол Негер ніколи не займалася політикою і зовсім не розуміла того, що діялося навколо неї. Коли її попросили назвати лідерів опозиції в партії, вона не знала. Ми не могли зрозуміти, що від неї хочуть.

У камері я дізнався про деякі подробиці її долі. Її було засуджено на десять років. Вона утримувалася в ізоляторі й страшенно голодувала, хворіла на тиф і тому подібне. Але незважаючи ні на що, лишалася красивою і чарівною жінкою. Її доля дуже мене вразила. Я пам'ятав розмову, яка відбулася в Москві за кілька місяців до її арешту. Карол

розповіла мені про смерть свого першого чоловіка — німецького поета Клабунда. Клабунд був хворий на сухоти, останні роки життя провів у курортній місцевості Швейцарії. Не хотів, щоб його дружина, яка завойовувала німецьку сцену, псувала через нього свою артистичну кар'єру. Перед смертю викликав її до себе і взяв з неї зобов'язання не дотримуватися жалоби й повернутися на сцену: «Думка про те, яка ти на сцені полум'яно молода, красива й талановита робить мене щасливим. Не втрачай жодного дня, коли мене не стане».

Яка несправедлива, яка жорстока доля! Ця жінка мала все, що тільки життя могло їй дати. Однак вона все покинула й пішла за ідеєю, котру й сама не знала, але яка мала вигляд сну про нове, справедливе суспільство. І все те скінчилося російською в'язницею.

Перед депортацією більшість постала перед спеціальною «трійкою». Товариші називали цю комісію, складену з трьох вищих офіцерів НКВС, «трьома магами». Викликаного запитували про біографію. У деяких випадках «три маги» пропонували депортованому стати агентом НКВС у Німеччині. Деякі погоджувалися, аби лише швидше звідціль вибратись. Карол також зустрівся з такою пропозицією. Вона обурено відмовилась і взагалі не хотіла їхати до гітлерівської Німеччини. Вона вимагала, щоб її було вислано до Копенгагена, де мала друзів, до німецького драматурга Бертольда Брехта включно. Їй було відмовлено й це вирішило її долю. Ми всі виїхали, а вона лишилася. Я більше ніколи не чув про її подальшу долю. Певно, вона ніколи не змогла вибратися з Радянського Союзу. Її приятелі нічого не знають про долю її дитини. Бекер, її чоловік, також був арештований. Михайло Кольцов, її покровитель, у 1938 році опинився у в'язниці НКВС. Немає нікого, кого можна було б запитати про долю Карол Негер.

У моїй камері сиділи різні люди. Переважно робітники, у більшості своїй — німецькі комуністи. Були між ними люди, які займали в партії досить високе становище. Я пам'ятаю лише одного інтелектуала з нашої камери на ймення Петерманн, який працював в апараті Комінтерну. Він був мудрим, гострим на язик і безхарактерним. Уже тут, у камері, він готувався до переходу до німецько-фашистського табору. Між нами двома часто доходило до суперечок. Я не захищав того, що робилося в Росії і ніхто більше мене не ненавидів сталінський режим, але я завжди боронив соціалістичні при-

нципи цієї країни. В усякому разі, засоби виробництва й розподілу були усупільнені, і, як марксист, я тримався старої схеми. Суттєвою річчю для мене була економічна база суспільного устрою. Вся політична надбудова буде змушена, рано чи пізно, пристосуватися до цього економічного базису. Соціалістичне панування не буде терпіти диктатури однієї людини. Рано чи пізно воно струсить цю диктатуру і, як фенікс з попелу, постане вільне соціалістичне суспільство.

Та я був неправий. Незважаючи на тяжкі страждання в російських в'язницях, мені знадобилося ще п'ять років, аби зрозуміти свою помилку. Але Петерманн воював зі мною з іншої позиції. Він внутрішньо погоджувався з Гітлером і вже мріяв про кар'єру в нацистській системі. Казав:

— Коли буду там, то уважно до всього придивлюся. Навіть Бухарін говорив про організований капіталізм. Можливо, «народний соціалізм» і є певною формою організованого капіталізму, яка торує шлях соціалізму. Треба дивитися на речі без упередження. Всі ці дискусії треба відкласти на рік.

— Там, у Німеччині, ти не матимеш бажання щодо дискусій зі мною, — зауважив я з гіркотою.

— Це залежатиме від того, як розвиватиметься єврейське питання в Німеччині. Але слухним є те, що особистість не має права протиставляти свої ідеї державним.

Я замовк. Продовження дискусії було небезпечним. Тут ні, але в Німеччині я можу за це поплатитись. Але в той час я про це не дбав. Не міг повірити в те, що старі товариші можуть стати донощиками. Суперечка з Петерманном загострилася. Врешті втрутився Альбрехт:

— Чоловіче, не галасуй тут, адже ніколи не можна знати, хто тебе підслуховує.

Я так і не зрозумів, проти кого він хотів мене застерегти. Чи перед теперішнім ДПУ чи перед майбутнім гестапо. В усякому разі, я вгамувався.

Ті розмови завжди так закінчувалися. Вони починалися серед різних в'язнів, і коли досягали певної межі, припинялися, бо учасники боялися їх продовжувати. Кожен, хто хотів продемонструвати на догоду гестапо свої антирадянські настрої, ризикував викликати негайне незадоволення ДПУ. Росіяни могли помінати свої наміри й затримати людей на місяць, особливо якщо йшлося про окремих

осіб, які гостро виступали проти рад. Більшість робітників у нашій камері були розумнішими за мене — у тій складній ситуації вони обрали єдино можливу лінію поведінки — мовчанку.

Більшість із них була й лишилася чесними соціалістами. Вони стали ворогами ДПУ, сталінського деспотизму, але не соціалізму. Вони повернулися до табору соціалістичної демократії. Диктатура пролетаріату призвела до деспотизму однієї людини, до візантійського культу диктатора, ганебного для кожної вільної людини, до винищення старої гвардії революції, до огидного шельмування кращих людей великого Жовтня, до пригноблення величезної більшості нікчемною меншістю, до фізичного винищення й неволі 8 мільйонів неповинних людей. Ці колишні німецькі робітники не хотіли мати нічого спільного з диктатурою пролетаріату. Але не зреклися ідеалів Лібкнехта та Розі Люксембург. Вони хотіли соціалізму, але не за рахунок втрати свободи.

Я чекав на допит «трьох магів», але даремно. Очевидно та комісія мала своїм завданням вербувати агентів для ДПУ. Мені здалося ідіотизмом займатися вербування серед чоловіків і жінок, серця яких були переповнені ненавистю до ДПУ. Але, зрештою, це був старий трюк. Вони знали, що царська охранка часто використовувала ув'язнених революціонерів як своїх агентів, то чому не спробувати це й зараз?

Резони були примітивні. Царська охранка арештовувала не прихильників царату, а прихильників революції, які боролися проти царату. Поборники свободи також були з крові й кості. Могло статися, що той чи інший не витримував катувань і зраджував своїх товаришів. Таємна поліція тоді випускала його на волю з умови, що він буде на неї працювати. Якщо ж він не дотримувався цієї умови, поліція повідомляла про його зраду старих товаришів, у середовищі яких він перебував. Маючи вибір — ганьбу чи злочин, — слабкі вибирали злочин. Саме таким чином Малиновський, член думи від більшовиків, став агентом охранки.

Але ж тут були арештовані люди, що були ширими доброзичливцями державного устрою, яких чекісти мали б охороняти. Довголітнє перебування цих людей в ув'язненні викликало в них глибоку ненависть до гнобителів — тим більше, що чекісти гнобили їх в ім'я тієї ж самої ідеї, за яку ці німецькі робітники боролися. То як

же можна було припустити, що чоловік, який постраждав від ДПУ, піде на службу до того самого ДПУ?

Один робітник із Штудгарта на ймення Мюллер, якому була зроблена така пропозиція, розповів мені:

— Я погодився, зовсім не збираючись мати з цими людьми ніякої справи. Не хочу я мати нічого спільного і з Гітлером. Досить з мене політики. Хочу, нарешті, мати спокій. Повернуся до своєї праці.

— А ти хто?

— Я механік.

— А як сюди потрапив?

— У Німеччині я працював у партії, в організації Червоних профспілок, у Лізі та Союзі бойовиків Червоного фронту. Можеш не сумніватися, що нацисти знали мене дуже добре. В 1933 році вони зробили в мене обшук і помістили мене до концентраційного табору. Через три тижні мені вдалося звідтіля втекти. Потім чотири роки в еміграції. Тоді ми ще були дурними й обов'язково хотіли працювати за своїм фахом. Мої товариші по партії пообіцяли здобути мені візу до Радянського Союзу. Я спочатку погодився, але візу вони не дістали. В цей час я був у Швейцарії. Разом із товаришем ми вирішили перейти радянський кордон без візи. Ми приїхали до Фінляндії й під Сестрорецьком перетнули кордон. У передмісті Ленінграда з'явилися в ДПУ. Нас ув'язнили, і ми фактично так і не побачили країни. З того часу вже минуло три роки.

Мюллер був чоловіком мудрим, замкненим у собі й симпатичним. Він навіть не картав ДПУ за втрачені три роки життя. З неспокоєм шукав нової орієнтації. Соціалізм лишався для нього поза дискусією. Так чи інакше, він має перемогти. Але історія зараз стала надто складною, і він не бачив якою дорогою повинен іти.

Через кілька днів після мого прибуття до депортаційної камери в ній з'явився ще один єврей — німецький комуніст Ганс Давид. Був він високий і стрункий, мав досить репрезентативний вигляд. Під час війни 1914 року був німецьким офіцером, дійшов до звання капітана й отримав одну з найвищих німецьких нагород. Петерманн хотів його заспокоїти стосовно подальшої долі.

— У нас не переслідують колишніх учасників світової війни. Ти можеш не турбуватися, тебе захистить Залізний хрест.

Націонал-соціалісти не дотримувалися обіцянок Петерманна. Ганса Давида було депортовано через два місяці після мене й звільне-

но з в'язниці гестапо в Любліні в травні 1940 року. Я деякий час жив у родичів у Кракові. Коли довідався про його прибуття до Любліна, надіслав йому листа і гроші, бо він не мав нікого в Польщі. Пізніше я довідався, що він відігравав велику роль у єврейській раді Любліна. Коли в 1942 році розпочалася масова ліквідація євреїв, він разом із усією радою пішов до концентраційного табору в Майданеку і був там знищений. Він належав до тих німецьких євреїв, котрі, окрім усього, що пережили в гітлерівській Німеччині, вірили в німецький правопорядок. Він не зміг собі уявити масштабів масового винищення людей. У Кракові я уже давно перебував на нелегальному становищі, жив під фальшивим арійським ім'ям і продовжував боротися. Ганс Давид, очевидно, вірив, що знаходження в єврейській раді врятує його. Не один він гірко розплачувався за довіру до німців.

У день Різдва Христового спорожніла сусідня камера. Наступного дня всі на нашому поверсі захворіли на страхітливий понос. Мабуть, щось було неякісне в нашій їжі. Справа було цілком невинна й тривала всього один день, але неймовірно, які потужні лікарські сили мобілізувало НКВС, аби нам допомогти. Ми були дуже здивовані, коли довідалися, як високо оцінює нас держава.

Мене непокоїла моя власна доля. Я не хотів бути депортованим до Німеччини. Бачив, що вдруге покинути Німеччину мені буде важко, а я хотів жити в умовах демократії. Німеччина була б для мене новим ув'язненням. Я намірявся висловити свій протест перед «трьома магами» стосовно депортації до Німеччини. Збирався вимагати доставки до Фінського або якогось іншого кордону чи виїзду кораблем до Швеції. Але до цього не дійшло, до «трьох магів» я не потрапив. Очевидно, їх цікавили лише кандидати в їхні агенти. Судячи з моєї автобіографії, мене визнали безперспективним. До того ж я був євреєм.

31 грудня 1939 року нас розбудили о 6 ранку й спровадили з речами до лазні. Лазня знаходилася в підвалі. То було фантастичне приміщення. Мармурові катакомби, стеля, оперта на колони, безліч кранів та душів, що щедро постачалися гарячою водою. Ми купалися, терли один одного до болю. Наші гарно вкладені речі пішли до дезинфекції гарячою парою. Понад дві години ми насолоджувалися купанням, після чого одяглися й критими переходами пішли до іншого відділення будинку, де був перукар. З фантастичною вправністю впродовж трьох годин він поголив 36 чоловік. Ніде пізніше я вже не бачив чогось подібного. Потім, разом із в'язнями з іншої камери, призначеними до

депортації, нас повели до складу, де запропонували вибрати одяг на свій смак. Оскільки я вже мав добрий одяг, то не вибрав нічого. Але інші вели себе інакше, хапаючи що треба й що не треба. Один угорець, на ймення Фаркаш (громадянин Австрії) виговорював людям:

— Що ви будете робити з тим бараклом у Німеччині? Ніхто вам там не дасть за нього навіть десяти пфенінгів!

Одягнені й поголені, ми мали очікувати ще кілька годин у спеціальному приміщенні. Фаркаш розповідав про свої табірні пригоди. Люди, що прийшли до нас з іншої камери, майже всі прибули з сибірських таборів. Після укладення угоди з Ріббентропом, НКВС видало розпорядження зібрати всіх німецьких та колишніх австрійських громадян і привезти їх до Москви в Бутирки. З в'язниць прибули до Бутирок люди, засуджені на смерть і ті, кому вирок було замінено на 25 років таборів. Були також люди, які чекали на виконання смертного вироку. НКВС не цікавилось тим, яке становище в'язні колись займали в керівних органах німецької партії. Не дбало воно й про те, чи є серед депортованих євреї. Здається, що вони депортували навіть людей, котрі взагалі ніколи не були німецькими громадянами. Євреї на ім'я Блох, після падіння комуні в 1919 році втік із Будапешта до Німеччини. Там він жив за фальшивими німецькими документами й продовжував працювати в партії. Пізніше з тими самими нелегальними паперами він емігрував до Росії. Його арештували, а зараз, незважаючи на протести, його збиралися видати гестапо.

Фаркаш розповідав мені про табори. Він провів три роки в чотирьох таборах. Його розповіді відкрили мені очі. До того часу я думав, що важкі умови життя були лише у в'язницях, а в таборах вони кращі. У в'язницях — думав я — навмисне тримають людей у таких важких умовах аби змусити їх до зізнань й закінчити слідство. Фаркаш же розповів мені про табори страшні речі. Хоч там і не було навмисного садизму, але люди мерли, як мухи, від поганого клімату, перед яким вони були безсилі внаслідок відсутності доброго одягу та харчів.

— Хто посяде якусь адміністративну посаду, ще може якось вижити. Люди, які працюють під відкритим небом, рано чи пізно гинуть, якщо не мають відповідного одягу та взуття. Ніхто не турбується про те, чи маєш ти щось теплого вдягти. Те, що там дають, і гівна не варте. Коли щось зноситься чи буде вкрадене, його нічим замінити, а кримінальники крадуть усякі добрі речі. Звичайні в'язні

зовсім беззахисні. Хто протестує проти пограбування, може отримати ножа в спину. Я розповім тобі одну історію.

Свого часу я потрапив до табору під Вологдою. Мав дві пари окулярів. Таке моє багатство скоро стало відомим. Одного дня мене викликали до канцелярії. Там працювала зграбна, мила жіночка з Ленінграда. Було вона короткозорою, а за тиждень перед тим у неї вкрали окуляри. Без окулярів вона не могла виконувати своєї роботи. Втратити своє місце й виходити на роботу під голим небом при її слабкому здоров'ї означало певну смерть. Вона запитала мене, чи не міг би я продати їй одну пару окулярів. Випробувала їх, окуляри не були настільки сильними, як це було потрібно, але їй підходили.

Я сказав:

— Я вам окуляри позичу, але не продам.

— Продайте, будьте ласкаві, товаришу, я отримала десять років і без окулярів загину.

— Не можу я вам їх продати, товаришко, бо свої я можу кожної хвилини розбити чи їх теж можуть украсти. Я повинен мати запасні.

Вона пропонувала мені найрізноманітніші речі. Я відмовився. Потім вона прийшла до мене і сказала:

— Товаришу, вам, певно, знадобиться в таборі жінка. Я тут одна з наймолодших. Можливо, тепер віддасте, полишите мені ці окуляри?

— Мусиш бачити, Олександр Семеновичу, що та жінка зовсім не була шльондрою, але не бачила іншого способу врятувати своє життя. Всі жінки мали коханців, інакше не змогли б вижити. Вони шукали впливових, фізично сильних чоловіків. Таких можна відшукати лише серед кримінальників, котрі завжди мають трохи хліба, щоб підгодувати жінку, крадуть теплі речі, аби захистити коханку від зимового холоду, від них залежить адміністративний апарат і вони мають змогу надати своїм жінкам гарну роботу. Боротьба за виживання в таборах точиться безперервно.

Товариші в камері депортованих багато розповідали про табори. Не буду переповідати тут усього. Про це писали інші з власного досвіду. Але я був змушений ґрунтовно переглянути свої погляди на життя в таборах і, передусім, досягнути масштаби примусових робіт. Я зрозумів, що велика частина промислової продукції та будівництво в Радянському Союзі своїм походженням забов'язані саме праці табірників.

Надвечір прийшов наглядач і почав нас викликали за алфавітом четвірками. Четвірки поверталися, щоб забрати свої речі, й повідомляли: «Нам запропонували підписатися під постановою «ОСО» про нашу депортацію. Ми підписалися. Сьогодні ввечері — до Німеччини».

Я зомлів: доведеться їхати до Німеччини. В глибині серця я ніколи не вірив у те, що нас віддадуть у руки гестапо. Почав розмірковувати про те, як би зарадити лиху. Мене викликали одним із останніх.

Я зайшов до квадратного приміщення. Під трьома стінами — три столи. Мене направити ліворуч. Молодий офіцер НКВС підвівся і вручив мені аркуш паперу.

— Підпишіть, громадянине.

Я прочитав:

«Спеціальна комісія при Народному комісаріаті внутрішніх справ «ОСО» ознайомилася з справою звинуваченого Олександра Семеновича Вайсберга.

Ухвалила: припинити справу й вислати громадянина Олександра Семеновича Вайсберга, як небажаного іноземця, за межі Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Відповідний запис знаходиться в архіві 8 відділу НКВС у Москві.

Підписи».

Я прочитав й замислився.

— Куди мене висилаєте, громадянине старший лейтенанте?

— Поїдете зараз до Берліна.

— Але я не хочу їхати до Берліна. Я не хочу мати нічого спільного з німецьким фашизмом. Прошу дозволити виїхати до Швеції.

— Поїдете зараз до Берліна. Там напишете подання.

— То вже не допоможе.

Я ще раз узяв аркуша до рук.

— Небажаний іноземець. А коли допомагав створювати в державі промисловість азотних сполук не був небажаним, громадянине лейтенанте.

Він лише знизав плечима.

— Дайте мені можливість написати подання до уряду перед депортацією до Німеччини.

— Я не маю права.

Я втратив контроль над собою і вжив вирази, ніколи не чувані в цьому будинку:

— Товаришу, я комуніст. Знаєш, що я єврей і комуніст? То навіщо хочеш видати мене в руки гестапо? Якщо я не потрібен тут, у країні, то дозвольте мені хоч виїхати спокійно куди хочу. Чим це вам зашкодить? І вам не соромно, товаришу?

— Не нервуйте, громадянине. Я отримав наказ. Я не маю жодного впливу на це рішення. Можу прийняти вашого листа до Народного комісара, але це не відстрочить вашої депортації. Підписуєте постанову «ОСО»?

— А якщо не підпишу?

— Будемо змушені покликати двох свідків, щоб вони підтвердили, що постанова «ОСО» була вам повідомлена.

— То мій підпис означає лише те, що я підтверджую ознайомлення з постановою?

— Саме так і більш нічого.

— Тоді давайте.

Я взяв аркуш і підписав його. То був мій останній підпис під протоколами НКВС.

Усі були готові й пакувалися. Я загорнув свої речі в одне велике простирадло. Вийшов великий пакунок. Я зав'язав петлю так, щоб можна було нести пакунок на плечах. Нас відвели до великої приймальні і звеліли чекати.

Десь опівночі надійшли автобуси й забрали нас на залізничну станцію, де розмістили таким чином, що кожен отримав лежаче місце. Вікно на перон було забите, вікно в коридор — ні. Двері купе замкнули. Раптом ми почули жіночі голоси. Прибула група жінок. То була частина наших товаришок із Бутирок. Жіночі голоси підняли нам настрій. Кілька років ми не бачили жінок. А зараз прийшли товаришки, що говорили нашою материнською мовою і пережили те саме, що й ми.

У новорічну ніч 1939–1940 року потяг рушив у дорогу. Віз п'ятдесят морально й фізично травмованих людей додому. Ми полишали вітчизну, яку самі собі вибрали, і поверталися до рідного краю, який став нам чужим. Ми знаходилися між двома фронтами й були безпритульними в обох країнах.

Їхали спустошеною Польщею в напрямку Брест-Литовського. На мосту через Буг на нас уже очікував апарат другої в Європі системи тоталітаризму — німецьке гестапо.

ЗАРУБКА В ПАМ'ЯТІ

Я провів читача по манівцях «великої чистки», не вдаючися до інтерпретації того, що відбувалося. З багатьох поодиноких випадків я намагався відтворити мозаїку цього процесу, але увесь цей час почував нетерплячку читача. А тепер я повинен дати відповідь на його питання. Ось вони:

Найбрутальніший терор можна якось зрозуміти, якщо йдеться про ворогів режиму. Але навіщо Сталін нищив своїх прибічників?

Навіщо він при допомозі таємної поліції паралізував господарське й культурне життя народу, над яким панував?

Кожен із нас ставив своїм товаришам ці питання впродовж років. Відповідь ми знайшли набагато пізніше. Розмови з арештованими чекістами, з провокатором Рожанським, з генералом Богуцьким були для мене верстовими віхами на шляху до знання.

У січні 1924 року помер Володимир Ілліч Ленін. Хвороба довгий час тримала його на відстані від державних справ. Уже на початку 1923 року Сталін почав готуватися до боротьби за його спадщину.

Був він на той час Генеральним секретарем партії. Ця посада зовсім не давала йому перспективи стати диктатором, але надала можливість розставляти в партійному апараті своїх людей. Не було в нього програми, яка б суттєво відрізнялася від програм інших партійних лідерів. Тому він дбав не про перемогу своїх ідей, а лише про захоплення влади.

Особисто Сталін був людиною посереднього інтелекту та неповної середньої освіти. Його мова була дерев'яною, стиль безбарвний і нудний. Але, незважаючи на це, він мав якості, які дозволили йому за десять років після падіння царату збудувати тиранію, що затьмарила деспотизм Чингісхана.

Він мав залізну волю й безмежну енергію. Умів мовчати й доводити кожную справу до кінця. Життя відкрило перед ним велику таємницю — таємницю апарату. Будучи вихованим у середовищі

марксизму, він ніколи не дозволив догматиці марксизму пов'язати свої дії. Він послуговувався марксизмом як засобом, і відкидав його, коли той йому заважав.

Сталін прагнув до влади. Влади безмежної. Хотів мати можливість керувати єдиним порухом пальця мільйонними масами російських людей, пригнічених народів Азії та революційних робітників Європи. Хотів скинути з себе докучливий обов'язок підпорядкування своїх намірів та думок чужому контролю, обов'язок дискутування з такими людьми, як Бухарін чи Троцький, людьми, які значно переважали його інтелектуально. Волів бути вільним і не бачив для цього іншого шляху, як повернення в рабство мільйонів своїх людей. Фактично в Радянському Союзі є 160 мільйонів невільників і лише одна людина вільна. Можна було подумати, що кожен із тих 160 мільйонів людей зрікся на його користь своєї свободи. І через те він сам здобув неймовірну свободу. Він почав вважати себе досить сильним, щоб порушувати закони розвитку. Він не зважав на мораль, походження чи соціальні умови.

Троцький звинувачував Сталіна в тому, що той забув про мету комунізму й перейнявся замість цього метою ворожих класів — спочатку куркулів, а потім бюрократів. Але це було далеко від правди. Сталін варварським способом ліквідував куркулів. Коли він прийшов до влади, ще не було привілейованої бюрократії. Він створив цю бюрократію як засіб для здійснення своїх цілей, а зовсім не вона його.

Сталін лишався вірним своїм цілям. Хотів комунізму. Його умовою було цілковите одержавлення засобів виробництва. На цій базі мало постати нове суспільство, в якому не буде гноблення людини людиною. Таким був його догматизм.

Його метою була соціалізація продуктивних сил всієї планети і єдиним засобом досягнення цієї мети він убачав у своїй власній необмеженій владі. Інструментом цієї влади був апарат.

Уже ленінська партія суттєво відрізнялася від західноєвропейських старих робітничих партій. Політична партія в ленінському розумінні була конспіративною спільнотою професійних революціонерів, які добровільно підпорядковуються залізній дисципліні. Цементом тієї організації була не лише віра її членів у загальносвітову історичну місію, яку вона виконує. Була ним швидше пануюча в ній єдність ідеології. Комуністи в ленінському середовищі були глибо-

ко переконані, що відкрили закони історичного розвитку. Для них марксизм був науковим інструментом, і всі вони мали лише навчитися вірно ним користуватися, і тоді на кожному етапі й за будь-яких обставин вони знайдуть вірний наступний крок. Теорія революційного марксизму надихала їх переконанням, що вони є виконавцями історичної необхідності, і це переконання було джерелом глибокого задоволення та самовпевненості. Їх завдання вже не було завданням творців, а лише виконавців. Здійснювана політика була лише питанням застосування наукових засад марксизму до конкретної ситуації.

Хто знає правду, той має право вимагати від своїх послідовників безмежного підпорядкування. На цьому ґрунтувалися вимоги Леніна щодо військової дисципліни та монолітності ідеології в революційній партії.

Однак, правда в ленінському розумінні не була месіанською догмою. Вона підлягала перевірці шляхом досвіду. Уроки історичного досвіду підлягали вільній дискусії в партії. Її висновки лягали в основу визначення напрямку подальшого поступу.

У період після смерті Леніна партійна теорія попадала щоразу в більшу суперечність з історичним досвідом.

Сталін замінив дискусуючу партію апаратом. Він не відмовився від єдиної ідеології, котра вже відрізняла ленінську партію від робітничих демократичних партій заходу. Але за Сталіна та ідеологія вже не була продуктом вільної наукової дискусії. Ідеологію декретував він сам. Цементом, що скріплював партію, вже не була однаковість думок усіх її членів. З'явилися два нових чинники: страх та гроші.

Ці два елементи відрізняли апарат від партії.

У 1931 році в партійних колах Москви розповідали нецензурний анекдот: Ягода, начальник ДПУ, питає Сталіна: «Чого бажаєте, товаришу Сталіне, щоб люди Вас підтримували за переконанням, чи зі страху?» — «Зі страху». — «А це чому?» — «Переконання можуть змінитися, товаришу Ягодо, а страх залишиться».

Можливо, такої розмови ніколи не було, бо Сталін не мав найменшого почуття гумору. Однак, цей анекдот вірно відтворює стан справ у сталінську епоху.

Люди в сталінському апараті — в таємній поліції, партії чи в адміністрації — були пов'язані не єдиною ідеологією, а матеріальним інтересом та великим страхом. Ідеологія вже не мала ніякої самостійної функції. Особиста думка члена партії ніяк не впливала на

виконання ним своїх обов'язків. Він вже нічого не вирішував, бо отримував вказівки згори. Одне необережне слово, відмінне від офіційної ідеології, могло виказати таємні думки і призвести до знищення того, хто ці думки виношував у своїй голові. Люди апарату бачили, що доки вони вірно служать вождеві, доти вони в безпеці. Належали до привілейованої верстви в державі і з матеріального боку були набагато краще оплачувані.

Комуністи часів Леніна боялися виключення з партії, подібно до того, як віруюча людина боїться прокляття, але не більше. За часів Леніна виключення з партії не тягло за собою якихось організаційних чи матеріальних наслідків. Людина, виключена з партії, не арештовувалась і не втрачала своєї роботи.

У сталінському апараті будь-який прояв ересі мав наслідком знищення еретика.

Сталін був переконаний, що за допомогою досить сильного апарату йому вдасться згвалтувати світову історію. Протягом п'ятирічної боротьби з опозицією він створив той несамопитий інструмент влади і вже в 1928 році досяг своєї мети. Опозиція лежала повністю розтрощена, й він мав вільні руки.

Безмежна свобода дії призвела його до двох великих історичних помилок:

Його аграрна політика знищила підвалини радянського землеробства: 11 мільйонів селян померло з голоду.

Його політика в Комінтерні призвела до перемоги фашизму в Німеччині, а тим самим опосередковано до другої світової війни.

В обох випадках він відступив і кожного разу з запізненням. В обох випадках його режим уцілів завдяки залізному апаратові, який він створив.

У січні 1933 року на пленумі Центрального комітету він дав сигнал до відступу в аграрній політиці. Порвав з мародерською системою реквізицій. Працю селян знову почали оплачувати. Землеробство ожило, літо 1933 року принесло найкращі за десять років жнива.

У серпні 1935 року він спонукав VII конгрес Комінтерну засудити злочинну політику, яку сам же проводив стосовно німецьких комуністів. Нова політика народного фронту зміцнила вплив комуністів у західній Європі.

Він отримав перемогу, рани загоювалися. Йому було дуже доречно зменшити деспотичний тиск. Деякий час він вагався. Чи народні

маси дійсно забули про те, що сталося, чи лише мовчали зі страху? Вирішив їх випробувати. Після перемоги на аграрному фронті настає низка демократичних поступок. Була проголошена нова конституція, ліквідовані класові обмеження для поступаючих до вищих навчальних закладів, проголошено принцип «син за батька не відповідає», була усунута дискримінація нащадків колишніх привілейованих класів. Комісія партійного контролю заборонила ведення секретних досьє, які супроводжували людей при кожній зміні місця роботи. А Сталін тим часом говорив про щасливе життя й наказував збільшити турботу про «найцінніший капітал» — людину. І так далі.

Сталін уважно стежив за допомогою своїх вивідувачів за реакцією народних мас на ті нововведення. Але маси тримали язика за зубами, полишаючи ті розмови інформаторам.

Врешті він вдався до провокації: навесні 1936 року піддав дискусії проект закону про заборону абортів, які до того часу дозволялися.

На всіх заводах, установах та колгоспах Радянського Союзу партія організувала дискусії. Але народ вже був привчений мовчати. Всі з обережністю вичікували, що скаже на те партія, щоб приєднатися до її позиції. Але цього разу свобода дискусії була задумана всерйоз, про це потурбувався сам Сталін. Комуністам було заборонено видавати будь-які вказівки, навіть партійці не повинні були висловлювати єдиного погляду. Одні виступали за закон, інші — проти.

І серед народних мас зчинилася буря, яку Росія не знала вже впродовж десяти років. Уперше за багато років, побачивши відсутність єдності в рядах партії, народні маси об'єдналися і вчинили колотнечу. Піднялися жінки й дружньо виступили проти запропонованого закону.

«Ми не маємо помешкань, не маємо місць у дитячих садках для наших дітей, наше життя занадто тяжке для того, щоб мати багато дітей. Не хочемо лише вагітніти, народжувати та годувати дітей, хочемо, врешті, почати жити як люди».

Переважна більшість народу висловилася проти запропонованого закону. Але Сталін ввів той закон одразу після того, як усі висловилися проти нього. Збільшуванням народжуваності він хотів компенсувати втрати, що їх зазнала держава під час колективізації.

Сталін під час цього плебісциту засвоїв один урок. Він полягав у неможливості для нього повернення до свободи. Народні маси

Росії ще не призвичаїлася виконувати його таємні бажання. Якщо дати їм одного пальця, вони можуть відхопити всю руку.

Цілком можливо, навіть імовірно, що у вільній та відкритій дискусії стосовно минулого російський народ не подарує Сталінові його помилок. У цей час він ще не встиг заплямувати свої руки кров'ю старої революційної гвардії. Але при наявності вільної дискусії в партії та державі вони ні в якому разі не вибачать йому пануючої брехні. 11 мільйонів жертв колективізації залишилися в серцях і свідомості народу поруч з жертвами німецького фашизму.

Сталін намірився фальсифікувати історію при допомозі свого апарату. Період його панування мав увійти до російської історії як ланцюг безперервних перемог, як суцільний похід уперед і вгору. Великий голод, поразка німецьких та китайських робітників мали піти в небуття. Народ повинен був утратити пам'ять.

Він поставив свою таємну поліцію перед гігантським завданням: винищити носіїв народної свідомості.

Мабуть, Сталін розмірковував так: «У цій країні мене повинні ненавидіти сотні тисяч людей. Ці люди, що свого часу разом зі мною повалили деспотизм царату й не можуть знести мого деспотизму, мусять згинуть». Він сам видав Єжову директиву «великої чистки» і сам окреслив групи, які належало знищити:

1. Усі давні опозиціонери, бухарінці, троцькісти, зінов'євці.

Ще в 1934 році, після закінчення голоду, він вирішив ліквідувати лідерів опозиції, а всіх інших — після подій 1936 року.

2. Усі старі більшовики.

3. Усі червоні партизани.

4. Усі колишні меншовики, соціал-революціонери, анархісти, бундівці та інші прибічники дореволюційних лівих партій.

Люди, які боролися за свободу, були непотрібні деспотичному режимові.

5. Люди, котрі знали закордонне життя й знали на власному досвіді довоєнне життя, всі ті, хто мав друзів чи родичів за кордоном і підтримував з ними зв'язок, філателісти та есперантисти.

6. Реємігранти та люди, які будь-коли були відряджені за кордон.

7. Іноземні комуністи.

8. Члени військових таємних служб, які працювали за кордоном та закордонні агенти ДПУ.

Ці люди добре знали факти, і їх не можна було обдурити. Люди, які читали ліберальну пресу та книжки Троцького, були небезпечними.

9. Представники національних меншин.

10. Релігійні секти.

Ці останні настільки пов'язані між собою, що їхнє середовище було недоступне агентам ДПУ. Тому важко було контролювати їхню діяльність.

11. Усі будь-коли виключені з партії.

12. Усі, кого радянська влада будь-коли скривдила.

13. Члени родин лідерів різних опозиційних груп.

Люди, які носять у своєму серці ненависть, небезпечні.

14. Усі ті, хто незалежно від ласки Сталіна, мали вплив на народні маси (Тухачевський, Якір та інші керівники). Вони могли стати ядром народного повстання, а щонайменше — бунту в армії.

15. Керівники найвищих партійних органів, які були шоковані брутальністю московських процесів та «великої чистки» і котрі намагалися стримати диктатора (деякі члени Політбюро: Косіор, Постишев, Ейхе). Усі, хто сумнівався в правдивості «зізнань», тим самим ставали «ворогами народу».

16. Чекісти, котрі організували московські процеси та «велику чистку».

Вони занадто багато знали. Пізніше їх використали як жертвних козлів за надмірності «великої чистки».

Сталін вважав: народна пам'ять згасне. Після цієї «чистки» жодна дитина в школі вже не знатиме, що Троцький був великим революціонером і що мільйони селян померли під час великого голоду. На моєму минулому не буде ніяких чорних плям. Я ввійду в історію як організатор перемог.

НКВС виконало вказівки Сталіна. Досьє були заповнені, десятки тисяч наказів про арешти були здійснені. Але Сталінові та Єжову цього було замало.

ДПУ переконалося, що зломлений внаслідок катувань чоловік ладен видати близьких йому ідеологічно людей. Цих також забирали й процедура повторювалася. Кожен арештований давав кілька імен. У такий спосіб можна викрити цілу мережу ворогів народу. То була провідна думка Сталіна.

Та думка не була здоровою. З поглибленням процесу ідеологічні зв'язки розросталися. У якийсь час народилася свідомо самооборона в'язнів. Під тортурами вони почали вже називати не лише своїх однопумців, але й свідомих сталіністів. Рахунок арештованих зріс понад будь-яку міру. Але мільйони арештованих не були більш небезпечними для диктатора, ніж ті, хто лишився на волі. Концепція «вербування» завела в безвихідь. Вдруге протягом десяти років держава опинилася на краю прірви.

Моя інтерпретація причин «великої чистки» натикається на спротив з боку ортодоксальних марксистів. Їх аргументація проста:

«Велика чистка» була масовим рухом. Вона втягла до своєї орбіти мільйони людей і змінила хід історії революції. Масові рухи мають соціальні причини. Їх пояснення на підставі психологічних мотивів однієї людини, її амбіцій, мстивості, манії переслідування, її прагнення до безсмертя є безглуздом під кутом зору матеріалістичного розуміння історії».

Моїм завданням не є підтвердження чи спростування слушності марксистського розуміння історії. Але навіть його найпалкіші прихильники сьогодні схильні визнати наявність обмежень у його застосуванні. Можливо, теорія передбачає лише систематичну статистичну тенденцію, закони великих чисел, і тому ці обмеження виникають не стільки завдяки методу, скільки через природу матеріалу, до якого застосовуються. Безперечно, застосовність методу обмежується системами, до яких можна застосовувати статистичний підхід, тобто системами з багатьма ступенями свободи. Але ж очевидно, що російське суспільство в епоху Сталіна зовсім не було такою системою. Мільйони російського люду великою мірою втратили можливість поводити себе незалежно від волі диктатора. Соціальна наука безсила, коли має справу з системою, в якій особистість узурпувала владу всього суспільства.

Не переоцінюючи доказових можливостей аналогії, я хочу пояснити хід мого розуміння прикладом зі сфери природничих наук. Кінетична теорія газів не в змозі пояснити рух кожної індивідуальної частки в газі, але дуже добре пояснює явища, що залежать від середніх величин, зокрема, від середньої енергії частинок газу. Однак, ми можемо отримати якусь інформацію тільки за тієї умови, якщо не

цікавитись долею жодної індивідуальної частки газу, оскільки жодна частка не впливає на рух інших часток. А саме ця умова й не виконується в сталінській суспільній системі. Статистична фізика стає неспроможною, якщо від неї вимагати опису руху однієї частинки. Так само й соціологія не спроможна описати систему, в якій одна людина привласнила собі свободу цілого суспільства.

Теоретична фізика — королева природничих наук — має за собою блискучу історію останньої половини тисячоліття, але всі її відкриття ґрунтуються на справедливості статистичних законів. Наскільки ж скромнішою має бути матеріалістична концепція історії, зокрема з цієї причини, що за століття, яке минуло після Маркса, мало що було зроблено для її підтвердження.

Радянське суспільство під пануванням Сталіна являє собою затриману в розвитку систему. Елементи цієї системи майже цілковито втратили свободу руху. Рух системи в цілому, незважаючи на величезний пасивний опір, визначає воля диктатора. Кожна концепція історії і кожна політика, котрі не братимуть до уваги цього засадничого факту, ніколи не досягнуть успіху.

Лише частина моїх критиків сприймає це теоретичне застереження. Інші ж вважають за можливе пояснювати таке явище як «велика чистка» психологічними потребами деспота. Моє ж пояснення вони вважають незадовільним.

Я визнаю, що в моїй теорії є елемент гіпотетичності. А як же може бути інакше? Свої справжні мотиви Сталін приховував навіть від свого найближчого оточення. Однак час, коли почалася «велика чистка», склад груп, які були заарештовані першими, і природа зізнань, що були з них здобуті, являє собою багатий матеріал для ретельного аналізу.

Аби дійти правди треба, перш за все, відкинути вочевидь фальшиві пояснення.

Необхідністю залучення робочої сили для великих робіт у Заполяр'ї не можна пояснити арешти керівних груп радянської адміністрації. А саме з цього й почалася «велика чистка». Не можна арештовувати провідних учених та інженерів у країні, усувати керівників Червоної армії та полишити тільки десяту частину складу урядів усіх союзних республік лише заради того, щоб отримати робітників для холодного Сибіру. То був би дуже дорогий спосіб залучення робочої сили. Ні, ця причина відіграє лише другорядну роль. Коли сотні ти-

сяч уже були заарештовані, спланували широкомасштабні роботи з метою їх використання. Плани просунулись далі, ніж спочатку малося на увазі, й вимагали нових мільйонів.

Не є більш плідною й спроба пояснити «велику чистку» як захисну міру революційних завоювань проти її ворогів у критичний період. Це пояснення має багато хибних моментів. Уже сам термін початку арештів свідчить проти такого припущення. Вони не розпочалися в 1932–1933 роках, коли насильно проводилася колективізація і великий голодомор потряс державу до основ, і політичний переворот багатьом здавався єдиною можливим виходом із становища, що склалося. Вони почалися в 1936 році в той час, коли Сталін уже давно отримав на селі перемогу. Тоді вже ніхто навіть не думав про можливість його усунення. Ніколи ще революція взагалі й панування Сталіна зокрема не були в більшій безпеці.

Аналіз контингенту арештованих дуже ясно вказує на одну обставину: вороги соціалістичної революції в нього не потрапили. Не потрапила сюди й стара партійна опозиція. А потрапили туди ті, хто не міг забути часів свободи. Одне можна стверджувати з певністю: навіть часи передреволюційного самодержавства разом із ленінською ерою видавалися російським поборникам свободи міражем у порівнянні з деспотизмом Сталіна.

А потрапили до цього контингенту поборники свободи, і про це свідчить склад в'язнів у перший період «чистки». Не було серед них класичних ворогів російської революції — монархістів та білогвардійців. Ці прибічники інших форм деспотизму були помилувані. Я не зустрічав у в'язницях «великої чистки» жодного монархіста. Та й серед національних меншин не було груп реакційних, ортодоксальних, а лише прогресивні й демократичні, як, наприклад, вірменські «дашнаки».

Можна зауважити, що в 1937 році в Радянському Союзі вже не було ніяких монархістів. Але ж не було й ніяких дашнаків. Арештовані вірмени були безграмотними чистильниками взуття, які до свого арешту навіть не чули слова «дашнак». Їх примушувати визнавати себе дашнаками, ця обставина має вирішальне значення, бо саме вимушені ДПУ зізнання видавали таємні наміри диктатора. Російські в'язні були змушені зізнаватись у тому, що вони є соціал-революціонерами, анархістами, меншовиками чи членами інших про-

гресивних партій. ДПУ не мало наміру виставляти їх як поборників царського абсолютизму.

«Велика чистка» була спрямована проти небагатьох справжніх друзів свободи і проти багатьох — Сталін та ДПУ саме їх і боялися, — хто міг стати таким другом.

Це головний висновок з трирічного досвіду мого ув'язнення в ДПУ, зроблений на основі аналізів незчисленних справ.

Сталін дійшов до кінця дороги «великої чистки». Історія нашої планети не знала іншого прикладу такої тотальної влади. Однак же йому не вдалося позбавити народи Росії пам'яті. Глибоко, під тяжкою запоною, продовжує жевріти тяга до свободи.

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО КНИГИ ОЛЕКСАНДРА ВАЙСБЕРГА «ХОЛОДНА ГОРА»

ЛИХОЛІТТЯ

Передмова

У 30-і роки Український фізико-технічний інститут був одним із найвизначніших наукових центрів Радянського Союзу. З метою обміну досвідом його відвідали багато вчених із різних країн. І цей інститут було практично розгромлено хвилею незбагнених репресій 1937–1938 років. При цьому постраждало багато іноземних учених, які на той час працювали в УФТІ. Великий розмах репресій, арешти багатьох усесвітньовідомих як радянських, так і закордонних учених виводять «справу УФТІ» далеко за межі подій харківського чи навіть всесоюзного масштабу, це вагома частина історії світової фізики.

Починаючи з 1962 року в УФТІ регулярно відзначалися ювілейні дати з нагоди створення інституту (1928) та здійснення першого в СРСР розщеплення атомного ядра (1932). З цього приводу в Харкові збиралися урочисті засідання, проводилися всесоюзні та міжнародні конференції, на яких ветерани науки ділилися своїми спогадами. Як правило, ці заходи супроводжувалися виданням наукових збірників, у яких розглядалися й питання історії інституту. Та дві теми завжди ретельно обминалися. Це робота в інституті іноземних фахівців та репресії серед учених. Незважаючи на те, що всі репресовані фізики згодом були реабілітовані, згадувати їх в УФТІ було не прийнято. Книги, присвячені потерпілим уфтінцям, були видані за ініціативою вчених інших інститутів — Фізико-енергетичного (Обнінськ) [1] та Фізико-технічного низьких температур (Харків) [2].

У 1998 році в Київському видавництві «Манускрипт» вийшла книга Ю. Павленко, Ю. Ранюка та Ю. Храмова «Дело УФТИ» [3], написана в результаті опрацювання архівів колишнього КГБ. Книга послугувала підмурком для цієї статті.

Ще раніше на цю ж тему були опубліковані книги учасників тих трагічних подій, колишніх уфтинців, які дивом уціліли в сталінській м'ясорубці й змогли написати свої спогади.

Одна з них — книга іноземного працівника УФТІ Олександра Вайсберга, переклад якої пропонується читачеві [4].

У 1951 році в Лондоні була опублікована книга іншого уфтинця Фріца Гоутерманса (в книзі Вайсберга його зашифровано під ім'ям «Фізель»). Це книга про методи вибивання зізнань у катівнях НКВС. Книга написана в співавторстві з київським професором історії Костем Штепою і з метою самозбереження опублікована під псевдонімами [5].

Переклад книги українською Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії (Харківська правозахисна група) — Харків, 2000.

Відомий італійський фізик Едоардо Амальді свого часу зібрав матеріал для книги про Гоутерманса, в якій багато уваги приділено довоєнному УФТІ [6]. Нещодавно в Петербурзі вийшла книга про того ж Гоутерманса, написана талановитим дослідником історії науки В. Френкелем [7].

1. Впровадження режиму

Навесні 1934 року директор УФТІ Олександр Лейпунський відбуває в тривале закордонне відрядження. Його обов'язки тимчасово виконує Володимир Гей, якому пізніше випала ганебна роль головного викривача при розправі над харківськими вченими.

1 грудня 1934 року директором УФТІ було призначено нікому раніше не відомого Семена Давидовича. На час призначення директором УФТІ він не лише не мав ніяких наукових ступенів, але й не опублікував жодної наукової праці. Не встиг він цього зробити й за час свого короткотермінового директорства.

На початку 1935 року Радою праці та оборони Наркомважпрому, якому підпорядковувався УФТІ, інституту вперше були доручені технічні розробки військового характеру. Що ж це за розробки? По-

тужні генератори коротких хвиль, кисневий прилад для висотних польотів, авіаційний двигун, що працює на рідкому водні й т. ін.

Для забезпечення цілковитої секретності науково-дослідних робіт, що проводилися у відповідності до наказів НКВП згідно з постановою уряду СРСР, інституту було запропоновано:

1. Переглянути весь особистий склад інституту та
2. Ввести ряд обмежень і заходів для забезпечення нерозголошення відомостей про проведення в УФТІ секретних робіт. Відповідні вказівки отримали Харківський обком і Харківське управління НКВС.

Протокол № 91 закритого засідання бюро Обласного комітету КП(б)У від 14 жовтня 1935 року.

Слухали: Про Український фізико-технічний інститут.

Відзначили: Значну засміченість Українського фізико-технічного інституту класово-ворожими та контрреволюційними елементами.

Ухвалили: У зв'язку з цим вважати за потрібне провести чистку інституту, в зв'язку з чим поставити питання перед ЦК КП(б)У та Наркомважпром про виділення спеціального представника для участі в проведенні чистки інституту від класово-ворожих елементів.

Секретар обкому Мусульбас.

Тут під «засміченістю» мається на увазі, в першу чергу, наявність в УФТІ відомих зарубіжних учених-антифашистів, яких зовсім недавно було запрошено для роботи і які досить швидко в уяві НКВС перетворилися з першокласних фізиків на шпигунів...

Харківське НКВС та обком партії почали розробку заходів, які б забезпечували режим секретності. УФТІ перетворюється на прообраз майбутніх «поштових скриньок».

Перш за все, навколо інституту було зведено мур, з'явилися прохідна та вахтер, працівникам роздали перепустки. З'явився режимний відділ з оббитими бляхою дверима та віконцем.

Наукові працівники, а особливо наукові керівники, зустріли нововведення, м'яко кажучи, без ентузіазму. Як пригадує Ольга Трапезникова [2], вона прикріпляла свою перепустку до нашійника пєсика, разом із яким ходила на роботу. Лев Ландау й Гоутерманс чіпляли перепустки до своїх спин, а то й понижче, висловлюючи тим самим свій протест. Розпочалася справжня війна з новим директором, перебіг якої ліг в основу книги Вайсберга.

2. Конфронтація

Першим було арештовано Кореця. Друзі не полишили його в біді. В його досьє зберігся лист, що його написав Ландау. Листа було адресовано Наркому внутрішніх справ України Балицькому, прозваному Миколою Скрипником «гільйотиною України» (це був цілком заслужений комплімент):

31.12.35 р.

Шановний товаришу Балицький!

Звертаюся до Вас із проханням втрутитися в розбір справи співробітника Українського фізико-технічного інституту інженера Кореця, арештованого 28 листопада ц. р. Тов. Корець був упродовж останнього року моїм найближчим співпрацівником. Я добре знав його в особистому житті як людину, безмежно віддану радянській владі. Разом із ним ми поставили перед собою завдання робити все, що в наших силах для того, щоб зробити науку в нашій країні першою у світі. Я зовсім не можу собі уявити, щоб ця людина могла зробити будь-що вороже політиці партії. Мені не вдалося дізнатися що-небудь певне про причини його арешту. Я не можу не пов'язати його з діяльністю колишнього директора Давидовича. Всередині інституту Давидовичем була створена атмосфера брудних інтриг і грубого цькування. Більшість основних працівників інституту вважають, що Давидович розвалює інститут і порушили перед центральними органами прохання про його усунення. У відповідь на це Давидович намагався всюди і скрізь представити справу так, що співробітники інституту борються не з ним, а з дорученими інституту спецроботами. Зокрема, такі звинувачення Давидович поширював стосовно мене, і тому я з повною відповідальністю можу стверджувати, що вони являють собою брутальну брехню, що не має ніякого обґрунтування в реальній дійсності. Зараз ці обурливі звинувачення відпали з усуненням Давидовича і призначенням ЦК ВКП(б) на його місце Лейпунського. Я не сумніваюсь в тім, що Давидович і його помічники могли систематично вводити в оману органи НКВС, не вважаючи зручним занадто брутально оббріхувати мене, намагалися представити керівником змови мого найближчого працівника й помічника. Вся діяльність товариша Кореця в УФТІ відбувалася на моїх очах, і я готовий у будь-який час дати вичерпні свідчення з цього приводу. Я дуже просив би Вас, якщо Ви знайдете це можливим, надати мені

можливість в особистій бесіді з Вами переговорити стосовно справи Кореця.

Науковий керівник теоретичного відділу УФТІ Л.Д. Ландау

Харків, Чайковського 16

Та даремно науковці інституту звинувачували в усіх смертних гріхах Давидовича. Адже не він, а спеціальна комісія обкому та НКВС складала й затвердила перелік заходів щодо забезпечення режиму секретності в УФТІ. Крім посилення охорони та організації секретного відділу, було складено перелік осіб, які не користувалися політичною довірою влади і яких треба під різними приводами звільнити з роботи в УФТІ. До списку, крім усіх іноземців, потрапив, зокрема, Володимир Хоткевич, мабуть, з огляду на його батька, відомого українського громадського та культурного діяча. Реалізація цих заходів, звісно, була покладена на Давидовича.

Та все ж головна причина конфлікту полягала не у впровадженні режиму секретності, а в тому, що від участі у військовій тематиці були усунені наукові керівники інституту — відомі вчені, які визначали наукову політику і здійснювали наукове керівництво інститутом. Чому так трапилось — нам невідомо. Не виключено, що вони самі відмовились від участі в роботі, яка могла обмежити свободу їхньої наукової творчості. А може, їх усунули від участі у військовій тематиці Давидович чи НКВС як таких, що не користуються політичною довірою. Військова тематика була пріоритетною, працівникам, які були залучені до неї, підвищили платню.

Інститут розколовся на два ворогуючі табори, кожен із яких мав своїх союзників в інституті та покровителів за його межами. Це, з одного боку, наукові керівники, підтримувані керівництвом Наркомважпрому в особі Юрія П'ятова, заступника Серго Орджонікідзе, Миколи Бухаріна — начальника науково-дослідного сектора Наркомату. По другий бік барикад знаходився директор інституту, партійна та профспілкорова організації, Харківське НКВС та обком партії.

Війна вийшла за межі інституту. Провідні науковці написали листа в Москву до Центрального комітету, де мали своїх прихильників, зі скаргою на Давидовича, який, не будучи вченим, сидить не на своєму місці і веде інститут до цілковитого розвалу, та з про-

ханням відкликати з відрядження Лейпунського і призначити його знову директором інституту.

29 листопада 1935 року наказом Орджонікідзе Наркомунважпромості, Лейпунського було призначено директором УФТІ замість усуненого Давидовича. Відповідний наказ по інституту було оголошено 1 грудня 1935 року. Отже, Давидович був директором УФТІ рівно один рік.

Цього разу наукові керівники УФТІ могли святкувати перемогу. При підтримці Наркомважпрому і ЦК їм вдалося практично за всіма позиціями домогтися свого: Давидовича на посаді директора було замінено Лейпунським, Кореця було звільнено із ув'язнення і поновлено на роботі в інституті. Противна сторона — Харківське НКВС та обком партії змушені були тимчасово капітулювати й полишити УФТІ в спокої. Але ненадовго. Пізніше вони жадливо помстяться за свою поразку.

Лейпунський звільнив Давидовича з роботи в УФТІ. Разом із ним були звільнені і його прибічники в інститутській боротьбі. Давидович, Рябінін, Стрельников та інші були змушені шукати собі роботу в Дніпропетровському фізико-технічному інституті. Гей повернувся до Ленінграда.

Були звільнені з роботи ті, хто виступав свідком на судовому процесі Кореця, у тому числі й Леонід П'ятигорський.

3. Погром в інституті

30 січня 1937 року в Москві у справі так званого «Антирадянського троцькістського центру» були засуджені до страти П'ятаков, С. Ратайчик та інші відповідальні працівники Наркомважпрому, заступники й покровителі УФТІ. Були вже пораховані дні Бухаріна. Такий поворот подій одразу ж розв'язав руки Харківському ДПУ і воно повністю відігралось за свою ганебну поразку у справі Кореця.

1-го і 4-го березня 1937 року вночі з квартири на території інституту було забрано фізика, начальника будівництва дослідної станції глибокого охолодження Вайсберга та його друга, хіміка, на той час консультанта УФТІ, Конрада Вайсельберга. Обидва вони свого часу прибули в УФТІ з Відня. Обоє захопила романтика побудови соціалізму і вони дуже сумлінно й плідно працювали.

Якщо Вайсбергові вдалося вийти живим із обіймів НКВС, то з Вайсельбергом особливо не церемонились, адже він необачно прийняв радянське громадянство. Згідно з рішенням особливої наради його було розстріляно 16 грудня 1937 року.

6 серпня 1937 року було арештовано Л.В. Шубникова, Л.В. Розенкевича і трохи пізніше — В.С. Горського. Усі троє — наукові керівники УФТІ, видатні фізики із світовими іменами. Усі троє були розстріляні на ознаменування 20-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції у першій декаді листопада 1937 року. Ось що писав про них академік через 20 років:

15 серпня 1956 року

Військовому прокурору капітанові Копцову

Я добре знав Л.В. Шубникова, В.С. Горського та Л.В. Розенкевича, пропрацювавши з ними 5 років в Українському фізико-технічному інституті в Харкові. Усі вони відомі мені як талановиті вчені і люди, гаряче віддані справі соціалізму. Про кожного з них окремо можемо сказати так:

Лев Васильович Шубников, безперечно, був одним із найвидатніших фізиків, що працювали у сфері низьких температур не лише у нас в Союзі, але й у світовому масштабі. Говорити про його шкідницьку діяльність у галузі фізики низьких температур цілковито абсурдно, враховуючи, що саме він був одним із творців цієї галузі в нас. Його гарячий патріотизм підкреслюється тим, що він добровільно полишив роботу в Голландії для роботи на батьківщині. Шкоду, завдану радянській фізиці передчасною загибеллю Л.В. Шубникова, важко переоцінити.

Вадим Сергійович Горський був видатним у нас у Союзі фахівцем із рентгеноструктурного аналізу. Досить сказати, що до цього часу, незважаючи на двадцять років, що минули, ми не маємо в цій галузі фізика рівної йому сили.

Лев Вікторович Розенкевич ще не встиг багато чого зробити в науці, оскільки він поміняв свій науковий фах — зайнявся ядерною фізикою всього за кілька років до арешту. Однак, уже за цей короткий строк він визначився як дуже талановитий працівник, який безперечно міг би зіграти істотну роль у розвитку цієї науки.

Герой соціалістичної праці

Академік Ландау

7 жовтня 1937 року заарештували молодого фізика-ядерника Валентина Фоміна і 22 листопада того ж року розстріляли. Він встиг опублікувати лише дві роботи. Ось одна з них:

Fomin V., Houtermans F.G., Kurchatov I.W., Leipunski A.I., Shubnikov L., and Schepkin G. Absorption of Therman Neutrons in Silver at Low Temperatures. — «Nature», 1936, vol. 138, № 3486, p. 326-327.

Якою ж була доля інших співавторів? Шубникова було розстріляно, Гоутерманса і Лейпунського ув'язнено. Що стосується Курчатова, то він згодом став академіком і тричі Героєм, «батьком» радянської атомної бомби. Таким чином доля поділила авторів статті на «ворогів народу» і народних героїв.

15 січня 1938 року в Москві вже при оформленні виїзду з СРСР на митниці було взято Гоутерманса. 25 квітня 1940 року його, як і Вайсберга, було депортовано до Німеччини.

Отже, у той час, коли багато антифашистів-біженців, рятуючись від Гітлера, виїхали до США та інших західних країн, Гоутерманс подався до Радянського Союзу й жорстоко за це поплатився. Його не лише три роки невідомо за що мордували по катівнях НКВС, але й видали тому ж гестапо разом з іншими німецькими антифашистами як презент Гітлерові з нагоди підписання пакту Молотова-Ріббентропа.

Відомо, яку вирішальну роль у створенні в Сполучених Штатах Америки атомної зброї відіграли політичні біженці-антифашисти з Європи, зокрема з Німеччини та Італії, яким американський уряд надав усі можливості для плідної праці. Поїхав би Гоутерманс до Америки, і його ім'я стояло б поруч із іменами Фермі, Теллера, Сціларда та інших творців ядерної зброї.

22 червня 1938 року в Харкові був заарештований перший директор УФТІ Обреїмов. У 1940 році за клопотанням академіків Вавілова, Йоффе, Комарова та ін. він був звільнений і поновлений на роботі в УФТІ.

А 14 червня 1938 року був арештований другий директор УФТІ Лейпунський, але вже 7 серпня того ж року звільнений.

Не минула лиха година й Давидовича, третього директора УФТІ. Його було заарештовано вже в Дніпропетровську, де він працював начальником спецлабораторії фізико-технічного інституту. Подальша його доля нам невідома, оскільки його досьє знайти не вдалося.

А тим часом 28 квітня 1938 року в Москві було ув'язнено Ландау. Звинувачення на його адресу стосувалися роботи в УФТІ. Майбутній Нобелівський лауреат провів у в'язниці рівно рік і був звільнений завдяки клопотанню видатних фізиків — Нільса Бора і Петра Капиці — 28 квітня 1939 року.

Набагато менше поталанило Корецю. Він був ув'язнений вдруге разом із Ландау по одній із ним справі. Але, на відміну від Ландау, він провів в ув'язненні 18 років — з 1938 по 1956.

Ще 4 березня 1935 року рішенням особливої наради НКВС СРСР по Ленінградській області був засуджений «як соціально небезпечний елемент» перший начальник теоретичного відділу УФТІ Дмитро Іваненко. 30 грудня 1935 року вказана постанова була скасована й Іваненка, на строк, що лишився, було заслано до Сибіру.

Були розстріляні парторг інституту, начальник будівництва дослідної станції глибокого охолодження Комаров П.Ф. та начальник відділу постачання Ніколаєвський. Було також заарештовано Гусака Івана Максимовича, аспіранта (?).

Що ж формально інкримінувалося харківським фізиком? Проте, мабуть, краще за всіх сказав на допиті свідок Гей, колишній заступник і виконуючий обов'язки директора УФТІ. На час допиту він уже жив і працював у Ленінграді. Він виклав цілу теорію. Невідомо лише, хто її придумав — він чи НКВС.

4. Теорія НКВС

Допит свідка Гея тривав з 17 по 20 травня 1937 року на його квартирі в Ленінграді. Проводив його лейтенант Резніков. Свідок і слідчий плідно працювали чотири дні.

«Питання: Що вам відомо про існування в УФТІ контрреволюційної шкідницької організації?»

Відповідь: На основі наявних у мене даних і особистих спостережень упродовж 5-річної безперервної роботи в УФТІ я вважаю, що в ньому існували й існують дві контрреволюційні групи політичних напрямків, які на певному етапі своєї шкідницької діяльності вели об'єднану контрреволюційну роботу.

Питання: Який склад вказаних вами контрреволюційних шкідницьких груп в УФТІ?

Відповідь: Я вважаю, що вказані мною контрреволюційні шкідницькі групи складаються із таких осіб:

1. Ландау Лев Давидович — колишній науковий керівник теоретичного відділу УФТІ — зараз науковий працівник інституту фізичних проблем при Академії наук у м. Москві.

2. Корець — ім'я та по батькові не пам'ятаю — колишній науковий працівник теорвідділу УФТІ, найближчий друг Ландау. Зараз мешкає в Москві.

3. Обреїмов Іван Васильович — науковий керівник лабораторії кристалів УФТІ.

4. Шубников Лев Васильович — науковий керівник кріогенної лабораторії УФТІ.

5. Трапезникова Ольга Миколаївна — дружина Шубникова — науковий працівник кріогенної лабораторії.

6. Розенкевич Лев Вікторович — науковий працівник УФТІ.

Ця група очолювалась Ландау Л.Д.

Друга контрреволюційна шкідницька група складається з іноземних фахівців, які прибули в СРСР у різний час на роботу в УФТІ, а саме:

1. Вайсберг Олександр Семенович, колишній начальник ДСГО, австрійський підданий.

2. Гоутерманс Фріц Оттович — німецький підданий, науковий керівник УФТІ.

3. Руеманн Варвара — німкеня, німецька чи англійська піддана, науковий працівник кріогенної лабораторії УФТІ.

4. Руеманн Мартін Зігфрідович — німець, підданий Англії, науковий керівник УФТІ.

5. Шлезінгер Шарлотта — німкеня, піддана Німеччини, прибула із-за кордону в СРСР разом із Гоутермансом під виглядом його родички.

6. Тісса — імені та по батькові не знаю, — угорський підданий, науковий працівник теоретичного відділу УФТІ.

Цю контрреволюційну групу очолював Вайсберг О.С.

З обома контрреволюційними групами щонайтісніше пов'язаний Лейпунський Олександр Ілліч — академік, зараз директор УФТІ, який прихильно й заохочуюче ставився як до контрреволюційної групи Ландау, так і до контрреволюційної групи Вайсберга.

Питання: На якій політичній платформі стоять і який політичний напрямок існуючих в УФТІ вказаних вами контрреволюційних груп?

Відповідь: Судячи з політичних переконань і поглядів групи Ландау і Вайсберга, я вважаю, що перша група Ландау є контрреволюційною троцькістською, а група Вайсберга є контрреволюційною групою «правого» напрямку.

Названий мною вище Лейпунський, академік, згідно з даними, що я їх маю, і які викладу нижче додатково, є «правим».

Ці обидві контрреволюційні шкідницькі групи в УФТІ, що складаються з осіб, тісно пов'язаних між собою впродовж ряду років, об'єднано виступили в 1935 році після постановки партією та урядом перед інститутом низки важливих задач, розгорнувши в УФТІ активну контрреволюційну роботу».

Не гербуючи ніякими засобами, слідча бригада у складі Торнуєва, Резнікова, Вайсбанда, Шалита, Дрешера та ін. почали вибивати зі своїх жертв зізнання згідно з цією недолугою «теорією». Керував операцією Рейхман.

Інститут було розгромлено. І справа не лише в тому, що найбільш видатні вчені опинилися за ґратами чи були розстріляні. Ті, хто залишився на волі, на все життя були залякані, а їхня ініціатива паралізована. Припинилися життєдайні зв'язки із зарубіжними колегами. У взаємовідносинах з'явилися недовіра, підозрілість і відчуженість. Наукову роботу обплутали режимом секретності з його наглядачами, доносами, анкетами, допусками та іншими обмеженнями, що не сприяло розвитку науки. Директором інституту, який мав у своєму штаті професорів і академіків, було призначено аспіранта Олександра Шпетного, двійника Давидовича, який не мав на час свого призначення жодної наукової публікації і якого важко назвати вченим. Він був партійним працівником, який користувався довірою обкому партії та управління НКВС.

З нагоди 10-річчя інституту в часописі «Вісник Академії наук» була опублікована стаття Антона Вальтера [8]. В кінці цієї статті наведено перелік з 201 роботи, що були опубліковані вченими інституту за весь час його існування. Дарма шукати серед авторів такі імена, як Шубников, Горський, Гоутерманс та інші. Їх начебто й не

було. На них було накладено більшовицьке «табу» і їх невільно було згадувати навіть у приватних розмовах.

На завершення цієї сумної історії наведемо без коментарів уривок із звернення учасників другої Всесоюзної конференції з фізики ядра, що відбулася 20–26 вересня 1937 року у Москві, до Сталіна [9]:

«...Успішний розвиток радянської фізики відбувається при загальному занепаді науки в капіталістичних країнах, де наука фальсифікується і ставиться на службу підсиленню експлуатації людини людиною, грабіжницьким війнам і так званому «науковому» обґрунтуванню ідеалізму й попівщини.

Підлі агенти фашизму, троцькістсько-бухарінські шпигуни й диверсанти, виконуючи волю своїх хазяїв, не зупиняються ні перед якою мерзотою, щоб підірвати могутність нашої батьківщини, вирвати у великої сім'ї народів СРСР завоювання Великої Жовтневої Соціалістичної Революції. Вороги народу проникли і в середовище фізиків, виконуючи шпигунські й шкідницькі завдання в науково-дослідних інститутах, намагаючись порушити зв'язки з практикою, що налагоджується, і протягувати під виглядом фізичних теорій всілякий ідеалістичний мотлох.

Нищівний удар, винищення фашистських гнізд є відповіддю всіх трудящих нашої країни на огидні злочини ворогів.

...Хай живе великий вождь..!»

ЛІТЕРАТУРА

1. А.И. Лейпунский. Избранные труды. Воспоминания. Под ред. Б.Ф. Громова. — К.: Наукова думка, 1990.
2. Л.В. Шубников. Избранные труды. Воспоминания. Отв. ред. Б.Е. Веркин. — К.: Наукова думка, 1990.
3. Ю.В. Павленко, Ю.Н. Ранюк, Ю.А. Храмов. Дело УФТИ. — К.: В-во Манускрипт, 1998.
4. Von Alexander Weissberg-Cybulski. Hexensabbat. Russland im Schmelzetiegel der Sauberungen. Frankfurt am Main, 1951.
5. F. Beck, W. Godin. Russian Purge and the Extraction of Confession. Hurst and Blackett Ltd, London 1951.
6. Edoardo Amaldi. The adventures life of Friedrich Georg Houtermans, physicist (1903–1966). Springer 1998.
7. В.Я. Френкель. Профессор Фрідріх Гоутерманс: роботи, життя, судьба. С.-Петербург, 1997.
8. А.К. Вальтер. Про роботу Українського фізико-технічного інституту. — «Фізичні записки АН УРСР», 1938, т. VII, вип. 1, с. 105–136.
9. Матеріали II Всесоюзної конференції по атомному ядру, Москва, 20–26 вересня 1937 р. Известия Академии наук, Отделение математических и естественных наук, серия физическая, № 1–2, 1938.

ПЕРСОНАЛІЇ

ШУБНИКОВ ЛЕВ ВАСИЛЬОВИЧ **29.09.1901 — 10.11.1937**

Видатний фізик-експериментатор, доктор фізико-математичних наук. Народився в 1901 році в Петербурзі. У 1918 р. поступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Петроградського університету і в тому ж році розпочав трудову діяльність лаборантом у Державному оптичному інституті. В 1926 році закінчив Ленінградський політехнічний інститут.

З 1926 по 1930 рік працював у Лейденській лабораторії низьких температур в Голландії. З 1931 по 1937 рік — керівник кріогенної лабораторії Українського фізико-технічного інституту в Харкові, а також в 1934–1937 рр. — професор Харківського університету, завідуючий кафедрою фізики твердого тіла фізико-математичного факультету. В його лабораторії в УФТІ розпочав свою роботу в Харкові Вайсберг.

Шубникову належить низка наукових досягнень світового значення. Це відкриття першого осциляційного ефекту в металах (ефект Шубникова — де Гааза), відкриття ідеального діамagnetизму надпровідників, перше спостереження та ідентифікація антиферромагнітного фазового переходу та низка інших.

Шубников — піонер радянської фізики низьких температур. В УФТІ Шубниковим була освоєна кріогенна техніка, у 1931 році отримано рідкий водень, а в 1932 — рідкий гелій. Із Харкова кріогенна техніка і наука поширилася по всій країні.

6 серпня 1937 року Шубникова було заарештовано й рішенням «трійки» 28 жовтня 1937 року засуджено до розстрілу. В листопаді 1937 року разом із двома іншими видатними вченими УФТІ Левом Розенкевичем і Вадимом Горським Шубникова було розстріля-

но. Розстріл було приурочено до 20-х роковин Жовтневої революції. Місце розстрілу й поховання невідомі. На довгі роки його ім'я було викреслене з вжитку, на його праці було заборонено посилатися.

Нижче ми наводимо документ із справи Шубникова — його «визнальну» заяву на ім'я слідчого, написану власноруч.

Слідчому Харківського обласного управління НКВС
тов. Скралівецькому В.І.
від ув'язненого Шубникова Л.В.

Заява

Цією заявою я визнаю свою провину перед Радянською владою і хочу в подальшому, якщо мені буде надана така можливість, чесно та сумлінною працею спокутувати свою провину. Рухомий таким устремлінням, я заявляю, що являюсь членом троцькістсько-шкідницької групи, що працювала в стінах Укр. фізико-технічного інституту. Я обіцяю слідчому давати чесні й вичерпні свідчення як про свою діяльність, так і про діяльність інших осіб. Я сподіваюсь, що моє добровільне зізнання хоч трохи применшить тяжку кару і дозволить мені повернутися до праці, яка є в нашій країні справою доблесті, честі й героїства».

Свідчення Льва Васильовича, написані його власною рукою, неможливо обійти мовчанкою. Які засоби впливу змусили цього чесного й мужнього чоловіка написати все те, що він написав? Навряд чи це були засоби фізичного впливу, бо Лев Васильович «зізнався» вже на другий день після першого допиту.

Шубникова заарештували в той самий час, коли його дружина Ольга Миколаївна Трапезникова була на останньому місяці вагітності. Дружина уславленого уфтіньського складува Єгора Васильовича Петушкова Олена Адамівна (їй дев'яносто один рік) пригадує, що Шубникова із тюрми привозили на «чорнім вороні» до пологового будинку на побачення з дружиною і новонародженим сином. Про це Олені Адамівні розповідала сама Ольга Миколаївна. Чи не тут криється розгадка свідчень Льва Васильовича? Безперечно, засоби впливу на Шубникова чекісти підібрали дуже ефективні й пообіцяли йому, як це було у них заведено, дружину арештувати, а дитину помістити в дитячий будинок під вигаданим ім'ям з тим, щоб її не можна було знайти і щоб вона сама не знала, хто її батьки.

Ольга Миколаївна відмовилася публічно зректися свого чоловіка. Тому вона була змушена полишити роботу та квартиру і за допомогою друзів перебралася до Ленінграда, де померла в 1997 році.

ЛЕЙПУНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ІЛЛІЧ
07.12.1903 — 14.08.72

Видатний фізик, академік АН України з 1934 року. Герой Соціалістичної праці (1963), лауреат Ленінської премії (1960). Народився в 1903 році в с. Драглі Сокольського повіту Гродненської губернії (зараз — Польща). У 1926 році закінчив Ленінградський політехнічний інститут, працював у Ленінградському фізико-технічному інституті. Один із організаторів УФТІ, де працював з 1929 по 1941 рр., з 1933 по 1937 рр. — директором (з перервою). У 1941 — 1952 рр. — завідуючий відділом інституту фізики АН УРСР в Києві. З 1952 р. у фізико-енергетичному інституті в Обнінську (з 1959 р. — науковий керівник інституту) і одночасно — з 1946 року — завідував кафедрою Московського інженерно-фізичного інституту.

Наукові праці належать, головним чином, до ядерної фізики та ядерної енергетики. Лейпунський започаткував ядерну науку в Радянському Союзі. У 1932 році він разом зі своїми колегами по УФТІ вперше в СРСР здійснив реакцію розщеплення атомного ядра штучно прискореними протонами. В подальшому зосередився на дослідженні фізики взаємодії нейтронів з ядрами. Здійснив широкі дослідження в галузі ядерної енергетики. Був одним із перших, хто зрозумів перспективи, що їх відкриває перед людством ядерна енергетика. Ще до війни виступив із серією наукових праць і доповідей, присвячених обґрунтуванню можливості здійснення ланцюгової ядерної реакції. Його аспірантові Маслову було видано авторське свідоцтво на винахід атомної бомби.

Після війни Лейпунський запропонував ідею атомного реактора на швидких нейтронах. Під його керівництвом було збудовано низку дослідних та перший радянський промисловий реактор на швидких нейтронах у Казахстані.

14 червня 1938 року Лейпунського було арештовано «за підозрою в шпигунстві на користь Польщі», а 9 серпня того ж року його звільнено з-під варти, і він приступив до роботи в УФТІ.

Свідчення звинуваченого Лейпунського О.І., написані його власною рукою:

«Моя діяльність, як керівника УФТІ, принесла величезну шкоду розвитку радянської науки, оскільки, незважаючи на те, що я суб'єктивно не був пов'язаний із ворогами, які орудували в інституті, моя діяльність об'єктивно була допомогою ворогам. Тільки завдяки моїй допомозі й підтримці вороги могли так довго шкодити УФТІ. Моя підтримка ворогів полягала в наступному:

1. Я привіз в СРСР шпигуна Гоутерманса і створив йому зручні умови для шпигунської роботи.
2. Я замазував сигнали про ворожу фізіономію шпигуна Вайсберга, всіляко йому допомагав, старався зберегти його в інституті, деякий час приховував від НКВС факт виуджування ним шпигунських відомостей, видав йому позитивну ділову характеристику при його звільненні з інституту.
3. Я замазував сигнали про ворожу фізіономію контрреволюціонерів Ландау, Шубникова, всіляко старався зберегти їх в інституті. Створив їм в інституті умови для шкідницької та шпигунської роботи. Все це сталося тому, що я, внаслідок своєї цілковитої політичної безтурботності, гнилого лібералізму, переоцінив значення зв'язків із західноєвропейською наукою, плазуючи перед Заходом, створив в інституті виключно сприятливі для ворогів умови».

У своїй заяві про перегляд питання про відновлення в членстві ВКП(б) Лейпунський пише:

«Я дійсно добре розумію, що припустився ряду грубих політичних помилок. Я настільки втратив більшовицьку пильність, що безглуздо довіряв званню братських компартій, дав можливість укріпитися в інституті ряду ворогів народу, довіряючи цим ворогам, а також захищав їх від справедливих вимог парторганізації. Цінуючи наукову кваліфікацію деяких працівників інституту, які виявилися ворогами народу, я мало боровся з їх шкідницькою роботою у сфері підготовки кадрів молодих радянських учених.

...У керівництві інститутом я вів цілковито гнилу політичну лінію, лінію гнилого лібералізму стосовно ворогів народу, лінію, що свідчить про те, що я виявився неспроможним давати політичну оцінку ряду фактів у житті інституту, лінію, що характеризувала мене як людину, яка втратила більшовицьку пильність, і своєю політичною сліпотю створив сприятливі умови для ворожої діяльності в інституті».

ПРИХОДЬКО АНТОНІНА ФЕДОРІВНА
26.04.1906 — 1995

Фізик-експериментатор, академік Національної академії наук України (1964). Герой Соціалістичної праці (1976), лауреат Державної премії України (1977). Народилася в П'ятигорську. Закінчила Ленінградський політехнічний інститут (1930). У 1930–1941 рр. працювала в Харківському фізико-технічному інституті, в 1941–1944 рр. — в інституті фізичної хімії НАНУ. З 1944 р. — зав. відділом фізики кристалів Інституту фізики НАНУ (в 1965–1970 рр. — директор).

Праці відносяться до низькотемпературної спектроскопії твердого тіла і оптики молекулярних кристалів. В УФТІ працювала в лабораторії Обреїмова.

Дружина Лейпунського.

ОБРЕЙМОВ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ
08.03.1984 — 02.12.1981

Фізик-експериментатор, академік АН СРСР (1958). Золота медаль С.І. Вавілова (1959). Організатор і перший директор Українського фізико-технічного інституту.

Народився в Аннесі (Франція). Закінчив Петроградський ун-т. У 1919–1924 рр. працював в Державному оптичному інституті, в 1924–1929 рр. — у Ленінградському фізико-технічному інституті, 1929–1941 рр. в Харківському фізико-технічному ін-ті (1929–1932 рр. — директор), в 1942–1944 рр. — у Державному оптичному інституті, в 1944–1954 рр. — в ін-ті органічної хімії АН СРСР, в 1954–1965 рр. — в інституті елементоорганічних сполук АН СРСР, з 1965 р. — в ін-ті загальної і неорганічної хімії.

У 20-х роках відвідав Лейденську, Кембріджську і ряд інших наукових лабораторій Європи.

Наукові праці відносяться до фізики кристалів, молекулярної спектроскопії, оптичної оптики, світлооптики.

Будучи заступником директора Ленінградського фізико-технічного інституту А. Йоффе, взяв на себе основні клопоти щодо організації й будівництва Харківського фізико-технічного інституту. Активно залучав до роботи в інституті іноземних учених. Олександр

Вайсберг був запрошений працювати в УФТІ Обреїмовим і прибув до Харкова під час його директорства.

22 липня 1938 року Обреїмова було заарештовано в м. Харкові і звинувачено в тому, що він був агентом німецької та англійської розвідок і учасником правотроцькістської організації. Він також звинувачувався в тому, що належав до групи наукових працівників, які наполягали на визнанні «чистої» науки і на тому, щоб наукою займались лише «геніальні» люди. 19.11.40 року постановою «особливої трійки» «за антирадянські» висловлювання Обреїмову було визначено строк покарання у 8 років виправно-трудоих таборів. З клопотанням про звільнення Обреїмова у відповідні органи зверталися такі видатні вчені, як Вавілов, Йоффе, Комаров та інші. Вони характеризували Обреїмова як видатного фахівця в галузі фізики. 21 травня 1941 року постановою особливої наради при НКВС СРСР справа стосовно Обреїмова була припинена, а його самого було звільнено з-під варті. Досє Обреїмова знаходиться в Москві й проглянути його нам не вдалося.

ЛАНДАУ ЛЕВ ДАВИДОВИЧ
22.01.1908 — 01.04.1968

Видатний фізик-теоретик, академік АН СРСР, Герой Соціалістичної праці (1954), Державні премії СРСР (1946, 1949, 1953). Ленінська премія (1962). Член багатьох зарубіжних академій і наукових товариств. Нобелівський лауреат (1962).

Народився в Баку. Закінчив Ленінградський ун-т (1927). У 1927–1932 рр. — аспірант, науковий співробітник Ленінградського фізико-технічного інституту. В 1932–1936 рр. очолював теоретичний відділ Українського фізико-технічного інституту й одночасно завідував кафедрою теоретичної фізики Харківського механіко-машинобудівного інституту, а з 1935 р. — кафедрою загальної фізики Харківського університету. З 1937 року завідував теоретичним відділом інституту фізичних проблем АН СРСР. Одночасно був професором Московського ун-ту (1943–1947 рр. і з 1965 р.) і Московського фізико-технічного інституту.

Коло його наукових інтересів дуже широке й торкається майже всіх розділів фізики. Автор фундаментальних результатів з кванто-

вої механіки, теорії фазових переходів другого роду, теорії Фермі-рідини і теорії надплинності, фізики космічних променів, квантової теорії поля, фізики елементарних часток, фізики плазми.

Героєм Соціалістичної праці Ландау став за участь у роботах із створення атомної бомби.

Автор всесвітньовідомого багатотомного «Курсу теоретичної фізики» Л.Д. Ландау і Є.М. Ліфшиця, написання якого було розпочато в Харкові. До кінця своїх днів зберігав тісні наукові й дружні контакти з харківськими фізиками.

27 квітня 1938 року Ландау було заарештовано. У цей час він жив у Москві й працював в інституті фізпроблем. Його було звинувачено в тому, що він є активним учасником харківської антирадянської шкідницької організації, провадив підривну шкідницьку діяльність у науці. За клопотаннями видатних вітчизняних (зокрема, П.Л. Капиці) та зарубіжних (Н. Бор) учених 28 квітня 1939 року його було звільнено.

ГОУТЕРМАНС ФРІДРІХ ГЕОРГ (У КНИЗІ — ФІЗЕЛЬ)
(22.01.1903 — 1.02.1966)

Фізик. Народився в Данцигу (тепер Гданськ). У 1928 р. отримав ступінь доктора філософії в Геттінгенському ун-ті. В 1933–1934 рр. працював в Англії, в 1935–1937 рр. — в Українському фізико-технічному інституті, в 1940–1945 рр. — в науково-дослідній лабораторії в Шарлоттенбурзі, 1945–1952 рр. — в Геттінгенському ун-ті (з 1950 р. — професор). З 1952 року професор Бернського ун-ту і директор організованого ним центру фізичних досліджень при ун-ті.

Ще в Геттінгемі Гоутерманс разом з одеситом Георгієм Гамовим в 1928 році опублікували класичну роботу про квантово-механічні аспекти радіоактивного розпаду атомних ядер.

Роботи належать до ядерної фізики, фізики високих енергій, ядерної геології. У 1929 році вперше висловив думку про ядерне (термоядерне) походження енергії зірок. У 1940 році також уперше звернув увагу на елемент плутоній як на сировину для виготовлення атомної бомби. Був близький до створення лазера, брав участь у створенні електронного мікроскопа.

Харківські роботи Гоутерманса присвячені фізиці нейтронів. Ці роботи виконані в співавторстві з Шубниковим, Курчатовим та іншими видатними радянськими фізиками.

1 грудня 1937 року Гоутерманса було арештовано на московській митниці, де він оформляв свій виїзд за кордон, за підозрою в належності до агентури гестапо. 25 квітня 1940 року особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення про видворення Гоутерманса Фріца Оттовича, як небажаного іноземця, за межі Радянського Союзу.

Повернувшись до Німеччини, Гоутерманс влаштувався до приватної лабораторії Манфреда фон Арденне, де продовжив заняття ядерною фізикою та почав досліджувати ланцюгову реакцію поділу ядер. У 1941 р. він виклав наслідки своїх теоретичних досліджень на 33 сторінках звіту «До питання про запуск ланцюгової реакції», на який німецька влада не звернула належної уваги.

Восени 1941 року Гоутерманс у формі майора люфтваффе з'явився в УФТІ, чим дуже здивував працівників інституту, які залишилися на окупованій території. Адже всі гадали, що його було розстріляно. Цей візит в подальшому розцінювався як доказ того, що він таки був шпигуном і що репресії 1937 року не були безпідставними.

У 1951 році в Лондоні була видана книга Гоутерманса, написана ним разом із співакамерником по Лук'янівській в'язниці Костем Штепою. З метою конспірації книга була видана під псевдонімами. Вона була предтечею «Архіпелагу ГУЛАГ» Олександра Солженіцина.

З 1952 року й до своєї смерті в 1966 році вчений працював у Швейцарії в створеному ним центрі фізичних досліджень при Бернському університеті.

ВАЙСЕЛЬБЕРГ КОНРАД БЕРНАРДОВИЧ (МАРСЕЛЬ)

(25.10.1905 — 16.12.1937)

Хімік. Народився в м. Берлат, Румунія, у сім'ї австрійського лісо-торговця. У 1907 році сім'я переїхала до Чернівців, а в 1914 р. — до Відня. У 1925 р. закінчив середню школу, згодом — інститут. У 1934 році його було запрошено на роботу в Харків у вуглекімічний інститут. З 1936 року працює в Українському фізико-технічному інституті.

У 1934 році одружився з домробітницею Вайсберга — Микало Ганною Давидівною. У лютому 1937 року прийняв радянське громадянство. 4.03.1937 його було заарештовано за звинуваченням у тому, що він прибув із-за кордону для проведення контрреволюційної

троцькістської діяльності проти СРСР і став учасником контрреволюційної групи іноземних фахівців в УФТІ. 16 грудня 1937 року за вироком особливої наради розстріляний.

У книзі Вайсберга виведений під ім'ям Марселя. Марсель — ім'я брата Конрада Вальсельберга.

В архівах гестапо записано, що Вальсельберга віднесено до категорії персон, які являють серйозну небезпеку для Німеччини, з погляду поліції держбезпеки Німеччини підлягає арешту. Свідчення за 1939–1940 рр.

ЛАНГЕ ФРІЦ ФРІЦОВИЧ
(16.12.1899 — 25.07.1987)

Автобіографія. Я народився 16 грудня 1899 року в Берліні — Фрідріхсгаген. Сім'я складалася із батька — службовця, матері й сестри. Зараз нікого із них уже немає в живих.

У 1918 році закінчив реальну гімназію і під час війни влітку 1918 року був призваний рядовим в армію. Пробув там 4 місяці, в боях участі не брав.

З кінця 1918 року по 1924 рік навчався в університетах Берліна, Фрейнбурга і Кіля. Закінчив Берлінський університет у 1924 році, займався фізикою, хімією, математикою, термодинамікою, одержанням надвисоких напруг за допомогою грозової електрики, розробляв методи отримання швидких часток і першим отримав жорсткі катодні промені та рентгенпромені, що відповідають β - і γ -променям радію і застосовував їх у галузі ядерної фізики. Виконав також і низку других робіт, що видно із переліку праць.

Приблизно в 1928 році став цікавитися політичними подіями. В будь-яких політичних партіях не перебував, однак симпатизував комуністичному рухові.

У 1930 році на запрошення академіка Йоффе А.Ф. я відвідав Радянський Союз, Ленінград.

З приходом Гітлера до влади я вирішив з Германії емігрувати. У 1935 році, проживаючи в Лондоні, я прийняв запрошення переїхати до Радянського Союзу на роботу в Український фізико-технічний інститут у Харкові. Там я заснував лабораторію ударних напруг і був її науковим керівником. У тісній співпраці зі швидкозростаючим колективом молодих наукових працівників, із яких четверо захисти-

ли при мені кандидатські дисертації, я продовжив з ним подальший розвиток та вдосконалення імпульсної методики і спорудив найбільший на той час у світі агрегат на 5 мільйонів вольт. На ньому ми вели різні роботи в галузі ядерної фізики і швидких часток.

Цим роботам передувала низка трудомістких будівельних і підготовчих робіт. Моя діяльність у Харківському фізико-технічному інституті охоплює період з червня 1935 року аж до евакуації на схід під час війни у вересні 1941 року.

Так ці роботи були перервані.

У 1936 році клопотався про надання мені радянського громадянства і був прийнятий 9 лютого 1937 року.

Одружився в Харкові в 1936 році. У квітні 1940 року мені було присуджено ступінь доктора фізико-математичних наук без захисту дисертації. У вересні 1941 року був із сім'єю евакуйований в числі робітників УФТІ й працював в Уфі, в Київському інституті фізики і математики АН УРСР старшим науковим співробітником. За постановою Уряду СРСР у 1943 році був відряджений в Уральську філію АН СРСР, у Свердловськ, для виконання спецзавдання, де я лишався до кінця 1945 року старшим науковим співробітником лабораторії № 2 АН СРСР аж до організації лабораторії при Головнісськбуді в Москві, начальником якої я був з початку 1946 року до цих пір.

Вересень 1952 р.

Ще в 20-х роках у світі фахівців Ланге вже мав загально визнане ім'я завдяки своїм відчайдушним експериментам. Він встановив пристрій для вивчення грозових розрядів на горі Монте Женерозо поблизу м. Лугано, що мало на меті за допомогою блискавки провести експерименти щодо розщеплення ядра (14 — 16 млн. вольт). Над 1200 метровою прірвою гірського масиву Женерозо була встановлена 800 метрова антена, що під час монтажу багато разів переривалася. Під час монтажних робіт у горах один із учасників — науковець Урбан — зірвався й загинув.

У Харкові Ланге конструював компактні високовольтні розрядні трубки, на основі яких створював нейтронні генератори та джерела рентгенівського випромінювання. Збудував найбільший на той час у світі генератор Маркса на напругу 5 мільйонів вольт.

Ланге — єдиний з іноземних вчених УФТІ, що не був ні арештований, ні висланий. Ось як пояснює це інститутська легенда.

Після прийняття радянського громадянства Ланге був викликаний військкоматом на медичну комісію. На комісії він виділявся серед інших допризовників своїм солідним віком, поганим знанням мови, незграбністю та незугарністю. Коли з'явилася підозра на плоскостопість, лікарі попросили його вмочити ногу в таз з водою і зробити відбиток ступні на підлозі. Замість цього Ланге перевернув таз, наступивши на його край. Цим вчинком було покладено край довготерпінню лікарів, вони зателефонували до НКВС і повідомили про те, що в них знаходиться підозрілий допризовник, який щойно здійснив акт шкідництва. Оперативний загін не заставив себе довго чекати. Подивившись на паспорт Ланге і на нього самого, командир суворо запитав: «Чи немає у вас ще якогось документ? Немає? Тоді одягайтеся, громадянин Лангет, поїдете з ними». Коли ж Ланге почав натягувати штани, то намацав у кишені ще одного документа і простягнув його оперативникові. Той почав його недбало читати. Зненацька його обличчя помертвіло. З непідробним жахом він протягнув документа назад зі словами: «Вибачте, товаришу Ланге», — і позадкував до дверей, козиряючи та кланяючись, потім прожогом кинувся за двері, щасливий від того, що вирвався з такої халепи.

Що ж сталося? Німецьких антифашистів зустрічали в країні з великою честью. Якось Сталін був у доброму гуморі й особисто підписав невеликій партії прибулих фахівців посвідчення особи, в яких вказувалося на необхідність усім радянським і партійним органам всіляко сприяти пред'явникам посвідчень. Цей підпис, мабуть, і послужив тією індульгенцією, що вберегла Ланге від пекла.

У 1941 році Ланге евакуювався і разом із лабораторією влився в Київський інститут фізики та математики, що знаходився на той час в Уфі. Там йому вдалося здійснити свою мрію — спорудити розроблену ще в Харкові центрифугу. В 1943 р. він разом з центрифугою опиняється в Уральському фізико-технічному інституті в Свердловську, а з 1945 року — у лабораторії № 2 в Москві. Згодом він очолив у Москві лабораторію № 4, замасковану під НДІ Головмиськбуду. В кінці 40-х Лабораторію № 4 розформовують, її устаткування та персонал передають у лабораторію № 2, а самого Ланге справаджують до Дніпропетровська викладати фізику студентам.

Ланге не користувався політичною довірою властей. Коли в Дніпропетровську планувалося спорудження ракетного заводу і почалася

«чистка» міста від небажаних елементів, його було звільнено з роботи під сміхотворним приводом — за погане знання російської мови.

З 1953 р. Ланге знов у Москві, де працює професором Всесоюзного електротехнічного інституту, проводячи досліди в галузі техніки високої напруги та ізоляційних матеріалів, водночас викладає у Енергетичному інституті. У 1959 році переселився до НДР і поновив своє німецьке громадянство. В Берліні він працював завідувачем лабораторії фізики в Інституті біології. У 1964 році вийшов на пенсію.

Співробітники Харківської лабораторії ударних напруг Ланге, Маслов та Шпінель у 1945 році отримали авторське свідоцтво на винахід атомної бомби з пріоритетом 1940 року. Сам він був автором винаходу способу виготовлення бомби шляхом виділення урану-235 із природної суміші за допомогою центрифуги. Помер 25.07.1987.

ГЕЙ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ (1900–1955)

Народився у м. Пскові. У 1930 році закінчив фізико-механічний факультет Ленінградського політехнічного інституту. В цьому ж році поступив на роботу в Ленінградський фізико-технічний інститут, звідки в 1932 році перевівся в УФТІ. Працював в лабораторії Лейпунського. Користувався довірою останнього, який призначив його своїм заступником і виконуючим обов'язки директора УФТІ на час свого відрадження за кордон.

У 1935 році був звільнений з УФТІ, повернувся до Ленінграду і поступив на роботу в НДІ № 99 науковим співробітником.

КОМАРОВ ПЕТРО ФРОЛОВИЧ (?–?)

Ні особової справи Комарова в архіві УФТІ, ні його досьє в архіві НКВС знайти не вдалось. Ніхто з ветеранів УФТІ про його долю нічого не знає. Був парторгом УФТІ, після арешту Вайсберга очолив

будівництво дослідної станції глибокого охолодження і в 1937 році був розстріляний.

ДАВИДОВИЧ АБРАМ СЕМЕНОВИЧ
(?–?)

Ніяких документальних свідчень про Давидовича знайти не вдалося. За деякими свідченнями він прибув до УФТІ з Ленінграда. Посаду директора УФТІ йому «виклопотав» його друг по Ленінграду Гей. Після повернення Лейпунського з Англії перевівся до Дніпропетровського фізико-технічного інституту начальником спецлабораторії, але невдовзі був заарештований. Подальша доля Давидовича нам невідома. Швидше за все, його було розстріляно.

РУЕМАН МАРТІН ЗІГФРІДОВИЧ
(?–?)

Англійський учений та інженер, фахівець у галузі низьких температур. Разом зі своєю дружиною Варварою на запрошення Вайсберга прибув на роботу в УФТІ в 1932 році. Працював в лабораторії Шубникова, згодом очолив дослідну станцію глибокого охолодження, директором будівництва якої був Вайсберг. У 1937 році після арешту Вайсберга виступив на його захист і на знак протесту проти його арешту покинув роботу і виїхав за кордон. Ще недавно мешкав у США.

ТІССА ЛАСЛО
(07.07.1907 — 15.04.2009)

Фізик-теоретик угорського походження. У 1934 році брав участь у роботі 30-ї теоретичної конференції в Харкові й залишився працювати в УФТІ у відділі Ландау. У Харкові захистив кандидатську дисертацію. На початку 1937 року виїхав з СРСР. Зараз працює в Масачусетському технологічному інституті (США). В архівних матеріалах НКВС фігурує як резидент гестапо в УФТІ.

ПЛАЧЕК ГЕОРГ
(26.09.1905 — 11.10.1955)

Фізик-теоретик. Народився в Брно. Отримав ступінь доктора філософії у Віденському університеті. У 1932–1938 рр. (з перервами) працював в Інституті теоретичної фізики Нільса Бора в Копенгагені. У 1936–1937 рр. працював в УФТІ. У 1938 р. переїхав до США. В архівних справах фігурує як резидент гестапо в УФТІ.

МИКАЛО ГАННА ДАВИДІВНА
(У КНИЗІ — ОЛЕНА, ДРУЖИНА МАРСЕЛЯ)
(29.01.14 — ?)

Автобіографія. Я, Ганна Давидівна Микало, народилася в 1914 році в селі Михайлівці Запорізької області. Батько селянин, помер у 1919 році. Мати з перших днів колективізації — член колгоспу. Я 2 роки вчилася в сільській школі. Приїхала в Харків у 1931 році. Працювала в їдальні офіціанткою та прибиральницею. Один час (2 роки) навчалася у вечірній школі для дорослих. З 1934 по 1937 я дитиною була на утриманні чоловіка.

З 1937 року працювала в артілі імені 20-ї п'ятирічки рещелевицею. Під час окупації працювала в УФТІ прибиральницею, коли прийшли наші працювала підсобницею. Зараз працюю в складувній майстерні.

Чайковського 6 кв. 3. Жовтня 1943 року.

У 1934 році вийшла заміж за Конрада Вайсельберга. У 1936 році у неї народився син, якого на честь Вайсберга було названо Олександром.

ХАРЛАМОВ ОЛЕКСАНДР КОНРАДОВИЧ
(25.12.1936)

Автобіографія. Я, Харламов Олександр Конрадович, народився в сім'ї австрійського громадянина Вайльсельберга Конрада Бернар-

довича і українки Микало Ганни Давидівни. Моє дитинство минуло в селі Михайлівці Запорізької області. Там я закінчив перший клас початкової школи в 1945 році. Потім переїхав до Харкова, де мешкаю і зараз. Закінчив середню школу, технікум, політехнічний інститут (вечірнє відділення). Працював автослюсарем, інженером-конструктором. Зараз працюю заступником головного технолога заводу.

Одружений, маю сина, доньку та двох онуків.

Єдиний на сьогодні живий персонаж книги Вайсберга. Коли його батька розстріляли, він був немовлям. Мати боялася за його життя і змінила його прізвище на Микало, а при одруженні порадила йому взяти прізвище нареченої. Так він став Харламовим.

ФЕДОРОВА МАРГАРИТА ФЕДОРІВНА (СЕРГЕЄВА)
(12.07.1907 — 1988)

Фізик. Народилася в Ленінграді. У 1927 р. поступила в Ленінградський політехнічний інститут. У 1932 р. перевелася в Харківський механіко-машинобудівний інститут, який закінчила в 1932 році за спеціальністю «фізика». Після закінчення інституту працювала в Українському фізико-технічному інституті науковим співробітником. У 1934 році поступила в аспірантуру, яку закінчила в 1937 році. Після закінчення аспірантури працювала на дослідній станції глибокого охолодження. У 1941 році евакуювалася до Кемерово, де працювала на азотно-туковому заводі. З 1946 року Федорова працює старшим науковим працівником УФГІ. В 1950 році захистила кандидатську дисертацію.

Наукова діяльність Маргарити Федорівни відноситься до досліджень з адсорбції газів при низьких температурах і тискові.

З 1974 року на пенсії.

ПЯТИГОРСЬКИЙ ЛАЗАР МОЙСЕЄВИЧ
(17.05.1909 — 12 06.1993)

Фізик-теоретик. Народився в с. Фундуклеївка Одеської області. У 1931 році закінчив Харківський фізико-хіміко-математичний інсти-

тут, математичний факультет (пізніше Харківський держуніверситет). З 1931 року працює в УФТІ аспірантом. У 1936 році закінчує аспірантуру й продовжує працювати в теоретичному відділі УФТІ до евакуації.

Одночасно веде викладацьку роботу. 1931–1935 рр. — старший викладач ХДУ, 1935–1940 рр. — завідуючий кафедрою теоретичної фізики, 1940–1941 рр. — старший викладач ХДУ.

У 1937 році в Москві у видавництві ГОНТИ вийшла «Механіка», видана П'ятигорським у співавторстві з Л. Ландау.

В евакуації — старший викладач Об'єднаного українського головного університету (Кзил-Орда, Казахстан).

З 1944 року знову в УФТІ. У 1955 році захищає кандидатську дисертацію.

У 1956 році переводиться під Москву в Менделєєво.

КОРЕЦЬ МОЙСЕЙ АБРАМОВИЧ (12.10.1908–1984)

Народився в Севастополі. Коли йому було 8–9 років сім'я переїхала до Сімферополя. У 1926 році Корець поступає до Ленінградського політехнічного інституту на фізико-математичний факультет. На початок 30-х відноситься його знайомство з Ландау та перші «проби пера» в журналі «Знание — сила».

Будучи на 4-му курсі (1932) Корець завідує кафедрою фізики в Комвузі ім. Сталіна в колишньому Таврійському палаці. Після закінчення фізико-технічного інституту деякий час працює в Свердловському фізико-технічному інституті, потім, на запрошення Ландау, перебирається до Харкова, де обіймає посаду інженера теоретичного відділу і, за сумісництвом, асистента Ландау в місцевому університеті.

В наприкінці 1935 року Кореця було заарештовано і невдовзі звільнено й поновлено на роботі в УФТІ.

У 1937 р Корець слідом за Ландау переїздить в Москву, де в 1938 р. працює в Московському педагогічному інституті.

27 квітня 1938 року був знову арештований і звільнений лише в 1952 році. В кінці 50-х живе в Москві й працює в журналі «Природа».

РЯБІНІН ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ
(26.09.1908 — 25.03.1986)

Доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Ленінської премії.

Народився в Петербурзі. Закінчив фізико-механічний факультет Ленінградського політехнічного інституту в 1930 році. З 1927 по 1930 рр. працював в Ленінградському фізико-технічному інституті. З 1930 року — Українському фізико-технічному інституті. Працював у криогенній лабораторії Шубникова.

Наукові роботи присвячені фізиці низьких температур. Брав участь в оборонній тематиці. У 1935 році працював старшим інженером ДСГО. З 1936 року — керівник спецлабораторії в Дніпропетровському фізико-технічному інституті. У тому ж році переходить на роботу в московський Інститут хімічних і фізичних досліджень.

ТОРНУЄВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ
(1894–?)

Оглядова довідка за архівно-слідчою справою № 12032 на Торнуєва Дмитра Івановича, 1894 р.н., уродженця села Торопець Калінінської обл. росіянин, к/чл. КПРС, з середньою освітою, к. працівник УНКВС у Харківській обл., який до арешту працював заст. нач. сектора кадрів комітету у справах кінематографії і проживав у м. Москві.

Торнуєва заарештовано 10 травня 1941 року УНКВС у Московській обл. за порушення соціалістичної законності в слідчій роботі і 31 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського воєнного округу Торнуєв на підставі ст. 206-17 п. «б» УК УРСР був засуджений до вищої міри кримінального покарання — розстрілу.

За вироком Торнуєва визнано винним у фальсифікації слідчих матеріалів і порушенні процесуальних норм при розслідуванні справ про контрреволюційні злочини.

Визначенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 9 жовтня 1941 року вибрана щодо Торнуєва вища міра покарання замінена на 10 років ВТТ.

Архівно-слідча справа № 12032 на Торнуєва зберігається в обліково-архівному відділі УКДБ Харківської області.

18 квітня 1959 року. Помічник військового прокурора у Харківській області полковник юстиції Райхман.

РЕЙХМАН ЛЕВ ЙОСИПОВИЧ
(1901–?)

Оглядова довідка за архівно-слідчою справою № 975092 щодо звинувачення Рейхмана Льва Йосиповича, 1901 р. народження, уродженець м. Чернігів, до арешту — нач. 7 відділу ГУДБ НКВС СРСР.

25 січня 1940 року Військовою колегією Верховного суду СРСР Рейхман за ст.ст. 58-1 «а» і 58-11 КК РРФСР засуджений до ВМП. Вирок приведено до виконання 26.01.1940 р.

...робота на відповідальних посадах в органах НКВС УРСР, згодом нач. ГУДБ НКВС СРСР у своїй діяльності проводив ворожу роботу, спрямовану на винищення партійно-радянських кадрів і збереження від розгрому контрреволюційних формувань.

Рейхман арештований 24.10.1938 р., на наступний день він уже повністю визнав себе винним.

У судовому засіданні Рейхман також повністю визнав себе винним у всьому, oprіч шпигунства, і підтвердив свої свідчення, дані на попередньому слідстві.

Із свідчень Рейхмана видно, що в Харків у серпні 1937 року він був посланий Леплевським із ворожими намірами.

Рейхман у своїх свідченнях розповів про кілька фактів своєї шкідницької діяльності в Донбасі та Києві, однак його ворожа діяльність у Харківській області слідством деталізована не була, за його свідченнями ніхто із арештованих не проходить.

Рейхман про Харків лише показав, що за 1937 рік по Харківській області «трійкою» було розглянуто справи на 9 850 чоловік. Із них

засуджено до розстрілу 3 450 чол., а всі інші — до різних строків покарання.

До справи додана копія доповідної записки Рейхмана від лютого 1938 року, адресованої Єжову, в якій Рейхман вказує, що Харківщина ще продовжує бути значно засміченою ворожими елементами.

Він вказує, що ним узято на облік 12 154 чоловік ворожих елементів, із яких намічено до арешту в першу чергу 3 748 чоловік. У зв'язку з цим він просить Єжова виділити додатковий ліміт на Харківську область в обсязі 8 000 чоловік, із них по 1 категорії 3 000 чол., по другій — 5 000 чол.

Цю свою доповідну записку Рейхман на слідстві пояснив таким чином:

У лютому 1938 року в м. Києві скликалася оперативна нарада під керівництвом Єжова, який на цій нараді, заслухавши доповіді з місць, заявив, що по Україні треба ще розстріляти тисяч тридцять. Тоді ж ним було запропоновано скласти додаткові заявки на ліміти, що він і зробив.

Слідство у справі Рейхмана велося в Москві.

Военний прокурор ГВП майор юстиції Зиков

7 квітня 1955 р.

Копія вірна: Пом. військового прокурора КВО у Харківській області

Полковник юстиції Райхман

ДРЕШЕР ГРИГОРІЙ МОЙСЕЙОВИЧ
(04.10.1905–?)

З 1935 року в Харкові — оперуповноважений, пом. начальника відділення, начальник відділення ІІІ відділу ХОУ НКВС. Арештований 21.04.1938 р. Слідство вів Шнайдер. Звинувачений у контрреволюційній діяльності. 28.03.1939 р. справу щодо звинувачення припинено.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ПЕРЕКЛАДАЧА	3
ПЕРЕДМОВА АВТОРА.....	10
СКРОЧЕНА ПЕРЕДМОВА АРТУРА КЕСТЛЕРА ДО КНИГИ «ЗВИНУВАЧУВАНИЙ» ОЛЕКСАНДРА ВАЙСБЕРГА, ВИДАНОЇ 1951 РОКУ У ВИДАВНИЦТВІ «САЙМОН І ШУСТЕР», НЬЮ-ЙОРК.....	25
ПАСТКА.....	33
ВНУТРІШНЯ ТЮРМА ХАРКІВСЬКОГО ДПУ	115
ОЧНІ СТАВКИ.....	156
ЗА КОЖНУ П'ЯДЬ ЗЕМЛІ.....	176
ПРОВОКАТОР.....	211
ВЕЛИКИЙ «КОНВЕЄР»	262
«ЗІЗНАННЯ».....	296
ХОЛОДНА ГОРА.....	306
ВІДЬОМСЬКИЙ ШАБАШ.....	349
«ВРОГИ НАРОДУ».....	365
У ПЕКЛІ.....	426
АРЕШТОВАНІ ЧЕКІСТИ	445

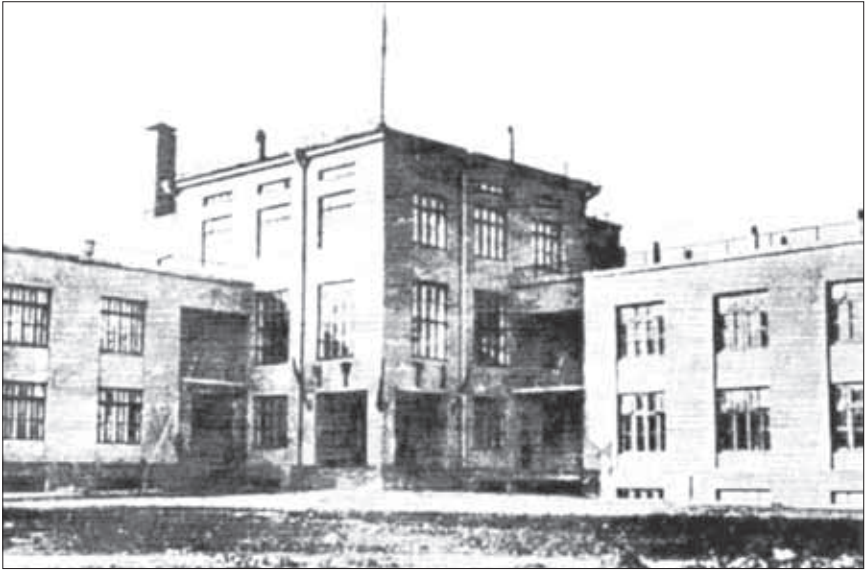
ПЕРЕЛОМ.....	466
КИЇВ.....	476
СПРАВЖНИЙ ШПИГУН.....	490
КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ ВИЗНАНА.....	495
МОСКВА: У ГОЛОВНИЙ КАТИВНІ НКВС.....	508
ДЕПОРТАЦІЯ.....	530
ЗАРУБКА В ПАМ'ЯТІ.....	543
ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО КНИГИ ОЛЕКСАНДРА ВАЙСБЕРГА «ХОЛОДНА ГОРА».....	554
ЛІТЕРАТУРА.....	566
ПЕРСОНАЛІІ.....	567

*Олександр Вайсберг і його домогосподарка Ганна Давидівна Микало (в книзі Олена).
Фото зроблено у декількох метрах від під'їзду будинку, де мешкав Вайсберг. 1933 р.*

Під'їзд будинку, де мешкав Вайсберг (вул. Чайковського 14)

*Головний корпус, спорудження якого було приурочене до офіційного відкриття інституту, яке відбулося 7 листопада 1930 року до 13-х роковин Жовтневої революції.
В ньому містилася кріогенна лабораторія, а також кабінети Шубнікова і Вайсберга*

Будівництво інституту. Малюнок Ольги Миколаївни Трапезнікової (дружини Шубнікова)

*Іван Васильович Обреїмов
(8.03.1894—2.12.1981). 1928—1932 —
перший директор УФТІ*

*Семен Абрамович Давидович
01.12.1934—01.12.1935 — третій
директор УФТІ. Доля його невідома*

*Олександр Лейбунський,
другий директор УФТІ. 1932 р.*

*Виступ Олександра Лейбунського на 4-й Все-
союзній ядерній конференції, Харків 1939 р.*

Лев Васильевич Шубников
(29.09.1901—10.11.1937)

Лев Давидович Ландау
(22.1.1908—01.04.1968)

Віктор Вайскоф
(19.09.1908—22.04.2002)

Ласло Тісса
(07.07.1907—15.04.2009)

*Фрідрих Гоутерманс
(22.01.1903—01.02.1966)*

*Георг Плачек
(25.09.1905—11.10.1955)*

*Артур Кестлер
(05.09.1905—03.03.1983)*

*Конрад Вайсельберг
(25.10.1905—16.12.1937)*

*Фрідріх Ланге
(16.12.1899—25.07.1987)*

Мартин Руеман

Коксохімічний завод (сучасний вигляд)

Парадний під'їзд ДСГО (фото 1939 р.)

Парадний під'їзд ДСГО (сучасний вигляд). Вул. Кибальчича 12 а

Басейн-градирня в житловому масиві ДСГО (сучасний вигляд)

Житловий будинок працівників ДСГО (сучасний вигляд)

Фрідріх Гоутерманс (тюремне фото)

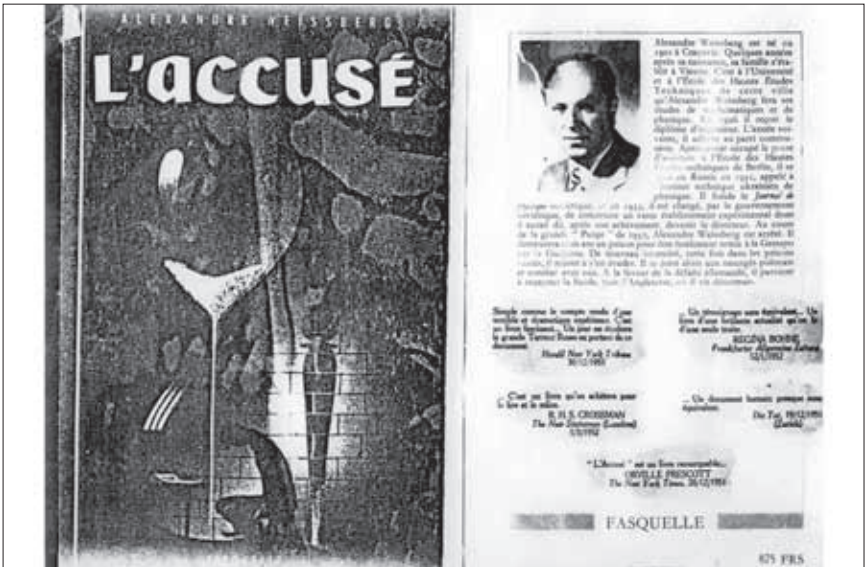
Олександр Вайсберг (тюремне фото)

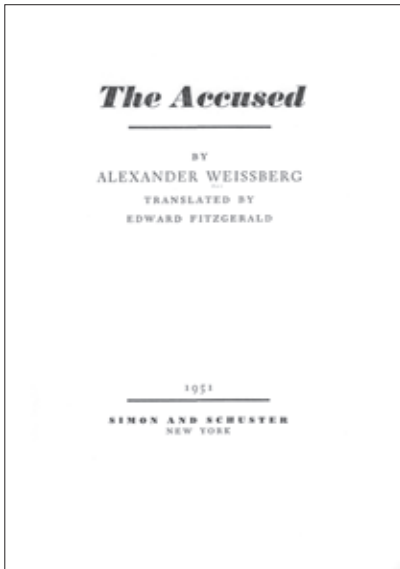
*Маргарита Федорівна Федорова
(12.07.1907—1988). (у Вайсберга Сергеева)*

Холодногірська тюрма (сучасний вигляд)

Відуки на книжку французького видання 1953 р.

Титульні листи книги Вайсберга, виданої трьома мовами:
а) англійською; б) німецькою; в) французькою

*На трибунах Головного корпусу УФТГ (1934). Зліва направо І-й ряд: Д. Шубніков, О. Лейтунський, Л. Дандар, П. Капця.
2-й ряд: В. Фінкелштейн, О. Трагезнікова, К. Синельников, Ю. Рябінін*

Pasadena, den 16 Mai 1938

Herrn Joseph Stalin
Moskau
U.S.S.R.

Sehr geehrter Herr Stalin,

in der letzten Zeit sind mir mehrere Fälle bekannt geworden, in welchen nach Russland berufene Gelehrte dort schwerer Vergehen beschuldigt worden sind, Männer, welche das volle Vertrauen in menschlicher Beziehung bei ihren Fachkollegen im Ausland besitzen. Ich begreife, dass es in Zeiten der Krise und Aufregung leicht vorkommen kann, dass ein Verdacht auf unschuldige und wertvolle Menschen fällt. Ich bin aber auch davon überzeugt, dass es sowohl vom allgemein menschlichen Standpunkte als auch im Interesse der gedeihlichen Entwicklung des russischen Aufbauwerkes von höchster Wichtigkeit ist, dass gegen Menschen von seltener Tatkraft und seltenen Fähigkeiten mit der grössten Vorsicht zu Werke gegangen wird.

In diesem Sinne bitte ich Sie sehr, Ihre Aufmerksamkeit auf das gegen Dr. Alexander Weissberg, Charkow, eingeleitete Verfahren zu lenken. Herr Weissberg, österreichischer Staatsangehöriger, ist Physiker-Ingenieur und hat am Ukrainischen Physiko-Technischen Institut in Charkow gearbeitet. Insbesondere möchte ich darum ersuchen, dass das Gutachten Berücksichtigung findet, das Professor Martin Rühemann (Leiter der Versuchsanstalt für tiefe Temperaturen) über die Tätigkeit Dr. Weissbergs beim Volkskommissariat für Schwerindustrie im Frühjahr 1937 abgegeben hat.

Mit ausgezeichneteter Hochachtung

A. Einstein.

SOW. PHYS.

BAND 8 HEFT 4
1935

PHYSIKALISCHE ZEITSCHRIFT DER SOWJETUNION

HERAUSGEGEBEN
VOM VOLKSKOMMISSARIAT FÜR
SCHWERINDUSTRIE DER UdSSR

~~92001/1/16~~

TECHNISCHER STAATSVERLAG CHARKOW

Титульний аркуш журналу «Physikalische Zeitschrift der Sowjetunion»

Physikalische Zeitschrift der Sowjetunion

Herausgegeben vom Volkskommissariat für Schwerindustrie der UdSSR.

Redaktionsrat:

A. Joffé (Vorsitzender)
J. Frenkel, A. Frumkin, B. Hessen
A. Lelpunsky, L. Mandelstam
I. Obrelmow, D. Roschdestwensky
B. Schwezow, N. Semennoff
A. Tschernyschew, S. Wawilow

Redaktion:

A. Lelpunsky
(Verantwortlicher Redakteur)
L. Rosenkewitsch
A. Weissberg

Inhalt

	Seite
V. Fock und Mary Petrashen. Analytical Wave-functions for Beryllium-like Atoms.	359
I. M. Goldman and B. M. Wul. Breakdown with Internal Photoelectric Effect.	369
G. Landsberg und L. Mandelstam. Selektive Lichtstreuung in Quecksilberdampf.	378
E. L. Hill. The Virial Theorem and the Theory of Fusion.	401

Fortsetzung auf der nächsten Umschlagseite.

Die Physikalische Zeitschrift der Sowjetunion

erscheint monatlich in der Stärke von 6 — 10 Druckbogen;
sie enthält Arbeiten aus dem Gesamtgebiet der Physik und der
physikalischen Chemie.

Bezugspreis für 1 Jahr 15 Rubel oder 30 Reichsmark
" " ¹/₂ " 7,5 " " 15 "

Für die Vereinigten Staaten von Nordamerika
und für Japan 7,5 Dollar für 1 Jahr bzw. 3,75 Dollar für ¹/₂ Jahr.

Die Verfasser erhalten 150 Sonderabdrücke kostenfrei.

Bestellungen

aus den Vereinigten Staaten von Nordamerika sind zu richten an:

G. E. Stechert and Co., 31 East 10th Street, New York N. Y.

Alle weiteren ausländischen Bestellungen an

Akademische Verlagsgesellschaft m. b. H., Leipzig C. i.
Postschliessfach 100.

Bestellungen aus der UdSSR sowie *alle Manuskripte*
sind zu richten an die Redaktion:

Charkow, Tschaikowskaja 16.

Bestellungen auf 1936 werden bereits angenommen.

В и п и с к а

из протокола №. 3... решения Наркома Внутренних Дел СССР
Генерального Комиссара Государственной безопасности тов. ЕЖОВА и Про-
курора Союза ССР тов. ВЕШИНСКОГО - от 26 Октября 1937 года

Слушали: Материал на обвиняемых, представленные Управлением
НКВД СССР по Харьковской области в порядке приказа
НКВД СССР за № 00439 от 25/7/1-1937 года.

Постановили: Шушников Лова Васильевича
расстрелять.

Нарком Внутренних Дел СССР Генеральный
Комиссар Государственной безопасности - Е Ж О В
Прокурор СССР - В Е Ш И Н С К И Й

ВЕРНО: ОПЕРУПОМН И ОТД УТВ *Дилин* /ПРИКРЕП./
Лейтенант Государственной безопасности

ЛМ

Тираж - 50 л.

Виписка із протоколу Наркому Внутрішніх Справ

Содержание секретно

С П Р А В К А

Решение Комиссии НКВД и Прокуратуры СССР от "28"
Октября 1937 г. в отношении

Шушников Лова
Васильевича

приведено в исполнение "10" ноября 1937 г.

НАЧАЛЬНИК 2 ОТД 3 СЕКТОРА ОТДЕЛА "А" УГБ СССР

" " 26/11 1937 г.

Каленский

Довідка про рішення комісії НКВС та Прокуратури СРСР

Літературно-художнє видання

Олександр Вайсберг

ХОЛОДНА ГОРА

ISBN 617-587-001-3

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактор *Ніна Кусайкіна*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошніченко*

Підписано до друку 22.07.2010
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 33,05 Умов. фарб.-від. 35,75
Умов.- вид. арк. 36,45. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
<http://khp.org>
<http://library.khp.org>

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4